

T.C.
MARMARA ÜNİVERSİTESİ
TÜRKİYAT ARAŞTIRMALARI ENSTİTÜSÜ
TÜRK TARİHİ ANABİLİM DALI
YAKINÇAĞ TARİHİ BİLİM DALI

OSMANLI-İRAN İLİŞKİLERİ: SINIR VE SİYASET

DOKTORA TEZİ

NACİ TİKİCİ

İSTANBUL 2022

T.C.
MARMARA ÜNİVERSİTESİ
TÜRKİYAT ARAŞTIRMALARI ENSTİTÜSÜ
TÜRK TARİHİ ANABİLİM DALI
YAKINÇAĞ TARİHİ BİLİM DALI

OSMANLI-İRAN İLİŞKİLERİ: SINIR VE SİYASET

DOKTORA TEZİ

NACİ TİKİCİ

Danışman: PROF. DR. UFUK GÜLSOY

İSTANBUL 2022

İÇİNDEKİLER

İÇİNDEKİLER.....	I
ÖNSÖZ.....	V
ÖZET.....	XII
ABSTRACT.....	XIII
KISALTMALAR.....	XIV
GİRİŞ.....	1

BİRİNCİ BÖLÜM

OSMANLI DEVLETİNİN DOĞUDA İMPARATORLUK SINIRLARINA ULAŞMASI: YENİ BİR SINIRIN İNŞA SÜRECİ

1. SAFEVİ DEVLETİNİN DOĞUŞU.....	6
1.a. Şah İsmail ve Hareketinin Osmanlı Yönetimi Üzerindeki Etkisi.....	11
1.b. Şahkulu İsyanı (1510).....	14
2. İLK OSMANLI-İRAN SAVAŞININ NEDENLERİ ÜZERİNE ÖNE SÜRÜLEN İDDİALAR.....	16
2.a. Siyasi Nedenler.....	16
2.b. Dini Nedenler.....	18
2.c. Kaçınılmaz Bir Savaş ve Gerçekler.....	22
2.d. Çaldıran Savaşı ve Sonrası.....	29
3. KANUNİ SULTAN SÜLEYMAN VE İRAN SEFERLERİ.....	32
3.a. İrakeyn Seferi (1533-1535).....	33
3.a.a. Seferin Nedenleri Üzerine.....	33
3.a.b. Sefer Kararı.....	37
3.b. Kanuni Sultan Süleyman ve İkinci İran Seferi (1548-1549).....	40
3.c. Kanuni Sultan Süleyman ve Üçüncü İran Seferi (1553-1555).....	43

4. İMPARATORLUĞUN TABİİ SINIRLARI.....	47
5. KASRIŞİRİN ANTLAŞMASI (1639).....	52

İKİNCİ BÖLÜM

İMPARATORLUK SINIRINI KORUMA SİYASETİ: SINIR ÖTESİNDE BİR GÜVENLİK KUŞAĞI OLUŞTURMA VE SORUNU İRAN'DA ÇÖZME ÇABALARI

1. 1578 TARİHLİ OSMANLI-İRAN SAVAŞI.....	57
1.a. İran Sarayındaki Karışıklıklar.....	57
1.b. İsmail Mirza'nın Tahta Geçmesi.....	60
1.c. Sefer Kararı.....	63
1.d. Sınır Ötesi Harekatı.....	67
2. 1723 TARİHLİ OSMANLI-İRAN SAVAŞI.....	71
2.a. Kandehar İsyanı: Afganların İran'da İktidar Arzusu.....	71
2.b. İran'daki Karışıklıkların Osmanlı Yönetimi Üzerindeki Etkisi.....	75
2.c. Rusların Güneye İnmesi ve İran'da Nüfuz Bulma Çabaları.....	78
2.d. II. Tahmasb'ın Barış Diplomasisi ve Osmanlı Hükümetinin Sefer Kararı....	81
3. BİRİNCİ DÜNYA SAVAŞI KAFKAS VE İRAN HAREKATI.....	87

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

SINIR VE ULUSLARARASI DİPLOMASİ: İNGİLTERE VE RUSYA'NIN OSMANLI-İRAN SINIR SORUNUNA MÜDAHİL OLMASI

1. ERZURUM KONFERANSI (1843-1847).....	94
2. KONFERANSTA GÖRÜŞÜLEN KONULAR.....	98
2.a. Sınırın ihtilafli yerleri.....	98
2.a.a. Süleymaniye Kasabasının Osmanlı ve İran Ülkesine Ait Olduğuna Dair Yaşanan Tartışmalar.....	98

2.a.b. Muhammere Kasabasının Osmanlı ve İran Ülkesine Ait Olduğuna Dair Yaşanan Tartışmalar.....	102
2.a.c. Aşiret-Mekan İlişkisine Bir Örnek: Ka‘b Aşireti.....	105
2.a.d. Zohab Sancağının Osmanlı ve İran Ülkesine Ait Olduğuna Dair Yaşanan Tartışmalar.....	114
3. II. ERZURUM ANTLAŞMASI’NIN (1847) İMZALANMASI.....	119
4. İLK TAHDİD-İ HUDUD KOMİSYONU (1849-1852).....	122
4.a. Muhammere Sınırı Meselesi.....	123
4.b. Zohab Sınırı Meselesi.....	127
5. OSMANLI DEVLETİNİN 1905 İRAN HAREKATI VE HAREKATIN SİYASİ-DİPLOMATİK ETKİLERİ.....	131
5.a. Lahican Komisyonu (1906).....	135
5.b. Lahican Kasabasının Osmanlı ve İran Ülkesine Ait Olduğuna Dair Yaşanan Tartışmalar.....	136
5.c. Bilbas Aşireti: Aşiret Üzerinden Kasabaya Dair Hak İddiaları.....	136
5.d. Lahican Bölgesinin Osmanlı Devletine Ait Olduğuna Dair Vacid Paşa Raporu.....	141
5.e. Müzakereler.....	144
5.f. Urumiye Komisyonu (1907).....	147
6. TAHRAN (1911) VE İSTANBUL (1913) PROTOKOLLERİ.....	150
7. SON TAHDİD-İ HUDUD KOMİSYONU (1913-1914).....	155

DÖRDÜNCÜ BÖLÜM

İMPARATORLUK SINIRINI YEREL UNSURLARLA KORUMA: SINIRIN SIFIR NOKTASINDA AŞİRET SALDIRILARI, GÖÇ VE SAVUNMA

1. HUDUD BOYLARINDA AŞİRET-DEVLET İLİŞKİLERİ.....	162
1.a. Kasrışirin’den Osmanlı Ülkesine Sığınan Sincabî Aşireti Önderleri.....	162

1.b. İran'lı Aşiretlerin Sınır Ötesinden Saldırı İhtimaline Karşı Alınan Önlemler.....	168
1.c. Sincabî Aşireti'nin Yaylak ve Kışlak Arasındaki Sınır İhlalleri.....	175
1.d. Celalî Aşireti'nin Osmanlı Sınırına Saldırısı.....	180
1.e. Abağa Yaylası'nda Yaşanan Sorunlar.....	183
1.f. Luristan Aşiretlerinin Osmanlı Sınırına Saldırıları.....	187
1.g. Ammare Bölgesinden İran'a Kaçan Aşiret Reisleri.....	191
SONUÇ	196
KAYNAKÇA	200
EKLER	212

ÖNSÖZ

Bundan uzun bir süre önce Osmanlı-İran ilişkilerinin 19. yüzyılına ilişkin bir tez çalışmasına karar verdiğimde, işin bu kadar zor ve meşakkatli olacağını düşünmemiştim. Hatta Osmanlı Arşivi Daire Başkanlığından edindiğim “Osmanlı-İran Sınır Aşiretlerinin İki Ülke İlişkilerine Etkileri” konulu belgeleri kısa sürede tasnif edip, iki ülke ilişkilerine kaynak teşkil eden yerli ve yabancı pek çok eserle birlikte bilgiye dönüştürerek, işin içinden çabucak çıkacağımı umuyordum. Belgelerin önemli bir bölümü, aşiretlerin karakterlerine uygun olan saldırılar, sınır ihlalleri, göç vb. konular ile ilgiliydi. Fakat aralarında aşiret-devlet ilişkilerinin gerilimli yanına ışık tutacak belgeler de bulunmaktaydı. Bu belgelerden, iki ülke sınırının sıfır noktasında yaşayan bir aşiret üzerinden aşiret devlet ilişkisini, iki ülke ilişkileri bağlamında gözleme olanağı da vardı. Belge çevirileriyle geçen süre sonunda elde ettiğim bilgileri tahlil etmeye başladığım zaman, sınır aşiretlerinin iki ülke ilişkilerine etkilerini net bir biçimde ortaya koyacak anlamlı bir bilgiye ulaşamadığım gibi, farklı zaman ve mekanlarda cereyan eden olayların benzer bir biçimde ve benzer sorunlarla anlatılıyor olması benim açımdan işin ne denli zor olduğunu gösteriyordu.

İki ülke sınırında meydana gelen olaylar karşılıklıydı ve yıldan yıla farklı isimlerle benzer bir biçimde tekrarlanıp duruyordu. Yazıya döktüğüm belgeler sayısal olarak artıyordu ancak verdiği bilgiler bir hipotez oluşturacak ve sonuç getirecek türden değildi. Sınır ihlalleri veya saldırılar karşısında taraflar sorunları çözmek yerine birbirlerini suçluyorlardı. Birinin beyaz dediğine diğeri siyah, ya da birinin İran toprağı dediği yere diğeri Osmanlı toprağı diyordu. Belgelerden iki ülke sınırlarını tespit etmek ise son derece güçtü. Daha ilginç, tarafların üzerinde uzlaştığı bir antlaşma metni de yoktu. Olaylar uzun yıllar hep benzer bir biçimde gerçekleştiğine göre, aralarında çok büyük bir farklılık da söz konusu olamazdı. Dahası merkez ve taşra yöneticilerinin farklı zaman ve mekanlarda gerçekleşen olaylar karşısında sergiledikleri benzer tutumun, aynı devlet geleneğinden kaynaklanan ve imparatorluk mantığı içerisinde anlam taşıyan bir uygulamadan kaynaklandığı gibi bir durum söz konusuydu.

İki ülke sınırlarına yönelik saldırılar neden inkar ediliyordu veya taraflar, olayların gerçekleştiği yerleri neden kendi sınırları içerisinde gösteriyorlardı. Mesela Muhammere vb. birçok yer kimin toprağıydı? Muhammere, Osmanlı idari sistemi veya sınırları içerisinde ise, neden Bağdat Valisi Ali Rıza Paşa oraya saldırmış ve -İran yönetiminin

iddiasına göre- niçin halkına esir muamelesi yapmıştı. Ya da Saray (Van) vs. bir dizi yer, İran sınırları içerisinde ise, Osmanlı yöneticileri orada ne yapıyordu? Neden taraflar arasında kabul gören ortak bir sınır yoktu? İhtilafın kaynağı ne idi? İki ülke sınırlarını düzenleyen bir antlaşma imzalanmamış mıydı? Öyleyse Kanuni Sultan Süleyman döneminden 1913 yılına kadar imzalanan antlaşmalar ne anlama geliyordu? İşte sınır aşiretlerinin iki ülke ilişkilerine olan etkisini Bayezid (Doğubayazıt), Hanekin ve Ammare bölgeleri üzerinden araştırmak üzere, eski adıyla Başbakanlık Osmanlı Arşivine gittiğim zaman karşılaştığım sorunların başlıcaları bunlar idi.

Yalnız sınır sorunlarını değil, iki ülkenin siyasi ilişkilerinin tamamını ilgilendiren böylesine kapsamlı sorulara cevap veren bir araştırmayı, ne Türkiye ne de İran kütüphanelerinde bulmak mümkün olmadı. Bu, iki ülke ilişkilerine dair herhangi bir araştırmanın veya kaynak eserin olmadığı anlamına gelmiyordu. Aksine Osmanlı-İran siyasi ilişkileri kadar, sınır meselesi hakkında da birçok kaynak ve tetkik eser bulunmaktaydı. Derviş Paşa'nın, *Devlet-i 'Aliyye ile İran Devleti Beyninde Olan Hudûdun Layihasıdır*, Hurşîd Paşa'nın, *Seyâhatnâme-i Hudûd*, Sa'dullah Enveri'nin, *İran Sefâretnâmesi*, Mirza Cafer Seyyid Han Muşiruddevle'nin, *Risâle-i Tahkîkat-ı Serhaddiyye*, Nazımülmülk Muhibali bin Muhammed Taki'nin *Mecmû'-ı Resâ'il ve Levâyih-ı Tahdîd-i Hudûd-ı İran ve 'Osmanî*, Gilbert Ernest Hubbard'ın, *Basra Körfezi'nden Ağrı Dağı'na Seyahat*, Aziz Samih İltter'in *Osmanlı-İran Sınırından Anılar* isimli eserleri, 1843 yılından 1914 yılına kadar uluslararası diplomasiye konu olan ve bizim üçüncü bölümde ele aldığımız konuya dair birinci elden kaynaklardır. Bu kaynakların yanı sıra, Osmanlı-İran sınırına dair araştırma düzeyinde yapılan ayrıntılı çalışmalar da bulunmaktadır. Sabri Ateş tarafından kaleme alınan ve yakın zamanda Türkçe'ye çevrilen, *Osmanlı-İran Sınır Bölgeleri: Bir Sınır Yapmak (1843-1914)* isimli eser, kullanılan kaynak ve muhteva bakımından bizim yine üçüncü bölümde ele aldığımız konunun fevkinde seçkin ve profesyonel bir çalışmadır. Keza Melike Sarıkçioğlu'nun, *Osmanlı-İran Hudut Sorunları (1847-1913)* ve İbrahim Aykun'un, *Erzurum Konferansı (1843-1847)* adlı çalışmaları da doğrudan üçüncü bölümün konusuyla ilgili, kapsamlı eserlerdir. Ancak, söz konusu çalışmalar sadece bir bölümün konusu olduklarından ve bu bölümün sorunlarını olduğu gibi aktardıklarından, bizim üzerinde durduğumuz sorulara cevap vermekten uzak kaldılar.

Derviş ve Hurşid Paşa layihalarında, özellikle de Hurşid Paşa layihasında, Ağrı Dağı'ndan Basra Körfezi'ne uzanan sınır boyunca her iki tarafında bulunan şehir ve kasabalar ile bu yörelerde bulunan aşiretlere ve yerel unsurlara dair ayrıntılı bilgiler bulunmaktadır. Söz konusu bilgiler, sosyal tarih araştırmaları için son derece önem arz etmektedirler. Layihaların verdiği ve bu çalışmayı ikinci dereceden ilgilendiren, daha çok yerel tarih araştırmaları için gerekli olan bu ayrıntılar istisna edilirse, her iki layihanın sınır sorununa dair verdikleri bilgiler, devletin siyasi çıkarları ile politik tavrını yansıtmaktadırlar. Benzer durum Erzurum Konferansı müzakerelerini içeren Sadullah Enveri'nin eseri için de söz konusudur. Bu nedenle, bu bilgilerden hareketle sonuca gitmek pek mümkün olmadı. Nitekim İranlı devlet adamları Muşiruddevle ve Nazımülmülk tarafından kaleme alınan eserlerde, Osmanlı yöneticilerinin iddialarının aksini görmek mümkündür. Kaynaklarda ayrıca aynı konuda birbirinden farklı hatta çelişkili bilgiyle de sık sık karşılaşmaktadır. Bu çelişkili bilgilerin bir kısmı bizzat Osmanlı kaynaklarında mevcuttur. Örneğin Derviş Paşa'ya göre Huveyze ve daha birçok yer Osmanlı Devletine ait değildi, fakat üzerinde hak iddia edilmesinde bir sakınca yoktu. Oysa Basra valisinin merkeze gönderdiği bir yazıya göre, Huveyze Osmanlı Devleti'ne aitti. Bu durumda Huveyze kime aitti?

Bu durumda, yukarıda değindiğim sorunlara makul ve mantıklı cevap bulmadan, iki ülke ilişkilerinin bir kısmının hakkıyla anlaşılamayacağı gerçeği karşısında, zihnimi kurcalayan sorulara cevap bulmaya çalıştım. Bu nedenle, araştırmanın zaman dilimini Osmanlı-İran ilişkilerinde sorunların başladığı tarihten itibaren en geniş zaman aralıkları içinde, yani 1514-1914 yılları arasında, incelemeye karar verdim ve iki ülkenin özellikle siyasi ilişkilerini bir bütünlük içerisinde ve olayları birbiriyle mukayese ederek, anlamaya çalıştım. Araştırmanın mekan boyutu olarak da Ağrı Dağı'ndan Basra Körfezi'ne uzanan sınır boylarını, etnik ve iktisadi yönünü dikkate almadan güvenlik boyutuyla esas aldım. Ancak, konunun kapsamı genişledikçe, ona paralel sorular da artmaya başladı. Örneğin; Yavuz Sultan Selim döneminin ilk yıllarından itibaren Osmanlı-İran ilişkilerinin sorunlu yanlarına yol açan faktörler nelerdi? Bu faktörler iki Türk hanedanının bölgesel rekabeti veya mezhep çatışması şeklinde mi gelişti? Yavuz Sultan Selim ve Kanuni Sultan Süleyman dönemlerinde, daha önce benzeri görülmemiş bir biçimde doğuya doğru başlayan genişleme, ayrıca üzerinde düşünülmesi gereken bir konu idi. Mesela Fatih Sultan Mehmet bunu neden yapmamış veya yapamamış idi. Oysa Fatih, Akkoyunluları

Otlukbeli Savaşı'nda yendikten sonra İran üzerine sefer yapabilirdi. Fakat O, Yavuz ve Kanuni gibi doğuya doğru hareket etmek yerine kuzeye yani Kırım'a yönelmişti.

Bunun için belli başlı Osmanlı kroniklerini inceledim. Bunları Safevi, Afşar, Kaçar dönemi kronikleriyle de karşılaştırdım. Ayrıca, iki ülkenin siyasi ilişkilerine ait ayrıntılı bilgi veren tezleri okumayı da ihmal etmedim. Ancak bu kroniklerin verdiği bilgiler, doğası gereği belli bir zaman dilimine ışık tutan ve çoğunlukla savaşın görünürdeki nedenleri üzerine inşa edilmiş metinlerden ibaretti. Osmanlı-İran siyasi ilişkilerine dair modern çalışmalar ise, dört yüz yıl sürmüş olan iki ülke ilişkilerini konu olarak incelemek etmek yerine, olayları ya rahmetli Bekir Kütükoğlu'nun *Osmanlı-İran Siyasi Münasebetleri (1578-1612)* adlı eseri gibi bir savaş, ya da Mohammad Reza Nasiri'nin *Nasreddin Şah Zamanında Osmanlı-İran Münasebetleri (1848-1896)* şeklinde bir hükümdar dönemi bağlamında ele almışlardır. Kuşkusuz mikro tarihçilik alanına giren bu tür çalışmalar da gereklidir. Ve yapılan çalışmaların tamamı bir emek ürüdür, alın teridir, dolayısıyla saygıya layıktır. Ancak, bu çalışmalarda kronolojik olarak olaylar arası bağlantılar dikkate alınmadığı için, savaşların görünürdeki nedenleri üzerinden hem o dönemlere ait yargılar, hem de iki ülke ilişkilerinin tamamına dair genellemeler, bize göre isabetli olmamıştır. Her bir araştırma, bağımsız bir konu olarak ele alındığı için, isabetli bir sonuca varması da beklenemezdi. Daha da ilginç, kroniklerin ya da belge türü kaynakların sübjektif yorumları üzerine çalışmasını inşa eden bir kısım araştırmacının, olayların nedenlerini kritik etmeden kısa yoldan doğrudan sonuca gitmeleriydi. Bunun böyle olmadığını, bir savaşın görünürdeki nedeni ile gerçek nedeninin ayrı olduğunu, birinci ve ikinci bölümlerde detaylıca izah etmeye çalıştım. Nitekim mikro tarihçilik üzerinden bir genelleme yapılamayacağının farkında olan rahmetli Kütükoğlu, araştırmasında kesin bir yargıdan kaçınmış ve 1578 Osmanlı-İran Savaşı'nın nedeni için kesin bir ifade kullanmamıştır.

Osmanlı-İran ilişkilerini bir bütünlük içerisinde ele aldığım ve kronolojik olarak arka arkaya gelen olayları dikkatlice okuduğumda, sınırda yaşanan olayların yanı sıra, iki ülkenin siyasi ilişkilerinin çoğunu ilgilendiren olayların neden sonuç ilişkileri de yavaş yavaş belirmeye başladı ve Osmanlı-İran siyasi ilişkilerinin neredeyse tamamının üç kategoride benzer bir biçimde bir tekrardan ibaret olduğu anlaşıldı. Böylece, cevabını aradığım soruların önemli bir kısmının imparatorluk siyasetinin mantığında gizli olduğunu gördüm. İran üzerine yapılan seferlerin bir kısmında, bu siyaset mantığına ait işaretler ve açıklamalar kaynaklarda satır aralarında zaten dile getiriliyordu ki bunu Ağrı

Dağı'ndan Muhammere'ye kadar sahada yaptığım inceleme esnasında da müşahade ettim. Bana düşen, bu açıklamaları okurken görmek, zamanın farklı dilimlerinde meydana gelen olayları bir araya getirmek ve araştırmayı İran kaynaklarıyla da zenginleştirip, olaylar arasında bağlantı kurarak iki ülke ilişkilerinin siyasi yönünü bilimsel bir metotla, bir hipotez şekline dönüştürmektir.

Osmanlı-İran ilişkileriyle ilgili Türkiye'de biriken mevcut bilgi stokunun yanı sıra, yukarıda bahsettiğim problemlere çözüm üreten ve olayların birbiriyle olan ilişkilerini inceleyen bir çalışmanın yapılmamış olması, böyle bir çalışmayı zorunlu kıldı. Bu nedenle Osmanlı-İran savaşlarının tamamını ihtiva etmek üzere, tek tek incelediğim olayları bir bütünlük içerisinde iki kategoride ele aldım. Bu tezin birinci bölümünde yer alan “Osmanlı Devleti'nin Doğuda İmparatorluk Sınırlarına Ulaşması: Yeni Bir Sınırın İnşa Süreci” adlı bölüm, Osmanlı-İran ilişkilerinin Yavuz Sultan Selim, Kanuni Sultan Süleyman ve IV. Murat dönemi mücadeleleri ile Şah Abbas, Nadir Şah ve Feth Ali Şah'a karşı verilen mücadelenin siyasal boyutunu tek bir kategoride kuramsal bir biçimde açıklamaktadır. Osmanlı Devleti'nin İran'a karşı siyasi tutumundaki politik tavırlarını belirleyen genelleme şeklinde birinci bölümde ele aldığım ilk önermem, İran ile yeni bir sınır oluşturma ve İran'ı iki ülke arasında tabii sınır olan hattın ötesinde tutma anlayışı idi. İki ülkenin bir döneme ait siyasal ilişkileriyle ilgili sorunları, birinci bölümde izah ettikten sonra 1578, 1722, 1905 ve 1914 yıllarına ait sınır ötesi hareketleri da ikinci bölümde “İmparatorluk Sınırını Koruma Siyaseti: Sınır Ötesinde Bir Güvenlik Kuşağı Oluşturma ve Sorunu İran'da Çözme Çabaları” başlığı altında ayrı bir kategoride ele aldım.

İki ülke ilişkilerinde bundan sonraki süreçte cereyan eden diğer olayların, birinci ve ikinci bölümde anlatılan siyasal ilişkiden bağımsız olamayacağı ve bir bütün içerisinde bir anlam ifade edeceği gerçeği ortaya çıktı. Bu nedenle, üçüncü bölüm yukarıda cevaplarını aradığım sorularla birlikte, birinci ve ikinci bölümde iddia edilen hipotezi destekleyen ve tamamlayan bir bölüme dönüştü. Nitekim bu bölüm, “Sınır ve Uluslararası Diplomasi: İngiltere ve Rusya'nın Osmanlı-İran Sınır Sorununa Müdahil Olması” başlığı altında, Osmanlı yöneticilerinin Kanuni Sultan Süleyman ve IV. Murat dönemlerinde ulaştığı tabii sınırları korumak ve İranlıları, kendi tabii sınırlarının bir adım ötesinin dışında tutma kararlılığı içinde verdiği diplomatik mücadeleyi anlatmaktadır. Bundan sonra ise, ilk üç bölümde öne sürülen hipotezin test edilebilirliği önem kazandı. Bunun için “İranlı yöneticilerin sınırın Osmanlı tarafından toprak satın alma girişimleri”,

“İranlıların Osmanlı tebaasıyla yaptıkları siyasi evlilikler”, “İran’dan Osmanlı ülkesine getirilen cenazeler” ve “sınırın sıfır noktasında aşiret-devlet ilişkisi” şeklinde iddiamı ispat etmeme yarayan pek çok konu başlığı mevcut idi. Bu olayların tamamının, İran’ın Osmanlı Devletinin kırmızı çizgi olarak gördüğü hattın ötesine geçme girişiminin bir parçası olduğunu pek çok yerde gördüm. Ancak bu başlıklar arasından, başta anlamakta zorlandığım ancak süreç içerisinde bu tezin oluşmasına neden olan elimdeki materyalin bir kısmından hareketle, sınırın sıfır noktasında yaşanan aşiret hareketliliğini tercih ettim ve bunu, ilk üç bölümde öne sürdüğüm hipotezi, mikro ölçekte test eden bir bölüme dönüştürdüm. Bu nedenle dördüncü bölümü, “İmparatorluk Sınırını Yerel Unsurlarla Koruma: Sınırın Sıfır Noktasında Aşiret Saldırıları, Göç, Savunma ve Direniş” başlığı altında inceledim.

Konunun kapsamı içerisinde olan ve gerek Osmanlı, gerek İngiltere, gerekse İran Dışişleri Bakanlığı arşivlerinden tespit ettiğim, ancak belge yoğunluğundan ve tezin süresinin tamamlanmasından dolayı metne alınamayan kaynak ve belgeler de oldu. Daha çok üçüncü bölümü ilgilendiren ve bir iki yılını daha alacak bu belgelerin ileride ayrıca tetkik edilmek üzere şimdilik kenarda kaldığı dikkate alınmazsa, bu çalışma ile amaçladığım hedef büyük ölçüde tamamlanmıştır.

Bu tezin tamamlanmasında birçok kişinin yardımını gördüm. Teşekkürüm ilk olarak tez danışmanım kıymetli hocam Prof. Dr. Ufuk Gülsoy’aadır. Mütevazı ve beyefendi kişiliğinin yanı sıra, yol göstericiliği ve yardım severliği ile de örnek bir insan olduğunu gösterdi. Aylarca süren ve son derece titiz bir okuma ile metni tashih etmemde bana yardımcı olduğu gibi fikirleri ve katkıları ile de metnin olgunlaşmasına destek oldu. Tezin muhtevasını inşa etmemde alışıla gelmiş yorumlarla beni yönlendirmeyi hiç düşünmeden, engin hoşgörüsüyle elinden gelen her türlü yardımı esirgemedi. Kendisine müteşekkirim. Prof. Dr. Zekeriya Kurşun hocamın desteğini her zaman gördüm. Teze dair fikirleri ve eleştirilerinin yanı sıra Marmara Üniversitesinde yüksek lisans ve doktora programına kabul edilmemde birinci derecede yardımcı olmuştur. Güveni ve desteğinden dolayı şükran borcum büyüktür. Prof. Dr. Vahdettin Engin hocamın entellektüel ve zarif kişiliğinden her zaman istifade ettim. Sabırla bu çalışmanın bitmesini bekledi. Kendisine sonsuz teşekkür ederim. Tez jürisinin kıymetleri üyelerinden Prof. Dr. Sebahat Deniz ve Dr. Kadir Kon hocalarıma katkılarından ve hoşgörülerinden dolayı ayrıca şükranlarımı sunarım.

Bu arada yardımlarından ve desteklerinden dolayı İsam Kütüphanesi, Osmanlı Arşivi Daire Başkanlığı, İran Milli Kütüphanesi, İran Dışışleri Bakanlığı Kütüphanesi çalışanları, aile fertlerim ve aflarına sığınarak isimlerini zikredemediğim pek çok kişiye gönülden teşekkür ederim.

Naci TİKİCİ

İstanbul 2022

ÖZET

OSMANLI-İRAN İLİŞKİLERİ: SINIR VE SİYASET

Bu çalışma, Osmanlı-İran siyasi ilişkilerine farklı bir bakış açısı getirmekte ve iki ülke ilişkilerini, sınır sorunlarını merkeze alarak incelemeyi amaçlamaktadır. Bu incelemenin her bir bölümü, iki ülke ilişkilerini farklı bir çerçeveden anlama ve anlatma çabası içerisinde olduğundan, bugüne kadar alışla gelmiş yorumlara ihtiyatla yaklaşmaktadır. Araştırma sonuçları, iki ülkenin sorunlu siyasi ilişkilerinin üç temel ilkedен oluştuğunu öne sürmektedir. Birinci ilke, Osmanlı yönetiminin doğuda kendi doğal sınırlarına uzanma ve İran ile yeni bir sınır oluşturup, İran'ı bu sınırların ötesinde tutma çabasıdır. Bu çaba, Yavuz Sultan Selim (1512-1520) ve Kanuni Sultan Süleyman (1520-1566) ile IV. Murat (1623-1640), Şah Abbas (1587-1629), Nadir Şah (1736-1747) ve Feth Ali Şah (1797-1834) dönemi olaylarında açıkça müşahede edilmektedir. İkinci ilke, ülke yöneticilerinin zaman zaman imparatorluk ordusuyla sınır ötesinde bir güvenlik kuşağı oluşturma ve kendi sınırlarını sınır ötesinden koruma gayretine dairdir. Ülke yöneticilerinin, 1578, 1723, 1905 ve 1914 İran seferlerinde bu gaye içinde oldukları görülmektedir. Üçüncü ilke ise; Osmanlı yöneticilerinin tüm zamanlar için, İran ile kendi sınırları arasında bir tampon bölge oluşturma gerçeğine işaret etmektedir.

Anahtar Kelimeler: İran, sınır, sınır komisyonu, sınır müzakereleri, tahdid-i hudud.

ABSTRACT

OTTOMAN-IRANIAN RELATIONS: BORDER AND POLITICS

This study brings a different perspective to Ottoman-Iranian political relations and aims to examine the relations of the two countries by focusing on border problems. Since each section of this study seeks to understand and explain the relations between the two countries from a different framework, it approaches the usual interpretations with caution. The result of the research suggest that the problematic political relations of the two countries consist of three basic principles. The first principle is the effort of the Ottoman administration to reach its natural borders in the east and to create a new border with Iran and keep Iran beyond these borders. This effort is clearly observed in the events of the period of Yavuz Sultan Selim (1512-1520), Sultan Suleyman (1520-1566), IV. Murat (1623-1640), Shah Abbas (1587-1629), Nadir Shah (1736-1747) and Fath Ali Shah Qajar (1797-1834). The second principle is related to the efforts of the rulers of the country to create a security belt across the border with the imperial army at various times and to protect their own borders from across the border. It is seen that the rulers of the country had this aim in the 1578, 1723, 1905 and 1914 Iranian campaigns. The third principle points to the fact that the Ottoman rulers efforts to create a buffer zone between Iran and their borders for all time.

Keywords: İran, border, border commission, border negotiations, border restriction.

KISALTMALAR

Bkz. Bakınız

c. Cilt

çev. Çeviren

DİA Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi

Dr. Doktor

haz. Hazırlayan

İA Milli Eğitim Bakanlığı İslam Ansiklopedisi

nr. Numara

nşr. Neşreden

s. Sayfa

tah. Tahkik

trc. Tercüme

vol. Volume

vrk. Varak

GİRİŞ

Osmanlı-İran ilişkileri, iki ülkenin komşuluk ilişkisinin bir ürünüdür ve bu ilişkinin önemli bir kısmı, taraflar arasındaki savaflara ilişkindir. İki ülke ilişkilerinin mahiyeti, hemen her çalışmada benzer bir biçimde tartışılmakla birlikte, Osmanlı-İran ilişkilerini kaleme alan çalışmaların çoğunda, taraflar arasındaki savafların ve sair ilişkilerin gerekçeleri yeterince açıklanmamaktadır. Hemen hemen her tezde iki ülkenin siyasi ilişkilerinde tekrarlanan gelen sorunlar, mezhep kavgası, iki Türk hanedanının bölgesel rekabeti, İran Turan çatışması veya savafların görünürdeki nedenleri üzerinden izah edilmektedir. Daha çok Yavuz Sultan Selim (1512-1520) ve Şah İsmail (1501-1521) dönemi siyasi olaylarını iki ülke ilişkilerinin tamamı için izah etme amacındaki bu tür açıklamalar, Yavuz Sultan Selim ve Şah İsmail dönemi sorunlarını tam ve doğru bir biçimde izah etmediği gibi, iki ülke ilişkilerini de anlamamızı zorlaştıran bir çerçeve sunmaktadır.

Taraflar arasındaki sorunları görebilmek için, hemen her çalışmada tekrarlanan ve zihinlerde kalıplaşmış olan açıklamaları bir kenarda tutup, Osmanlı-İran siyasi ilişkilerini bir bütünlük içerisinde ele aldığımızda, iki ülkenin sorunlu ilişkilerini Safevi, Afşar ve Kaçar hanedanları kadar, Zend Kerim Han gibi Türk olmayan bir hanedan döneminde de görürüz. Dahası Osmanlı-İran savaflarına kaynaklık eden olaylar, tarihin farklı dönemlerinde ve aynı coğrafya üzerinde gerek Osmanlı Devleti çağında, gerekse Osmanlı Devletinden önceki çağlarda da yaşanmıştır. Taraflar arasındaki savaşın ve barışın koşullarını iyice analiz etmeden, Ehl-i sünnetin itidal ölçülerine pek uymayan ve savaş koşullarının aşırılığa kaçan yorumlarından hareketle, sorunları mezhep ekseninde değerlendirmek- ki görünürde böyle bir değerlendirmeyi haklı çıkaracak dikkate değer fetva örnekleri mevcuttur- iki ülke ilişkilerini açıklamaya yetmez.

Osmanlı-İran savaflarında savaşın dini gerekçesi şeklinde sunulan fetvalardaki ötekileştirici ve İranlıları dinden çıkmış gösteren “diyarları darü’l-harbdır ve üzerlerine ahkam-ı mürteddin icra olunur” şeklindeki keskin ifadelerin doğrudan veya dolaylı olarak dinden kaynaklandığını söylemek çok zordur. Zira din, bütün sanayi öncesi toplumlarında olduğu gibi gerek İran, gerekse Osmanlı Devletinde de meşruiyetin temel kaynağı idi ve savaflar din ile meşru hale getirilmekteydi. Bir tarafta İslam’ın Ehl-i sünnet yorumu, diğer tarafta da Şii itikadının devletin meşru düzenini temsil etme şeklindeki tezahürü, iki

ülkenin tarih yazımında ve diplomatik yazışmalarında açık bir biçimde ifade edilmektedir. Osmanlı Devletinin Sünni Memlûkler, Akkoyunlular ve Anadolu beylikleriyle yaptığı savaşlar ve bu savaşlar sırasında da seferlerin meşruiyetini sağlayan benzer fetvaların verilmiş olması, iki ülke ilişkilerine mezhep eksenli bakmamızı anlamsız hale getiriyor.

Osmanlı Devletinin 16. yüzyılın ilk çeyreğinde doğuya doğru başlayan genişleme süreci, doğudaki doğal sınırlarına uzanma çabasıydı. Yavuz Sultan Selim ve Kanuni Sultan Süleyman (1520-1566) dönemlerinde, devletin doğuda gideceği mekanlar henüz tam anlamıyla elde edilmemiş olmakla beraber, ülke yöneticilerinin uzanabileceği ve uzanmak istediği bir sınır algısı mevcut idi ve bu düşünce, gerek İran üzerine yapılan seferler, gerekse iki ülke ilişkileri için bir çerçeve sunmaktaydı. İki ülkenin doğal sınırlarının ortak mekanlar üzerinde kesişmesi ise sorunların omurgasını oluşturmaktaydı. Bu süreçte, Osmanlı Devletinin Anadolu'nun doğusu ve Mezopotamya üzerinde egemenlik kurması ile İran'ın batıya açılmak istemesi, iki ülkeyi ortak bir coğrafya üzerinde birbiriyle çakışan siyasi taleplerle karşı karşıya bıraktı.

Bu yüzden, bu araştırma Osmanlı-İran ilişkilerinin siyasi ortamda nasıl şekillendiğini araştırırken, iki ülke ilişkilerine sınır sorunları üzerinden bakıyor ve siyasi sorunların sınır meselesinden kaynaklandığını somut bir biçimde açıklamaya çalışıyor. İmparatorluk yöneticilerinin, 1576 tarihinde Kazvin'de ve 1720 yılında Kandehar'da başlayan bir isyan üzerine, bir yandan Hazar Denizi kıyısında bulunan Bakü ve Derbent'e yönelmesi, diğer yandan Tebriz'den Luristan'a uzanan bir alana yerleşmesi ve sonra o alanı terk etmesi, devletin doğal sınırlarına ulaşma mantığıyla açıklanması pek de kolay olmayan bir sorun olabilir. Batıda kaybettiği toprakları doğuda telafi etmek istemesi şeklindeki bir açıklama, toprak kaybının yaşandığı Karlofça Antlaşması (1699) sonrası için anlamlı olsa da, henüz toprak kaybının yaşanmadığı bir dönemde gerçekleşen 1578 Osmanlı-İran savaşları için bu açıklama, pek bir anlam ifade etmiyor. Bununla birlikte, İmparatorluğun yaşadığı çağdaki 1905 ve 1914 tarihli benzer eylemlerini dikkate aldığımızda, 1578 ve 1722 tarihlerinde Hazar Denizi'ne doğru ve Zagros dağlarının arka yüzündeki bir hareketinin, pek de ezbere yapılmış olmayacağını gösteren bir siyaset mantığı içerisinde gerçekleştiğini görürüz. Osmanlı yönetiminin İran karşısındaki siyaset üretme mantığı, tüm zamanlar için belli bir hattı elinde bulundurma çabası üzerine kuruluydu. İmparatorluğun belli sorunlar karşısındaki çözüm üretme mantığı ortaya

çıktıkça, iki ülke sorunlarının temelinde iki Türk hanedanının bölgesel hakimiyeti veya Sünni ve Şii eksenli bir mezhep çatışması olmadığı çok net anlaşıyor.

İki ülke ilişkilerinde anlaşılmaz gibi görünen sorunlar diplomatik süreçte de ifadesini buluyor. Bunun en bariz örneğini, sınır ihlalleri durumunda tarafların birbirlerini suçladıkları durumlarda görmek mümkündür. Bu sorunlu ilişkilerin diplomatik sürece yansımaları kavramak için sınır üzerinde yapılan tartışmaları incelediğimizde, Erzurum Konferansı'nın (1843-1847) İmparatorluğun sonuna kadar iki ülke ilişkilerinin mahiyetini sembolize eden kavramsal bir çerçeve oluşturduğunu görürüz. Hatta Konferans, uzun bir zaman dilimine yayılmış iki ülke ilişkilerinin sahada cereyan eden yönünü anlamlandırmada, can alıcı bir önem taşıyor. Konferansa ait raporlarda, tarafların üzerinde uzlaştığı ortak bir sınırın veya iki ülke sınırını belirleyen ve tarafların üzerinde anlaştığı siyasi bir antlaşmanın olmaması, Osmanlı-İran ilişkilerinin hangi şartlar üzerinde gerçekleştiğini belirginsizleştiriyor.

İki ülke arasında imzalanan II. Erzurum Antlaşması'nın (1847) bazı maddeleri, Osmanlı yöneticilerinin itirazı nedeniyle kabul görmedi. I. Erzurum Antlaşması (28 Temmuz 1823), Nadir Şah ve I. Mahmut arasında 4 Eylül 1746 tarihinde imzalanan antlaşmayı esas alıyordu, bu antlaşma da, Kasrışirin Antlaşması (1639) esasları üzerine imzalanmıştı. Ancak, İran heyeti Kasrışirin Antlaşması'nın orijinal metninin olmadığını ve yok hükmünde olduğunu iddia edip, Kanuni Sultan Süleyman döneminde Şehzade Bayezid'e karşılık yapılan antlaşmanın esas alınması gerektiğini istiyordu. Tarafların, Kanuni Sultan Süleyman devrinden 1913 tarihli İstanbul Antlaşması'na kadar imzaladıkları antlaşmalara tek taraflı bakmaları ve antlaşmalar etrafında dönen siyasi tartışmaların çok keskin politik bir zeminde gerçekleşmesi, iki ülkenin ortak bir zeminde buluşmasını güçleştiriyordu. En azından, her iki ülke yetkilileri, tüm zamanlar için Süleymaniye veya Muhammere ya da Kotur vb. güya ihtilafli bölgelerin kendi mülkü olduğunu iddia ediyorlardı. Bu da iki ülke sınırının veya siyasi ilişkilerinin hangi esaslar çerçevesinde ele alındığını sorgulamamıza yol açıyor.

Kendi kırmızı çizgilerine yönelik muhtemel hiçbir saldırıya fırsat vermeyen veya sınır ihlalleri konusunda sık sık birbirlerini uyaran iki devletin sınırlarının olmamasını anlamak güçtür. Bunun böyle olmadığını Osmanlı hükümetinin taşra ile farklı zamanlarda yaptığı yazışmalardan öğreniyoruz. Nitekim arşiv vesikalarında, Osmanlı sınırlarını açıkça tanımlayan “ve İranilerin hudûd-ı hakaniyyeyi bir hatve bile tecâvüzlerine meydan

verilmemesi”¹ şeklinde ifadeler bulunmaktadır. Osmanlı-İran ilişkilerinde anlaşılmaz ve kendi içinde tutarsız gibi görünen birçok sorunun, kendi çağının koşulları içinde değerlendirildiğinde, iki ülkenin sınır siyasetinde kurumsal bir devlet politikasının varlığından kaynaklandığını görürüz. Bu tezin ana fikrini oluşturan düşünce, oldukça karmaşık ve kompleks gibi görülen bu iddiaların mantığını anlamaya fırsat veren bir model sunuyor.

¹ BOA., BEO., 3284/246238., lef., 5, 17 Şubat 1908 (14 Muharrem 1326)

BİRİNCİ BÖLÜM

OSMANLI DEVLETİNİN DOĞUDA İMPARATORLUK SINIRLARINA ULAŞMASI: YENİ BİR SINIRIN İNŞA SÜRECİ

Osmanlı-Safevi ilişkilerini hazırlayan koşullar, II. Bayezid (1481-1512) döneminde oluşmaya başladı ve devletin 16. yüzyılın ilk yarısında doğuya doğru başlayan genişleme süreci, Kanuni Sultan Süleyman'ın (1520-1566) son zamanlarına kadar belli bir sistem dahilinde devam etti. İlk zamanlar doğuya doğru başlayan bu büyüme, siyasi anlamda Safeviler'den duyulan kaygıya paralel bir gelişme göstermiştir. Ancak bu büyüme süreci, Osmanlı Devletini imparatorluk sınırlarına ulaştırırken, İran hükümetleriyle dört asır süren çatışmalı bir süreci de beraberinde getirmiştir. Osmanlı siyasi sisteminde veya imparatorluklar çağında, bugünkü anlamda modern ulus devletin sınırlarına benzer bir sınırdan bahsetmek kolay olmasa da, Anadolu merkezli bir devletin gidebileceği ve hatta gitmek zorunda olduğu doğal bir alanın varlığı, Anadolu'ya egemen olan Roma ve Bizans gibi güçlerin bu alan üzerinde oynadıkları tarihi rolden açıkça anlaşılmaktadır. Anadolu merkezli güçlerin Zagros dağlarına, İran merkezli güçlerin önce Fırat Nehri'ne, ardından da Adalar Denizi'ne ve hatta ötesine uzanma imkanları, bu coğrafyalara egemen olan güçlere çevresine doğru genişleme ve büyük bir imparatorluğa dönüşme fırsatı vermekteydi. Bu büyüme sürecinde Anadolu'nun doğusu ve Mezopotamya, iki ülkenin genişleme sahası üzerinde ve Osmanlı-İran dönemlerinden önce de iki coğrafyada yer alan devletler arasında benzer bir biçimde çatışma alanı olan bir coğrafya olmuştur. Gerçekte, İran ve Osmanlı hükümetlerinin Anadolu'nun doğusu ve Mezopotamya üzerindeki çekişmesinin eski devirlerde de görüldüğü ve asırlar süren bu tarihsel sürecin Osmanlı çağında bir kez daha yaşandığı, tarihsel bir olgudur. Osmanlı siyasi tarihinde Yavuz Sultan Selim, Kanuni Sultan Süleyman ve IV. Murat (1623-1640) dönemi Osmanlı-İran savaşları arasındaki benzerliklerle 1578, 1723, 1905 ve 1914 tarihli İran seferlerinin birbirine olan benzerlikleri, iki ülke ilişkilerine egemen olan iki eylem tarzına işaret etmektedir. Bu süreçte Osmanlı-İran ilişkilerinde devletin doğu siyaseti ile ilgili eylemlerinde 1514 ile 1914 yılları arasında etkili olmuş olan ve bu eylemin ana unsurları arasında zikredilmesi gereken iki ana öge dikkat çekmektedir. Bunlardan ilki, Safevileri Anadolu ve Mezopotamya için tehlike olmaktan çıkarmak ve onları tehlike bandının ötesine yani Zagros dağlarının bir kısmının arka yüzüne sürmek, dolayısıyla yeni bir sınır inşa etmektir. Bu bölümde, Yavuz Sultan Selim ve Kanuni Sultan Süleyman

dönemlerinde sistemli bir biçimde doğruya doğru başlayan genişleme ile devletin doğal sınırlarına ulaşp imparatorluk sınırını inşa süreci ele alınacaktır.

1.SAFEVİ DEVLETİNİN DOĞUŞU

Safevi Devleti (1501-1736), adını Safeviyye tarikatının kurucusu Şeyh Safiyüddin Erdebili'den almıştır. Döneme ait Osmanlı kaynakları, hanedanın üç kuşağı yani Şah Cüneyd, oğlu Şah Haydar ve torunu Şah İsmail dışında Şeyh Safiyüddin ailesini saygı ile anmaktadırlar.² Safevi kaynaklarında, devletin kurucusu olan Şah İsmail'in ve dolayısıyla hanedanın Ehl-i beyt imamlarından İmam Musa el Kazım'ın soyundan geldiğine dair yaygın bir kanaat bulunmaktadır.³ Döneme ait kaynaklar, Şah İsmail'in 1499'dan 1513 yılına kadar aralıksız bir biçimde ve büyük bir enerji ile hareket ederek siyasal birlikten yoksun Akkoyunlu toprakları üzerinde hakimiyet tesis ettiğini anlatmaktadırlar. Bu eserlerin bir kısmında, Şah İsmail hareketinin kısa bir sürede başarıya ulaşmasının gerekçesi olarak, ülkedeki karışıklık, haksızlık ve zorbalığa işaret edilmekte ve bir bakıma Şah İsmail'i 1499 yılında harekete geçmeye zorlayan faktörün, İran topraklarındaki otorite boşluğu olduğu belirtilmektedir.⁴ Bu otorite boşluğu, Akkoyunlu Devletinin sarsılması ve İran'ın Akkoyunlu Uzun Hasan'ın torunlarından Yakup Mirza'nın oğlu Sultan Murat ile Yusuf Mirza'nın oğlu Elvend Mirza arasında bölüşülmesinden sonrasına denk gelmektedir. Bu taksime göre, Azerbaycan, Erran ve Diyarbakır vilayetleri Elvend'e, Irak, Fars ve Kirman toprakları da Sultan Murat'a ait idi.⁵ Safevi tarihçisi Hasan Rumlu'nun anlatımına bakılırsa, 16. yüzyılın başında bu

² İdrisi Bidlisi'nin üç kuşak ifadesinden bu isimleri çıkarttım. İsimler bana ait olup, eserde doğrudan adlandırma bulunmamaktadır. Bkz. İdris-i Bidlisi, *Selîmşahnâme* (haz. Hicabi Kırılanc), Ankara 2001, s. 130; Celâlzâde Mustafa, *Selîmnâme*, (haz. Ahmet Uğur-Mustafa Çuhadar), Ankara 1990, s. 272

³ Buna göre hanedan; "Ebu'l-Muzaffer Sultan Şah İsmail bin Sultan Şah Haydar bin Sultan Cüneyd bin Sultan Şeyh Şah İbrahim bin Sultan Hoca Ali bin Sultan Hoca Şeyh Sadreddin Musa bin Sultan Şeyh Safiyüddin İshak bin Seyyid Eminateddin Cebail bin Seyyid Salih bin Seyyid Kutbeddin bin Seyyid Selahaddin Reşid bin Seyyid Muhammed el-Hafız bin Seyyid İvaz el-Havas bin Seyyid Firuzşah bin Zerrin Külâh bin (bin Seyyid Muhammed bin Seyyid Şeref Şah bin Seyyid Hasan bin Seyyid Muhammed bin) Seyyid İbrahim bin Seyyid Cafer bin seyyid Muhammed bin Seyyid İsmail bin Seyyid Ahmed bin Seyyid Muhammed Arabî bin Seyyid Muhammed Kasım bin Ebu'l-Kasım Hamza bin el-İmam Musa bin Caferi'l-Kazım" olarak tanımlanmıştır. Bkz. Abdi Beğ Şirâzi, *Tekmiletü'l-ahbâr* (çev. Şefaattin Deniz, Hasan Asadi), İstanbul 2019, s. 24; Hasan Rumlu, *Safevî Şahı II. İsmail* (trc. Hasan Asadi, Şefaattin Deniz), İstanbul 2017, s. 81; Safevi hanedanının Ehl-i beytten geldiği ihtilaflı bir konudur. İdris-i Bidlisi, Safevîlerin "memleketin hükümdarlığında hakları bulunduğunu ispat etmek için belirsiz bir seyyidlik iddiasında bulunduklarını ve babaları zamanında böyle bir şey olmadığını" belirtmektedir. Bkz. İdris-i Bidlisi, *Selîmşahnâme*, s. 121; Roger Savory, *Safevîler Devrinde İran* (çev. Özgür Kolçak), İstanbul 2021, s. 2, 3; Sydney Nettleton Fisher, *Sultan Bayezid Han (1481-1512)* (çev. Hazal Yalın), İstanbul 2014, s. 110

⁴ Abdüllatif Kazvinî, *Safevi Tarihi* (çev. Hamidreza Mohemmednejad), Ankara 2011, s. 29

⁵ Rumlu Hasan, *Şah İsmail Tarihi (Ahşenü't-tevârih)*, (çev. Cevat Cevan), Ankara 2004, s. 32

bölünmenin daha da arttığı görülmektedir. Buna göre Azerbeycan, Irak, Yezd, Eberkûh⁶, Semnan, Har ve Firuzkûh⁷, Irak-ı Arab, Diyarbakır, Kaşan, Horasan, Kandeher, Belh ve Kirman'da bağımsızlık sevdasına düşen yöneticiler bulunmaktaydı. Bu yöneticiler, Azerbeycan'da Hakanı İskender Şan (Şah İsmail), Irak'ın büyük bir bölümünde Sultan Murat, Yezd'de Murat Bey Bayındır, Eberkuh'ta Reis Muhammet Kere, Simnan⁸ ve Har ve Firuzkuh'ta, Hüseyin Kiya Çelavi, Irak-ı Arab'ta Barik Bey Pürnek, Diyarbakır'da Ali Bey oğlu Cihangir Bey oğlu Kasım Bey, Kaşan'da Mevlana Mesut Bidgoli ile birlikte Kadı Muhammet, Horasan'da Sultan Hüseyin Mirza, Kandeher'da Emir Zünnun, Belh'te Bediüzzaman Mirza ve Kirman'da Abulfeth Bey Bayındır idiler.⁹

Safevi kaynaklarının bir kısmı, Şah İsmail'in bu bölünmüş coğrafya üzerinde ilahi bir mesajla harekete geçtiğini ve Allah'ın kendisine yeryüzündeki hurafeleri ortadan kaldırıp, Ehl-i beyt imamlarının adını sikke ve hutbede anmasını ve Hz. İbrahim gibi putları-yani sunnileri- kırmasını ilham ettiğini ileri sürmekte, dolayısıyla Şah İsmail'i dini ve karizmatik bir lider olarak takdim etmektedirler.¹⁰ Dahası, Şah'ın kendisi de yaşının küçük olmasına aldırmaz etmeden ilahi bir emirle harekete geçtiğini ifade etmekteydi. Nitekim Şah, henüz on üç yaşındayken, kendince aldığı ilahi emirle Gilan'a bağlı Lahican'dan harekete geçti ve 22 Ağustos 1499 yılında kışı geçirmek üzere Ercivan'a gitti. Ardından Erdebil'e yöneldi ve burada atalarının mezarını ziyaret edip hakkın yardımını diledikten sonra Karabağ'a yürüdü. Karabağ'dan Gökçedeniz, Çukursaad (Erivan), Dokuz Ulam ve Erzincan'a geçti. Bu arada, yolda kendisine kalabalık kitlelerle katılanlar oldu. Şehirde de Şam, Diyarbakır, Sivas, Bayburt ve Anadolu'dan gelen ve Safevi tarikatına mensup olan Ustaclu, Şamlu, Tekelu, Rumlu, Varsak, Zulkadir, Afşar, Kaçar Türkmenlerinden binlerce kişi katıldı¹¹ ki kaynaklar Osmanlı toprakları üzerinde

⁶ İran'ın Yezd eyaletinde bir şehirdir.

⁷ İran'ın Tahran eyaletinde ve Tahran'ın doğusunda bir şehirdir.

⁸ İran'da Semnan eyaletinin yönetim merkezidir.

⁹ Rumlu Hasan, *Şah İsmail Tarihi*, s. 75

¹⁰ "Hazreti Hak Sübhânehu ve Teâlâ, zafer gösteren ilhamı ile Sâhib-kıran'ın melek bakışlı gönlüne, zamanın olayları ve Türkmen sultanlarının, özellikle Rüstem bin Maksud bin Hasan Bayındır isyanı, düşmanların kötü niyetleri neticesinde vatan tuttuğu Gilân'a bağlı Lahican'dan dışarı çıkıp, yeryüzünü bidat pisliğinden temizleyip, sikke ve hutbeyi *İsnâ Aşer İmamlarının* yüce adları ile süsleyip, Halil gibi Sünnilerin putlarını *teberra baltası* ile kırmayı için ilham etti." Abdi Beğ Şirâzî, *Tekmiletü'l-ahbâr*, s. 25

¹¹ Kaynaklarda Şah İsmail'e katılan toplulukların sayısı hakkında üç, dört bin, yedi bin ve on iki bin şeklinde farklı rakamlar bulunmaktadır. Bkz. İskender Bey Münşi-yi Türkmen, *Târih-i Âlem-Ârâ-yi Abbâsî* (çev. Ali Genceli), c. I, 1, 2, 3. kısımlar, Ankara 2019, s. 29, 30; Rumlu Hasan, *Şah İsmail Tarihi*, s. 34, 35, 40, 43, 45, 51; Abdi Beğ Şirâzî, *Tekmiletü'l-ahbâr*, s. 25, 26, 27; Abdüllatif Kazvinî, *Safevi Tarihi* (çev. Hamidreza Mohemmednejad), Ankara 2011, s. 29, 30

Safevi hanedanına mensup geniş bir kitlenin varlığına değinmektedirler.¹² İsmail, Erzincan'dan yanına sekiz bin kişi alarak Şirvanşahlar tarafından öldürülen babasının intikamını almak için Şirvan'a hareket etti. Şirvanşah Ferruhyesar'ın yirmi bin süvariyle, altı bin piyadeden oluşan ordusunu Gülistan Kalesi önünde yenilgiye uğrattı. Bu arada, Şirvanşah'ın oğlunu takiben Bakü Kalesi kuşatılıp ele geçirildi. Şah İsmail, bu olaylardan sonra 1501 yılında Nahcivan'da bulunan Elvend Mirza üzerine hareket etti ve yedi bin kişilik ordusuyla otuz bin askere sahip Elvend Mirza'yı yenilgiye uğrattı. Bunun üzerine Elvend Erzincan taraflarına kaçtı.¹³ Şah İsmail ise Tebriz'e giderek padişahlık tahtına oturdu.¹⁴

Dönemin olaylarını anlatan Safevi tarihçisi Hasan Rumlu, bundan sonraki süreçte Şah İsmail'in ülkede on iki imam adına hutbe okutturduğunu ve beş yüz yirmi sekiz yıl önce Büyük Selçuklu Sultanı Tuğrul Bey'in gelişi ile Büveyhilerin son zamanlarında yaşayan Besasiri'nin ülkeden kaçışından sonra ezandan kaldırılan "Eşhedü Enne Ali'yyen Veliyullah ve Hayya ala Hayru'l Amel" sözlerinin tekrar ezana ilave edildiğini belirtmektedir. Şah'ın ayrıca çarşı ve pazarlarda üç İslam halifesinin yani Ebubekir, Ömer ve Osman'ın kötülenmesi ve lanetlenmesi için talimat verdiği de aynı kaynakta zikredilmektedir.¹⁵

Şah İsmail, 20 Haziran 1503 yılında Hemedan'ın Alma Bulağı mevkiinde Sultan Murat bin Yakub'u yenilgiye uğrattı ve savaşta Akkoyunluların on bin askeri öldürüldü. Böylece Irak-ı Acem'de de iktidar Akkoyunlu hanedanından Safevilerin eline geçti. Şah, olay sonrası Şiraz'a giden Sultan Murat'ı takip edip önce Kirman'ı ve ardından 1503 yılı Ekim ayında Şiraz'ı ele geçirdi.¹⁶ Şah, o yıl kışı Kum'da geçirdi ve sonra 1504 yılı başlarında bu kez Har, Semnan, Firuzkuh ve Demavend¹⁷ taraflarının yöneticisi olan Hüseyin Kiya Çelavi üzerine hareket etti. 17 Mart 1504¹⁸ yılında Çelavilerin elinde

¹² "...şimdi Rûm içre müridi çökdürür..ana meyletmez vilâyet yokdürür" Gazevât-ı Sultan Selim, vrk. 32 b'den naklen Selâhattin Tansel, *Sultan II. Bâyezit'in Siyasi Hayatı*, Ankara 2017, s. 265

¹³ Bazı kaynaklarda Diyarbakır'a kaçtı. Bkz. Abdi Beğ Şirâzî, *Tekmiletü'l-ahbâr*, s. 30

¹⁴ Rumlu Hasan, *Şah İsmail Tarihi (Ahsenü't-tevârih)*, s. 53, 57, 71, 72; Abdüllatif Kazvinî, *Safevi Tarihi*, s. 32, 34; İskender Bey Münşî-yi Türkmen, *Târih-i Âlem-Ârâ-yi Abbâsî*, c. I, s. 30, 31; Abdi Beğ Şirâzî, *Tekmiletü'l-ahbâr*, s. 29, 30

¹⁵ Rumlu Hasan, *Şah İsmail Tarihi (Ahsenü't-tevârih)*, s. 74

¹⁶ Tarihlerde Hasan Rumlu ve Abdi Bey Şirazi esas alınmıştır. Bkz. Abdi Beğ Şirâzî, *Tekmiletü'l-ahbâr*, s. 33, 34; Rumlu Hasan, *Şah İsmail Tarihi (Ahsenü't-tevârih)*, s. 82, 83; İskender Bey Münşî-yi Türkmen, *Târih-i Âlem-Ârâ-yi Abbâsî*, c. I, s. 31; Abdüllatif Kazvinî, *Safevi Tarihi*, s. 36

¹⁷ İran'ın Tahran eyaletinde ve Tahran'ın doğusunda bir şehirdir.

¹⁸ Hasan Rumlu'ya göre kale Ramazan ayında ele geçirilmiştir. Bu nedenle, 17 Mart 1504 tarihini Ramazan Bayramı'nın ilk gününe göre hesapladım. Bkz. Rumlu Hasan, *Şah İsmail Tarihi (Ahsenü't-tevârih)*, s. 91

bulunan Gülhandan Kalesi'ni, ardından 12 Nisan 1504 yılında Firûzkuh Kalesi'ni teslim aldı. Hüseyin Kiya kaçıp Osta Kalesi'ne sığınınca, Şah bu kez oraya yöneldi ve 12 Mayıs 1504¹⁹ yılında kaleyi ele geçirdi.²⁰

Daha sonra, Akkoyunluların fetret devrinde Eberkuh'ta başına buyruk hareket eden ve Yezd şehrini kontrol altına alan Muhammet Korrehi'nin üzerine yürüdü ve 2 Aralık 1504'te şehri muhasara edip yirmi gün sonra teslim aldı. Şah, buradan Tebes'e²¹ yöneldi ve yörede yaklaşık yedi bin kişi öldürüldü. Ardından Yezd'e döndü ve sonra 1 Şubat 1505 tarihinde Isfahan'a geçti. İsmail Haziran ayında Hemedan taraflarına gitti ve o yıl, kışı Tarom'da geçirdikten sonra ertesi yıl, yani 1506 yılında Reşt üzerine yürüyüp şehri kontrol altına aldı. Safevi Sultanı o yıl kışı Hoy'da geçirdi, ardından Urumiye taraflarına saldıran Kürt Sarım Bey üzerine bir ordu göndererek onu bertaraf etti.²²

Şah İsmail, 1507 yılının ilkbaharında bu kez Alaüddevle Dulkadir üzerine yürüdü ve Kayseri sınırından geçerek Elbistan'a ulaştı. Ardından, zafer ile Hoy'a geri döndü. Dönüşte Akkoyunluların Diyarbakır valisi olan Emir Bey Musullu, Şah İsmail'e tabi oldu ve böylece şehir kendiliğinden teslim oldu. Şah, şehrin yönetimini Ustaclu Pir Muhammed'e verdikten sonra Dulkadiroğulları'nın elinde bulunan Harput Kalesi'ni ele geçirdi.²³ İsmail, o yıl kışı Hoy ve Selmas'ta geçirdikten sonra 1508 yılında Irak-ı Arab üzerine yürüdü ve 16 Ekim 1508 yılında Bağdat'ı savaşızsız bir biçimde ele geçirdi. İran Şah'ı Irak-ı Arab'ın fethinden sonra, Şiiler için kutsal sayılan Kerbela, Necef ve Samerra'yı ziyaret edip Huzistan'a yöneldi. Bir süre Dizful, Şuster ve Huveyze'de kaldı. Ardından, Şiraz'a geçip o yıl kışı Şiraz'da geçirdi.²⁴ İsmail, 1509 yılı baharında Şiraz'dan Irak-ı Acem'e geçti ve ilkbaharı Kasrızerd ve Hemedan yaylalarında geçirip Tebriz'e,

¹⁹ Abdi Bey Şirazi'ye göre kale 16 Mayıs 1504 yılında teslim alınmıştır. Bkz. Abdi Beğ Şirâzî, *Tekmiletü'l-ahbâr*, s. 35

²⁰ Rumlu Hasan, *Şah İsmail Tarihi (Ahsenü't-tevârih)*, s. 93, 94, 96; Abdi Beğ Şirâzî, *Tekmiletü'l-ahbâr*, s. 34, 35; İskender Bey Münşi-yi Türkmen, *Târih-i Âlem-Ârâ-yi Abbâsî*, c. I, s. 32, 33; Abdüllatif Kazvinî, *Safevi Tarihi*, s. 36, 37, 38; Mirza Beg Cünabedi, *Ravzatussafeviyye* (nşr. Gulam Rıza Tabatabayi Meed), Tahran 1378, s. 179

²¹ İran'ın Güney Horasan eyaletinde bir şehirdir.

²² Rumlu Hasan, *Şah İsmail Tarihi (Ahsenü't-tevârih)*, s. 101, 102, 103, 104, 107, 111; Abdüllatif Kazvinî, *Safevi Tarihi*, s. 41, 42, 43; Abdi Beğ Şirâzî, *Tekmiletü'l-ahbâr*, s. 36; İskender Bey Münşi-yi Türkmen, *Târih-i Âlem-Ârâ-yi Abbâsî*, c. I, s. 34

²³ Abdüllatif Kazvinî, *Safevi Tarihi*, s. 44, 45; Rumlu Hasan, *Şah İsmail Tarihi (Ahsenü't-tevârih)*, s. 115, 116; Abdi Beğ Şirâzî, *Tekmiletü'l-ahbâr*, s. 37, 38; İskender Bey Münşi-yi Türkmen, *Târih-i Âlem-Ârâ-yi Abbâsî*, c. I, s. 35

²⁴ Abdi Beğ Şirâzî, *Tekmiletü'l-ahbâr*, s. 39, 40, 41; Rumlu Hasan, *Şah İsmail Tarihi (Ahsenü't-tevârih)*, s. 127, 128; İskender Bey Münşi-yi Türkmen, *Târih-i Âlem-Ârâ-yi Abbâsî*, c. I, s. 38, 39; Abdüllatif Kazvinî, *Safevi Tarihi*, s. 46, 47

ordan da Hoy'a geçti ve kışı Hoy'da geçirdi. Şah İsmail, Hoy'dan Bakü, Şirvan ve Derbent'e yöneldi. Buradaki kaleleri ele geçirip baharda tekrar Tebriz'e döndü.²⁵

Safevi Sultanı, Azerbeycan, Irakeyn, Fars, Kirman, Şirvan ve Diyarbakır bölgelerini kontrol altına aldıktan sonra, 1510 yılında bu kez Horasan seferine çıktı ve Şeybek Han Özbek üzerine yürüdü. İsmail, İmam Rıza türbesini ziyaret ettikten sonra Merv'e hareket etti ve Merv yakınlarında Özbeklerle savaşarak onları yenilgiye uğrattı. Savaşta, Özbeklerden Şeybek Han dahil yaklaşık on bin kişi öldü. Bu arada, Şah İsmail Şeybek Han'ın vücudunu parçalara ayırıp her bir parçasını bir vilayete gönderdi. Kafasını bedeninden ayırıp, derisini yüzdükten ve samanla doldurduktan sonra, gümüş bir kutu içerisinde Osmanlı Sultanı Bayezid'e gönderdi.²⁶

Safevi Sultanı, o yıl baharı Herat'ta bekledi ve 1511 yılı baharında Maverâünnehir'e yöneldi. Ancak Özbek hanları, şefaata talebinde bulununca birçok yer savaşı bir biçimde kontrol altına alındı. Şah, daha sonra Maverünnehir'den Irak-ı Acem'e geri döndü ve o sene kış mevsimini Kum'da geçirdi. İsmail 1512 yılı baharında da Taht-ı Süleyman²⁷ taraflarına gitti ve havalar soğuyunca Isfahan'a çekildi.²⁸ O sene, aynı zamanda yeniçerilerin Sultan Bayezid'i tahttan indirip Şehzade Selim'i tahta çıkardıkları yıl oldu. İsmail, ayrıca Anadolu'da çıkan karışıklıklar üzerine taraftarlarını bir araya getirmesi için, Rumlu Halife Nur Ali'yi Anadolu'ya göndermekten çekinmedi. Bu arada, Safevi Sultanı Isfahan'da iken Özbek sultanları Horasan'ı ele geçirmek için harekete geçtiler. Bunun üzerine, Şah 1513 yılı baharında sefere çıkıp orayı tekrar kontrol altına aldı. Ardından, Isfahan'a geri döndü ve kışı şehirde geçirdi. Sultan Selim, 1514 yılı baharında Osmanlı ordusuyla Azerbeycan'a hareket edince, İsmail bu kez Isfahan'dan Çaldıran'a yöneldi.²⁹

²⁵ Rumlu Hasan, *Şah İsmail Tarihi (Ahsenü't-tevârih)*, s. 130, 133, 134; Abdi Beğ Şirâzî, *Tekmiletü'l-ahbâr*, s. 42; İskender Bey Münşî-yi Türkmen, *Târih-i Âlem-Ârâ-yi Abbâsî*, c. I, s. 40; Abdüllatif Kazvinî, *Safevi Tarihi*, s. 48, 49

²⁶ Sydney Nettleton Fisher, *Sultan Bayezid Han (1481-1512)*, s. 122; Abdüllatif Kazvinî, *Safevi Tarihi*, s. 49, 50; Rumlu Hasan, *Şah İsmail Tarihi (Ahsenü't-tevârih)*, s. 149, 150; Abdi Beğ Şirâzî, *Tekmiletü'l-ahbâr*, s. 42, 43, 44; İskender Bey Münşî-yi Türkmen, *Târih-i Âlem-Ârâ-yi Abbâsî*, c. I, s. 42, 43

²⁷ Günümüzde İran'ın Batı Azerbeycan eyaletinde yer almaktadır.

²⁸ İskender Bey Münşî-yi Türkmen, *Târih-i Âlem-Ârâ-yi Abbâsî*, c. I, s. 44; Abdi Beğ Şirâzî, *Tekmiletü'l-ahbâr*, s. 44; Rumlu Hasan, *Şah İsmail Tarihi (Ahsenü't-tevârih)*, s. 153; Abdüllatif Kazvinî, *Safevi Tarihi*, s. 51, 52

²⁹ Rumlu Hasan, *Şah İsmail Tarihi (Ahsenü't-tevârih)*, s. 164; Abdi Beğ Şirâzî, *Tekmiletü'l-ahbâr*, s. 46, 47, 48; Abdüllatif Kazvinî, *Safevi Tarihi*, s. 53, 55, 56; İskender Bey Münşî-yi Türkmen, *Târih-i Âlem-Ârâ-yi Abbâsî*, c. I, s. 46

Şah İsmail'in Çaldıran Savaşı'ndan (1514) önceki bu başarısı, Akkoyunlu Devletinin çöküş sürecinde bölünmüş bir coğrafya üzerinde, kontrolü sağlama konusunda gösterdiği beceriydi ve bu beceri sonucunda Safevi Devleti ortaya çıktı. Böylece Safevi hanedanı, 16. yüzyılın başında, İsmail önderliğinde Doğu Anadolu, Azerbeycan, Irak ve İran'ı ele geçirip, Akkoyunlu Devletinin hakim olduğu Irak-ı Arab, Irak-ı Acem, Fars, Kirman, Azerbeycan ve Diyarbakır bölgelerinde, Sivas'tan Maverâünnehir'e uzanan bir alanda siyasi bir güç olarak belirdi ve büyük bir etkinlik elde etti.

1.a. Şah İsmail ve Hareketinin Osmanlı Yönetimi Üzerindeki Etkisi

Safevilerin Şah İsmail önderliğinde 1499'dan 1513 yılına kadar aralıksız bir biçimde ve olağanüstü bir enerji ile hareket edip, siyasi birlikten yoksun olan Akkoyunlu toprakları üzerinde hakimiyet tesis ederek büyük bir güce dönüştüğü bu süreçte, Osmanlı Devletinin başında II. Bayezid bulunmaktaydı. Osmanlı tarihçiliğinde II. Bayezid'in siyasi iktidarına ve özellikle onun Safeviler politikasına yönelik olumsuz bir bakış söz konusudur. Ancak, dönemin kaynakları bu genel algının aksine, Osmanlı iktidarının batıda ve doğuda herhangi bir gelişmeye kayıtsız kalmadığına ve olayları yakından takip ettiğine işaret etmektedir. Nitekim Osmanlı Sultanı, Şah İsmail'in harekete geçtiği 1499 yılında batıda Venedik'in elinde bulunan Mora yarımadası ile ilgilenmekteydi. Sultan, 1499 yılında daha önce Mora üzerine yapılan seferlerde alınamayan İnebahtı'yı, 1500 yılında da Modon ve Koron kalelerini ele geçirdi. Ardından Navarin Kalesi ile Mora'nın büyük bir bölümü kontrol altına alındı.³⁰

Kaynaklar, II. Bayezid'in batıdaki seferlerin yanı sıra doğudaki gelişmeler ile de ilgilendiğine dair bilgi vermektedirler. *Tacü't-tevârîh* ve *Münşe'ât-ı selâtîn* başta olmak üzere döneme ait bilgi veren kaynaklarda, bu gelişmelere dair ifadelerle sıkça rastlamak mümkündür. Hoca Sadeddin, Osmanlı Sultanı'nın Erzincan'a gelen Safevi Şahı'ndan endişe duyduğunu ve Yahya Paşa'yı Anadolu askeri ile Ankara tarafına gönderdiğini, Karaman askeri ile Aksaray'da, Osmanlı askeri ile Amasya'da önlem aldığını anlatmaktadır. Daha sonra, Şah'ın amacının saldırı olmadığı, yalnız asker toplamak olduğu anlaşıncı ordunun dağıtıldığı görülüyor. Bu arada, Teke-Hamid yöresinden binlerce kişi Şah İsmail'e katılınca, onun bu yöredeki taraftarlarının Mora yarımadasında Modon ve Koron şehirlerine sürülmeleri kararlaştırılmıştır. Ayrıca, sınır memurlarına

³⁰ Matrakçı Nasuh, *Tarih-i Sultan Bayezid* (haz. Reha Bilge), İstanbul 2012, s. 55; İsmail Hakkı Uzunçarşılı, "Bayezid II", *İA*, c. II, İstanbul 1986, s. 394; Sydney Nettleton Fisher, *Sultan Bayezid Han (1481-1512)*, s. 81

Safevi hanedanına mensup sufilerin Anadolu'dan çıkmamaları için Anadolu ile ötesi arasındaki geçitlerin kapatılması için gerekli emirler verilmiştir.³¹

1500 ve 1501 yılına ait belgelerde, Erdebil tarikatına mensup olan sufilerin hem Anadolu'dan İran'a, hem de İran'dan Anadolu'ya geçişlerinin yasaklandığı ve bu süreç içerisinde yakalananların idam edilerek mallarına el konulması ve yapılan işlemin kayıtlarının tutulup aylık ya da iki ayda bir merkeze bildirilmesi gerektiği belirtilmektedir. Bu hususta, 1501 Tarihli *Ahkâm Defteri*'nde Sivas sancakbeyine, Şehzade Mahmut, Şehzade Ahmet, Şehzade Alemşah ve Şehzade Selim'e yazılan hükümler bulunmaktadır.³² Bu tedbirler karşısında, İran Şahı 1502/1503 yılında Sultan Bayezid'e gönderdiği bir *ubudiyetname* de bu engelin kaldırılmasını ve cedlerini sevenlerin Acem ülkesine gitmelerine izin verilmesini rica etmiş ancak bu istek kabul görmemiştir.³³

Bu tedbirlerin yanı sıra, sınırdaki sancakbeyleri ve Anadolu'nun doğusundaki emirler vasıtasıyla da, Akkoyunlu toprakları üzerinde meydana gelen gelişmeler hakkında bilgi alınmaktaydı. Bu hususta yine 1501 Tarihli *Ahkâm Defteri*'nde geçen 8-17 Haziran 1501 tarihli bir kayıtta, Şehzade Selim'in Erdebil sufileri ile Şirvan yöresine ait gelişmeler hakkında merkezi hükümeti bilgilendirdiği ve bilgilendirmeye devam etmesi gerektiğine dair bir ifade yer almaktadır. Aynı defterde, 18-27 Haziran 1501 tarihli ve Sivas sancakbeyi ile yapılan bir diğer yazışmada, sancakbeyinin doğuda meydana gelen gelişmeler hakkında bilgi almak için Akkoyunlu topraklarına adamlar gönderdiği ve Şah İsmail, Murat Han, Ebülfeth Mirza ve Şirvanşah Bey oğlu Gazi Bey hakkında merkeze bilgi aktardığı ifade edilmektedir. Şehzade Ahmet ile yapılan 8-16 Temmuz 1501 tarihli bir yazışmadan da, şehzadenin doğuya adam gönderdiği ve Şah İsmail ile taraftarlarının Kura Nehri'nin ötesinde oldukları, Şirvan vilayetinin Ekin Yörür ovalarında taun hastalığının olduğu, Akkoyunluların bu tarafta olup geçitleri korudukları

³¹ Hoca Sadeddin Efendi, *Tacu't-tevârîh*, c. II, İstanbul 1279, s. 127; Mehmet Hemdemi Çelebi, *Solakzâde Tarîhi*, s. 428, 429

³² “sûfiyûn tâifesinden şunlar ki, Erdebil-oğlu'na varalar, yolda, varışta ve gelişde, her kangısı ele girerse mecâl vermeyüp salb itdüresiz, soygunu ve esbâbı dutanın ola.”, “...hükm-i hümayûnum târihinden şimdiye dek ne denlû sûfi siyâset olunmuşdur, defter idüp dergâh-ı mu'allâma gönderesiz ve budan böyle ayda bir, iki ayda bir, ne denlû sûfi siyâset olunursa, defter idüp göndermek ardınca olası...” İlhan Şahin-Feridun Emecen, *II. Bâyezid Dönemine Ait 906/1501 Tarihli Ahkâm Defteri*, İstanbul 1994, s. 8, 21, 78, 79, 126; Hamidreza Mohammednejad, *Osmanlı-İran İlişkileri (1482-1576)*, İstanbul 2017, s. 134, 136, 137

³³ Hoca Sadeddin Efendi, *Tacu't-tevârîh*, c. II, s. 127

bilgisine yer verilmiştir.³⁴ Osmanlı tarihçilerinden Feridun Bey, Sultan Bayezid'in 1502/1503 yılında Ekrad ümerasından Hacı Rüstem Bey'e Keyvan Çavuş adında birini gönderdiğini ve İran'daki gelişmelerden kendisini haberdar etmesini isteyen Farsça bir mektubuna yer vermektedir. Gelen cevapta, Şah'ın Elvend Han'ı yendiği ve oradan Irak-ı Acem'e geçip Akkoyunlu Murat Han'ı yenilgiye uğrattığı, ardından Irak-ı Arab'a geçtiği belirtilmektedir. Şah'ın ayrıca Mısır Çerkesleriyle ittifak kurduğu, Diyarbakır ve Maraş'a gitme arzusunda olduğu, bu arada halkın onların zorbalığından yakındığı ve birçok şehirlerinin yerle bir edildiği de ifade edilmektedir.³⁵ Şah İsmail, 1507 yılında Dulkadiroğulları üzerine yürüdüğünde de Osmanlı iktidarı tarafından, Yahya Paşa komutasında Anadolu ve Rumeli askerleriyle Ankara'da gerekli önlemler alınmıştır.³⁶

Döneme ait kaynaklar incelendiğinde, Osmanlı Sultanı'nın yalnız alınan bu önlemlerle yetindiği, bunun dışında Safeviler aleyhine çekimser bir politika izlediği ve savaş taraftarı olmadığı anlaşıyor. Dahası, Sultan'ın son yıllarına kadar, tarafların iyi niyet mesajlarını içeren mektuplarına da rastlamak mümkündür. Nitekim Bayezid, Irak ve Fars'ın 1505 yılında fethi ile Maverâünnehr'in 1511 yılındaki fütuhâtını kutlamak amacıyla, Şah İsmail'e armağanlarla bir elçi gönderdiği kaynaklarda zikredilmektedir.³⁷ Ancak Sivas'ın serhad şehri olduğu ve Suşehri'nden itibaren Acem sınırı olduğu dikkate alındığında³⁸ dönemin Osmanlı yönetiminin o günkü sınırlarının ötesinde bir eyleme girişmemesi siyasal anlamda bazı yetersizliklere işaret etmektedir. Feridun Bey'in Münşeâtı'nda geçen ve "Şah İsmail'in Sultan Bayezid'den Anadolu'daki taraftarlarının Erdebil'e gitmelerine izin verilmesini istediği ve Osmanlı Sultanı'nın da Evliyaullahın ziyareti için gidenlere geri gelmek şartıyla izin verdiği" ifadesinden hareketle, ülke yöneticilerinin İran Şahı'nın eylemlerinin sonuçlarını yeterince takdir etmedikleri şeklindeki bir açıklama yanıltıcı olabilir.³⁹ Zira bu iznin, dini amaçlarla ve ziyaret

³⁴ "...İmdi gerekdür ki, bu kazıyyenün aslı ve hakikati nice ise yarar ve mu'temed kimesneler gönderüp temâm-ı keyfiyyet-i ahvâline ittılâ'-i külli hâsıl olduktan sonra tefâsiliyle yazup dâimâ bu haberden eksük itmeyüp karşı Dergâh-ı mu'allâma i'lâm idesiz..." İlhan Şahin-Feridun Emecen, *II. Bâyezid Dönemine Ait 906/1501 Tarihli Ahkâm Defteri*, s. 32, 92, 125

³⁵ Feridun Bey, *Münşe'ât-ı selâtîn*, c. II, İstanbul 1274, s. 353, 354

³⁶ İsmail Hakkı Uzunçarşılı, "Bayezid II", *İA*, c. II, İstanbul 1986, s. 395; Mehmet Hemdemi Çelebi, *Solakzâde Tarîhi*, s. 432

³⁷ Rumlu Hasan, *Şah İsmail Tarihi (Ahşenü't-tevârih)*, s. 105; Abdi Beğ Şirâzî, *Tekmiletü'l-ahbâr*, s. 36, 45

³⁸ "...Sivas civârında ki, serhadd-ı memâlik-i 'Osmânidir..." , "...Acem sınırına girilüb, hâk-i Rûma vedâ olundukda..." Bkz. Celâlzâde Mustafa, *Selimnâme*, s. 140, 141

³⁹ Feridun Bey, *Münşe'ât-ı selâtîn*, c. I, İstanbul 1274, s. 345, 346; Şehabeddin Tekindağ, "Yeni Kaynak ve Vesikaların Işığı Altında Yavuz Sultan Selim'in İran Seferi", *İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Tarih Dergisi*, c. XVII, sayı: 22, İstanbul 1967, s. 50, 51

maksatlı gidip geri dönenler için olduğu çok açıktır. Şah'ın Osmanlı topraklarında gözünün olmadığına dair kendi ifadesi bulunmasına rağmen, Kemalpaşazade de geçen *fırsat isterdi Rum'a inmesine...Hink-i azm-i hücumu binmesine* ifadesi günün Osmanlı yöneticilerinin, Şah'ın fırsat bulduğunda Osmanlı topraklarına saldıracağından emin olduklarına işaret etmektedir.⁴⁰ Sultan II. Bayezid'in, Şahkulu İsyanı (1510) üzerine Şah İsmail'e yazmış olduğu ve aşağıda bir kısmını zikrettiğimiz zehir zemberek ifadeler içeren mektubu, bu husustaki kaygıları açıklar niteliktedir. Söz konusu isyan, aynı zamanda Safevilerle çatışma eksenli yeni bir ilişkiye girildiğine işaret etmektedir.

1.b. Şahkulu İsyanı (1510)

Şahkulu İsyanı, Antalya yöresi olarak bilinen Teke ilinde⁴¹ ve II. Bayezid'in devlet işlerinden elini çekip yetkilerini çok güvendiği vezirlere teslim ettiği bir süreçte meydana geldi. Osmanlı Sultanı, o sıralar tahtı Şehzade Ahmet'e terk etme niyetindeydi. İsyanın doğrudan Şah İsmail tarafından organize edildiğine dair herhangi bir bilgi bulunmamaktadır. Daha çok tarihsel arkaplanı olan ve bir anlık otorite boşluğundan kaynaklandığı görülmektedir. İsyan, Teke sancağı Valisi Şehzade Korkut'un, Şehzade Sultan Ahmet'in Amasya'dan Karaman'a hareket etmesi üzerine, kapısı halkıyla beraber Saruhan vilayetinin merkezi olan Manisa'ya gelmesiyle başladı. Bunun saltanat değişikliği ve taht kavgasına işaret ettiğini sanan Şahkulu ve özellikle Kızılkaya eşkiyası, 19 Nisan 1510 yılında harekete geçip yağma ve çapulculuğa başladılar. Kısa sürede şehir, kasaba, köy, dağ ve obalarda önüne gelen her şeyi yağmaladılar. Saldırlardan Şehzade Korkut'un hazine ve mallarını taşıyan adamları da nasıplandı.⁴²

Kaynaklar, isyanın patlak verdiği Teke ilinin öteden beri sorunlu bir bölge olduğunu ve tımar sahiplerinin ellerindeki tımarların alınıp rüşvetle dağıtılmasının halkın başı boş kalmasına yol açtığını, bu başı boş kitlenin isyanın büyümesinde etkili olduğunu belirtmektedirler.⁴³ Nitekim sayıları gittikçe artan isyancılar, Anadolu beylerbeyi üzerine

⁴⁰ “benüm pâdişah-ı âlem-penâh hazretlerinin memâlik-i mahrûselerine kat'en dahl-ü taarruzum yokdur”,” fırsat isterdi Ruma inmesine...Hink-i azm-i hücumu binmesine”, Kemal Paşazade vrk. 110 a'dan naklen Selâhattin Tansel, *Sultan II. Bâyezid'in Siyasi Hayatı*, s. 269

⁴¹ Teke ili; Antalya, Finike, Kaş, Kalkanlı, Milli, Gömbe, Elmalı, İstanoz (Korkud-eli), Karahisar ve Antalya ile Alanya arasındaki sahil bölgesidir. Bkz. Şehabettin Tekindağ, “Teke-Eli ve Teke-Oğulları”, *İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Tarih Enstitüsü Dergisi*, 7-8, İstanbul 1977, s. 55; Şenol Çelik, “Teke-ili”, *DİA*, c. XL, İstanbul 2011, s. 344

⁴² Hoca Sadeddin'e göre, Şehzade Korkut halkın karakterinden duyduğu rahatsızlık nedeniyle Teke sancağını terk etmiştir. Bkz. Hoca Sadeddin Efendi, *Tacu't-tevârih*, c. II, s. 162, 163; Matrakçı Nasuh, *Tarih-i Sultan Bayezid*, s. 83; Celâlzâde Mustafa, *Selîmnâme*, s. 297, 298

⁴³ Hoca Sadeddin Efendi, *Tacu't-tevârih*, c. II, s. 162, 163; Matrakçı Nasuh, *Tarih-i Sultan Bayezid*, s. 83, 85, 95

yürüyüp Kütahya'ya yöneldiler. Anadolu Beylerbeyi Karagöz Paşa, emrindeki sipahileri başlarında bir komutan ile isyancılar üzerine yolladıysa da isyancılar galip geldi. Bunun üzerine Karagöz Paşa, bin kadar Anadolu sipahisiyle bizzat kendisi Şahkulu üzerine yürüdü. Taraflar, Kütahya önlerinde karşı karşıya geldi ve Anadolu beylerbeyi esir düşüp öldürüldü.⁴⁴ İsyancılar, bu başarının ardından Kütahya Kalesi'ni kuşattılar. Kaleye giremeyince şehrin etrafını yakıp geri döndüler ve Bursa'ya niyetlendiler. Şahkulu, acele edilmemesi gerektiğini düşündü ve II. Bayezid'in hayatta olup olmadığını öğrenmeye çalıştı. Padişahın tahtta olduğunu duyunca korkuya kapıldı ve bunu çevresinden gizledi. Sığınacak bir kalenin gerekli olduğunu belirtip Alaşehir'e yöneldi.⁴⁵

Bu arada, olaylar Padişah'a iletilmekteydi. Ancak Padişah, sağlık sorunları nedeniyle devlet işleriyle yeterince ilgilenememekteydi. Tahtı Şehzade Ahmet'e bırakma niyetindeydi. Bunun gerçekleşmesi ise isyanın bastırılmasına bağlı idi. Bu nedenle, büyük vezirleri toplayıp kendilerine danıştı. Veziriazam Ali Paşa, isyanın bastırılması görevinin kendisine verilmesini istedi ve bunun için dört bin süvari ve dört bin yeniçeri ile Gelibolu'dan harekete geçti.⁴⁶ Bu arada, isyancılar Kütahya'dan döndüklerinde Teke iline varıp Antalya Kalesi'ni kuşatmışlardı. Ancak kuşatma başarısızlıkla sonuçlandı. Şahkulu ve taraftarları, Ali Paşa'nın büyük bir ordu ile harekete geçtiğini duyunca Kızılkaya denen dağlık alana çekildiler. Paşa, Şehzade Ahmet ile üzerlerine yürüdü ve bu arada, bölge Karaman topraklarına bitişik olduğundan, isyancıların o tarafa kaçmalarını önlemek için şehrin savunma işi, Karaman Bey'i Şehzade Sultan Şehinşah'ın Lalası Haydar Bey'e bırakıldı. Haydar Bey, Kayseri Bey'i ve bir sancak beyi ile iki bin sipahiye yanına alarak Karaman bölgesini savunmaya başladı.⁴⁷ Ancak, isyancılar sıkışınca Karaman yolunda bir geçit bulup, Haydar Bey'i şehit ettiler ve emrindeki askerleri dağıtıp, mallarını yağmaladıktan sonra Kayseri üzerinden Sivas tarafına hareket ettiler. Olayı iki gün sonra öğrenen Ali Paşa, hemen isyancıların ardına düştü ve onlara 1511 (Haziran/Temmuz) tarihinde Gökçayı⁴⁸ denen yerde yetiştirdi. İsyancılar, Ali Paşa'nın az bir kuvvetle saldırıya geçeceğini görünce kaçma yerine direndiler ve saldırıya geçip

⁴⁴ Hoca Sadeddin Efendi, *Tacu't-tevârîh*, c. II, s. 163, 164; Matrakçı Nasuh, *Tarih-i Sultan Bayezid*, s. 85, 87, 89; Celâlzâde Mustafa, *Selîmnâme*, s. 299, 300.

⁴⁵ Matrakçı Nasuh, *Tarih-i Sultan Bayezid*, s. 89, 91; Hoca Sadeddin Efendi, *Tacu't-tevârîh*, c. 2, s. 165

⁴⁶ Celâlzâde Mustafa, *Selîmnâme*, s. 302, 303; Matrakçı Nasuh, *Tarih-i Sultan Bayezid*, s. 93, 95, 97; Hoca Sadeddin Efendi, *Tacu't-tevârîh*, c. II, s. 166, 173

⁴⁷ Hoca Sadeddin Efendi, *Tacu't-tevârîh*, c. II, s. 176

⁴⁸ Bazı kaynaklarda Gökhan

Veziriazam'ı öldürdüler. Ardından, Azerbeycan'a geçip Şah İsmail'in yanına gittiler. Şahkulu ise kayıplara karıştı ve kendisinden bir daha haber alınamadı.⁴⁹

İsyan üzerine Sultan II. Bayezid, Şah İsmail'e bir mektup yazdı ve mektupta "Rum ülkesini istila ümidinizi terk edin", "Şeybek Han'ın derisini göndermek cesur Osmanlı sultanlarını korkutmaz" gibi ifadelerle yer verdi. Söz konusu ifadeler, Osmanlı yönetiminin Safevi tehlikesinin farkında olduğunu gösterse de⁵⁰ bu dönemde herhangi bir sefer kararının alınmamış olması -ki gelişmeler savaşın koşullarının gerçekleştiğine işaret etmekteydi- üzerinde düşünülmesi gereken bir konudur. Bu hususta kaynaklar, Padişah'ın devlet işlerinden elini çekmesine yol açan bir hastalığı ile yaşlılığı ve Şehzade Selim isyanını gerekçe göstermekte ve bu nedenle devlet işlerinde gevşeklik ve savsaklıkların baş gösterdiğini ifade etmektedirler.⁵¹

2. İLK OSMANLI-İRAN SAVAŞININ NEDENLERİ ÜZERİNE ÖNE SÜRÜLEN İDDİALAR

2.a. Siyasi Nedenler

Safevi tarihine ve Osmanlı-İran ilişkilerine dair klasik ve modern araştırmalar, bugüne kadar Safevi Devletinin doğuşunun Osmanlı ülkesine etkisini çeşitli yönleriyle ele almışlardır. Bu çalışmaların birçoğunda, iki ülke arasında 1514'te başlayan çatışmaların sebepleri ve ayrıca sonraki yıllarda Osmanlı'nın doğudaki Acem komşusu ile savaşmasına yol açan etkenler hakkında çeşitli açıklamalar yapılmıştır. Safevi tarihçisi Hasan Rumlu, taraflar arasında vuku bulan Çaldıran Savaşı'nın (1514) sebebini, Safevilerin Diyarbakır yöneticisi Ustaclu Muhammet Han'ın Dulkadir ordusu karşısında elde ettiği birçok başarı ile yine Muhammet Han'ın adamlarından Deli Durak'ın, yetmiş kişiyle Mısır Memlûk Sultanı Kansu'nun üç yüz adamını yenilgiye uğratmasının getirdiği gurur sonucu, onun, Osmanlı Sultanı I. Selim'e hakaret içeren bir mektup ile başörtüsü gibi şeyler göndermesine bağlamaktadır. Rumlu, bunun yanı sıra Nur Ali Halife'nin Safevilerin etkisiyle Anadolu'da çıkardığı karışıklıklar ile Tokat'ı yaktırmasını da olayın sebepleri arasında göstermektedir.⁵²

⁴⁹ Celâlzâde Mustafa, *Selîmnâme*, s. 305; Hoca Sadeddin Efendi, *Tacu't-tevârîh*, c. II, s. 176, 177, 178, 179

⁵⁰ Mektubun tam metni için bkz. Nasrullah Felsefi, *Ceng-i Çaldıran*, Tahran 1332, s. 10

⁵¹ "hüdâvendigâr hazretlerinin mübârek mizâcları tezâhüm-ü a'raz ve terâküm-ü emrâz ile bir hadde varmış idi..." Hoca Sadeddin Efendi, *Tacu't-tevârîh*, c. II, s. 166; Matrakçı Nasuh, *Tarih-i Sultan Bayezid*, s. 59, 61, 83, 93; Sydney Nettleton Fisher, *Sultan Bayezid Han (1481-1512)*, s. 125

⁵² Rumlu Hasan, *Şah İsmail Tarihi (Ahsenü't-tevârîh)*, s. 177; Sultan Selim'e mektup ve kadın elbisesi gönderilip gönderilmediği hususu tartışmalıdır. Feridun Emecen Osmanlı kaynaklarında böyle bir bilginin

Safevilerin Osmanlı Devletinin iç işlerine müdahalesinin Nur Ali Halife isyanıyla sınırlı olmadığını gösteren başka örnekler de bulunmaktadır. Selahattin Tansel, Topkapı Sarayı arşivini kaynak göstererek, Şah İsmail'in Karamanoğulları ve onlarla akrabalık kurmuş olan Turgutoğulları ile gizlice haberleştiğine dair bir bilgiye yer vermektedir. Tansel'in verdiği örneğe göre, Şah, 23 Mayıs 1512 yılında Musa Turgutoğlu'na bir mektup yazmış, mektupta adamlarından Ahmed Karamanluyu Anadolu'ya gönderdiğini belirtmiş ve ona tabi olmalarını istemişti.⁵³

Sultan Bayezid'in ölümünden sonra, Sultan Selim ile kardeşleri arasında çıkan taht kavgalarına Şah İsmail'in müdahil olması, ilk Osmanlı-İran savaşının (1514) bir başka sebebi olarak gösterilmektedir. Şöyle ki, Sultan Selim iktidara geldikten sonra kardeşlerini ortadan kaldırınca, kardeşlerinden Sultan Ahmet'in oğlu Şehzade Murat, kaçıp Şah'a sığınmış ve Şah İsmail'e Anadolu'yu ele geçirmesi için telkinde bulunmuştu. Bunun üzerine, Şah adamlarından Div Sultan'ı Sivas ve Erzincan taraflarına yollamış, Diyarbakır'da bulunan Muhammet Han Ustaclu'nun da desteğiyle askerler oraları yağmalamışlardı. Ancak, kimse Osmanlı Şehzadesi'ne itibar etmeyince Şehzade ve Şah'ın adamları geri dönmüşler, Sultan Selim, bu haber üzerine harekete geçip İran üzerine sefere çıkmıştır.⁵⁴

Osmanlı-İran ilişkilerinin Yavuz Sultan Selim, Şah İsmail dönemini inceleyen modern araştırmacılar, Safevi kroniklerinde geçen her iki olayı da, yani Nur Ali Halife isyanı ile Şehzade Murat'ın İran'a sığınıp Şahı kışkırtmasını taraflar arasında savaş sebebi olabilecek sorunlar arasında zikretmişlerdir.⁵⁵ Bununla birlikte, kimi araştırmacılar Hasan Rumlu'nun eserinde yer verdiği ve Şah İsmail'in Horasan seferi (1510) sırasında Özbek Han'ı Muhammet Şeybani'nin kesik başını Bayezid'e gönderdiğini belirttiği olayın, Sultan Selim'de intikam duygusuna yol açtığını ve bu olayın tarafları karşı karşıya getirdiğini öne sürmektedirler.⁵⁶

olmadığını belirtmektedir. Bkz. Feridun M. Emecen, *Yavuz Sultan Selim*, İstanbul 2011, s. 101; Adel allouche, *Âlem Ârâ-yı Şah İsmâ'il* adlı müellifi bilinmeyen kaynağı referans göstererek söz konusu olayın Yavuz Sultan Selim döneminden önce babası Sultan Bayezid zamanında 913 (11507-1508) yılında vuku bulduğunu belirtmektedir. Bkz. Adel Allouche, *Osmanlı-Safevi İlişkileri* (çev. Ahmed Emin Dağ), İstanbul 2001, s. 120

⁵³ Selâhattin Tansel, *Yavuz Sultan Selim*, Ankara 2016, s. 39

⁵⁴ Vural Genç, *İranlı Tarihçilerin Kaleminden Çaldıran (1514)*, İstanbul 2011, s. 55

⁵⁵ Nasrullah Felsefi, *Ceng-i Çaldıran*, Tahran 1332, s. 14; Adel Allouche, *Osmanlı-Safevi İlişkileri*, s. 119

⁵⁶ Rumlu Hasan, *Şah İsmail Tarihi (Ahseñü't-tevârih)*, s. 150; Nasrullah Felsefi, *Ceng-i Çaldıran*, s. 9; Feridun M. Emecen, *Yavuz Sultan Selim*, s. 102

Bunların yanı sıra, doğu ticaret yollarının özellikle Bağdat ve Diyarbakır güzergahlarının Safevilerin kontrolüne geçmesinin getirdiği sıkıntılar,⁵⁷ Şah İsmail'in Osmanlı Devletine karşı Mısır Sultanı Kansu Gavri ve Alaüddevle Dulkadir ile yaptığı ittifak,⁵⁸ Şah'ın diplomasi kuralları dışında hareket ederek tahta çıkan Sultan Selim'i bir elçi göndererek tebrik etmemesi,⁵⁹ I. Selim'in Şehzade Murat'ın geri gönderilmesi için gönderdiği elçinin İran sarayında öldürülmesi,⁶⁰ Osmanlı Sultanı'nın Diyarbakır eyaleti üzerinde veraset yoluyla hak iddia edip şehri istemesi, fakat Şah İsmail'in buna yanaşmaması,⁶¹ her iki hükümdarın İslam dünyasının liderliğine oynaması,⁶² Osmanlı hükümdarının cihan hakimiyeti ve nizamı alem anlayışı gibi faktörler de taraflar arasında yaşanan çatışmanın sebepleri arasında sayılmaktadır.⁶³

2.b. Dini Nedenler

Osmanlı tarih yazımında, savaş koşulları sırasında Safevileri ötekileştiren dini kavramlardan, ya da savaş için alınan fetvalardan hareketle, savaşın mezhep meselesinden kaynaklandığına dair de yaygın bir görüş bulunmaktadır. Ancak, bu olumsuz kavramların hanedanın tüm fertlerine yönelik olduğunu söylemek zordur. Nitekim, İdris-i Bitlis'i *Selimşahname* adlı eserinde, Safevi şeyhlerinden ve müşitlerinden övgüyle bahsetmekte ve hanedan üyelerinden bazılarının halka doğru yolu gösterme hususunda tam bir samimiyet gösterdiğini ve bu nedenle Osmanlı ve Şam memleketlerinden birçok taraftarlarının olduğunu belirtmektedir. Bitlisi, sonraki hanedan mensuplarının sapıttıklarını belirtmekte ve bu olumsuzluğu Meryem Suresi'nin elli dokuzuncu ayetinde geçen "onların ardından namazı bırakan ve şehvetlerine uyan bir nesil geldi. İşte bunlar azgınlıklarının karşılığını göreceklerdir" ifadesiyle karşılaştırmaktadır. Bitlisi'ye göre hanedanın ardılları -ki ifadelerinden bunların Şah Cüneyd, Şah Haydar ve Şah İsmail oldukları anlaşılıyor- İran krallarının kızlarıyla evlenip akrabalık kurmak suretiyle saltanat sevdasına kapılmışlar ve ülke yönetiminde hak sahibi olduklarını ispat etmek için Ehl-i beytten geldiklerini iddia etmişlerdir. Buna

⁵⁷ Feridun M. Emecen, *Yavuz Sultan Selim*, s. 101

⁵⁸ Nasrullah Felsefi, *Ceng-i Çaldıran*, s. 15

⁵⁹ Adel Allouche, *Osmanlı-Safevi İlişkileri*, s. 118, 119, Selâhattin Tansel, *Yavuz Sultan Selim*, s. 39

⁶⁰ Selâhattin Tansel, *Yavuz Sultan Selim*, s. 39

⁶¹ Adel Allouche, *Osmanlı-Safevi İlişkileri*, s. 121

⁶² Nicolae Jorga, *Osmanlı İmparatorluğu Tarihi* (çev. Nilüfer Epçeli), c. II, İstanbul 2005, s. 277

⁶³ İdris-i Bidlisi, *Selimşahnâme*, s. 119

karşın, zorbalık ile haramları helal etmede bir kusur görmemişler ve bunların zulmü yüzünden, birçok insan evini barkını terk edip Osmanlı ülkesine yönelmiştir.⁶⁴

Döneme ait bilgi veren diğer kaynaklarda da, Şah İsmail ve taraftarları mescit ve mabedleri yıkmakla veya ahıra çevirmekle, dini esasları hafife almakla, Sünnileri öldürmekle, zinayı meşrulaştırmakla, kan dökmekle, kabirleri yakmakla, sahabe nesline küfretmekle, mushafları imha etmekle ve Osmanlı Devletinin doğu sınırlarını kontrol altına almakla suçlanmaktadır. Bu nedenle, I. Selim mülkün ve dinin gördüğü zararları önlemek için sorumlu davranıp sefer kararı almıştır.⁶⁵

Bitlisi, Sultan'ın sefer öncesi Edirne'de iki toplantı düzenlediğini, toplantılardan birini kılıç erbabı yani üst düzey yöneticilerle, diğerini de din büyükleriyle yaptığını belirtmektedir. Sultan Selim'in bu toplantılarda kendi ağzından yaptığı durum değerlendirmesi, Bitlisi'nin yukarıdaki iddiasına kaynaklık etmiş görünmektedir. İdrisi Bitlisi'nin eserinde yer verdiği bu değerlendirme, konunun anlaşılması açısından önem arz ettiğinden burada olduğu gibi nakletmekte fayda vardır.

“...Gaza ve cihat farızası, eskiden beri cihadı şiar edinen bu hanedandan hep yeterince yerine getirildiğinden, kötülük sahibi kafirlerin önlerinin kesilmesinin Osmanlı gazilerince gerçekleştirildiği anlatıla geldiğinden ve şu anda yeryüzünde bu bozguncu taifeye ve bu kızılbaş mülhid topluluğa karşı koyacak din sultanlarından kimse kalmadığından, sapkın Şahın, İslam memleketlerini istilasını her geçen gün artıp, geri kalan İran ve Turan kralları ve padişahları üzerine, onun galibiyeti devam ettiğinden, ilhadı yol edinmiş bu taifenin işi oraya kadar varmıştır ki, batı ve doğu memleketlerini sahiplenme davası gütmeye başlamıştır. Ona tabi olanlar o kadar ileri gitmişlerdir ki, onu, ma‘butluk rütbesini hak etmiş saymaktadırlar. Fırat Nehri’nden Ceyhun Nehri’ne kadar olan bütün İran memleketlerini ele geçirip, Turan’ı zapt etmeye başlamış, kılıcının hükmü Semerkant’a dek varmıştır. Şimdi Osmanlı hanedanının dünyayı gözetme namusunda ve Müslümanlık gayreti içerisinde, o zalim topluluğun din ve devlet konusundaki fitne ve fesadın işin sonunda güvenli Anadolu beldelerinde de yayılmasını ve zulüm ateşinin ve küfür kıvılcımlarının dindar gazilerin meskenlerine sıçramasını kim reva görebilir? “İmandan sonra küfür mü yahut iki ilahın birleştirilmesi mi?” Özellikle, Erdebil

⁶⁴ İdris-i Bidlisi, *Selimsahnâme*, s. 119, 120, 121, 130

⁶⁵ Hoca Sadeddin Efendi, *Tacu't-tevarih*, c. II, s. 240; Celâlzâde Mustafa, *Selimnâme*, s. 273; İdris-i Bidlisi, *Selimsahnâme*, s. 141; Vural Genç, “16. Yüzyılın İlk Yarısında Osmanlılar İle Safeviler Arasında Yaşanan Dini ve Siyasi Polemikler” *Osmanlı Araştırmaları*, 57, İstanbul 2021, s. 87

şeyhlerinin müritlerinden ve inananlarından birçok kimseyle ilhad sahibi torunlarından geriye kalanlar bu yörelerde bulunmaktadırlar. Habis nefislerince eğlenmeye, zayıflarla miskinlerin namuslarını ayaklar altına almaya meyilleri çoktur. Bu tür taifeler yüzünden, mağfiret şiarlı padişahın saltanat ordusunda ortaya çıkan bazı büyük fitneler, fesadın artması yönünde en belirgin işaretlerdir. Şu anda görüş ve tedbir sahipleriyle kılıç sahiplerinden herkes bu bozulmaların sonunun ne kadar kötü olacağını düşünmeli ve akıl sahibi her mümin, Allah yolunda canla başla çabalamalı ya da yiğitlik dizginini din erlerinin meydanından çekmelidir.”⁶⁶

Bitlisi’ye göre, I. Selim, kılıç sahiplerinden oluşan meşveret kurulundan savaş için gerekli onayı aldıktan sonra, din adamlarının katıldığı bir toplantı daha yapmıştır. Bu toplantıda, ilim adamları ve kanaat önderleri “bu zalim taifenin ortadan kaldırılması ve bu günahkar mülhid fırkanın yok edilmesi, kudretli sultan ve kahredici vali için, kafirlerle, frenk ve tatarlarla savaşmaktan daha öncelikli ve önemlidir.” şeklinde görüş beyan etmişlerdir.⁶⁷

Kaynaklar, bu açıklamaların dışında ilk Osmanlı-İran savaşı (1514) için alınan fetvalardan iki tanesine sıklıkla vurgu yapmaktadırlar. Bu fetvalardan biri, müftü olduğu anlaşılan Hamza adında bir zata aittir. Sultan Selim’in henüz Edirne’de olduğu bir sırada, müftünün verdiği fetvanın bir bölümü, Şah İsmail taraftarlarının tutumlarından hareketle onların inançsız bir topluluk olduğu hususuna değinmektedir. Söz konusu fetvada, Kızılbaşların Kur’an ve İslam dini ile alay ettikleri, Allah’ın haram ettiği şeyleri helal kıldıkları, şeriat kitaplarını yaktıkları, Sünni alimleri öldürdükleri, mescitleri yaktıkları, Hz. Ebubekir ve Hz. Ömer’e küfrettikleri, Peygamberimizin eşi Hz. Aişe annemize iftira ettikleri, Şah İsmail’e taptıkları belirtilmektedir. Fetvaya göre, Şah İsmail taraftarlarının erkekleri, İslam padişahı tarafından öldürülmeli, malları kadınları ve çocukları İslam askerleri arasında bölüşülmelidir. Fetvanın sonunda, bu uğurda ölenlerin şehit ve cennetlik oldukları ifade edilmektedir.⁶⁸

Sultan Selim, 20 Mart 1514 yılında Edirne’den İstanbul’a hareket edince İstanbul’da da bir meclis toplamış ve şehirdeki ulemadan, Şah ve taraftarları hakkındaki düşüncelerini sormuştur. Meclise katılan ulema, İran Şahı ve taraftarlarıyla savaşmanın dinen gerekli olduğunu bir kez daha ifade etmişlerdir. Birçok modern araştırmada sıklıkla

⁶⁶ İdris-i Bidlisi, *Selimsahnâme*, s. 122, 123

⁶⁷ İdris-i Bidlisi, *Selimsahnâme*, s. 123

⁶⁸ Selâhattin Tansel, *Yavuz Sultan Selim*, s. 42, 43

zikredilen ve İstanbul'da Kemalpaşazade tarafından kaleme alınan fetvada, "ülkelerinin darü'l-harp olduğu ve kendileriyle savaşmanın helal olduğu" belirtilmektedir.⁶⁹

Sultan I. Selim'in yukarıdaki ifadelerinden veya savaş için alınan fetvalardan hareketle, söz konusu seferin İslami gerekçelerle yapıldığı düşünülebilir. Sultan Selim'in Şah İsmail'e yazmış olduğu mektupların birinde geçen, "...biz de dini güçlendirmek, mazumlara yardım etmek, eziyet görenlerin imdadına yetişmek, ilahi emirlere uymak ve padişahlık namusunu yerli yerine koymak amacıyla, ipekli kumaşlar giymek yerine zırh ve kaftan giydik"⁷⁰ ifadesi ya da savaştan sonra oğlu Süleyman'a yazdığı fetihnamede dile getirdiği, "...ihyâ-i merâsim-i din ve ibkâ-i nevâmis-i şer'-i mübîn itmek içün... bilâd-ı şarka teveccüh itmiş idim."⁷¹ şeklindeki sözleri, seferin İslami gerekçelerle yapıldığına dair iddiaları bir yere dek açıklayabilir. Zira mektuplar, bir bütün olarak dikkate alındığında, anlatılarda, Sultan Selim'in Şah İsmail ile birlikte yaygınlaşan zulüm ve zorbalık ile fitne ve fesadın önüne geçmek için, sorumluluğu üstüne almış gibi bir durum söz konusudur. Nitekim, Sultan Selim İran ile yapılacak savaşı "aklen ve şer'an" gerekli görmektedir.⁷² Ancak, olayı sadece fetva zaviyesinden veya kaynaklarda tekrar tekrar ifade edilen dinsel söylemlerden hareketle mezhep çekişmesiyle ilişkilendirmek yanıltıcıdır. Osmanlı kroniklerinde, savaş koşullarında Safevileri ötekileştiren kavramlar, her savaş sırasında benzer söylemlerle tekrarlanmaktadır. Nitekim Kanuni Sultan

⁶⁹ Selâhattin Tansel, *Yavuz Sultan Selim*, s. 48; Adel Allouche, *Osmanlı-Safevi İlişkileri*, s. 189, Ahmet Uğur, "Kemal Paşazade ve Şah İsmail (Safaviler), *Erciyes Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, c. V, sayı: 4, 1987, s. 27

⁷⁰ Sultan Selim, bu mektubu İzmit'e vardığında Şah İsmail'in halifesi iken yakalanıp hapse atılmış bir adamı vasıtasıyla kendisine yollamıştır. "...mahremlerin ırzlarını helal saymak, şerefli kanlarını dökmek, mescitleri ve minberleri yıkmak, mezarları ve kabirleri yakmak alimlere ve seyyitlere ihanet etmek yüce mushafları pislige atıp imha etmek ve Hz. Ebubekir ve Ömer'e (Allah onlardan razı olsun) sövmek gibi kötü hareketler ve çirkin davranışlar son derece yaygınlaştı. Din imamları ve yakın ehli alimler, senin gereği idam ve şahitlerin huzurunda esir etme olan küfür ve irtidadına söz ve kalem birliği içerisinde fetva verdiler. Biz de dini güçlendirmek, mazumlara yardım etmek, eziyet görenlerin imdadına yetişmek, ilahi emirlere uymak ve padişahlık namusunu yerli yerine koymak amacıyla ipekli kumaşlar giymek yerine zırh ve kaftan giydik....kılıçtan önce İslam'ı teklif etmek Mustafavi şeriatın hükmü olduğundan bu mektup kaleme alındı..." İdris-i Bidlisi, *Selimşahnâme*, s. 141; Mektubun bir benzeri için ayrıca bkz. Selâhattin Tansel, *Yavuz Sultan Selim*, s. 49

⁷¹ "ma'lûm olaki Erdebil oğlu dinen müfsid ve zındık ve mülhid, fitne ve fesâdı 'şiâr ve küfr ve ilhâdı disâr ve ta'zîb-i 'ibâdı iftihâr ve tahrîb-i bilâdı pirâye-i ruzkar idindigi sebebdan mahden i'ânet-i melhûfîn ve iğâset-i mazlûmîn ve ihyâ-i merâsim-i din ve ibkâ-i nevâmis-i şer'-i mübîn itmek içün hak subhaneh-u ve te'alaya tevekkül ve seyyid-i kâinât aleyhi es-selat ve es-selamın mu'cizât- barekatına tevessül idub leşker-i tazi süvar hasm-ı şikâr ile onun kaskına bilâd-ı şarka teveccüh itmiş idim. Denizden 'ubûr olunduğu eyyâmda hüküm-ü şerîf gönderilub medmûn-u 'izzet makrûnunda hetk-i perde-i İslam itdiginin hadd-ı tevâtüre yetişub meşâyih ve 'ulema bi-esrihim küfrüne hüküm iyleyub katline fetva virdikleri cihetten nokta-i vücûd-u nâpâkını ezfârı hançer ve tiğ-i abdâr ile safhe-i ruzkardan hak iylemek himmet-i 'aliyye-i şahane ve zimmet-i seniyye-i padişahanemize vâcib ve lâzım olmuştur." Feridun Bey, *Münşe'ât-ı selâtîn*, c. I, s. 386

⁷² Selâhattin Tansel, *Yavuz Sultan Selim*, s. 41

Süleyman döneminde, Osmanlı-İran savaşları sırasında da benzer ifadeler söz konusudur. Bu dönemde de, Safeviler ve Şah Tahmasb dini kavramlarla ötekileştirilmektedir. Örneğin *Tarihi Selaniki*'de Tahmasb'ın elli dört yıllık saltanat süresi içerisinde batıl bir yönetim sergilediği, mezhepçilik yaptığı, “Ehl-i sünnet ve'l- cemaat” karşıtı olduğu, dolayısıyla uzun bir süre bidat ve sapıklık üzere hareket ettiği ifade edilmektedir.⁷³ Dahası, kaynaklar incelendiğinde iki ülke savaşları sırasında Safevileri din dışı bir topluluk olarak gösteren kaynakların, barış ile birlikte sulhün faydalarına, müminlerin kardeşliğine vurgu yaptıkları da görülür. Buna, karşılıklı iltifatlar, izzet ve ikramlarda dahildir. Gerçekte, sanayi öncesi toplumlar meşruiyetlerini dinden aldıkları için, savaşların tamamı din ile meşrulaştırılmaktaydı. Nitekim, Osmanlı yönetimi kendisi gibi Sünni olan Anadolu beylikleriyle yaptığı savaşlar sırasında da ulemanın fetvasına başvurmuştur. Oysa, Sultan Selim'in yukarıda kılıç erbabı ile yaptığı görüşmede, meselenin siyasi olduğu ve savaşın gerçek nedeninin de bu bağlamda ele alınması gerektiği net bir biçimde anlatılmaktadır. Nitekim, savaş için alınan fetvalar da siyasi karardan sonra yazılmıştır. I. Selim'in söz konusu açıklamasında dikkat çeken ayrıntı, her ne kadar sefer “mülhid” bir topluluğa karşı gaza ve cihat olarak tanımlanmışsa da, Şah İsmail ile başlayan hareketin siyasi tehlikesine yapılmış olan vurgudur. Osmanlı Sultanı'nın Safeviler'in tabii sınırlarına ulaştığına dair ifadesi de bu bağlamda son derece önemlidir.

2.c. Kaçınılmaz Bir Savaş ve Gerçekler

Bu nedenle, yukarıda Çaldıran Savaşı'nın (1514) gerekçesi olarak öne sürülen siyasi ve dini söylemler, üzerinde düşünülmesi gereken iddialar olsa da, bu süreçte Safevi Devletini Osmanlı siyasal iktidarına karşı tehdit unsuru haline dönüştüren faktörler arasında iki unsur belirleyici oldu.

Birincisi: Safevi iktidarının doğuda büyük ölçüde doğal sınırlarına ulaşp, batıya yani Akdeniz'e doğru genişleme potansiyeliydi. Şah İsmail için bundan sonraki süreçte doğudan ziyade batıda genişleyebileceği yerlerin varlığı, Osmanlı Devletinin bu husustaki endişesini açıklar boyuttadır. Sultan Selim'in tahta geçtikten sonra olayların gidişatına dair yukarıda yapmış olduğu değerlendirme, devletin bu tehdit algısına işaret etmektedir. Sultan Selim'e göre İsmail doğu ve batı memleketlerini ele geçirme

⁷³ Selânik-i Mustafa Efendi, *Tarih-i Selânikî* (971-1003/1563-1595), (haz. Mehmet İpşirli), İstanbul 1989, s. 115

sevdasında ve Fırat Nehri'nden Ceyhun Nehri'ne kadar bütün toprakları ele geçirmişti. Onun Anadolu'da birçok müridi bulunmaktaydı ve bu nedenle, eylemlerinin etki alanı Anadolu'ya kadar uzanmaktaydı.⁷⁴

Ancak, Safevilerin 16. yüzyılın başında Osmanlı doğusunda ve Akkoyunlu toprakları üzerinde büyük bir güce ve tehdiye dönüştüğü bu sürecin, II. Bayezid döneminde gerçekleştiğini bilmekte fayda vardır. Nitekim Sultan Selim'in tahta oturur oturmaz, Anadolu için ciddi bir tehdit oluşturan Safeviler üzerine sefere çıkmak istemesine dair rivayetlerin varlığı da, sefer şartlarının Sultan Bayezid döneminde oluştuğunu göstermektedir.⁷⁵ Bu nedenle, II. Bayezid döneminde şartları oluşan bu ilk Osmanlı-İran savaşını, Sultan Selim ile Şah İsmail arasında yaşanan şahsi bir çekişme olarak görmek yanıltıcıdır.

İran coğrafyasında bulunan güçlerin, tarihi süreç içerisinde İndus Nehri'nden Akdeniz'e uzanan bir alanda oynadıkları rol, Safevi tehdidi konusunda birçok şey anlatmaktadır. İran, kuzeyde Elbruz, kuzeydoğuda Kopet ve Horasan, batıda ve güneyde Zagros dağları olmak üzere doğal sınırlarla çevrili olup, bu doğal sınırlar İran'da kurulan devletlere doğal bir savunma hattı oluşturmaktadır.⁷⁶ İran coğrafyasının bu doğal sınırlar içerisindeki tabii uzantısı ise, kuzeyde Hazar Denizi, kuzeydoğuda Maverâünnehir, kuzeybatıda Kura Nehri, güneyde Basra (Fars) ve Umman Körfezi, batıda Dicle ve Fırat, doğuda ise İndus ve Pencab nehirleridir.⁷⁷ Bu tabii uzantının doğal bir sonucu olarak birçok eserde İran için, Fırat ya da Dicle ile Maverâünnehir arasındaki bölge tanımlaması yapılmaktadır.⁷⁸

⁷⁴ "...Şah İsmail İran'a hakim olduktan sonra kısa zamanda Gence, Şirvan, Geylân, Mâzenderân, Taberistân, Cürçan, Kürdistan ve Gürcistan'ı ele geçirerek..." Selâhattin Tansel, *Yavuz Sultan Selim*, s. 41; "...doğu sınırlarına zulüm sancaklarıyla galip gelip, tam bir üstünlük ve istila ile yer yüzünü emirleri altına almak istediler" Celâlzâde Mustafa, *Selîmnâme*, s. 273; İdris-i Bidlisi, *Selîmşahnâme*, s. 122

⁷⁵ Selâhattin Tansel, *Yavuz Sultan Selim*, s. 31; Nicolae Jorga, *Osmanlı İmparatorluğu Tarihi*, c. II, s. 277

⁷⁶ Bernard Hourcade, "İran; Fiziki ve Beşeri Coğrafya", *DİA.*, c. XXII, Ankara 2018, s. 392; Fahreddin Şevket, İran'ın doğal sınırlarına dair güzel bir örnek vermektedir. "Hazar Denizi üzerinden İran ülkesine gelen bir kişi Elbruz dağlarının batı bölümünden, batıdan gelen Zağros dağlarına paralel uzanan geçitlerden, güneyden gelen ise Bender Buşir ve Bender Abbas'ın arka yüzündeki yüksek ve sarp dağlardan geçmek zorunda kalmaktaydı. Ancak bu zorlu yolculuklardan sonra İran'a girme imkanı bulunmaktaydı." Bkz. Dr. Fahreddin Şevket, *Îrân* (haz. Prof. Dr. Derya Örs), Ankara 2017, s. 5

⁷⁷ Mehdi Minaî, *Mukaddime-i ber Coğrafyay-ı Siyasiy-i İran*, Tahran 1386, s. 133, Mahcûb Ez-züveyri tarafından Kalkaşandi'nin *Subhu'l-a'ş'a fî Sinâ'ati'l-inşa* isimli eserinden tercüme yoluyla yayınlanan eserde, İran'ın doğal sınırları içerisinde yer alan bölge ve önemli şehirler ayrıntılı bir biçimde zikredilmektedir. Bkz. Mahcûb Ez-züveyri, *Coğrafyay-ı Tarihi İran (der Karni Nuhum-u Hicri)*, Tahran 1384, s. 29-107

⁷⁸ Örneğin Muhtasar-ı Mufid isimli eserin yazarı Muhammed Mufid Mustevfi'ye göre, İran Dicle ile Amuderya arasında yayılan bölgedir. Aktaran Rudi Matthee, "Safevi-Osmanlı Sınır Bölgesi: Safevilerin Gözü İle Irak-ı Arab" (çev. Eralp Erdoğan), *Humanitas*, V (10), 2017, s. 450; yine kaynaklarda Nadir Şah'ın

İran coğrafyasında bulunan bir devletin bu doğal savunma hattı ve onun tabii uzantısı içerisinde doğuda İndus Nehri'nden batıda Akdeniz ve Atina'ya uzandıklarına dair bir örnek bulunmaktadır ki bu alan, İran'da kurulan bir devletin genişleyebileceği emperyal sınırlardır. Pers örneği, İran merkezli bir gücün Atina'ya kadar uzanabileceğini gösteren bariz örneklerden biridir. Nitekim Persler, Kyros (Kuraş) (M.Ö. 559-530) önderliğinde, batıda önce Medleri ardından da M.Ö. 546 yılında Kızılırmak Nehri'nin ötesinde bulunan Lidya Krallığı'nı yenilgiye uğratıp Anadolu'yu ele geçirdiler. Kyros, Anadolu'dan doğuya dönüp Hazar Denizi'nden Ceyhun Nehri'ne, Ceyhun Nehri'nden de İndus Nehri'ne kadar olan alanları kontrol altına alıp, o güne dek görülmemiş büyüklükte bir imparatorluğun temellerini attı. "Büyük" lakaplı Pers Kralı Kyros, M.Ö. 539 yılında Babiller üzerine sefer yaparak Suriye, Filistin ve Mezopotamya'yı, oğlu Kambises (M.Ö. 530-522) ise, M. Ö. 525 yılında Mısır'ı, o gün için dünyanın en büyük imparatorluğu olan Ahameniş Devletinin sınırlarına dahil etti. Persler, Kambises'in halefi olan I. Darius zamanında da Adalar Denizi'ni geçip, Yunanistan'da Maraton Ovası'na kadar uzandılar ve İskender'in (M.Ö. 330-323) Persleri yenilgiye uğrattığı M.Ö. 331 yılına kadar iki yüz yıl boyunca Yunanistan'dan İndus Nehri'ne uzanan bir alana hükmettiler.⁷⁹

İran merkezli bir devletin Zagros dağlarının batısına uzanıp önce Fırat Nehri'ne, ardından Anadolu'nun tamamını kontrol altına alıp, batıda Adalar Denizi'ne uzanma potansiyeli, Safevi ve sonraki hanedanlar ile Osmanlı iktidarları arasında uzun yıllar süren siyasal bir çekişmenin de gerekçesini oluşturmaktadır. Bizans ile Büyük Selçuklular, Anadolu Selçukluları ile Harzemşahlar ve Moğollar, Osmanlılar ile Timur ve Akkoyunlular arasında da benzer bir çekişmeyi görmek mümkündür. Anadolu ve İran merkezli güçler arasında, M. Ö. 546 yılından 1514 yılına kadar ortalama iki bin yıllık bir zaman diliminde yaşanan çatışmaların incelenmesi, Anadolu'ya yönelen İran merkezli devletlerin, Orta Anadolu'yu doğusundan ayıran ve Anadolu için tabii bir sınır olan, Adana, Sivas hattından uzaklaştırılması gerçeğine işaret etmektedir.

şu ifadesi zikredilmektedir. " ...gah Rakka'dan ta Maveru'ü'n-nehre varınca benim irsen ve kanunen mülk-i mevrûsumdur şer'an onları ben zabt iderim.." deyip dava etmekte bazen falan yerden filan yere kadar sınır tayin etmekte ve bunları Timur Şah zabt etmişti şimdi ben dahi onun nesebinden olmakla şer'an ve kanunen alır ve zabt ederim demektedir." Bkz. Süveydi Abdullah, *Sünnilik-Şiiilik Üzerinde Osmanlı ve İran Bilginleri Arasında* (çev. Gevrekzade Hasan), Süleymaniye Kütüphanesi, Esad Efendi, nr. 2436, vrk. 6b

⁷⁹ Gene R. Garthwaite, *İran Tarihi*, İstanbul 2021, s. 21, 27, 28, 33; Şemseddin Günaltay, *İran Tarihi* (En Eski Çağlardan İskender'in Asya Seferine Kadar), c. I, Ankara 1987, s. 134, 138, 139, 142, 143, 144, 154

Anadolu, kuzeyinde bulunan ve Karadeniz'e paralel batı-doğu doğrultusunda uzanan Karadeniz dağları ile diğer yandan güneyde Akdeniz'e paralel ve yine batı-doğu doğrultusunda uzanan Toros dağlarının yanı sıra, Orta Toroslardan, Doğu Karadeniz dağlarına doğru güneybatı, kuzeydoğu istikametinde uzanan ve Orta Anadolu'yu doğusundan keskin bir biçimde ayıran, aynı zamanda doğuya sınırlı sayıda geçiş imkanı sağlayan dağlarla çevrilidir. Üç taraftan Anadolu'nun etrafını çevreleyen bu dağlar, batıda Adalar Denizi'yle birlikte Anadolu coğrafyasının doğal sınırlarını oluşturmaktadır. Bu doğal sınırlardan Karadeniz dağları kuzeyden, Toros dağları ise güney yönünden Anadolu'ya geçişleri imkansızlaştırırken, Adana-Sivas hattı sınırlı sayıda geçitlerle Orta Anadolu içlerine uzanma imkanı vermektedir. Anadolu'nun en eski devirlerden beri büyük devletlere ev sahipliği yapmasının altındaki gerekçe, doğu, batı, kuzey ve güneyden doğal sınırlarla çevrili olup, korunaklı bir alana sahip olmasıydı. Devletler, bu alan merkez olmak üzere çevresine doğru genişlemekteydiler. Kaynaklarda Orta Toroslardan, Doğukaradeniz dağlarına, ya da eski Adana vilayetinden Erzurum dağlarına doğru uzanan bu dağların yükseltilerinin iki bin ile üç bin iki yüz yetmiş altı metre arasında değiştiği zikredilmektedir.⁸⁰ 16. yüzyılın ilk yarısında, Adana vilayetinden Erzurum'a uzanan bu dağ silsilesinin öteki yüzüne kuzeyde Safeviler, güneyde ise Dulkadiroğulları ve Memlükler hakimdi.

Adana, Sivas hattı üzerinden doğuya uzanan üç önemli geçit bulunmaktaydı. Başka bir ifadeyle Anadolu'nun doğusundan Orta Anadolu'ya geçişler veya Orta Anadolu'dan doğusuna açılan yollar üç geçitten yapılmaktaydı. Bunlardan birisi, Zara'yı Sivas'ın Suşehri'ne bağlayan Karabayır Geçidi'dir⁸¹ ki geçidin öte tarafı Suşehri'dir ve yol Suşehri'nden Erzincan ve Erzurum'a açılmaktadır. Anadolu'nun kuzeyinden İran üzerine sefer yapan I. Selim, Sultan Süleyman ve IV. Murat gibi padişahlar, Sivas'tan Suşehri'ne uzanan bu geçidi ve hatta Erzurum'a kadar aynı güzergahı kullandılar. Nitekim Sultan I. Selim'in sefer güzergahının Erzurum'a kadar olan kısmı, Kanuni Sultan Süleyman'ın Birinci (1533-1535) ve İkinci (1548-1549) İran seferleriyle, IV. Murat'ın Revan Seferi (1635) sefer güzergahlarının tıpa tıp aynıdır. Sultan Süleyman ve IV. Murat, İran seferlerinde I. Selim gibi İstanbul, İznik, Yenişehir, Bozüyük, Eskişehir, Bolvadin, Akşehir, Ilgın, Konya, Bor (Niğde), Kayseri, Sivas, Suşehri, Kemah, Tercan

⁸⁰ Şemsettin Sâmî, *Kâmûsu'l-a'lâm* (tıpkı basım), c. IV, Ankara 1996, s. 2794

⁸¹ Besim Darkot, "Sivas", *İA*, c. X, İstanbul 1988, s. 570

ve Erzurum güzergahını kullanıp İran'a sefer düzenlediler.⁸² Anadolu Selçuklularının Harzemşahlar ve Moğollarla yaptıkları savaşlar ile II. Mehmet'in Akkoyunlularla yaptıkları savaşlar sırasında da, seferlerin buradan yapıldığı net olarak görülmektedir. Farklı hükümdarlar ve farklı zamanlarda yapılan seferlerin sabit ve değişmez bir yoldan yapılması, tabii bir coğrafi koridorun varlığına işaret etmektedir. Yassıçimen (1230), Köseadağ (1243) ve Otlukbeli (1473) savaşlarının Suşehri'nin doğusunda olması, bu iddiayı kanıtlamaktadır. Söz konusu savaşların Karabayır Geçidi'nin bir adım ötesinde olması, Anadolu Selçukluları ve Osmanlılar için bir tercihten ziyade bir zorunluluktur.

İkinci geçit ise; bu hattın diğer ucunda olan Gülek Boğazı olup Orta Anadolu'yu Çukurova'ya bağlayan ve aynı zamanda askeri seferlere imkan veren bir geçiş güzergahıydı.⁸³ Sultan Süleyman'ın Üçüncü Irak Seferi'yle (1553-1554), IV. Murat'ın Bağdat Seferi (1638) bu geçit üzerinden gerçekleşti. Osmanlılar ile Memlükler arasındaki savaşların ilk zamanlar Gülek Boğazı'nın ötesinde bulunan Çukurova'da gerçekleşmesi, kuzeyde Safevi sorununun yanı sıra güneyde de Memlük tehlikesinin kapıda olduğuna işaret etmekteydi. Üçüncü geçit ise; Sivas'tan başlayıp Tecer Dağı geçitlerinden Malatya ve Elazığ (Harput)'a açılmaktadır. Bu güzergah Elazığ (Harput)'dan sonra Maden Geçidi ile Ergani ve Diyarbakır (Amid)'a uzanmaktadır.⁸⁴ Osmanlı-İran savaşlarında bu güzergahın IV. Murat'ın Revan Seferi (1635) dönüşü kullanıldığını görmekteyiz.

Anadolu merkezli devletlerin varlıkları, kuzeyden, güneyden ve doğudan doğal sınırlarla çevrili ve bir iç kale görünümünde olan Orta Anadolu'yu, doğusuna ve güneyine bağlayan bu geçitler üzerindeki denetimlerine bağlıydı. Osmanlı siyasi iktidarının Anadolu'da kurulan diğer devletler gibi, İran üzerinden topraklarına yönelik saldırıları önlemek, dahası bir iç kale görünümünde olan Anadolu topraklarını korumak için doğuda doğal sınırlarına ulaşmış ve batıya açılma potansiyeli olan Safevileri, Anadolu'nun bu

⁸² Ali Seslikaya, *Yavuz Sultan Selim'in Sefer Menzîlnâmeleri (Çaldıran, Kemah, Dulkadiroğlu ve Mısır Seferi Menzîlnâmeleri) ve Haydar Çelebi Ruznâmesi: Transkripsiyon ve Değerlendirme*, Gaziosman Paşa Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yüksek Lisans Tezi, Tokat 2014, s. 36-40, 42, 43, 47, 48; Nasühü's-silahi (Matrakçı), *Beyân-ı Menâzil-i Sefer-i 'Irâkeyn-i Sultân Süleymân Hân* (haz. Hüseyin G. Yurdaydın), Ankara 1976, s. 220, 223-225; Dördüncü Murad'ın 1044 Revan Seferi Menzîlnâmesi, Süleymaniye Kütüphanesi, Laleli, nr. 1608, vrk. 31a, 31b, 32a, 32b; Nezihi Aykut, "IV. Murad'ın Revan Seferi Menzîlnâmesi" *İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Tarih Dergisi*, 34, İstanbul 1984, s. 202-219.

⁸³ Şemsettin Sâmî, *Kâmûsu'l-a'lâm* (tıpkı basım), c. V, Ankara 1996, s. 3925; "Külek yolunun ehemmiyeti, Ege Denizi ve Marmara kıyıları ile Toros ötesindeki memleketler (Suriye, Mısır, Irak vb.) arasında irtibat te'min etmektedir. Tarihin en eski devirlerinden beri yakın şarkın başlıca fâtilhleri, orduları ile buradan geçmişler, boğaza hakimiyeti Anadolu'nun fethi ve muhafazası bakımından esaslı bir şart olarak saymışlardır." Besim Darkot, "Külek", *İA*, c. VI, İstanbul 1977, s. 1077.

⁸⁴ Besim Darkot, "Sivas", *İA*, c. X, s. 570.

tabii sınırlarından uzaklaştırması gerekmekteydi. Bu dönemde tecrübe edilen olayların yalnız II. Bayezid ve Sultan Selim dönemine mahsus olaylar olmadığını bilmekte yarar vardır.

Nitekim Timur ve Moğollar'ın bu tabii sınırı yarıp, Suşehrin'den Anadolu içlerine girmelerinin çok ağır siyasi sonuçları oldu. Yıldırım Bayezid ile Timur arasında yapılan Ankara Savaşı'ndan (1402) sonra Osmanlı Devleti yıkılma tehlikesi geçirdi. Anadolu Selçukluları ile Moğollar arasında yapılan ve Selçukluların yenilgisiyle sonuçlanan Köseadağ Savaşı'ndan (1243) sonra, Anadolu Selçukluları yavaş yavaş tarih sahnesinden çekildi ve yerini Osmanlı hanedanına bıraktı. Bizans ve Büyük Selçuklular arasındaki ilişkinin de bunlardan pek farklı olmadığını söylemek mümkündür. Nitekim Malazgirt Savaşı'ndan (1071) sonra, bu tabii hattın batısına geçen Selçuklular kısa sürede Anadolu'nun tamamını tabi beyliklerle ele geçirdiler. Fatih Sultan Mehmet'in, Akkoyunlu hükümdarı Uzun Hasan veya Anadolu Selçuklu Sultanı Alaattin Keykubat'ın, Harzemşah Hükümdarı Celaledin Harzemşah ile yaptıkları savaşları düşününce, ilk dönem Osmanlı-İran ilişkilerinin, sözü edilen olaylarla benzer bir anlam ilişkisine sahip olduklarını gözlemlemek mümkündür.

Böylesine bir tehdit algısı, I. Selim'in İran seferine çıkmasını ve Safevilerle savaşmasını anlamlı kılmaktadır. Dönemin kaynaklarında Sivas'ın hudud şehri olduğunun belirtilmesi ve şehrin ötesi için Azerbeycan ve Acem sınırı tanımlamasının yapılması⁸⁵ her ne kadar Safeviler tarafından bu tabii engelin aşılmadığını gösterse de, Osmanlı hükümeti açısından ciddi bir Safevi tehlikesinin yaklaşmakta olduğunu göstermektedir. Bu tehlike, I. Selim'in 1514 yılında askeri birliklerin başında İran Şahı'na karşı çıktığı seferin mahiyetiyle ilgili önemli ip uçları vermektedir. Bu hususta Celalzade Mustafa, Selim'in Trabzon'da şehzade iken dikkat çeken çabalarına işaret eder ve onun Erzincan'ı Safevilerden aldığını, ancak II. Bayezid'in doğu vilayetlerindeki fetihleri uygun görmediğinden oradan el çektiğini belirtmektedir.⁸⁶ Celalzade, I. Selim'in İran ülkesini kontrol altına alıp Çin ve Hindistan'a kadar uzanmak arzusunda olduğunu söylese de iddia abartılıdır.⁸⁷ I. Selim döneminin ilk yıllarında doğuya doğru başlayan

⁸⁵ "...Sivas civârında ki, serhadd-ı memâlik-i 'Osmânidir..." Celâlzâde Mustafa, *Selîmnâme*, s. 140

⁸⁶ Celâlzâde Mustafa, *Selîmnâme*, s. 50

⁸⁷ "...teshîr-i memâlik-i A'câm ve 'Irak melhûz-u hâtır-ı 'âtır-ı ilhâm-ı ittifâkları gûşâd-ı kişver-i Fars ve Horasan bel hutta-ı hitây ve Çin ve Hindistân manzûr-ı zamîr-i münîr-i âfitâb rahşânları olmuşdı." Celâlzâde Mustafa (Koca Nişancı), *Tabakâtü'l-memâlik ve Derecâtü'l-mesâlik*, (Haz. Petra Kappert), Wiesbaden 1981, vrk. 41 b

genişleme, Anadolu'nun tabii sınırlarının bir adım ötesinde bulunan Safevi tehlikesini ortadan kaldırma ve bu tehdidi tehlike bandının ötesine sürme amaçlıydı. Çaldıran Savaşı'nın (1514) sonucuna ait gelişmeler de bu değerlendirmeyi doğrulamaktadır.

İkincisi: Safevi Devletini Osmanlı siyasal iktidarına karşı tehdit unsuru haline dönüştüren ikinci faktör ise, Anadolu'da ciddi ve hatırı sayılır bir miktarda Şah İsmail taraftarlarının varlığıydı. Anadolu'daki Kızılbaş gruplarının Anadolu'ya İran nüfuzunu çekecek, başka bir ifadeyle, Anadolu'yu İran ile bütünleştirecek ve sonuçta emperyal bir Safevi Devletine yol açacak kadar ciddi sonuçları söz konusuydu. Şah İsmail, 1499 yılının sonlarında harekete geçtiğinde, Anadolu'dan büyük bir Türkmen kitlesinin ona destek olması, Anadolu ile tarikat bağları üzerinden sıkı ilişkilerin sergilendiği bir dönemde, Safevilerin Osmanlı Devletinin nüfus yapısı üzerindeki etkisini göstermektedir. Ayrıca Safevilerin sınırları, doğuda Maverâünnehir, batıda Sivas'ın kuzeydoğusundaki Suşehri'ne uzandığı sırada, Osmanlı siyasal iktidarına karşı Şahkulu ve Halife Nur -ki Şah İsmail Anadolu'da Kızılbaşlar arasında bir kurtarıcı olarak görüldüğü sırada, üç bin Kızılbaş ile Tokat'ı ele geçirip, Şah İsmail adına hutbe okutmuştu-⁸⁸ gibi iki önemli muhalif hareketin ortaya çıkması, tehlikenin içteki boyutlarını açıklar niteliktedir. Nitekim I. Selim'in ilk eylemi de, babası Bayezid gibi Anadolu'daki Kızılbaş topluluklarını kontrol altına alıp onların Anadolu ile olan bağlarını koparmak oldu. Bu hususta, Padişah adına yöneticilere gönderilen bir hükümde, Safevi hanedanından Şah İsmail, babası Haydar ve dedesi Şeyh Cüneyd'e inanan müritlerin tespit edilip cezalandırılması istenmekteydi.⁸⁹

Celâlzâde'nin Tabakât adlı eserinde bahsettiği bazı olaylar, Şahkulu ve Halife Nur benzeri ayaklanmaların Sultan Bayezid dönemiyle sınırlı olmadığını göstermektedir. Nitekim Tabakât'ta, I. Selim, Sultan Süleyman ve IV. Murat dönemlerine ait benzer olaylara da rastlamak mümkündür. I. Selim döneminde Türkmen diyarında Celali denen bir grubun yağma ve taşkınlıkları, Adana'ya bağlı Karaisa kazasında 25 Şubat 1527'de çıkan ve Veli Halife adında bir Kızılbaş'ın öncülük ettiği hareket, Bozok'ta 10 Ağustos

⁸⁸ M. C. Şehabeddin Tekindağ, "Yeni Kaynak ve Vesikaların Işığı Altında Yavuz Sultan Selim'in İran Seferi", s. 50, 51, 52

⁸⁹ "hiç beklemeden, her yörede Kızılbaş taifesinden kim varsa ve nerede bulunuyorsa, üç atasına dek bu Safeviye şeyhlerinin üç tabakasına inanan müritlerden iseler her halükarda "imani inkarla değiştiren şüphesiz doğru yoldan sapmış olur" ayeti gereğince köklerinin kazınmasını ve tebdil ile cezalandırılmayı hak etmişlerdir. Kaçınılmaz olarak Rum beldelerinde oturan ve yolculuk halinde bulunan bu taifenin yediden yetmişe hepsini yazsınlar ve yüce divanın naiplerine arz etsinler." İdris-i Bidlisi, *Selîmşahnâme*, s. 130

1527’de çıkan ve “Baba” lakaplı bir bozguncu ile “Zunnun” ve “Soklanoğlu Musa”nın ele başı olduğu kalkışma, Adana sancağının Berendi nahiyesinde “Dokuz Oğlan İsyanı”, Tarsus sancağında Ulaş nahiyesinde “Begce Beg isyanları” bunlardan bazılarıdır. Tabakat yazarının ifadesinden isyancıların doğrudan Şah ile bir bağlantılarının olduğu söylenmemekte, yalnız manzum bir biçimde Bozok’taki isyancıların Kızılbaş’a intisab ettikleri belirtilmektedir.⁹⁰

Bu olaylarda, Halife Nur isyanı dışında gerek Şahkulu’nun, gerekse diğer isyancıların, doğrudan Şah İsmail’in isteğiyle harekete geçtiğine dair bilgiye sahip olmasak da, Safevi tarikat ilişkilerinin yoğun olduğu bir süreçte, bu gibi sosyal olayların Şah’ın etkisine açık olduğunu söylememiz zor değildir. Nitekim, Şah İsmail Erzincan’da iken, Teke yöresinden binlerce kişi onun asker toplama çağrısına olumlu cevap vermiş ve Şah’ın yanına gitmişlerdi. Şahkulu İsyanı’ndan sonra, isyancılar bir kez daha Şah İsmail’in yanına, yani Azerbeycan’a yönelmişlerdi.⁹¹ Şah İsmail’in yukarıda zikredilen ve Osmanlı Padişahı Bayezid’den, Anadolu’daki müritlerinin Erdebil ziyaretinden mahrum edilmemesini istediği mektubu da, Anadolu ile Erdebil arasında sıkı bir sosyal hareketliliğin varlığına işaret etmekteydi.⁹²

2.d. Çaldıran Savaşı ve Sonrası

Sultan Selim, savaş için gerekli hazırlıkları yaptıktan sonra, 20 Mart 1514 yılında Edirne’den İstanbul’a, 19 Nisan 1514 yılında da İstanbul’dan Safeviler üzerine hareket etti. Sultan Selim, yukarıda zikredilen sefer güzergahını kullanarak Erzurum’a oradan da Bayezid (Doğubayazıt), Ovacık ve Çaldıran’a geçti. Taraflar, 23 Ağustos 1514 yılında Çaldıran Ovası’nda karşılaştılar ve savaş, Şah İsmail’in yenilgisiyle sonuçlandı. Sultan Selim, zaferden sonra Tebriz’e yöneldi ve 5 Eylül 1514 yılında şehre girdi.⁹³ Osmanlı hükümdarı, kışı Azerbeycan’da geçirip baharda tekrar şahın üzerine gitme niyetindeydi. Ancak, İran toprakları ordunun erzak ihtiyacının teminine yeterli cevap vermediğinden, devlet adamlarının önerisiyle bundan vazgeçti ve kışı Karabağ’da geçirmek üzere Kağızman ve Karabağ’a yöneldi. Merend’den Aras Irmağı’na geldikleri zaman,

⁹⁰ Celâlzâde Mustafa (Koca Nişâncı), *Tabakâtü’l-memâlik ve Derecâtü’l-mesâlik*, vrk. 22 b, 159 b, 161 a, 163 b, 164 İsmail Hakkı Uzunçarşılı, *Osmanlı Tarihi*, c. II, 4. baskı, Ankara 1983, s. 346

⁹¹ Hoca Sadeddin Efendi, *Tacu’t-tevârih*, c. II, s. 179

⁹² Feridun Bey, *Münşe’ât-ı selâtin*, c. I, s. 345

⁹³ Selâhattin Tansel, *Yavuz Sultan Selim*, s. 47; İdris-i Bidlisi, *Selimşahnâme*, s. 131; Rumlu Hasan, *Şah İsmail Tarihi (Ahşenü’t-tevârih)*, s. 178; Mustafa Çetin Varlık, “Çaldıran”, *DİA*, c. VIII, İstanbul 1993, s. 194; Ali Seslikaya, *Yavuz Sultan Selim’in Sefer Menzihnâmeleri (Çaldıran, Kemah, Dulkadiroğlu ve Mısır Seferi Menzihnâmeleri) ve Haydar Çelebi Ruznâmesi*, s. 52

yeniçeriler seferin sıkıntılarını ve Anadolu'ya duydukları özlemi dile getirdiler. Padişah, bu yüzden Anadolu'ya dönmek üzere Nahçıvan ve Revan'a yöneldi. Bu arada Bayburt'un fethi için şehir üzerine bir grup asker gönderdi ve kale ele geçirildi. Bayburt'un düşmesinden ürken Kiği Kalesi de kendiliğinden teslim oldu.⁹⁴

I. Selim, olayların ardından Erzincan ile birlikte Bayburt, Trabzon, Canik ve Karahisar'ın idaresini, Emir-i Ahur Bıyıklı Mehmet Paşa'ya verip Anadolu'ya döndü ve 24 Kasım 1514 yılında Amasya'ya ulaştı. Hoca Sadeddin, bundan sonraki süreçte, Kemah Kalesi'nin 19 Mayıs 1515 yılında kuşatılıp alındığını, Diyarbakır ve Malatya'dan doğuda Urumiye ve Uşnuviye'ye, güneyde Musul'a kadar olan yerlerin de istimalet ile alındığını belirtmektedir. Hoca Sadeddin'in eserinde, Sultan'ın henüz Merend'de iken görevlendirdiği İdris-i Bitlisi'nin dikkate değer çabasına işaret edilmektedir.⁹⁵

Osmanlı hükümdarının Safeviler üzerine gerçekleştirdiği bu seferle, Şah İsmail büyük bir darbe alsa da, iki ülke ilişkilerinin tek yönlü olmadığını ve Safevilerin Osmanlı yöneticilerinin bu genişleme siyasetine karşı büyük bir direnç gösterdiğini belirtmek gerekir. Zira Safevilerin kaybettikleri yerleri geri almak için, ellerinde halen önemli fırsatların olduğunu söylemek mümkündür. Bir kere Safevilerin doğudan ve güneyden Anadolu içlerine uzanma imkanı bulunmaktaydı ve bu imkanın varlığı, Osmanlı yöneticilerini yeni seferlere zorlamaktaydı. I. Selim'in o yıl kışı geçirdikten sonra, 1515 yılı baharında yeni bir sefer niyetinde olması da Safevi tehlikesinin devam ettiğine işaret etmekteydi.⁹⁶

Zira, güneyden Bağdat, Musul, Mardin, doğudan Van-Erciş ve Van-Erzurum üzerinden Anadolu'ya açılan yolların Safevilerin denetiminde olması, onlara Anadolu'ya uzanma imkanı vermekteydi. Dahası Ergani, Harput (Elazığ) ve Çabakçur (Bingöl) gibi stratejik öneme haiz kaleler, Safevilerin elindeydi. Nitekim Safevi hükümdarı, bu imkanı Diyarbakır kuşatmasında fırsata çevirdi.⁹⁷ Diyarbakır halkı İdris-i Bitlisi'nin öğütleriyle Kızılbaşları şehirden çıkarınca, Şah, Safeviler'in eski Diyarbakır Valisi Ustaclu Mehmet Han'ın kardeşi Karahan ile Urfa Valisi Durmuş Bey'i Diyarbakır kuşatmasına gönderdi. Bunun üzerine, Karahan beş bin kişi ile Çabakçur üzerinden Diyarbakır'a ulaşip şehri

⁹⁴ Hoca Sadeddin Efendi, *Tacu't-tevârîh*, c. II, s. 281-284; Celâlzâde Mustafa, *Selîmnâme*, s. 155

⁹⁵ Hoca Sadeddin Efendi, *Tacu't-tevârîh*, c. II, s. 284, 285, 291, 292, 300

⁹⁶ "...ve sâ'ir ümerây-ı ekrâda istimâlet nâmeler gönderub mevsim-i baharda 'Acem diyarına 'asâkir-i bi-şumâr ile gozâr buyurmak musammimleri idügün i'lâm buyurdular..." Hoca Sadeddin Efendi, *Tacu't-tevârîh*, c. II, s. 288

⁹⁷ Hoca Sadeddin Efendi, *Tacu't-tevârîh*, c. II, s. 281, 304, 313

kuşattı. Bu arada, Mardin, Hasankeyf, Harput ve Ergani'deki Şah taraftarları da kuşatmaya katıldılar. Ancak, Şah'ın Erciş ve Adilcevaz'daki kuvvetleri harekete geçmeden, gönderilen birliklerce bozguna uğratılıp Muradiye ve Çaldıran'a çekildiler. Bunun sonucunda, Van, Erciş, Adilcevaz ve Bitlis üzerinden Diyarbakır'a yardım ve lojistik sevkiyatı imkansız hale geldi. Ardından, Harput ve Çabakçur kalelerinin alınmasıyla, Safeviler kuzeyden Diyarbakır'a uzanan yolların kontrolünü kaybettiler. Şah, son olarak Hemedan Valisi Yegan Bey ile Irak topraklarından bir grup kuvveti, Senendec ve Kerkük üzerinden Bağdat'a gönderdi. Bağdat Valisi Kaygar Sultan'la birlikte Mardin'e çekilen Karahan'ın yardımına giden kuvvetler, Sincar'da Cizre Beyi'nin gönderdiği birliklerin engeline takıldılar⁹⁸ ve Diyarbakır'a ulaşma umutlarını tamamen kaybettiler.

İki ülke ilişkilerinin Sultan Selim döneminde geçirdiği dönüşüm, Osmanlı Devleti'nin tüm zamanlar için Erzurum-Bitlis hattının batısı, özellikle Diyarbakır vilayeti üzerinde tam bir hakimiyet kurmasına yol açtı. Ancak, bu iddiayı bu hattın doğusu için öne sürmek biraz yanıltıcı olur. Zira, İran topraklarından Anadolu içlerine doğrudan uzanan ve Safevi nüfuzunun doğuda hissedilmesine yol açan, dolayısıyla denetim altına alınması gereken geçiş güzergahları bulunmaktaydı. Bu nedenle, İranlı yöneticiler Çaldıran Savaşı (1514) öncesi sınırlarına geri dönmek için, Osmanlı Devletinin içinde bulunduğu durumlardan istifade ederek, 19. yüzyılın ilk yarısına kadar batıda Osmanlı topraklarına yönelik seferler yapmaktan geri durmadılar. Bunu, Sultan Süleyman ve sonraki dönemin olaylarında da görmek mümkündür. Nitekim Celalzade Mustafa, Tabakat adlı eserinde, ilk dönem için Canberdi Gazali İsyanı ve Sultan Selim'in ölüm haberi üzerine Şah İsmail'in Tebriz'de asker topladığı bilgisine yer vermektedir. Haber üzerine, isyanı bastıran Ferhat Paşa Kayseri'de önlem olarak bekletilmiştir.⁹⁹ Feridun Bey'in eserinde yer verdiği ve Şam Beylerbeyi Hasan Paşa, Veziriazam Sinan Paşa ile Diyarbakır Beylerbeyi Derviş Paşa'ya yazılan mektuplarda, İranlıların fırsat kolladığı, dolayısıyla ülke yöneticilerinin bu hususta hassas davranmaları gerektiği dile getirilmiştir.¹⁰⁰

⁹⁸ Hoca Sadeddin Efendi, *Tacu't-tevârîh*, c. II, s. 304, 305, 307, 310, 313, 314

⁹⁹ Celâlzâde Mustafa (Koca Nişancı), *Tabakâtü'l-memâlik ve Derecâtü'l-mesâlik*, vrk. 41 a

¹⁰⁰ "...melâ'in fırsat bulucak ne kâsâ idecekleri ma'lûmunuz degilmidir onlara göz acdırmak ve fitne-i şerârelerini memleket içere saçdırmak 'ukala işi ve hiredmenler işi değildir..." Feridun Bey, *Münşe'ât-ı selâtin*, c. II, İstanbul 1265, s. 119, 123, 125

Bu nedenle, Osmanlı Devletinin İran aleyhine gerçekleşen ileri hareketinin yalnız Sultan Selim'in şahsi seferiyle sınırlı olduğunu söylemek zordur. Aksine, seferlerin bir dönem için süreklilik arz ettiğini ve politik bir süreç olarak devamlılık gösterdiğini söyleyebiliriz. Nitekim Sultan Süleyman döneminde 1533 yılında başlayan seferlerle, Osmanlı Devletinin Anadolu'nun doğusu ve Mezopotamya toprakları üzerinde egemenlik kurduğu ve Safevileri Zagros dağlarının ötesine ittiği bir süreç başladı.

3. KANUNİ SULTAN SÜLEYMAN VE İRAN SEFERLERİ

Osmanlı hanedanının Safeviler aleyhine savaşı sürdürme konusunda gösterdiği kararlılık, Sultan Süleyman döneminde de devam etti. Bu dönemde, Sultan Süleyman, Yavuz Sultan Selim'in 1514 tarihli Çaldıran Seferi'nden on dokuz, otuz dört, ve otuz dokuz yıl sonra, üç İran seferi başlatarak, Safeviler üzerine birkaç hareket daha düzenledi. Osmanlı Devleti, daha önce görmediğimiz bir ölçüde doğuya doğru gerçekleşen bir istikrarlı büyüme ile, bu dönemde Safevilerin Anadolu'nun doğusu ve Mezopotamya'daki etki alanını sıfırlamaya önem veren ve doğuya doğru genişlemeyi benimseyen bir politika izlemeyi sürdürdü. Sultan Süleyman dönemi Osmanlı-İran ilişkilerini anlatan araştırmalar, klasik kaynaklarda geçen ve daha çok savaş bağlamında anlatılan ya da savaşın nedeniymiş gibi görünen olaylardan hareketle, bu dönem olayları hakkında farklı görüşler ileri sürmektedirler. İki ülke ilişkilerini bir bütünlük içerisinde ele almayan ve olaylar arasında bağlantı kuramayan bu anlatılarda, çağının süper gücü olmuş bir devletin, doğuda İran ile savaşmasına yol açan olaylar, İran'dan firar eden bir valinin ya da bir şehzadenin hükümdarı kışkırtmalarına bağlı olarak gerçekleştiği şeklinde basit bir dille anlatılır.

Kaynakların bir kısmının, İran savaşları sırasında sorunun mezhepsel boyutu üzerine sarf ettiği sözler dikkate alınmazsa, Sultan Süleyman'ın Safeviler aleyhine gerçekleşen seferleri, taraflar arasında II. Bayezid döneminde başlayan ve I. Selim döneminde Çaldıran'da savaşa dönüşen, ancak devam eden bir sorunun varlığına işaret etmektedir. Bu nedenle, Sultan Süleyman'ın Birinci ve İkinci İran seferlerini, bir vali ile bir şehzadenin Osmanlı hükümetine sığınmasına ve savaş lehine kışkırtmalarına bağlamak yanıltıcı olur. Zira, bir ülkeden diğer bir ülkeye şehzade veya vali ya da aşiret reisi düzeyinde bir kimsenin sığınmacı olarak gitmesi, iki ülke ilişkilerinin başladığı 16. yüzyılın ilk yarısından itibaren çok sık görülen bir durumdu. Nitekim, Sultan Süleyman'ın oğlu Bayezid, Safevi hükümetine sığınan bir şehzade için iyi bir örnektir. Bu durumda, her sığınmacıyı savaş sebebi saymak yanıltıcı olur. Dahası, Osmanlı

İmparatorluğu gibi cihanşümül bir devletin, ülkesine sığınan bir vali ya da bir şehzadenin kışkırtmalarıyla savaşa girmeyecek kadar dış siyaseti bildiğini bilmekte fayda vardır. Görünürdeki nedenlerin tetiklediği savaşlar -ki Ulama Han, Bağdat valisi ve Elkas Mirza'nın Osmanlı hükümetine sığınması, yalnız savaş öncesi hükümetin elini güçlendirmişti- gerçekte, II. Bayezid döneminde doğuda beliren Safevi tehlikesini ortadan kaldırmayı hedefleyen bir hesabın neticesiydi. Osmanlı yöneticilerinin bu süreçteki hedefleri, İran ile II. Bayezid dönemi sınırlarının dışında yeni bir tabii sınır oluşturmaktı. Bu sınır, bir noktaya kadar kuzeybatıdan güney ve güneydoğuya doğru uzanan Zagros dağlarıydı. Bir başka ifadeyle, Osmanlı yöneticileri Anadolu'nun tabii sınırları olan ve Adana ile Suşehri arasında uzanan hattın, imparatorluk sınırları olan Zagros dağlarına ulaşmak ve bu iki alan arasındaki İranlı unsurları Zagros dağlarının ötesine itmek amacıyla hareket etmekteydiler.

3.a. İrakeyn Seferi (1533-1535)

3.a.a. Seferin Nedenleri Üzerine

Osmanlı Devleti, Sultan I. Selim'in Çaldıran Seferi'nden (1514) on dokuz yıl sonra Safeviler üzerine yeni bir sefer düzenledi. İrakeyn seferi de denen ve 1533-1535 yıllarında gerçekleşen bu seferin ana nedeninin, hemen her savaşta olduğu gibi Sunni-Şii gerginliği ile Ulama Han'ın Osmanlı Devletine ilticası ve Bağdat ile Bitlis'te yaşanan olaylar olduğu birçok kaynakta zikredilmektedir.¹⁰¹ Dönemin kroniklerinde Bitlis Hakimi Şeref Han'ın Safevilere ilticası ile Bağdat Valisi Zülfikar Han ve Ulama Han'ın Osmanlı Devletine sığınmasına dair bir hayli bilgi bulunmaktadır.

Osmanlı kroniklerinde, Ulama Han'ın aslen Teke ilinden olduğu ve Şahkulu İsyanı'na katıldıktan sonra, tımarını terk ederek Azerbeycan'a gidip Şah İsmail'e tabi olduğu belirtilmektedir.¹⁰² Ulama, bu süreçte Safevi devlet idaresinde önemli görevlere getirilmiştir. Nitekim ilk zamanlar, *yasavvul* yani sultanın emir ve fermanlarını uygulayan düşük rütbeli bir memur iken, zamanla devlet hiyerarşisinde yükselip önce eşik ağası,

¹⁰¹ Celâlzâde Mustafa (Koca Nişâncı), *Tabakâtü'l-memâlik ve Derecâtü'l-mesâlik*, vrk. 242 a, 242 b, 243 a; M. Tayyib Gökbilgin, "Arz ve Raporlarına Göre İbrahim Paşa'nın İrakeyn Seferindeki İlk Tedbirleri ve Fütuhatu", *Belleten*, c. XXI, sayı: 83, 1957, s. 449; Remzi Kılıç, *Kanuni Devri Osmanlı-İran Münasebetleri (1520-1566)*, İstanbul 2006, s. 165; Burada İrakeyn terimi ile İran Azerbeycanı (İrâk-ı Acem) ve Bağdat ve çevresi (İrâk-ı Arab) kast edilmektedir.

¹⁰² İbrahim Peçevî, *Tarih-i Peçevî*, c. I, İstanbul 1283, s. 175; Celâlzâde Mustafa (Koca Nişâncı), *Tabakâtü'l-memâlik ve Derecâtü'l-mesâlik*, vrk. 242 b; Mehmet Dağlar, "Ulama Sultan-ı Tekelü ve Osmanlı Devleti'ne İlticası", *Vakanüvis-Uluslararası Tarih Araştırmaları Dergisi*, c. I, sayı: 1, 2016, s. 181, 182

ardından emirlik mertebesine ulaşarak Azerbeycan'da yönetici olmuştur.¹⁰³ Ancak Ulama, Şah Tahmasb'ın iktidarı zamanında Tekelü Oymağı aleyhine gelişen bir dizi olay üzerine, 1531 yılında Safevi yönetimine baş kaldırdı. Kaynaklar, Tekelü Oymağı'ndan Çuha Sultan'ın 1527 yılında *emirü'l-ümeralık* makamını ele geçirince, Tekelü Aşireti'nin Safevi bürokrasisinde önemli bir güç elde ettiğini, ancak Çuha Sultan'ın 1530 yılında öldürülüp aşiretin Safevi bürokrasisinden kanlı bir biçimde tasviye edilmesi üzerine, Ulama'nın *emirül ümeralık* makamını elde etmek için harekete geçip isyan ettiğini ve Azerbeycan ile Tekelü Oymağı'ndan topladığı yedi bin kişiyle Tebriz'e yürüdüğünü belirtmektedirler.¹⁰⁴ Ulama'nın bu hareketi, Şah'ın ve Tekelü dışındaki diğer oymakların tepkisini çekince Tahmasb, Ulama üzerine hareket etmiştir. Ancak, Ulama erken davranıp Van'a kaçmış ve 1531 yılında yeniden Osmanlı yönetimine tabi olmuştur. O sıralar, Doğu Anadolu'nun Kürt beylerinden Şeref Bey Şah'a tabi olduğundan, Ulama'ya Bitlis emirliği verilmiştir.¹⁰⁵

Tekmile yazarı, bu süreçte iki ülke arasında karşılıklı bir pazarlığın olduğunu ve Sultan Süleyman'ın Almanya Seferi (1532) sırasında, Tahmasb'ın elçisi Habil Bey Mihmandarı, Kürd Şeref Bey'i kendisine teslim etmeleri için Safevî yöneticilerine yolladığını, ancak Şah ve Safevi devlet adamlarının bu talebi reddetdiklerini ve Osmanlı yöneticilerinin bir yandan Ulama'ya sahip çıkıp onu askeri olarak desteklerken, diğer yandan Şeref Bey'i istemelerini adil görmediklerini belirtmektedir. Buna karşın, Safevi yöneticileri Osmanlı devlet adamlarına dört kişilik bir heyet gönderip, Ulama ile Şeref Bey'i karşılıklı teslim etmeyi önermişlerdir. Abdi Bey, teklifin bu kez Osmanlı yöneticilerince rededildiğini belirtmektedir. Abdi Bey ayrıca, Sultan Süleyman'ın Almanya seferi sırasında Safevi emirlerinin Şah Tahmasb'ı Osmanlı Devleti aleyhine

¹⁰³ Abdi Beğ Şirâzî, *Tekmiletü'l-ahbâr*, s. 64, 65; Mehmet Dağlar, "Ulama Sultan-ı Tekelü ve Osmanlı Devletine İlticası", s. 182

¹⁰⁴ Mirza Beg Cünabedi, *Ravzatu's-safeviyye* (nşr. Gulâm Rızâ Tabâtebâyî Mecd), Tahran 1378, s. 413; Tufan Gündüz, "Tekelü", *DİA*, c. XL, İstanbul 2011, s. 347; Abdi Beğ, Ulama'nın Tebriz yöneticisini (daruga) kontrol altına aldığını ve Tebriz'de bulunan Hassa-i şerife atlarına el koyduğunu, Şah'ın Tebrizli kuyumculara altın kumaş sanatı yapmaları için verdiği cariyeleri kendi askerlerine dağıttığını, bunların yanı sıra Tebriz Ferraşhanesinde bulunan Hassa-i şerife çadırını çıkarıp kendisi için kurduğunu, Şah'ın ordusundan Tebriz'de ve o çevrede kim varsa yağmaladığını ve her biri fitne ve şer kaynağı olan Sarulu taifesinin adamlarını emirlik makamına getirdiğini belirtmektedir. Bkz. Abdi Beğ Şirâzî, *Tekmiletü'l-ahbâr*, s. 65

¹⁰⁵ Abdi Beğ Şirâzî, *Tekmiletü'l-ahbâr*, s. 65, 66; İbrahim Peçevî, *Tarih-i Peçevî*, c. I, s. 175, Mehmet Hemdemi Çelebi, *Solakzâde Tarîhi*, s. 483; Şeref Han, *Şerefname (Osmanlı-İran Tarihi)* (çev. Mehmet Emin Bozarslan), İstanbul 1971, s. 180; Celâlîzâde Mustafa (Koca Nişancı), *Tabakâtü'l-memâlik ve Derecâtü'l-mesâlik*, vrk. 243 a; *Kızılbaşlığın Tarihi (Târîh-i Kızılbaşîyye)*, (çev. Şefaattin Deniz-Hasan Asadi), İstanbul 2015, s. 46; Kaya Şahin, *Kanuni Devrinde İmparatorluk ve iktidar (Celalzade Mustafa ve 16. Yüzyıl Osmanlı Dünyası)*, (çev. Ahmet Tunç Şen), İstanbul 2014, s. 102

kışkırttıklarını, ancak Tahmasb'ın buna yanaşmadığını ve o sıralar Osmanlı Devleti aleyhine herhangi bir saldırının kafirlere yardım olacağını belirtip buna karşı çıktığını ifade etmektedir. Buna karşın, emirler Ulama'ya verilen desteği yeni bir savaşın işareti olarak görüp savaş hazırlıklarına başladılar.¹⁰⁶

Ulama Osmanlı yöneticilerine, iyi bir komutan öncülüğünde kendisine verilecek yeteri kadar asker ile Bitlis, Amuriyye, Van, Vestan, Ahlat, Ermen yurdu ve Azerbeycan bölgesini tedrici bir biçimde Safevilerin elinden alacağı taahhüdünde bulundu. Çok geçmeden kendisine, Diyarbakır Beylerbeyi Fil (Pil) Yakup Paşa'nın kontrolünde sefer izni verildi.¹⁰⁷ Ulama hemen, Diyarbakır beylerbeyi ile birlikte Bitlis Emiri Kürt Şeref Bey üzerine yürüdü. Şeref Bey ise gelişmeler üzerine Bitlis'i terk edip Tahmasb'a sığındı. Kaynakların bir kısmı, Şeref Bey'in Tahmasb'dan destek aldığını ve Tahmasb'ın 1531 yılında Tebriz'den Bitlis'e bir ordu gönderdiğini ve bu kuvvetler Van ile Hoy arasında bulunan Karangu Deresi'ne vardıklarında, Ulama ile Fil Yakup Paşa'nın Diyarbakır'a geri çekildiklerini belirtmektedirler.¹⁰⁸ Ancak, Ulama bir süre sonra tekrar harekete geçti ve 27 Eylül 1533 yılında Şeref Han ile ona yardım eden Ece Sultan Kaçar ve diğer emirlerle savaşıp Şeref Han'ı öldürdü. Şeref Han ölünce, Bitlis'in idaresi Osmanlı yönetiminden af dileyen oğlu Şemsettin Bey bin Şeref Han'a verildi.¹⁰⁹ Ulama ise Tebriz'e gönderildi. Abdi Beğ, Şah Tahmasb'ın Bitlis'ten vazgeçmediğini ve Herat'ta olayı işittiğinde, Şemsettin Bey'e Bitlis eyaletini hanlık lakabı ile vererek, kendisine davul, bayrak, taç ve sarık gönderdiğini belirtmektedir.¹¹⁰

Bağdat Hakimi Emir Zülfikar'ın Osmanlı hakimiyetini tanınması ve şehrin anahtarlarını Osmanlı Padişahı'na göndermesi sonrası yaşanan olayları, taraflar arasındaki savaşın gerekçesi olarak gösterme eğilimi de bir hayli yaygındır. *Solakzade* ve *Peçevi* tarihlerinde de böyle bir eğilim göze çarpmaktadır. Buna göre Tahmasb, Bağdat'ın kaybını İran ve Turan ülkesinin fethi için bir başlangıç olarak görüp telaşa kapılmış ve Bağdat'ı muhasara ederek, şehri kısa süre içerisinde kontrol altına almıştır. Bunun üzerine

¹⁰⁶ Abdi Beğ Şirâzî, *Tekmiletü'l-ahbâr*, s. 67

¹⁰⁷ Mirza Beg Cünabedi, *Ravzatu's-safeviyye*, s. 414, 415

¹⁰⁸ Mirza Beg Cünabedi, *Ravzatu's-safeviyye*, s. 415, Abdi Beğ Şirâzî, *Tekmiletü'l-ahbâr*, s. 66; Şeref Han, Şah Tahmasb'ın bizzat sefere katıldığını ve Ahlat'a kadar geldiğini belirtmektedir. Bkz. Şeref Han, *Şerefname (Osmanlı-İran Tarihi)*, s. 179, 180; Remzi Kılıç, *Kanuni Devri Osmanlı-İran Münasebetleri (1520-1566)*, s. 157, 158

¹⁰⁹ Abdi Beğ Şirâzî, *Tekmiletü'l-ahbâr*, s. 68; Mirza Beg Cünabedi, *Ravzatu's-safeviyye*, s. 422; Mehmet Hemdemi Çelebi, *Solakzâde Tarihi*, s. 483, İbrahim Peçevî, *Tarih-i Peçevî*, c. I, s. 175; Celâlzâde Mustafa (Koca Nişancı), *Tabakâtü'l-memâlik ve Derecâtü'l-mesâlik*, vrk. 244 a, 244 b

¹¹⁰ Abdi Beğ Şirâzî, *Tekmiletü'l-ahbâr*, s. 68; Mirza Beg Cünabedi, *Ravzatu's-safeviyye*, s. 422

Osmanlı hükümeti, Bağdat'ı yeniden elde etmeğe karar vermiş ve bu nedenle, Osmanlı Veziriazamı İbrahim Paşa, 21 Ekim 1533 yılında üç bin yeniçeri ve yeteri kadar kapıkulu ile Üsküdar'a geçip Halep'e yönelmiştir.¹¹¹

Daha çok klasik kaynaklarda geçen ve Sultan Süleyman dönemi çatışmalarının sebebi olarak gösterilen olaylar, modern araştırmacılar tarafından hiçbir kritiğe tabi tutulmadan doğrudan aktarıldığı gibi, Osmanlı Devletinin doğu komşusu ile yeni bir savaşa girmesine yol açan farklı ve ilginç sebepler de zikredilmektedir. Örneğin, bir görüşe göre Sultan Süleyman'ın Irakeyn Seferi, Sünni İslam dünyasının lideri olan Osmanlı yönetimiyle rekabete girişen ve onun liderlik misyonunu zedelemeye çalışan Safevileri tamamen tasfiye etme ve doğu sınırlarının güvenliğini sağlamak amacıyla gerçekleşmiştir.¹¹² Bir başka görüşe göre Kanuni dönemi seferleri, İran'ı kuşatmak, izole etmek ve iki ülke arasında Fırat Nehri'ni doğal bir sınır haline getirmek amacıyla yapılmıştır.¹¹³ Yine Sultan I. Selim ve Kanuni Sultan Süleyman dönemlerinde doğuya doğru yapılan seferlerin, 16. yüzyılın ilk yarısında Kuzey Afrika'dan Hürmüz Boğazı'na, Hürmüz'den Bahreyn, Katıf ve Basra'ya kadar uzanan bir alanda ciddi bir biçimde varlığını hissettiren ve Dicle ile Fırat yoluyla Anadolu'ya uzanma imkanları olan Portekiz tehlikesinin, Basra Körfezi ve Kuzey Afrika'da önlenmesi amacıyla düzenlendiğine dair de görüşler bulunmaktadır.¹¹⁴

Yavuz Sultan Selim zamanında Osmanlı hakimiyetini tanıyan Bitlis Emiri Şeref Han'ın Safevilere tabi olmasını, o dönemin kazanımlarının kaybedilmesi anlamında bir tahrik sebebi olarak görmek ve Kanuni Sultan Süleyman'ın Irakeyn Seferi için meşru bir gerekçe olarak öne sürmek mümkündür. Ancak bu durumda Bağdat valisi ile Ulama Han'ı Osmanlı Devletine kaptıran İran'ı da haklı görmek gerekir. Dahası, Bitlis'in Irakeyn Seferi'nden önce Ulama Paşa tarafından alınmış olması, sorunun Bitlis ile sınırlı olmadığını göstermektedir. Ayrıca, İbrahim Paşa ve Kanuni Sultan Süleyman'ın doğrudan Tebriz'e yürümesi ve hatta her seferinde Tebriz'i Safevilere terk etmeleri, İran seferlerinin farklı amaçlar için yapıldığına işaret etmektedir. Bu durumda Kanuni Sultan

¹¹¹ Mehmet Hemdemi Çelebi, *Solakzâde Tarihi*, s. 483; İbrahim Peçevî, *Tarih-i Peçevî*, c. I, s. 174

¹¹² Feridun Emecen, "Irakeyn Seferi", *DİA*, c. XIX, İstanbul 1999, s. 116

¹¹³ Adel Allouche, *Osmanlı-Safevi İlişkileri*, İstanbul 2001, s. 114, 115

¹¹⁴ Zekeriya Kurşun, "Osmanlı Devleti'nin Basra Körfezi Siyaseti: Bağdat, Basra ve Lahsa Beylerbeylikleri (1534-1672)", *FSM İlmî Araştırmalar İnsan ve Toplum Bilimleri Dergisi (FSMIAD)*, (12), 2018, s. 3-7; Jane Hathaway, Sultan Selim'in İran seferinden ziyade Mısır seferinin Portekiz tehdidinden kaynaklanmış olma olasılığına değinmektedir. Bkz. Jane Hathaway, *Osmanlı Hâkimiyetinde Arap Toprakları* (çev. Gül Çağalı Güven), İstanbul 2016, s. 49, 50

Süleyman dönemi İran seferlerinin başka bir anlamı olmalıdır. Osmanlı-İran ilişkilerini bir bütünlük içerisinde ele aldığımızda, Osmanlı Devletinin Anadolu'nun doğusu ve günümüz Irak coğrafyasını Safevilerden arındırmayı ve her iki bölgede var olan Safevi etkinliğini sıfırlamayı hedefleyen bir siyasete işaret etmektedir. Nitekim Sultan I. Süleyman'ın Mohaç Meydan Savaşı'ndan (1526) önce, İran üzerine sefer düzenleme niyetinin olduğuna dair bilgiler, zorunlu ve planlı bir sefere işaret etmektedir.¹¹⁵

3.a.b Sefer Kararı

Kanuni, Avrupa'daki meseleleri hallettikten sonra İran seferi için hazırlıklara başladı ve Veziriazam İbrahim Paşa'yı geniş yetkilerle, 1533 yılı sonbaharında İran üzerine sefere yolladı. Paşa, kışı geçirmek üzere Aralık 1533'te Halep'e geldi ve sonra 6 Nisan 1534'te Diyarbakır'a hareket etti. Paşa, şehirde kırk, elli gün kalıp gerekli sefer hazırlıklarını yaptıktan sonra, Ulama'yı Azerbeycan bölgesine beylerbeyi tayin etti ve onu bir grup Kürt emiriyle Tebriz'e yolladı. Ardından, kendisi 23 Haziran 1534 yılında Diyarbakır'dan Tebriz'e yürüdü. Bu arada, Anadolu'nun doğusunda Şah'ın kontrolünde olan kalelerden Ahlat, Adilcevaz, Erciş, Bayezid, Van ve ona tabi olan Amük Kalesi, bir gün sonra, yani 24 Haziran 1534'te Mahmudi beylerinden Emir Bey Mahmudi kontrolündeki Siyavan Kalesi ile Hoşap Kalesi kendiliğinden teslim oldu. Toprakkale Kalesi, 4 Temmuz 1534 yılında ele geçirildi. Paşa, Van Kalesi'ne Şam Emirü'l-ümerası Hüsrev Paşa'yı gönderdikten sonra Acem ülkesine geçti.¹¹⁶

Sultan I. Süleyman ise 1534 (Haziran) yılında İstanbul'dan hareket etti ve Yavuz Sultan Selim'in Çaldıran Seferi sefer güzergahını takip ederek Akşehir'e vardı. Burada Van, Vestan (Gevaş) ve birçok kalenin fethedildiğini öğrendi. Osmanlı Hükümdarı, Akşehir ve Iğın'dan sonra 20 Temmuz 1534'te Konya'ya ulaştı. Konya'da Mevlana Celaleddin-i Rumi'nin türbesini ziyaret edip Erzurum'a geçti.¹¹⁷ Bu arada, Osmanlı ordusu ile Şah Tahmasb taraftarları arasında ilk ciddi çatışma Tebriz yakınlarında

¹¹⁵ M. Tayyib Gökbilgin, "Süleyman I", *İA*, c. XI, İstanbul 1979, s. 116

¹¹⁶ M. Tayyib Gökbilgin, "Arz ve Raporlarına Göre İbrahim Paşa'nın Irakeyn Seferindeki İlk Tedbirleri ve Fütuhatu", s. 450, 453, 454; Mehmet Hemdemi Çelebi, *Solakzâde Tarîhi*, s. 484; İbrahim Peçevî, *Tarih-i Peçevî*, c. I, s. 177, 178; M. Tayyib Gökbilgin, "İbrâhim Paşa", *İA*, c. V/II, İstanbul 1987, s. 913

¹¹⁷ Feridun Bey, *Münşe'ât-ı selâtin*, c. I, s. 584; M. Fahrettin Kırzioğlu, *Osmanlılar'ın Kafkas-Elleri'ni Fethi*, Ankara 1993, s. 185, 186; M. Tayyib Gökbilgin, "Süleyman I", *İA*, c. XI, s. 116; Nasühü's-silahî (Matrakçı), *Beyân-ı Menâzil-i Sefer-i 'Irâkeyn-i Sultân Süleymân Hân* (haz. Hüseyin G. Yurdaydın), Ankara 1976, s. 225, 226

Kızılıcağ Yaylası'nda yaşandı ve Ulama'nın Kızılıcağ Yaylası'na götürdüğü on bin askerin önemli bir kısmı telef oldu.¹¹⁸

Osmanlı Sultanı, Erzurum'dan sonra Eleşkirt'e yöneldi ve Erciş, Muradiye, Saray'dan İran'ın Hoy kasabasına geçti.¹¹⁹ Ardından 28 Eylül 1534 yılında Tebriz'e hareket etti. Kaynaklar, Sultan Süleyman Tebriz'deyken Gilan Hakimi Muzaffer Sultan'ın, Akkoyunlu şehzadelerinden Murat Bey'in ve Timur neslinden bazı mirzaların gelip itaat ettiklerini belirtmektedirler. Osmanlı Padişahı, Tebriz'e ulaştıktan bir gün sonra Ucan Yaylası'nda İbrahim Paşa ile buluştu. Ucan Yaylası'nda, Şah'ın yakınlarında olduğu, ancak Osmanlı ordusuyla savaşma niyetinin olmadığı öğrenildi. Osmanlı ordusu, 5 Ekim 1534 yılında Ucan Yaylası'ndan hareketle Puser Cem Han'ı denenen yere vardı. Yolda, Şah'ın taraftarlarından bir grup ile çatıştıktan sonra, ordu Miyane ve Sultaniye'ye hareket etti. Burada da Zulkadir beylerinden olup, bir süre önce Şah'a sığınmış olan Mehmet Han gelip Sultan'a tabi oldu. Sultan I. Süleyman, daha sonra kendisine Erzurum beylerbeyliği ile Niğbolu sancağı verilen Mehmet Han ile Ulama'yı Tebriz'e yolladı. Bu arada Gilan Hakimi Muzaffer Han'ın da vilayetine dönmesine izin verildi.¹²⁰

Kanuni Sultan Süleyman'ın bu ilk seferi (1533-1535), Mezopotamya'nın derinliklerine inmesi bakımından İran üzerine yapılan seferler içerisinde ayrı bir önem taşımaktadır. Nitekim Osmanlı Sultanı, Sultaniye'den Hemedan'a geçti ve Hemedan'dan Kirmanşah'a dönüp Mahideşt, Kalaşahin, Kasrışirin, Hanekin ve Bağdat'a uzandı. Şah'ın Bağdat'a vali tayin ettiği Tekelu Mehmed Han, Bağdat'ı terk edince şehir savunmasız kaldı ve Sultan, 1 Aralık 1534'te Bağdat'a girdi. Bağdat ile birlikte Basra ve 12 Aralık 1534 yılında da Musul kontrol altına alındı. Kanuni ilk olarak İmam-ı Azam'ın kabrini, ardından da İmam Musa Kazım'ın türbesini ziyaret etti. Sultan, Bağdat'tan güneye Kerbela, Necef ve Kufe'ye uğradı. Necef'te, Hz. Ali'nin, Kerbela'da da Hz. Hüseyin'in türbelerini ziyaret ettikten sonra Küfe'den Bağdat'a yöneldi.¹²¹

Osmanlı Sultan'ı Bağdat'a hareket edince, Tahmasb Tebriz'e gitmeye karar verdi ve şehri Ulama'nın elinden alıp ordan Van'a hareket ederek Van Kalesi'ni muhasara etti.

¹¹⁸ İbrahim Peçevî, *Tarih-i Peçevî*, c. I, s. 179, 180

¹¹⁹ Nasühü's-silahi (Matrakçı), *Beyân-ı Menâzil-i Sefer-i 'Irâkeyn-i Sultân Süleymân Hân*, s. 226; M. Fahrettin Kırzioğlu, *Osmanlılar'ın Kafkas-Elleri'ni Fethi*, s. 185, 186

¹²⁰ Feridun Bey, *Münşe'ât-ı selâtîn*, c. I, s. 587; Mehmet Hemdemi Çelebi, *Solakzâde Tarîhi*, s. 485, 486; İbrahim Peçevî, *Tarih-i Peçevî*, c. I, s. 182, 183

¹²¹ Mehmet Hemdemi Çelebi, *Solakzâde Tarîhi*, s. 485, 486; Feridun Bey, *Münşe'ât-ı selâtîn*, c. I s. 590, 592; İbrahim Peçevî, *Tarih-i Peçevî*, c. I, s. 183, 184, 206, 207; Nasühü's-silahi (Matrakçı), *Beyân-ı Menâzil-i Sefer-i 'Irâkeyn-i Sultân Süleymân Hân*, s. 228, 234, 237, 249, 250

Sultan I. Süleyman ise, kışı Irak'ta geçirip 2 Nisan 1535 yılının ilkbaharında kuzeye yöneldi ve Hille, Kızılköşk,¹²² Altunköprü'den geçerek doğuda Bane'ye yöneldi. Bane'den de Miyane, Dergezin ve Tebriz'e geçti. Bu arada Anadolu'da önemli bir gelişme yaşandı ve Amasya sancağında Kızılbaş Türkmenler arasında bir ayaklanma çıktı. Ancak, isyan Amasya Bey'i tarafından bastırıldı. Tahmasb, Osmanlı ordusu ile karşılaşmak istemediği için muhasarayı kaldırdı ve Van'dan Tebriz'e, Tebriz'den de önce Sultaniye¹²³ ardından Dergezine¹²⁴ geçti. Peçevi, Şah'ın Osmanlı ordusunu İran içlerine çekip, onları aç susuz bırakarak imha etme niyetinde olduğunu belirtmektedir.¹²⁵

Kanuni Sultan Süleyman, 5 Temmuz 1535'te Tebriz'e vardığında Tahmasb'ın ardına düştü ve önce Sultaniye, ardından da 3 Ağustos 1535'te Dergezin yakınına geldi. Peçevi, Dergezin yakınında Şah'ın adamlarının gelip sulh talep ettiklerini, bunun üzerine Kanuni'nin İstanbul'a dönmeye karar verdiğini belirtmektedir. Safevi tarihçisi Abdi Beğ, biraz üstten bir ifadeyle, Tahmasb'ın savaşa hazırlandığını, haremini adamlarından biri ile Isfahan'a gönderdiğini ancak Kanuni Sultan Süleyman'ın savaşa yanaşmadığını ve Dergezin'i terk edip Tebriz'e geri döndüğünü ifade etmektedir. Buna karşın Tahmasb'ın savaşa yanaştığına dair herhangi bir belirtiye rastlanmıyor. Bunu Mirza Beg Cünabedi ile Peçevi'nin ifadelerinde de görmek mümkündür. Cünabedi, Sultan I. Süleyman'ın Bağdat'tan Tebriz'e dönerken Sultaniye'ye vardığında, Şah'ın savaşmayı uygun görmediğini ve Azerbeycan'a çekildiğini söylemektedir. Peçevi de benzer ifadelerle, ordu Tahmasb'ın ardından Dergezin'e gittiğinde, Tahmasb'ın savaşma niyetinin olmadığını belirtmektedir.¹²⁶ Sultan I. Süleyman, Tebriz'de altı gün kaldıktan sonra 2 Eylül 1535 tarihinde Hoy'da Şemsi Tebrizi'nin mezarını ziyaret edip, Kotur ve Saray üzerinden Erciş ve Ahlat'a döndü.¹²⁷

Kanuni, İran'ı terk edince Tahmasb hemen Tebriz'e ve Tebriz'den Merend¹²⁸ ve Hoy'a geçti. Tekmile yazarı, Tahmasb'ın Sultan I. Süleyman'ın Ahlat'a vardığını

¹²² Kerkük yakınında bir yerleşim yeridir.

¹²³ İran'ın Zencan eyaletinde bir şehirdir.

¹²⁴ Hemedan ile Kazvin arasında bir yerleşim yeridir.

¹²⁵ “ve maksûdu perde-i hafâda mestûr olub asker-i İslâm'ı biyâbâne çekub bî zâd ve tûşe kılmağla mahalli mehâlike ilkâ idub...” İbrahim Peçevî, *Tarih-i Peçevî*, c. I, s. 187, 188; Abdi Beğ Şîrâzî, *Tekmiletü'l-ahbâr*, s. 72, 73; Feridun Bey, *Münşe'ât-ı selâtîn*, c. I, s. 594; Mirza Beg Cünabedi, *Ravzatü's-safeviyye*, s. 429; Nasühü's-silahi (Matrakçı), *Beyân-ı Menâzil-i Sefer-i 'Irâkeyn-i Sultân Süleymân Hân*, s. 250, 253, 269

¹²⁶ “...a'dây-ı bed ruy hûd mukâbeleye gelmek ihtimâli yoğ idi...” İbrahim Peçevî, *Tarih-i Peçevî*, c. I, s. 188; Abdi Beğ Şîrâzî, *Tekmiletü'l-ahbâr*, s. 74; Mirza Beg Cünabedi, *Ravzatü's-safeviyye*, s. 430

¹²⁷ İbrahim Peçevî, *Tarih-i Peçevî*, c. I, s. 188; Nasühü's-silahi (Matrakçı), *Beyân-ı Menâzil-i Sefer-i 'Irâkeyn-i Sultân Süleymân Hân*, s. 279, 280

¹²⁸ İran'ın Doğu Azerbeycan bölgesinde Tebriz ile Hoy arasında bir şehirdir.

öğrenmesi üzerine, adamlarından Menteşe Sultan Şeyhlu Ustaclu'yu, Emir Beğ İnâk Rumlu'yu, Şahkulu Halife Mühürdar-ı Zülkadir'i, Budak Han Kaçar'ı, Saru Pire Ustacluğlu Sadreddin Han'ı, İsa Beğ Musulluoğlu'nu, Muhammet Emin Beğ Sofracı'yı, Behram Mirza komutasında Sultan I. Süleyman'ın arkasından gönderdiğini ve Behram Mirza'nın, bu takibat sonucunda Hacı Beyle karşılaşp iki yüz elli kişiyi öldürerek birçok ganimetle geri döndüğünü belirtmektedir. Abdi Bey'e göre, Ulama Han Van'ı terk edince, Tahmasb, Van yakınlarına gelip Vestan'a (Gevaş) hareket etti. Daha sonra Ulama Han'ın ardından giderek birçoğunu öldürdü. Abdi Bey, ayrıca Ahlat güzergahında İbrahim Paşa'nın bir ara Behram Mirza'ya saldırdığını, ancak onlardan yedi kişinin ölmesi üzerine geri dönüp kaçtığını zikretmektedir. Tekmile yazarı, Vestan tarafında Ulama'nın ve Ahlat tarafında da İbrahim Paşa'nın yenilip geri çekildiklerini ve Kanuni Sultan Süleyman'ın ordusuna katıldıklarını belirtmektedir.¹²⁹ Sonuçta Erciş ve Van toprakları tekrar Şah Tahmasb'ın kontrolüne girdi ve Şah, orayı eski Kirman Hakimi Ahmet Han Sufioğlu Ustaclu'nun idaresine verdi. Abdi Bey'in ifadesine göre Şah, Kanuni Sultan Süleyman'ın ardından Adilcevaz ve Ahlat'a geçti. Ardından Van Gölü'nün güneyine inip buralardaki Kürtleri cezalandırarak Vestan yoluyla Van'a döndü. Van'dan da saltanat merkezi olan Tebriz'e geçti.¹³⁰ Bu arada, Sultan I. Süleyman, Ahlat, Tatvan, Bitlis güzergahından Diyarbakır'a, 26 Eylül 1535 yılında da Halep'e geçti. Ardından Antakya, Adana, Gülek Boğazı, Konya ve Eskişehir yoluyla İstanbul'a hareket etti.¹³¹

3.b. Kanuni Sultan Süleyman ve İkinci İran Seferi (1548-1549)

Kanuni Sultan Süleyman, babası Yavuz Sultan Selim'in 1514 yılında başlattığı Çaldıran Seferi'nden otuz dört yıl, kendi başlattığı İrakeyn Seferi'nden on beş yıl sonra, yeni bir İran seferine daha çıktı. Kaynakların her iki döneme ait ifadelerini karşılaştırmalı bir perspektifle ele aldığımızda, 1533-1535 İrakeyn Seferi'ne yol açan gelişmelerde, Ulama ve Bağdat valisinin Osmanlı Devletine sığınması ile Bitlis emirinin İran Şahı'na tabi olması gibi, 1548-1549 savaşına yol açan gelişmelerde de, görünürde Elkas Mirza faktörünün öne çıktığını görmekteyiz. Hatta kaynakların bir kısmı, Sultan Süleyman'ın bu seferini doğrudan Elkas Mirza'nın kışkırtmalarına bağlamaktadırlar.

¹²⁹ Abdi Beğ Şirâzî, *Tekmiletü'l-ahbâr*, s. 74, 75, 76, 77

¹³⁰ Abdi Beğ Şirâzî, *Tekmiletü'l-ahbâr*, s. 77

¹³¹ Nasühü's-silahî (Matrakçı), *Beyân-ı Menâzil-i Sefer-i 'Irâkeyn-i Sultân Süleymân Hân*, s. 280, 283, 284; Feridun Emecen, "İrakeyn Seferi", s. 116, 117

Elkas Mirza (D. 1516-Ö. 1550), Şah İsmail'in hayatta kalan dört oğlundan ikincisi ve Şah Tahmasb'ın küçük kardeşiydi. Şirvan'da vali iken, 1545 yılında Tahmasb'a karşı ayaklandı. Annesi Hanbeği Hanım ve büyük oğlu Ahmet Mirza, Tahmasb nezdinde af talebinde bulunduyorsa da, Mirza yapılan nasihatı dinlemedi. Aksine, Derbent'e geçip adına altın sikke bastırdı.¹³² Ardından, annesi ve bir kısım güvendiği adamını Derbent Kalesi'ne bırakıp güvenilir bir bölge ele geçirmek ve Tahmasb ile savaşmak üzere harekete geçti. Ancak, Şirvan'da bulunan bütün adamları, eşleri ve çocukları Tahmasb'ın eline geçti. Elkas, Azerbaycan'da bulunan Kınalık Kalesi'ne, ardından Kumuk ve Kaytak'a gitti. Şah Tahmasb'ın adamları kendisini takib edince, Deşt-i Kıpçak'tan Kırım'ın Şemhali'ne, ardından deniz yoluyla Kefe'ye, Kefe'den de İstanbul'a geçip 1547 yılında Sultan I. Süleyman'a sığındı.¹³³ Osmanlı hükümdarı, haberi Edirne'de avdayken öğrendi ve hemen İstanbul'a geri döndü. Ülkesine sığınan Mirza'yı çok sıcak karşıladı ve onu görkemli bir biçimde ağırladı. Birkaç gün sonra, Elkas, Tahmasb'dan duyduğu rahatsızlığı dile getirdi ve sefer talebinde bulundu. Ona göre Osmanlı Sultanı harekete geçtiğinde, Tahmasb'ın etrafındaki komutanlar ve Kızılbaş ileri gelenleri Sultan I. Süleyman'ın safına geçeceklerdi.¹³⁴

Şerefname yazarı, Osmanlı Sultanı'nın, Elkas Mirza'nın bu tahrikiyle sefer kararı aldığını belirtmektedir.¹³⁵ Abdi Bey Şirazi'de de benzer ifadeler bulunmaktadır.¹³⁶ Ancak savaşı böyle bir oldu bittiye indirgemek gerçekçi değildir. Nitekim, Elkas Mirza'nın on yıldır düşünülen bir savaşın görünürdeki sebebi olduğuna dair rivayetler de bulunmaktadır.¹³⁷ *Solakzade Tarihi*'nde açıkça Sultan Süleyman'ın doğu seferi için bir bahane aradığını ve Elkas Mirza'nın Osmanlı ülkesine sığınmasının yeni bir sefer için sebep teşkil ettiği belirtilmektedir. Yalnız Solakzade mezhepsel -Safevilerin sahabenin ileri gelenlerine küfretmeleri gibi- nedenlerle Sultan'ın intikam alma niyetinde olduğunu da ifade etmektedir. *Peçevi Tarihi* de Solakzade'ye benzer bir biçimde, bunun bir bahane olduğunu ve Sultan'ın Revan, Adilcevaz, Erciş ve Bağdat'ın fethiyle Tahmasb'a büyük

¹³² C. I. Huart , “Elkas Mirza”, *İA*, c. IV, İstanbul 1977, s. 237; C. Fleischer, “Alqâs Mirza” *Encyclopaedia Iranica*, c. I, London 1985, s. 907; Aliyev Salih Muhammedoğlu, “Elkas Mirza”, *DİA*, c. XI, İstanbul 1995, s. 55; Abdi Beğ Şirâzî, *Tekmiletü'l-ahbâr*, s. 88, 89

¹³³ Abdi Beğ Şirâzî, *Tekmiletü'l-ahbâr*, s. 89, 90; C. I. Huart , “Elkas Mirza”, s. 238; Solakzâde Mehmet Hemdemi Çelebi, *Solakzâde Tarihi*, s. 507

¹³⁴ Mehmet Hemdemi Çelebi, *Solakzâde Tarihi*, s. 507, 508; İbrahim Peçevî, *Tarih-i Peçevî*, c. I, s. 267, 268; M. Tayyib Gökbilgin, “Süleyman I”, s. 132; Şeref Han, *Şerefname (Osmanlı-İran Tarihi)*, s. 198, 199

¹³⁵ Şeref Han, *Şerefname (Osmanlı-İran Tarihi)*, s. 199

¹³⁶ Abdi Beğ Şirâzî, *Tekmiletü'l-ahbâr*, s. 91

¹³⁷ On yıl ifadesi Hammer'e aittir. Bkz. Baron Joseph Von Hammer Purgstall, *Büyük Osmanlı Tarihi*, c. III, İstanbul 1990, s. 370; C. I. Huart , “Elkas Mirza”, s. 238

bir darbe vurduğunu, ancak bununla yetinmediğini belirtmektedir. Bu nedenle, Elkas Mirza'nın Osmanlı Devletine sığınmasını, savaş öncesi elde edilmiş önemli bir kazanım olarak görmek daha akılcı görülmektedir. Nitekim, bu fırsattan istifade edilerek hemen sefer kararı alındı ve Safevi şehzadesi Bosna sancağında vali olan, ancak sefer öncesi Erzurum'a beylerbeyi tayin edilen Ulama ile önden İran üzerine gönderildi.¹³⁸

Kanuni Sultan Süleyman da, 29 Mart 1548 yılında, Elkas Mirza'nın ardından sefere çıktı. Önce Üsküdar'a geçti ve bir ay sonra da Seyyidgazi Konağı'na vardı. Burada, Saruhan valisi olan Şehzade Selim'i Rumeli'nin güvenliği için Edirne'ye yollayıp Akşehir, Konya, Kayseri ve Sivas üzerinden Erzurum'a geçti. Sultan, Adilcevaz yakınına geldiğinde Ulama Paşa ile Karaman Beylerbeyi Piri Paşa'yı Van Kalesi üzerine gönderdi ve 21 Temmuz 1548 yılında Hoy'a, 27 Temmuz 1548 yılında da Tebriz'e vardı.¹³⁹ Kanuni Tebriz'de gerekli güvenlik önlemlerini aldıktan sonra, Elkas Mirza'yı şehre yönetici yapmak istedi. Ancak, hem ondaki liyakatsizlik, hem de Şirvan'da valilik yaptığı sıralar halkın ondan duyduğu hoşnutsuzluk yüzünden, bundan vazgeçti ve kısa bir süre sonra Tebriz'den ayrılıp 15 Ağustos 1548 yılında Van'a geri döndü. Şehir, kısa bir muhasaradan sonra teslim alındı. Sultan, buraya Anadolu Defterdarı Çerkes İskender Paşa'yı yönetici atadıktan sonra, kışı geçirmek üzere Adilcevaz ve Ahlat üzerinden Diyarbakır'a hareket etti ve 29 Eylül 1548 yılında şehre ulaştı.¹⁴⁰

Bu arada, Tahmasb da boş durmadı ve bazı adamlarını Sultan I. Süleyman'ın ardından yollayıp bunlarla Adilcevaz, Muş Ovası ve Ahlat çevresini yağmalattı. Bir kısım adamını da Şirvan ordusu ve bazı emirlerle Kars Kalesi'ni tamire gelen Zulkadrlu Ali Bey ve beraberindeki Osmanlı askerleri üzerine gönderdi. Abdi Bey Şirazi, bunların sekiz bin kişi olduğunu ve iki bin kişinin Tahmasb'ın askerleri tarafından öldürüldüğünü belirtmektedir. Tahmasb, daha sonra Çaldıran taraflarına yöneldi. Bunun üzerine Sultan Süleyman, hemen Adilecevaz'a hareket etti. Fakat Şah ile temas sağlanamadığından Diyarbakır'a geri döndü. Tahmasb ise Anadolu'ya yöneldi ve Pasin, Sarısu, Hınıs, Erzurum, Tercan, Bayburt, Erzincan, Harput ve Trabzon çevresini adamları vasıtasıyla yağmalattı.¹⁴¹ Sultan I. Süleyman, bu kez üçüncü Vezir Ahmet Paşa'yı bir miktar asker

¹³⁸ Mehmet Hemdemi Çelebi, *Solakzâde Tarîhi*, s. 509; İbrahim Peçevî, *Tarih-i Peçevî*, c. I, s. 270, 271; M. Tayyib Gökbilgin, "Süleyman I", s. 132; C. I. Huart, "Elkas Mirza", s. 238

¹³⁹ Abdi Beğ Şirâzî, *Tekmiletü'l-ahbâr*, s. 92; İbrahim Peçevî, *Tarih-i Peçevî*, c. I, s. 270, 271; M. Tayyib Gökbilgin, "Süleyman I", s. 132

¹⁴⁰ İbrahim Peçevî, *Tarih-i Peçevî*, c. I, s. 272, 273, 274; Mehmet Hemdemi Çelebi, *Solakzâde Tarîhi*, s. 509; M. Tayyib Gökbilgin, "Süleyman I", s. 132

¹⁴¹ İbrahim Peçevî, *Tarih-i Peçevî*, c. I, s. 274, 275; Abdi Beğ Şirâzî, *Tekmiletü'l-ahbâr*, s. 92, 93

ile Tahmasb üzerine yolladı, ardından kendisi de harekete geçti. Paşa, Kemah Kalesi'ne geldiğinde, Çerkes Osman Paşa'yı bir grup asker ile Şah'ın adamları üzerine gönderdi. Solakzade, Osman Paşa'nın Şah taraftarlarını dağıttığını, Abdi Bey Şirazi ise Safevilerin altı yüz kişilik Osmanlı askerlerini yenilgiye uğratıp birçok ganimetle döndüğünü iddia etmektedir. Her iki eser, olaya kendi açısından baksa da, aralarında ufak bir çatışmanın olduğu ve çatışmadan sonra Tahmasb yanlılarının geri çekildiği, Tahmasb'ın 17 Ekim 1548 yılında Erzincan'dan Azerbeycan'a döndüğü, Osmanlı askerlerinin de Harput'ta Sultan'ın ordusuna katıldıkları ve Harput'tan tekrar Diyarbakır'a döndükleri görülüyor.¹⁴²

Kanuni Sultan Süleyman, daha sonra Diyarbakır'da Ramazan Bayramı'nı geçirip 25 Kasım 1548 yılında kışı geçirmek üzere Halep'e geçti. Sultan, 6 Haziran 1549 yılında Halep'ten ayrılıp İstanbul'a yöneldi ve Aralık 1549'da İstanbul'a ulaştı. Kaynaklar, o sıralar şark aşiretlerinden olup birçok yararlılığı görülen ve sancak sahibi olan Dunbullilî (Dunbullilû) Hacı Bey adında birinin Şah'a tabi olduğunu ve Van'ı almak için harekete geçtiğini ancak Şah'ın kendi idaresine verdiği Hoy sancağında bin, iki bin kişi ile hareket niyetinde iken, İskender Paşa'nın üzerine düzenlediği bir seferle etkisiz hale getirildiğini belirtmektedirler.¹⁴³ Kaynaklar, ayrıca bundan sonraki süreçte Sultan I. Süleyman'ın Elkas Mirza'ya duyduğu güveni kaybettiğini ve onun kapıkulu, tımar erbabı ve ümeradan ayrı olarak yalnız bir miktar Ekrad ve levend ile Isfahan, Kaşan ve Kum üzerine gitmesine izin verdiğini belirtmektedirler.¹⁴⁴

3.c. Kanuni Sultan Süleyman ve Üçüncü İran Seferi (1553-1555)

Kanuni Sultan Süleyman, Irakeyn Seferi'nden yirmi yıl, İkinci İran Seferi'nden beş yıl sonra bir kez daha İran seferine çıktı. Seferin Tahmasb'ın Sultan I. Süleyman'ın Edirne'de olmasından ve Macaristan'da Engiros Kalesi'ne asker göndermesinden istifade ederek Erciş, Adileceviz ve Ahlat kalelerini ele geçirmesinden ve Erzurum'a asker göndermesinden kaynaklandığı görülmektedir.¹⁴⁵ Safevilerin, İran coğrafyasını Anadolu

¹⁴²Mehmet Hemdemi Çelebi, *Solakzâde Tarîhi*, s. 510; Abdi Beğ Şirâzî, *Tekmiletü'l-ahbâr*, s. 93; İbrahim Peçevî, *Tarih-i Peçevî*, c. I, s. 276

¹⁴³ İbrahim Peçevî, *Tarih-i Peçevî*, c. I, s. 277, 278, 280, 282, 285; Mehmet Hemdemi Çelebi, *Solakzâde Tarîhi*, s. 511, 512

¹⁴⁴ Abdi Beğ Şirâzî, *Tekmiletü'l-ahbâr*, s. 94; Mehmet Hemdemi Çelebi, *Solakzâde Tarîhi*, s. 510; İbrahim Peçevî, *Tarih-i Peçevî*, c. I, s. 277

¹⁴⁵ "...bu ahvâller sa'âdetlû padişahın sefer-i hümâyûna teveccüh-ü müveccihlerini icâb itdi..." İbrahim Peçevî, *Tarih-i Peçevî*, c. I, s. 299; Mehmet Hemdemi Çelebi, *Solakzâde Tarîhi*, s. 518, 519; M. Tayyib Gökbilgin, "Süleyman I", s. 134; İsmail Hakkı Uzunçarşılı, *Osmanlı Tarihi*, c. II, Ankara 1988, s. 360

ve Mezopotamya'ya bağlayan geçiş güzergahları ile askeri seferleri kolaylaştıran yolları kontrol etmeleri, onların Anadolu'nun doğusu ve Mezopotamya'ya sefer düzenlemelerine imkan vermektedir. Nitekim bu imkanı değerlendiren Safeviler, Anadolu'ya sefer düzenlemekten vazgeçmediler. Osmanlı Devletinin Anadolu'nun doğusu ve Mezopotamya'yı topraklarına katma ve bu bölgelerdeki Safevi etkinliğini kırmayı hedefleyen siyaseti ile Safevilerin bu sahaya uzanma imkanına sahip olması şeklinde birbiriyle çelişen iki temel anlayışla köklü bir başarıyı beklemesi zordu. Bu nedenle, Sultan I. Süleyman 1553 yılında bir kez daha sefer kararı aldı.

Sadrazam Rüstem Paşa, sefer kararının ardından orduya serdar tayin edildi ve Paşa, Yeniçeri Ocağı ağaları ile altı bölük ağalarını alarak Karaman'a, Karaman'dan da Aksaray'a geçti. Kanuni Sultan Süleyman ise, 28 Ağustos 1553 yılında İran seferine çıktı. Üsküdar'da birkaç gün dinlendikten sonra Yenişehir'e hareket etti. Yenişehir'de Şehzade Bayezid'i Rumeli'nin güvenliği için gönderip Bolvadin'e vardı. Ardından da Ereğli kasabasından geçerek Akerik (Ak-oyuk-Aktepe) mevkiine geldi. Burada Şehzade Mustafa'yı katlettikten sonra Antep üzerinden Halep'e yöneldi.¹⁴⁶ Bu arada Şehzade Selim'in Maraş'ta, Rumeli askerlerinin de Tokat'ta kışlamasını emretti ve 8 Kasım 1553 yılında Halep'e vardı. Sultan I. Süleyman, bahar mevsiminde İran topraklarına yöneldi ve önce Halep'te Gökmeysan'na, ardından da Birecik, Urfa, Diyarbakır ve Çevlik'ten (Bingöl) Erzurum'a, Erzurum'dan da Kargapazarı ve Kars Ovası'na geçti. Sultan Süleyman, Kars Ovası'nda Şah Tahmasb'a bir mektup yazıp küfür ve sapıklık üzere olduklarını ve dini değerleri tahrif edip ashabın büyüklerine sövdükleri sürece, kendileriyle savaşacaklarını belirtti. Bu yüzden de kendisini er meydanına davet etti. Korkulan top tüfek ise bunlarla savaşmayacağını da ihmal etmedi.¹⁴⁷ Sultan, daha sonra Şuregel üzerinden 18 Temmuz 1554 yılında Revan'a yöneldi. Arpaçayı'ndan Revan'a geçerken Diyarbakır beylerbeyi ile Safevilerden bir grup arasında küçük bir çatışma çıktı. Sultan, daha sonra Karabağ ve Nahçıvan'a geçip buralar tahrip edildi. Bu arada ele geçen

¹⁴⁶ Mehmet Hemdemi Çelebi, *Solakzâde Tarîhi*, s. 521, 523, 524; İbrahim Peçevî, *Tarih-i Peçevî*, c. I, s. 299, 302, 303, 305; M. Tayyib Gökbilgin, "Süleyman I", s. 135

¹⁴⁷ "...sana mutâba'at ve inkiyâd iden ashâb-ı refd ve ilhâd ve erbâb-ı şenâ'at ve fesâd ile tahrîf-i merâsim-i dîn ve tezyîf-i levâzım-ı şer'-i mübîn ile sebb-i şeyheyn-i muhteremeyn itdigin dört mezhebd bile küfr ve delâl idigi vâzıh ve mubîn ve tarîk-i bî tevfiğe gitdiğin ecilden 'ulemâ-ı i'lâm ve şuyûh-u din-i islâm kavvâhumu'l-lahu ila sa'ati'l-kiyâm kanınız mubâh ve mâlınız helâl idigine fetvâlar virub (ruh-u pak-ı Muhammed Mustafa 'aleyhi's-selâm) ve ervâh-ı güzîn-i çâr yâr-ı bâ sefâdan istiânet ve istimdâd ile hâlâ üstünüze gelinmişdir mezheb-i bâtil ve i'tikâd-ı 'âtılınızda musir olduğunuz takdîrce vucûd-u bî sûdun izâlesine hüsnü niyetle bi'inâyeti'llahi te'ala teveccüh kılınmıştır..." İbrahim Peçevî, *Tarih-i Peçevî*, c. I, s. 305, 308, 309, 311; Mehmet Hemdemi Çelebi, *Solakzâde Tarîhi*, s. 525, 526, 527

askerlerden Şah'ın geçilmesi çok zor olan Lur dağlarına sığındığı anlaşıldı. Revan ve Nahçıvan'da yapılan tahribata rağmen Tahmasb meydana çıkmayınca, Sultan, seferin amacına ulaştığına kanaat getirip Tahmasb'ın ardına düşmedi ve geri dönmeyi kararlaştırıp 6 Ağustos 1554 yılında Bayezid'e geri döndü.¹⁴⁸

Bu arada, Safevilerden birkaç bin kişinin toplanıp Bağdat'a saldırma girişimi İmadiye yöneticisi Hüseyin Bey tarafından önlendi. Ayrıca, Osmanlı askerlerine Aras Nehri kenarında fırsat buldukça saldıran bir grup Safevi askeri, Kırk Kilisa Beyi Ferhat Paşa tarafından pusuya düşürüldü ve birçoğu etkisiz hale getirildi.¹⁴⁹ İran seferinin başlangıcında, Irak-ı Acem hududundaki Zalimkale üzerine gönderilen Bağdat Beylerbeyi Baltacı Mehmet Paşa tarafından kale teslim alındı. Zalimkale'nin yanı sıra kale civarında bulunan Haz (Havar), Nukud, Paske, Şemiran, Karınca (France?) kaleleri de kontrol altına alındı. Ayrıca Safevi emirlerinden Ağurlu Bey, Mir Sak Bey (Mir Yasak Bey) iki bin kadar hane ile Osmanlı hükûmetine tabi oldular. Yine Bane Bey'i Mir Mehmet Paşa (Mir Mehmet Seyf Bey), Siyare Beyi (Sitare Beyi) Mir Yusuf, Buruca Kalesi? Bey'i Budak Bey ve Oraman Bey'i (Orhan Beyi) Cihan Şah Bey, ittifak ile kalelerin anahtarlarını getirip teslim ettiler ve böylece Şehrizar toprakları Osmanlı Devletinin kontrolüne girdi.¹⁵⁰

Kaynaklar, bundan sonraki süreçte Tahmasb'ın barış teklifinde bulunduğunu belirtmektedirler. Nitekim Şah, Kanuni Sultan Süleyman, Bayezid'de (Doğubayazıt) iken kendisine bir elçi gönderdi. Elçinin mektubunda “Osmanlı yönetiminin savaşı top, tüfek ve hileyle kazandığı ve Şah'ın serçe kuşu gibi tuzağa düşme niyetinin olmadığı, dolayısıyla Osmanlı ordusuyla doğrudan savaşma arzusunda olmadığı..” yazılıydı.¹⁵¹ Osmanlı veziri ise, sulhtan kaçmadıklarını ve Şah'ın korkak olduğunu belirtti. Dahası, Osmanlı hududunda kışlayacaklarını, ardından şarka yeni bir sefer düzenleyerek bu kez

¹⁴⁸ İbrahim Peçevî, *Tarih-i Peçevî*, c. I, s. 312, 313, 314; Mehmet Hemdemi Çelebi, *Solakzâde Tarîhi*, s. 528, 529

¹⁴⁹ İbrahim Peçevî, *Tarih-i Peçevî*, c. I, s. 315, 316, 325

¹⁵⁰ İbrahim Peçevî, *Tarih-i Peçevî*, c. I, s. 327, 328; Mehmet Hemdemi Çelebi, *Solakzâde Tarîhi*, s. 530, 531

¹⁵¹ “...sizin hûd tiğ ve şimşiriniz ber taraf ancak mehâretiniz top ve tüfenk ve ateş ile hilekârlıktır nara karşı hûd varılmaz ol celâdet bahâdırılık sizin değil narındır...” İbrahim Peçevî, *Tarih-i Peçevî*, c. I, s. 315; Solakzade Tarihi'nde, Tahmasb tarafından gönderilen mektup biraz daha esnek ifadelerle özetlenmektedir. Gönderilen mektupta Şah İsmail'in hata yaptığı ve top ve tüfeğe karşı durmanın anlamsız olduğu ve bundan sonra da Acem ülkesine gelen Osmanlı ordusuyla savaşmayacakları belirtilmektedir. “...bundan sonra on kere dahi vilâyet-i ‘Aceme leşker çekilse bu cânibden mukâbele ve mukâtele emri muhâl ve hâtıra gelmek ne ihtimâldir Çaldıran’da pederim Şah İsmail ğaflet itdüğü gibi top ve tüfenge ve ateşlu cenge karşı durmak fâsid hayaldir imdi münâsib olan (es’sulhu seyyidu’l-ahkam) ile ‘amel idub es’sulhu hayrun ile ‘amel hayırludur deyu nâmesinde îrâd iylemiş...” Mehmet Hemdemi Çelebi, *Solakzâde Tarîhi*, s. 529, 530

Erdebil üzerine gideceklerini ifade etti. Şah, bu cevap karşısında sulh için yeni bir elçi gönderdi.¹⁵² Kanuni Sultan Süleyman, Bayezid'den Hasankale, Erzurum ve Sivas'a, sonra da Amasya'ya geçince, Safevi elçisi Ferruhzade Bey'i sancakta kabul etti. Ayrıca, eski adetlere göre vezirlerden her biri elçiyi ayrı ayrı ağırladı. Şah Tahmasb'ın Farsça kaleme aldığı ve birçok ayet, hadis ve farsça şiir ile bezenmiş mektubuna karşılık, Sultan Süleyman sade bir mektup ile elçiyi geri yolladı. Böylece eski düşmanlığa son verildi. Sulh kesinleşince sefer de son buldu. Bu yüzden kışlakta olan Rumeli askerlerine ve bütün orduya asıl memleketlerine gitmelerine izin verildi. Osmanlı Sultanı ise, 21 Haziran 1555 yılında Amasya'dan İstanbul'a hareket etti ve 31 Temmuz 1555 yılında İstanbul'a vardı.¹⁵³

Kanuni Sultan Süleyman'ın bu son seferiyle, Osmanlı devlet sınırlarının tanımında fiili durumun yanı sıra siyasi anlamda da önemli değişimler oldu. Taraflar arasında 29 Mayıs 1555 yılında Amasya'da gerçekleşen antlaşma ile Safevi hükümeti, Basra, Bağdat, Şehrizar, Van ve Erzurum eyaletlerinin Osmanlı Devletine ait olduğunu resmen kabul etti.¹⁵⁴ Böylece, Sultan I. Selim döneminde doğuya doğru başlayan genişlemeyle birlikte, Osmanlı hükümetinin imparatorluk sınırları üzerindeki egemenlik süreci de resmen başlamış oldu. Bu sınırlar ise, bir yere kadar iki ülke arasında tabii bir hudud olan Zagros dağlarıydı. Zohab sınırlarına kadar bu dağların arasından İran ülkesine uzanan geçitlerin giriş kısmı, yani Osmanlı yüzündeki uç noktası sınırın sıfır noktasıydı.

¹⁵² "...nukbe-i zemîne girsenez dahi hâh-ı nâhâh sizi meydana çıkarmak umûrunun esbâbı tehyiesi için hudûd-ı memâlik-i mahmiyede kışlamak niyet olunmuşdur..." İbrahim Peçevî, *Tarih-i Peçevî*, c. I, s. 317, 318, Mehmet Hemdemi Çelebi, *Solakzâde Tarîhi*, s. 530

¹⁵³ İbrahim Peçevî, *Tarih-i Peçevî*, c. I, s. 329, 336, 340, 341; Mehmet Hemdemi Çelebi, *Solakzâde Tarîhi*, s. 531, 532

¹⁵⁴ "...Basra serhaddinde ve Bağdad ve Şehrizar ve Van ve Erzurum eyaletine varınca tulen ve 'arzen kadîmi Sultan Süleyman Han sınuru üzere karar virilub..." Feridun Bey, *Münşe'ât-ı Selâtîn*, c. II, s. 172; A. Ekber Diyanet, *İlk Osmanlı-İran Anlaşması (1555 Amasya Musalahası)*, İstanbul 1971, s. 9; İsmail Hakkı Uzunçarşılı, *Osmanlı Tarihi*, c. II, s. 361; Feridun Bey'in eserinde yer verdiği ve Osmanlı hükümeti tarafından 29 Eylül 1619 tarihinde Şah Abbas tarafına gönderilen antlaşma metninde geçen "...Sultan Süleyman Han 'aleyhi er-rahmetü ve'l-ğufrânu zamanında vâki' olan sulh ve salâh eseri üzere karâr virilub ol musâlaha-i kadîmede sınır ve hudûd mukarrer ve mu'teber olub bu bâbda hiç ahad çun ve çıra itmeye..." ifadesi ile yine Naima Mustafa Efendi'nin kendi tarihinde zikrettiği ve 1612 tarihli antlaşma şartlarını içeren "...Ba'dehû Erzurum ve Bağdad câniblerinde merhûm Sultan Süleyman zamanında Şah Tahmasb ile olan sulhde maktu' olan hudûd üzre sınır kesilip ma'hûd hariri her sene irsâl etmek üzere sulha karar verildi." ifadelerden Kanuni Sultan Süleyman'ın bu son seferinden sonra İran ile bir antlaşmanın imzalandığı çok net görülmektedir. Bkz. Feridun Bey, *Münşe'ât-ı Selâtîn*, c. II, s. 171, 172; Naima Mustafa Efendi, *Târih-i Na'imâ* (haz. Mehmet İpşirli), c. II, Ankara 2007, s. 391

4. İMPARATORLUĞUN TABİİ SINIRLARI

Kaynaklar, Zagros dağlarının başlangıç noktası olarak Van Gölü çevresinde bulunan Ağrı (Ararat), Nemrut ve diğer volkanik dağ kümelerine işaret etmekte ve dağların kuzeyden güney ve güneydoğuya doğru kıvrılarak Basra (Fars) Körfezi'nin doğu yakasına doğru uzandığını belirtmektedirler. Kaynaklardan, bu sınırın Osmanlı ve Safevi devletlerinden önce de bölgede var olan devletler için doğal bir sınır teşkil ettiğini öğreniyoruz. Nitekim bu sıradağlar, Roma ve Bizans'ın batıdan saldırılarına karşı Partları ve Sasanileri koruyan bir set görevi görmüştür. Ayrıca, Mezopotamya uygarlıkları ile İran merkezli Medler arasında da tabii bir sınır olmuştur. Ana Britannica Ansiklopedisi, dağların yüksekliğinin üç bin altı yüz metreyi genişliğinin de yüz elli kilometreyi aştığını belirtmektedir.¹⁵⁵ Zagros dağlarının tabii sınır olmaktan çıktığı Kasrışirin, Mendeli, Zorbatıye ve Bedre'den Ammare'ye uzanan çöller, Ammare ile Kurna arasındaki bataklıklar ve Kurna'dan Basra Körfezi'ne uzanan Şattülarap Nehri bu tabii sınırın bir uzantısıdır.

Bu dağların ötesine geçmeye ve İran içlerine uzanmaya imkan veren sınırlı sayıda geçiş yolları bulunmaktadır. Geçitlerin birçoğu günümüzde İran ile Türkiye, Irak arasında sınır kapısı olarak kullanılmaktadır. Bu kapılardan Gürbulak, Kapıköy ve Esendere olmak üzere üç tanesi Türkiye'den, diğerleri de Irak'tan İran'a açılmaktadır. Zagros dağlarının kuzeyinde bulunan Şuregel Geçidi, Kars'tan İran Azerbeycan'ına açılan geçittir. Günümüzde Türkiye ile Ermenistan arasında kalmaktadır. Ağrı'nın Doğubayazıt ilçesinden Makü'ye ve Tebriz'e uzanan ve günümüzde bir tarafı Gürbulak sınır kapısı olan geçit, Van'ın Saray ilçesinden Kotur'a açılan ve halen Kapıköy sınır kapısı olan yol, Hakkari'nin Yüksekova ilçesinden Urumiye'ye uzanan ve Esendere sınır kapısı olarak bilinen Banega Boğazı¹⁵⁶ ile Van'ın Başkale ilçesinden Selmas (Dilman)'a uzanan Guzereş (Gelincik) geçidi, Osmanlı Devletinin bugünkü Türkiye sınırları içerisinde İran'a açılan başlıca beş sefer yoluydu. Yavuz Sultan Selim, Kanuni Sultan Süleyman ve IV. Murat dönemlerinde Anadolu'dan İran üzerine yapılan seferlerin Şuregel, Bayezid (Doğubayazıt) ve Van üzerinden olması, Osmanlı yöneticilerinin uzanmak istediği tabii

¹⁵⁵ W. C. Brice, "Zagros", *The Encyclopaedia of Islam*, c. XI, Leiden 2002, s. 385; Ana Britannica'ya göre Zağros dağları Şirvan (Diyala) Irmağı'ndan Şiraz'a uzanan dokuz yüz kilometrelik sıradağlardır. Bkz. *Ana Britannica*, "Zagros Dağları", c. XXII, İstanbul 1990, s. 519

¹⁵⁶ *Birinci Dünya Harbi'nde Türk Harbi Irak-İran Cephesi (1914-1918)*, c. III, 2. kısım, Ankara 2002, s. 20 ; V. Minorsky, "Sômây", *İA*, c. X, İstanbul 1988, s. 758

sınırlar ile öte tarafa açılan geçitler hakkında bilgi vermektedir. Her üç hükümdarın İran seferlerindeki geçiş güzergahları arasındaki benzerlik dikkat çekicidir.

Nitekim Yavuz Sultan Selim, Bayezid'den Ovacık ve Çaldıran'a geçti.¹⁵⁷ Kanuni Sultan Süleyman, ilk iki İran seferinde (1533-1535 ve 1548-1549) Van ve Saray'dan İran'ın Hoy kasabasına uzandı.¹⁵⁸ IV. Murat Revan Seferi'nde (1635), Sultan Süleyman ise Üçüncü İran Seferi'nde (1553-1554), Şuregel'den Revan'a geçti.¹⁵⁹ Osmanlı hükümdarları, İran topraklarından Anadolu'ya dönerken de Şuregel, Bayezid ve Van yolunu kullandılar. Nitekim Sultan I. Selim, Çaldıran Savaşı'ndan sonra Revan ve Şuregel'den Kars ve Amasya'ya döndü.¹⁶⁰ Sultan I. Süleyman İrakeyn Seferi'nden (1533-1535) dönerken Kotur, Saray ve Van yolundan Anadolu'ya geçti.¹⁶¹ Kanuni, İkinci İran Seferi'nde (1548-1549) yine Van yolunu tercih etti. Ancak geçiş güzergahı üzerinde hayvanların otlayacağı yerler yakıldığından, Selmas ve Saray yoluyla 15 Ağustos 1548 yılında Van'a ulaştı.¹⁶² IV. Murat Revan Seferi'nden (1635) dönerken, Kanuni Sultan Süleyman'ın İkinci İran Seferi gibi Selmas ve Van üzerinden Anadolu'ya giriş yaptı.¹⁶³ Sultan I. Süleyman Üçüncü İran Seferi dönüşünde ise Nahçıvan ve Bayezid yolunu kullanıp Bayezid'den Erzurum'a sonra da 30 Ekim 1554'te Amasya'ya geçti.¹⁶⁴

Van'ın Çaldıran ilçesini, İran Çaldıran'ına ve Ovacık'a (Kilisakendi) bağlayan Han Gediği,¹⁶⁵ Van'ın Özalp ilçesine bağlı Tungalı köyü (Ahorik) ile Elend kasabası ve Sekbanabad'ı birbirine bağlayan Nazar Bey Gediği,¹⁶⁶ Büyük Ağrı ile Küçük Ağrı dağları arasında bulunan Serdar Bulak Geçidi¹⁶⁷ ise, sefer ve ticaret yollarından ziyade

¹⁵⁷ Ali Seslikaya, *Yavuz Sultan Selim'in Sefer Menzîlnâmeleri (Çaldıran, Kemah, Dulkadiroğlu ve Mısır Seferi Menzîlnâmeleri) ve Haydar Çelebi Ruznâmesi*, s. 52

¹⁵⁸ Nasühü's-silahi (Matrakçı), *Beyân-ı Menâzil-i Sefer-i 'Irâkeyn-i Sultân Süleymân Hân*, s. 226; M. Fahrettin Kırzioğlu, *Osmanlılar'ın Kafkas-Elleri'ni Fethi*, s. 185, 186

¹⁵⁹ M. Fahrettin Kırzioğlu, *Osmanlılar'ın Kafkas-Elleri'ni Fethi*, s. 225, 226; *Dördüncü Murad'ın 1044 Revan Seferi Menzîlnâmesi*, vrk. 32 b, 33 a

¹⁶⁰ Celâlzâde Mustafa, *Selîmnâme*, s. 154, 155, 156 ; Ali Seslikaya, *Yavuz Sultan Selim'in Sefer Menzîlnâmeleri (Çaldıran, Kemah, Dulkadiroğlu ve Mısır Seferi Menzîlnâmeleri) ve Haydar Çelebi Ruznâmesi*, s. 60, 64

¹⁶¹ Nasühü's-silahi (Matrakçı), *Beyân-ı Menâzil-i Sefer-i 'Irâkeyn-i Sultân Süleymân Hân*, s. 270

¹⁶² M. Fahrettin Kırzioğlu, *Osmanlılar'ın Kafkas-Elleri'ni Fethi*, s. 186, 187

¹⁶³ "Tebriz, Almasaray (Almassaray), Selmas (Salmas), Kotur, Erçek Gölü, Van, Erciş (Ercis), Adilcevaz (Abdu'l-cevaz), Bitlis ve Diyarbakır" Bkz. *Dördüncü Murad'ın 1044 Revan Seferi Menzîlnâmesi*, vrk. 34 a, 34 b

¹⁶⁴ Celâlzâde Mustafa (Koca Nişancı), *Tabakâtü'l-memâlik ve Derecâtü'l-mesâlik*, vrk. 470 a, 483 b; M. Fahrettin Kırzioğlu, *Osmanlılar'ın Kafkas-Elleri'ni Fethi*, s. 228, 240

¹⁶⁵ Derviş Paşa, *Devlet-i 'Aliyye ile İran Devleti Beyninde Olan Hudûdun Layihasıdır*, İstanbul 1287, s. 144

¹⁶⁶ Mehmed Hurşîd Paşa, *Seyâhatnâme-i Hudûd* (çevrimyazı: Alâttin Eser), İstanbul 1997, s. 285

¹⁶⁷ Streck, "Ağrı Dağı", *İA*, c. I, İstanbul tarihsiz, s. 153

yaylacıların kullandığı yollar görünümündedirler. İran topraklarından Osmanlı Devletinin bugünkü Irak sınırlarına uzanan geçitler de, günümüzde iki ülke arasında sınır kapısı olarak kullanılmaktadır. Bunlardan Piranşehir'den Soran, Revandız ve Erbil'e uzanan ve günümüzde Temerçin sınır kapısı olarak kullanılan geçit, Serdeşt'ten Kaladiza'ya açılan ve halen Kili sınır kapısı olan yol, Bane'den Pencvin'e uzanan ve Seyranbend sınır kapısı olarak kullanılan güzergah, Merivan'dan Pencvin ve Süleymaniye'ye açılan ve günümüzde Başmak sınır kapısı olan geçit, Zağros dağlarının arasından diğer tarafa geçiş imkanı veren güzergahlardır. Kasrışirin'den Hanekin ve Bağdat'a uzanan ve günümüzde üzerinde Hüsvi sınır kapısı olan güzergah, Mehran'dan Bedre, Kut ve Kerbela'ya uzanan ve Mehran kapısı olarak kullanılan geçiş yolu, Dezful taraflarından Ammare'ye açılan ve Çezzabe sınır kapısı olarak diğer tarafa uzanan güzergah, Zagros dağlarının doğal sınır olmaktan çıktığı Zohab bölgesi ve güneyindeki yol ve geçitler için örnek teşkil etmektedirler.¹⁶⁸

Kuzeyde Şuregel, Bayezid ve Saray'dan İran'a uzanan yollar gibi, güneyde de İran topraklarından Osmanlı Devletinin günümüz Irak'ına uzanan yollar arasında Kasrışirin-Hanekin yolu büyük bir önem arz etmekteydi. Hurşid Paşa Hanekin'i, İranlı tüccar ve ziyaretçilerin geçiş güzergahı üzerinde bir yer olarak tarif etmekte ve Irak'taki kutsal yerlere yani Kerbela, Necef ve Bağdat'a giden ziyaretçiler ile Bağdat, Şam ve Halep taraflarına giden tüccarların geçiş yeri olduğunu ifade etmektedir. Paşa'ya göre yılda elli iki bin dokuz yüz altmış dokuz kişi, bu yoldan Irak'a geçmekteydi. Osmanlı-İran Tahdid-i Hudud Komisyonu'nun (1913-1914) İngiliz üyesi Gilbert Ernest Hubbard, 1914 yılında yol boyunca Bağdat, Kerbela ve Necef'e giden binlerce Şiinin yolculuğuna tanıklık ettiğini dile getirmektedir. Hubbard, önce altı katırlık sürüsü, eş ve çocuklarıyla zenginlerin, ardından yüklerini eşeklerle taşıyan fakir hacıların, onlardan sonra ise eşyasını sırtında taşıyan diğer fakirlerin hiyerarşik bir düzen içinde yoldan geçtiklerini gözlemlerine dayanarak anlatmaktadır. Aynı komisyonun Türk üyesi Aziz Samih İlter'in anılarına göre ise, kasabada bir gümrük ve karantina idaresi ile İran hükümetinin bir karperdazlığı bulunmaktaydı.¹⁶⁹ Matrakçı Nasuh'un yukarıdaki ifadelerinden, Sultan I.

¹⁶⁸ *Birinci Dünya Harbi'nde Türk Harbi Irak-İran Cephesi (1914-1918)*, c. III, 2. kısım, s. 20

¹⁶⁹ Mehmed Hurşid Paşa, *Seyâhatnâme-i Hudûd*, s. 91, 92; Aziz Samih İlter, "Türk-İran Hudutlarında Neler Gördüm?", *Osmanlı-İran Sınırında Anılar* (haz. Ali Murat Kurşun), İstanbul 2014, s. 75, 76; Gilbert Ernest Hubbard, *Basra Körfezi'nden Ağrı Dağı'na Seyahat* (haz. Galip Alçıtepe), İstanbul 2012, s. 70; Hanekin izlenimleri için ayrıca bkz. Kadir Kon, "Osmanlı Taşrasında Yolculuk: 'Alman'Doktor Lamec Saad'ın Bağdat Seyahati", *Seyahat, Oryantalizm ve Bilgi Üretimi (editörler, Remzi Avcı, Süleyman Şanlı)*, İstanbul 2021, s. 142

Süleyman'ın İrakeyn Seferi'nde bu yolu kullanarak Bağdat'a gittiği, dönüşte de Kaledize'den Serdeşt'e geçtiği çok net görülmektedir.

İran üzerine yapılan seferler farklı zamanlarda olsa da, belli yolların ve geçitlerin sürekli kullanılıyor olması, Osmanlı-İran ilişkilerine coğrafya ile bu coğrafya üzerindeki egemenlik biçiminin büyük ölçüde belirleyici olduğunu göstermektedir. Sefer yolları, mevsim şartlarına, lojistik destek ve siyasi amaçlara göre farklılık göstermekle birlikte, gidilen yollar ve geçitler belli sayıdaki sabit ve değişmez yollardan oluşmaktaydı.

Safeviler ve sonraki hanedanlar, bundan sonraki süreçte kuzeyde Erzurum vilayetinden başlayıp güneye yani Van, Şehrizar, Bağdat ve Basra eyaletlerine doğru, başka bir ifadeyle Ağrı Dağı'ndan Basra Körfezi'ne uzanan bu tabii sınırın batısına geçmek ve Anadolu ile Mezopotamya'ya ulaşmak için büyük bir çaba sarf ettiler. Hatta bu çaba, Safevi ve sonraki hanedanlar ile Osmanlı yöneticileri arasında geleneksel bir krize dönüştü ve iki ülkenin ikili ilişkilerinde büyük bir önem arz etti. İranlı yöneticiler için Zagros dağlarının batısına, yani Anadolu'nun doğusuna geçmek ya da Anadolu'nun doğusuna geçmeye imkan veren geçitleri kontrol altına almak, Adana-Sivas hattına kadar olan alan üzerinde egemenlik kurmak anlamına gelmekteydi. Anadolu'nun doğusunda, Zagros dağlarının Osmanlı tarafına bakan yüzünde bir bölgenin hatta bir karış toprağın kaybı ile Anadolu'nun doğusunun tamamının kaybı arasında bir ilişki bulunmaktadır. Basit bir örnek vermek gerekirse Hoy, Kotur güzergahından ve günümüzde Kapıköy sınır kapısı olarak kullanılan geçitten içeri giren İran güçleri tabii bir engel ile karşılaşmadıklarından, kısa süre de Van, Erciş, Patnos, Adilcevaz ve Ahlat'ı kontrol altına almakta, ardından Tatvan üzerinden Bitlis ve Muş'a veya Muradiye, Erciş ve Eleşkirt'ten Erzurum'a oradan da Erzincan ve Suşehri'ne uzanmaktaydılar. Benzer ilişki Anadolu'nun doğusunda veya günümüz Irak'ında bulunan geçitler içinde söz konusudur. Bu süreçte Anadolu'nun doğusunda bulunan yerel yöneticiler, İran hükümetiyle daha rahat ve sorunsuz bir ilişki kurmak istediklerinden hemen saf değiştirmekteydiler.

Taşra idarecilerinin bu ikili tavırlarının en önemli nedeni, rakip ülkenin onlar üzerinde nüfuz kurma potansiyeliydi. En azından böyle bir imkanın varlığıydı. Yavuz Sultan Selim döneminde Osmanlı Devletine tabi olan Bitlis Emiri Şeref Bey'in kısa bir süre sonra saf değiştirmesi ve Safevi yönetiminden yana tavır almasında, Safevilerin etki alanının Bitlis'e kadar uzamasının büyük rolü bulunmaktaydı. Nitekim İrakeyn Seferi'nde Osmanlı hükümetinin kontrolüne geçen Ahlat, Adilcevaz, Erciş ve Van'ın kısa sürede el değiştirmesi ve Üçüncü İran Seferi'nde bir kez daha Osmanlı hakimiyetine

girmesi bu gerçeğe işaret etmektedir. Anadolu'nun doğusunda Erzurum, Muş ve Bitlis'e kadar olan alanın Osmanlı-İran savaşları gibi Osmanlı-Rus savaşlarında da rakip güçlerin meydan okuduğu bir alan haline gelmesi, Zagros dağları ile Anadolu'nun doğusunu güneyinden ayıran Güneydoğu Toroslar ve Orta Anadolu'yu doğusundan ayıran Adana-Sivas hattına kadar herhangi bir doğal engelin ve savunma hattının olmamasından kaynaklanmaktaydı. Dikkat edilirse doğuda Erzurum, Muş ve Bitlis'e, Mezopotamya'da da Fırat Nehri'ne kadar olan yerlerin imparatorluğun sonuna kadar zaman zaman el değiştirdiği görülmektedir.

Böylesine geniş ölçekli bir toprak kaybını, Tebriz Valisi Abbas Mirza'nın 10 Eylül 1821 tarihli harekatı sırasında daha net görmek mümkündür. Abbas Mirza'nın 1821 yılında Bayezid'i ele geçirip kısa sürede Erzurum, Erciş, Bitlis ve Muş'a kadar ulaşması ve kontrol etmesi bu coğrafi gerçekliğe işaret etmektedir.¹⁷⁰ Bu açıdan, Birinci Dünya Savaşı sırasında Rusların doğuda işgal ettiği yerler ile Abbas Mirza'nın ele geçirdiği yerler arasında bir paralellik söz konusudur. Doğuda, İran sınırında bir yerin kaybı ile büyük bir toprak parçasının kaybı arasındaki ilişki, Irak bölgesi içinde geçerlidir. Süleymaniye veya Hanekin üzerinden Irak topraklarına uzanan İran güçlerinin Fırat Nehri'ne kadar kısa sürede ilerlediklerine dair birçok örnek bulmak mümkündür. Nitekim Şah Abbas (1587-1629) ve torunu Şah Safi (1629-1642) zamanlarında Irak'ta Bağdat, Musul, Kerkük, Kerbela, Necef, Hille, Remahiye, Derteng ve Şehrızor'un bir çırpıda İran kuvvetlerinin eline geçmesi,¹⁷¹ Anadolu'nun doğusunda olduğu gibi Irak bölgesinde de Fırat ile Zagros dağları arasında tabii bir savunma hattının olmadığını göstermektedir.

Osmanlı Devleti bu nedenle İran'ın Mezopotamya ve Anadolu'nun doğusu üzerindeki etkisini ortadan kaldırmak ve onu, bu tabii sınırın ötesinde tutup batıya açılmasını önlemek için, 16. yüzyıl boyunca yaptığı seferlerle yetinmedi. 17. yüzyılın başında imparatorluk ordusuyla bir kez daha dikkatini doğuya çevirdi. IV. Murat'ın kendinden önceki padişahların aksine bizzat sefere çıkması, Şah Abbas ve Şah Safi'nin Bağdat ve çevresindeki ileri harekatının yanı sıra Anadolu'da Celali isyanlarıyla birlikte, İran nüfuzunun Anadolu'ya uzandığı yeni bir tehdit algısına işaret etmekteydi. II. Bayezid, Yavuz Sultan Selim ve Kanuni Sultan Süleyman dönemlerinde, dirlikleri elinden alınan köylülerin Kızılbaş ayaklanmalarına katılmalarının devleti derinden

¹⁷⁰ Ahmet Cevdet Paşa, *Târîh-i Cevdet*, c. XII, İstanbul 1301, s. 10-12

¹⁷¹ İsmail Hakkı Uzunçarşılı, *Osmanlı Tarihi*, c. III/I, Ankara 1983, s. 160, 169

etkileyen sonuçları olmuştu. Bu nedenle, IV. Murat'ın 1635 ile 1638 yılları arasında başlattığı seferlerle, Safevilerin Mezopotamya'daki etkinliği bir kez daha kırıldı. Kanuni Sultan Süleyman döneminde yapılan seferler, sınır siyasetinin kurumsallaşması yönünde büyük bir önem arz etmekle birlikte, IV. Murat'ın bu seferini Kanuni Sultan Süleyman dönemi seferlerinden ayıran ve kendine özgü olan özelliği, siyasal anlamda önceki dönemi tamamlayıcı nitelikte olmasıydı. Bu nedenle, taraflar arasında imzalanan Kasrışirin Antlaşması (1639), devlet otoritesinin siyasal anlamda bir kez daha imparatorluk sınırlarına ulaştığı ve imparatorluğun doğu sınırlarının belirginleştiği antlaşma anlamına gelmektedir.

5. KASRIŞİRİN ANTLAŞMASI (1639)

Kasrışirin Antlaşması, Şah Abbas'ın 1623 yılında Bağdat'ı ele geçirmesinden sonra ortaya çıkan fiili duruma son vermek ve İran'ın Bağdat ve çevresi üzerindeki egemenliğini sonlandırmak amacıyla, 1623 ve 1639 yılları arasında Safeviler ile yapılan bir dizi savaşlar ile Acem iktidarı üzerine Revan (1635) ve Bağdat seferleri (1638) adıyla düzenlenen iki sefer sonucu imzalanan antlaşmanın adıdır. Antlaşma, IV. Murat Bağdat'ı ele geçirip İstanbul'a geri döndükten sonra, İran elçisi Saruhan ile Osmanlı sadrazamı arasında Zohab Ovası'nda 17 Mayıs 1639 yılında imzalanmıştır.¹⁷² Metin, 17. yüzyılın ilk yarısına ait olmakla birlikte, iki ülke ilişkilerinde tüm zamanlar için Osmanlı Devletinin doğu sınırını belirleyen tek taraflı bir sözleşme hükmündedir. Bundan sonraki dönemlerde imzalanan antlaşmaların Kasrışirin Antlaşması'nı referans alması da, bu anlama işaret etmektedir. Antlaşma metninin tarih ve arşiv kaynaklarında bulunan nüshaları arasından, Katip Çelebi'nin *Cihannüma* adlı eserinde yer alan ve Ahıska, Kars, Şehrizor'un bazı bölgelerini İran'a ait sayan metin istisna edilirse, diğer nüshalar sınır konusunda muhteva bakımından birbirine benzemektedirler. IV. Murat'ın Bağdat Seferi'nden sonra İran tarafının barış istemesi üzerine, kaleme alınan ve Şah tarafına gönderilen metnin sınırlar ile ilgili kısmında şu ifadeler yer almaktadır.

“...Bağdad eyaletinde Cessan ve Bedre ve Mendelicin ve Dertenk ve Derne sa‘adetlû padişahımıza muta‘allık olub Mendelici’den Dertenk’e varınca sahralar bu tarafdı zabt olunub, dağ Şah tarafına muta‘allık ola ve Dertenk ile Derne sınırı Sermil nâm mahalli ta‘yîn olunub ve Caf-ı Ziyâeddin ve Harûnî Padişâh-ı Gerdûn vekâr hazretlerine

¹⁷² Katip Çelebi, *Fezleke* (haz. Zeynep Aycibin), c. II, İstanbul 2016, s. 821; Naîma Mustafa Efendi, *Târihi Na‘îmâ* (haz. Mehmet İpşirli), c.III, Ankara 2007, s. 927

muta'allık beyn ve deruni Şah tarafına kala ve Zencirkal'a ki dağın kulesinde vâki' olmuşdur yıkılub taraf-ı ğarbisinde vâki' olan köyler cânib-i Hüdâvendigârden ve taraf-ı şarkisinde olan köyler cânib-i şâhiden zabt oluna ve Şehrizar kurbunda Zâlimkal'ası üzerinde olan dağın kal'a-ı mezbûreye nâzır olan etrâf cânib-i Padişâhiden ve kal'a-ı Oraman tevâbi'î olan karyeler ile taraf-ı Şâhiden zabt oluna ve Şehrizorda Çıkan Gedügi sunur olub Kızılcal' ve tevâbi'î cânib-i Eşref-i Padişâhiden ve Mihriban ve tevâbi'î taraf-ı Şâha tasarruf oluna Van serhaddından Kotur Kal'ası ve Maku ve Kars canibinden Meğadbord kal'aları iki taraftan yıkdırıla bu hudûd-u mu'tebereden mâ'adâ Ahışa ve Van ve Kars ve Şehrizar ve Bağdat ve Basra'nın hudûdlarına dâhil olan kala' ve bukâ' ve nevâhî ve arazî ve sahârî ve berârî ve tilâl ve cibâle mādâm ki Şâh tarafından ta'arruz olunmayub îkaz-ı fitneye sebep olucak bir hâlet-i muvehhaşa sâdır olmaya bu taraftan dahi sa'adetlû 'azametlû padişâhımız hazretleri bu sulhu kabûl dutub cenâb-ı hümayûnlarından hilâf-ı 'ahd ve mîsâk ol tarafın sunurı dâhilinde olan mahallere bu taraftan ta'arruz olunmayub tarafeynden tüccâr ve ebnây-ı sebîl gidub ve gelub dostluk olmak için işbu vesika-ı müştemiletu'l hakîka ve vekâlet-i 'amme ve niyâbet-i hasa mucebince keşide-i silk-i tahrîr olunub irsâl-ı huzûr-u Şâh-i kılınmıştır."¹⁷³

Antlaşma dikkatle incelendiğinde, Osmanlı-İran sınırının Azerbeycan ve Bağdat olmak üzere iki bölge ve Osmanlı ülkesinden İran'a açılan geçitler üzerinden değerlendirildiği ve belkemiğini Zagros dağlarının oluşturduğu çok net görülmektedir. Metinde, Azerbeycan bölgesinde bulunan Ahıska, Kars, Van ile Bağdat yöresinde yer alan Şehrizar, Bağdat, Basra ve bu yerleşim yerlerinin sınırları içerisinde yer alan alanlar, genel bir ifade ile Osmanlı toprağı sayılmıştır. Buna karşın ayrıntıların daha çok askeri seferlere ve İran topraklarından Osmanlı ülkesine geçişlere imkan veren geçitleri, İranlı unsurlara kapatma amacıyla özenle seçildiği görülmektedir. Metinde kullanılan ifadeler genel olmakla birlikte, yedi geçiş güzergahı ile Anadolu ve Mezopotamya'ya açılan yolların tamamı İranlı unsurlara kapatılmıştır. Bu güzergahları şöyle sıralamak mümkündür.

Mehran-Bedre güzergahı: Cessan ve Bedre ile günümüzde Mehran sınır kapısı olarak kullanılan ve Mehran'dan Bedre, Kut ve Kerbela'ya uzanan Mehran-Bedre güzergahı kontrol altına alınmıştır.

¹⁷³ BOA., İE., HR., 1/18

Somar-Mendeli geçidi: Somar'dan Mendeli ve Beledruz üzerinden Bağdat'a uzanan geçit kontrol edilmiştir.

Zohab-Hanekin yolu: Mendeli'den Derteng ve Şehrizar'a uzanan hat ile hem Şehrizar'a kadar olan alan, hem de Zohab, Kasrışirin üzerinden Hanekin ve Bağdat'a uzanan yol denetim altına alınmıştır. Yalnız Hanekin, Şehrizar arası sınır, kuzeye uzanan düz bir çizgiden ziyade, Zagros dağlarının güneydoğuya kıvrılmasına paralel olarak, doğuya ve kuzeybatıya doğru kıvrılan bir yay görünümündedir. Bu yay, Mendeli'nin kuzeyinden itibaren kuzeydoğuya doğru uzanarak Derteng, Derne, Caf Aşireti'nin Ziyaeddin ve Haruni kolları, Zencirkale'nin batısı, Şehrizar yakınındaki Zalimkale'nin ötesindeki dağın kaleye bakan tarafı, Kızılca ve Şehrizar'ı içine almaktadır. Bu hattın Kasrışirin ve Zohab'ı da kapsayacak bir biçimde bu denli geniş tutulması - ki bu imkansız gibidir - İran'ı mümkün olduğu ölçüde Zohab'ın doğusunda bulunan dağlık alanın ötesinde tutma ve Zohab'ın doğusunda kalan Zagros dağlarını tabii sınır yapma mantığı üzerine kurulmuştur. Bu nedenle, bu güzergah üzerindeki sınır, İran'dan Hanekin ve Bağdat'a uzanan geçidi tabii bir engelle daha geniş bir açıdan kontrol etme, dolayısıyla bu hatta güvenlik ve asayiş sağlamaya imkan verecek bir biçimde ele alınmış görülmektedir. Kirmanşah-Hanekin hattının askeri ve ticari seferler için taşıdığı önem de buna işaret etmektedir.

Merivan-Süleymaniye yolu: Kızılca ile Mihriban arasında bulunan Cuğan geçidi, Merivan'dan Süleymaniye'ye açılan geçittir ve günümüzde Başmak Sınır Kapısı olarak kullanılmaktadır. Metinde *Çıkan Gedügi sunur olub* ifadesiyle bu geçit kontrol altına alınmıştır. Ünlü İngiliz siyaset adamı ve oryantalist Cecil John Edmonds, bir eserinde Kızılca'nın Pencvin, Mihriban'ın da Kürtçe Merivan isminin eski Farsça kullanımı olduğunu belirtmektedir.¹⁷⁴

Antlaşma metninde Azerbeycan bölgesi ise Kars ve Van olmak üzere iki bölüm üzerinden ele alınmış, Bayezid sancağı, Van sınırları içerisinde gösterilmiştir. Bayezid geçidinin ötesindeki Makü Kalesi'yle Van, Saray geçidinin ötesindeki Kotur Kalesi'nin yıkılması, Osmanlı hükümetinin bu geçitlerin ötesindeki askeri unsurları istemediğine ve her iki geçidin kontrol altına alındığına işaret etmektedir. Antlaşma metninde Kars'ta

¹⁷⁴ Cecil John Edmonds, *Kürtler, Türkler ve Araplar (Kuzey-doğu Irak'ta Siyaset, Seyahat ve İnceleme 1919-1925)*, İstanbul 2003, s. 176, 177

bulunan ve Osmanlı sınırları içerisinde kalan Meğazbord Kalesi'nin yıkılması, İran lehine yapılan tek düzenlemedir. Belgede, bugünkü Yüksekova, Piranşehir, Serdeşt ve Bane'de bulunan geçitlerin doğrudan zikredilmemesi, muhtemelen söz konusu yerlerin Van ve Şehrizar sınırlarının sıfır noktası olmalarıyla ilgilidir.

Metinde ana ilkeleri belirtilen iki ülke sınırı, bir anda bir antlaşma metninden ziyade, Yavuz Sultan Selim ve Kanuni Sultan Süleyman dönemlerinden itibaren İran üzerine yapılan seferlerle bir yüzyıl içinde şekillendi. Osmanlı hükümeti, ancak 16. yüzyılın ilk yarısından itibaren edindiği siyasal birikim sayesinde, hem imparatorluk sınırlarına ulaştı hem de İran'ın batıya açılma siyasetine dur diyebildi. Osmanlı hükümeti, bundan sonraki süreçte imparatorluk sınırlarını koruduğu -ki bunun tek istisnası 1878 Berlin Antlaşması'yla Kars'ın Ruslara verilmesidir- ve İran'ı Zagros dağlarının Osmanlı ülkesine bakan yüzünün ötesinde tuttuğu sürece toprak bütünlüğünde bir değişiklik olmadı. Hatta Birinci Dünya Savaşı'na kadar, bu hatta Osmanlı Devleti aleyhine bir daralma yaşanmadı. Ülke yöneticilerinin bütün bu dönem boyunca imparatorluğun toprak bütünlüğünü sağlamada gösterdikleri başarı, Ağrı Dağı'ndan Basra Körfezi'ne uzanan bu hattı elde tutma becerilerinden kaynaklanmaktaydı. Bu nedenle, Osmanlı siyasi sisteminde imparatorluğun sonuna kadar değişmeden siyasal kararları etkileyen ve referans çerçevesini oluşturan ilkelerin başında, bu hattı koruma anlayışı gelmektedir. Nitekim tarafların diplomaside kullandıkları dil ve izledikleri siyaset, sınır siyasetine ilişkin bu iddiayı kanıtlamaktadır. Osmanlı Devletinin temel amacı, Amasya (1555) ve Kasrışirin (1639) antlaşmalarıyla elde ettiği bu hattı koruma, İran'ın ise Fırat Nehri'ne kadar batıya açılma ve geçiş güzergahlarını kontrol üzerine kuruluydu. İran yöneticileri, Osmanlı Devletinin tabii sınırlarına ulaşma başarısını kendi lehine dönüştürmek ve batıda Sasani, İlhanlı, Timur, Akkoyunlu ve Safevi hanedanlarının ilk zamanlarında Fırat Nehri'ne kadar kontrol ettiği toprakları elde etmek için, dört yüz yıl boyunca askeri ve diplomatik olarak büyük bir çaba gösterdiler ancak geçici başarılar dışında bu bölgeyi kontrol altına almayı başaramadılar. Osmanlı siyasal iktidarı açısından, Amasya (1555) ve Kasrışirin (1639) antlaşmaları ile elde edilen bu hattın, devletin siyasal sistemine dahil edilmesi, imparatorluğun toprak bütünlüğünü korumada hayati önem taşıdığı gibi, İran açısından da hem siyasi hem de iktisadi açıdan Mezopotamya'nın verimli ovaları, çoğu kurak olan bir coğrafyanın bir nevi ihyası, onun tamamlayıcı bir unsuruydu. Taraflar açıkça belirtmeseler de olayların oluş biçimi bu gerekçelerden birine işaret etmektedir.

İKİNCİ BÖLÜM

İMPARATORLUK SINIRINI KORUMA SİYASETİ: SINIR ÖTESİNDE BİR GÜVENLİK KUŞAĞI OLUŞTURMA VE SORUNU İRAN'DA ÇÖZME ÇABALARI

Osmanlı veya İran tarihi üzerine yapılan tek taraflı incelemeler, çoğu zaman olayların devlet politikalarıyla olan ilişkilerine değinmez ve tarafları fırsat kollamakla mahkum eder. Bu tutum, İran tarihçileri kadar Osmanlı tarihçileri için de geçerlidir. Bunun sonucu olarak, iki ülke savaşlarının çoğu, rakip ülke topraklarını ele geçirmek amacıyla yapılan savaşlar olarak görülür. Oysa Osmanlı-İran ilişkilerini bir bütün olarak daha yakından incelediğimizde, farklı bir ilişki biçimiyle karşılaşmaktayız. Osmanlı ülke yöneticilerinin, devletin toprak bütünlüğünü sağlamak üzere Zagros dağlarına doğru genişlemenin yanı sıra, izlediği bir diğer siyaset, tehlike anında ülkenin tabii sınırlarının dışında, Kafkas dağlarının güneyinde ve Zagros dağlarının arka yüzünde bir güvenlik kuşağı oluşturup, doğal sınırlarını korumak olmuştur. İki ilkedен oluşan bu siyaset tarzı, Osmanlı siyasal sisteminin 20. yüzyılın ilk yarısına kadar, yaklaşık dört yüz yıl devam etmiş olan doğu siyasetinin temel çerçevesidir. İran'daki karışıklıkların ne anlama geldiğini, yüz kırk beş yıl arayla meydana gelen iki örnek olayla açıklamak mümkündür. Olaylardan biri, Şah Tahmasb'ın 14 Mayıs 1576 yılında ölümüyle birlikte Safeviler'in başkenti Kazvin'de meydana gelen iç karışıklıklar ve taht kavgaları, diğeri de 1720 yılında Şah Hüseyin zamanında Kandehar'da başlayan ve 1722 yılında Safeviler'in çöküşüyle sonuçlanan Afgan isyanıdır. Şah Tahmasb'ın ölümüyle hanedan üyeleri arasında meydana gelen taht kavgası, her ne kadar Safevi iktidarına yönelen Afgan isyanından farklı ise de, her iki olayın sonuçları itibariyle Osmanlı ülkesine etkisi tıpa tıp aynıdır. 1578 ve 1723 hareketine, 1906 Meşrutiyet hareketi ile İran'ın içine sürüklendiği ihtilal durumunu ve Birinci Dünya Savaşı sırasında Osmanlı Devletinin İran üzerinden gelebilecek tehdit algısını eklediğimizde, bu olayların olumsuz sonuçlarıyla başa çıkabilmek için İran üzerine yapılan askeri hamlenin, değişmez bir sınır politikasını yansıttığını görürüz.

1.1578 TARİHLİ OSMANLI-İRAN SAVAŞI

Osmanlı yönetimi, Kanuni Sultan Süleyman'ın Safevilerle imzaladığı Amasya Antlaşması'ndan (1555) yaklaşık bir çeyrek asır sonra, İran hükümdarı Şah Tahmasb'ın ölümüyle başlayan karışıklıkların ardından, 1578 yılında bir kez daha savaş kararı alarak Safeviler üzerine sefer düzenledi. Şah Tahmasb'ın 14 Mayıs 1576 yılında ölümüyle başlayıp Haydar Mirza, İsmail Mirza ve son olarak Muhammed Hüdabende'nin tahta geçmesiyle son bulan ve İran'ın büyük bir kaos ortamına sürüklendiği iki yıllık dönemi anlatan kronikler, bu süreçte Osmanlı Devletinin İran üzerine yaptığı sefer üzerine farklı görüşler ileri sürmektedirler. Klasik kaynaklar veya bu kaynakları referans alan modern araştırmalar, olayın askeri boyutunu ve iki ülke sınırında meydana gelen olayları öne çıkarmaktadırlar. Bu çalışmaların birçoğunda, 1578 Osmanlı-İran Savaşı'nın sebebi ya anlaşılabilir ya da birbirine benzer bir biçimde anlatılır. Osmanlı tarihçisi Peçevi'nin naklettiği ve Van Beylerbeyi Hüsrev Paşa'nın 1577 (Aralık)/1578 (Ocak) yılında Osmanlı Sultanı'na arz ettiği, İran'ın içinde bulunduğu çaresizliği fırsata çevirip İran topraklarını işgal etme tavsiyesi, benzer söylemlerle birçok modern araştırmaya kaynaklık etmiş görünmektedir. Peçevi'nin bu anlatımını izleyen ve padişahın hiç vakit kaybetmeden sefer için bir serdar atanmasını emreden buyruğu, bu fırsatçılığı pekiştirmekle kalmamakta, daha önceki seferlerde olduğu gibi bu kez de bir sınır valisinin tahrikiyle savaşa girecek kadar yine dış politikayı bilmeyen bir devlet algısına yol açmaktadır. Oysa İran üzerine yapılan seferlerin tamamı, ne yaptığını ve nasıl hareket etmesi gerektiğini çok iyi bilen sistemli bir devlet politikasından kaynaklanmaktaydı. Tahmasb'ın ölümünden iki yıl önce vuku bulan hastalığı sırasında ve sonrasında, İran sarayında, ardından ülkenin değişik yerlerinde meydana gelen gelişmeler, 1578 seferinin zorunluluğu konusunda çok şey anlatmaktadır. Bu olayların savaşa yol açan etkisini kavrayabilmek için, Tahmasb'ın ölümüyle İran'ın içine düştüğü kaos ortamına bakmak gerekmektedir.

1.a. İran Sarayındaki Karışıklıklar

Şah İsmail'in oğlu ve aynı zamanda Safevi hanedanının en güçlü hükümdarlarından biri olan Tahmasb'ın, ölümünden iki yıl önce vuku bulan hastalığı, İran sarayında farklı Türkmen toplulukları arasında var olan kadim bir rekabeti gün yüzüne çıkardı. Şah Tahmasb'ın hastalığı sırasında şehzadeler ve ileri gelen devlet adamları, ikiye ayrılıp kendi aralarında veliaht tayin ettiler. Tahmasb'ın büyük oğlu Muhammet Mirza, saltanatın doğal varisiydi ancak görme engelli olup, ülke yöneticiliğine uygun

olmadığından, saraydaki Türkmen topluluklarının çoğu, uzun yıllardır babasının emriyle Kahkaha Kalesi'nde gözetim altında olan İsmail Mirza'nın veliaht olmasını istediler. Saray bürokrasisinde son derece etkin olan Kızılbaş Türkmen topluluklarından Ustaclu taifesi ise, İsmail Mirza'dan korktuklarından yaşça ondan küçük olan Haydar Mirza'nın veliaht olmasına karar verdiler.¹⁷⁵

Haydar Mirza'nın anne tarafından akrabası olan Gürcülerle, Afşar, Rumlu ve Türkmen toplulukları da bu karara uydular. Tahmasb'ın kızları arasında diğer kardeşlerine göre daha bilgili -ki erken yaşlarda İslam hukuku (fıkıh) ve edebiyat eğitimi almıştı- ve sarayda söz sahibi olan Perihan Hanım da görünürde Haydar Mirza'dan yana idi ancak gerçekte, İsmail Mirza'nın sultan olmasını istemekteydi. Sonunda iki taraf arasındaki çekişme gittikçe arttı ve taraflar arasında uygun olmayan sözler sarf edilmeye başlandı. Tahmasb bir süre sonra iyileşti ve kızı Perihan Hanım'ın annesi, tüm olanları kendisine anlattı; O, Haydar Mirza'yı hain, İsmail Mirza'yı ise devlet sever gösterdi.¹⁷⁶

Tahmasb, iyileştikten sonra iki yıl daha tahtta kaldı ve toplamda elli üç yıl, altı ay, yirmi altı gün, Safevi hanedanı adına ülkeyi yönettikten sonra 14 Mayıs 1576 yılında vefat etti. Son nefesinde yanında oğullarından bir tek Haydar Mirza bulunmaktaydı. O da fırsatı değerlendirdi ve kendisinin babası tarafından veliaht ilan edildiğini iddia ederek hemen saltanat tahtına oturdu.¹⁷⁷ İskender Münşi, Haydar Mirza'nın babasının emri ya da annesinin tedbirli davranması sonucu devlethanede (sarayda) kaldığını, ancak yapılan yanlışlığın onu hem saltanat makamından hem de canından ettiğini belirtmektedir. Ayrıca, Şah Tahmasb'ın Haydar Mirza'yı veliaht tayin ettiğine dair hazırlanan ve halka gösterilen belgenin asılsız olduğuna dair rivayetler bulunmaktadır.¹⁷⁸

İskender Münşi bu hususta yapılan hataları, Haydar Mirza'nın adamlarının saray dışında olmasına ve kendisinin sarayda yalnız kalması ile o gece tesadüfen saray nöbetçilerinin İsmail Mirza taraftarı olmasına bağlamaktadır. Nitekim olayın duyulması

¹⁷⁵ İskender Bey Münşi-yi Türkmen, *Târih-i Âlem-Ârâ-yi Abbâsî*, c. I, s. 136, 137

¹⁷⁶ İskender Bey Münşi-yi Türkmen, *Târih-i Âlem-Ârâ-yi Abbâsî*, c. I, s. 137; Perihan Hanım, Şah Tahmasb'ın kızı olup 1548 yılında doğmuştur. Doğduğunda babası yirmi beş yıllık hükümdardı. Gholsorkhi onun şair ve hayırsever bir kadın olduğunu ve babasını da birçok hayır işlerine teşvik ettiğini anlatmaktadır. Ayrıntılı bilgi için bkz. Shohreh Gholsorkhi, "Pari Khan Khanum: A Masterful Safavid Princess", *Iranian Studies*, vol. 28, no. 3/4, 1995 s. 146, 147

¹⁷⁷ İskender Bey Münşi-yi Türkmen, *Târih-i Âlem-Ârâ-yi Abbâsî*, c. I, s. 139, 140, 142; Hasan Rumlu, *Safevî Şahı II. İsmail* (trc. Hasan Asadi, Şefaattin Deniz), İstanbul 2017, s. 40; Şeref Han, *Şerefname (Osmanlı-İran Tarihi)*, s. 246

¹⁷⁸ İskender Bey Münşi-yi Türkmen, *Târih-i Âlem-Ârâ-yi Abbâsî*, c. I, s. 217; Hasan Rumlu, *Safevî Şahı II. İsmail*, s. 40

üzerine, nöbette olan İsmail Mirza taraftarları, yani Rumlu, Afşar, Kaçar, Bayat ve Varsak kurçıları sarayın kapılarını kapatıp, Haydar Mirza taraftarlarını saraya sokmadılar ve İsmail Mirza taraftarı emirlere haber gönderdiler.¹⁷⁹ Bunun üzerine, Türkmen Haydar Bey, Afşar Emir Arslan Bey, Mühürdar Halifesi Muhammet Kulu, Afşar Mahmut Bey, Türkmen Halife Sohrab'ın oğlu Süleyman Bey, Rumlu Delü Budak, Baharlı Han Veli Bey ve diğer namılı olan emirler, çok sayıda askerle birlikte harekete geçtiler. Hasan Rumlu, bu beylerin ilk olarak Haydar Mirza'yı saltanat makamından uzaklaştırmak için şehzade ile onu destekleyen Kızılbaş Ustaclu Türkmenlerinden Yüzbaşı Hüseyin Bey'in adamlarına elçi gönderdiklerini, ancak bu çabanın sonuçsuz kalması üzerine devlethaneye yöneldiklerini, kısa bir süre sonra da saraya girip şehzadeyi öldürdüklerini belirtmektedir. Bu arada Yüzbaşı Hüseyin Bey ile Gürcü, Ustaclu ve Şamlu topluluklarından bir grup devlethaneye girip Haydar Mirza'yı korumak istedilerse de onun ölümüne engel olamadılar.¹⁸⁰

Safevi kroniklerinde, bundan sonraki süreçte yeni iktidar sahipleriyle devri sabık yöneticileri arasında amansız bir çekişmenin yaşandığı ve ülkenin büyük bir kaos içine sürüklendiği anlatılmaktadır. İskender Münşi, Şah Tahmasb'ın ölümü ile Haydar Mirza'nın öldürülmesinden sonraki on gün içinde, başkent Kazvin'e tam anlamıyla eşkiyalık ve düzensizliğin hakim olduğunu belirtmektedir. Bunu da, halkın İsmail Mirza'ya bir kötülük yapıldığını düşünerek memleketi sahipsiz görmelerine bağlamaktadır.¹⁸¹ Bu arada, Haydar Mirza'nın ölmesi üzerine umutsuz kalan Ustacluların çoğu, başkent Kazvin'i terk edip sağa sola dağıldılar. Ustacluların önemli isimlerinden Yüzbaşı Hüseyin Bey ile Şehzade Mustafa Mirza, yanlarında adam kalmayınca korkuya kapılarak Luristan'a yöneldiler. Ancak çok geçmeden yakalanıp geri getirildiler.¹⁸²

Rey'de bulunan Piri Bey Ustaclu da, Tahmasb'ın ölmesi üzerine hemen Kazvin'e haret etti ancak yolda gelişmeleri öğrenince geri dönüp çok sayıda askeriyle Veramin'e¹⁸³

¹⁷⁹ Şerefname, Şah'ın kızı Perihan Hanım'ın güvenilir adamlarından birini dayısı Çerkes Şemhal'e gönderip meseleyi ona bildirdiğini, onun da diğer emirlere haberi ulaştırdığını bildirmektedir. Bkz. Şeref Han, *Şerefname (Osmanlı-İran Tarihi)*, s. 246; Ayrıca bkz. Shohreh Gholsorkhi, "Pari Khan Khanum: A Masterful Safavid Princess", s. 148, 149; İskender Bey Münşi-yi Türkmen, *Târih-i Âlem-Ârâ-yi Abbâsî*, c. I, s. 217; Hasan Rumlu, *Safevî Şahı II. İsmail*, s. 40

¹⁸⁰ Hasan Rumlu, *Safevî Şahı II. İsmail*, s. 41, 43, 44; Ayrıca bkz. Şeref Han, *Şerefname (Osmanlı-İran Tarihi)*, s. 247; İskender Bey Münşi-yi Türkmen, *Târih-i Âlem-Ârâ-yi Abbâsî*, c. I, s. 218, 221

¹⁸¹ İskender Bey Münşi-yi Türkmen, *Târih-i Âlem-Ârâ-yi Abbâsî*, c. I, s. 223-225

¹⁸² Hasan Rumlu, *Safevî Şahı II. İsmail*, s. 53; Şerefname, Hüseyin Bey'in derviş kılığına girerek Bağdat tarafına kaçtığını, Sultan Mustafa Mirza'nın da Hemedan'ın Güneydoğusunda olan Kezzaz ve Girihrud taraflarında bulunan ve on bin hane kadar olan Bayat Aşireti'ne sığındığını belirtmektedir. Hüseyin bey, sekiz ay hapiste kaldıktan sonra öldürülmüştür. Bkz. Şeref Han, *Şerefname (Osmanlı-İran Tarihi)*, s. 250

¹⁸³ Bugünkü Tahran eyaletinde ve Tahran'ın güney doğusunda bir şehirdir.

çekildi. Bu arada, başkent Kazvin’de bulunan Ustacluların diğer bir kısmı da Veramin’e maktul şehzadenin taraftarı olan Koçulu Piri Bey’in yanına gittiler. Ancak Rey’e bağlı Har’da bulunan Türkmen Musullu Emir Han ile Hınuslu Hüseyin Han, on bin kişiyle birlikte Piri Bey Koçulu ve ondan ayrılmayıp yanında kalan otuz, kırk kadar adamını katlettiler. Başkentte kalan ve Haydar Mirza’nın adamları arasında yer alan Gürcü Zal Bey, Gürcü Ferruh Bey, Talış Hamza Sultan ve diğer bazı saray görevlileri ile Hekim Ebu Nasr da hemen katledildi.¹⁸⁴

1.b. İsmail Mirza’nın Tahta Geçmesi

Bu olaylar devam ederken, sarayda kontrolü eline alan Perihan Hanım, emirlerden Türkmen Haydar Sultan Çabuk’u Kahkaha Kalesi’ne gönderdi ve yaklaşık yirmi yıldır kalede gözetim altında bulunan İsmail Mirza’yı (1576-1577) Kazvin’e getirtmesini istedi. Şah Tahmasb, onu zorba ve merhametten yoksun biri olarak gördüğünden tahtın varisi yapmamış ve kaleye sürmüştü.¹⁸⁵ Rumlu, o sıralar İsmail Mirza taraftarlarının yedi kişiden fazla olmadığını ve Şah Tahmasb’ın ölümünü ilk olarak Afşar Ağa’nın kendisine ilettiğini belirtmektedir. İsmail Mirza, sayısı yirmi beşi bulan ve sarayda bulunan Haydar Mirza taraftarlarından Karacadağlıları tek tek tutuklattıktan sonra, kalenin dışında bulunan taraftarlarından birkaçını içeri aldı¹⁸⁶ ve 21 Mayıs 1576’da kaleden çıkıp Erdebil’e hareket etti. Şehirde, Şah Safiyüddin Erdebil’in türbesini ziyaret edip başkent Kazvin’e yöneldi. Bu arada, 23 Mayıs 1576 yılında başkent Kazvin’de Safevi tahtının yeni varisi adına hutbe okundu. Hanedanın yeni varisi 22 Ağustos 1576 yılında sultanlık tahtına oturdu.¹⁸⁷

İsmail Mirza henüz yolda iken, Hemedan Valisi Fulad Halife, Solak Hüseyin Tekelu, Pire Muhammed Ustaclu, Talış emirleri, İmam Kulu Mirza gibi emirler ile Tahmasb dönemi yöneticilerden Kirman Hakimi Mühürdar Koç Halife Kulu Bey Afşar, Şemhal Bey Çerkez, Mirza Ali Bey Kaçar, Murtaza Kulu Sultan Pürnak, Şiraz Hakimi

¹⁸⁴ Hasan Rumlu, Tahmasb’ın hastalığında kendisiyle ilgilenen hekimlerden Ebu Nasr’ın Şah’a ihanet ettiğinden dolayı öldürüldüğünü belirtmektedir. Bkz. Hasan Rumlu, *Safevî Şahı II. İsmail*, s. 38, 54-56; İskender Bey Münşî-yi Türkmen, *Târih-i Âlem-Ârâ-yi Abbâsî*, c. I, s. 222, 223, 225

¹⁸⁵ İskender Bey Münşî-yi Türkmen, *Târih-i Âlem-Ârâ-yi Abbâsî*, c. I, s. 223; Hasan Rumlu, *Safevî Şahı II. İsmail*, s. 54, 58; C. I. Huart, “İsmail II.”, *İA*, c. V/II, İstanbul 1987, s. 1114

¹⁸⁶ Hasan Rumlu, *Safevî Şahı II. İsmail*, s. 58; İsmail Mirza’nın tahta geçtiği süreç hakkında ayıca bkz. Shohreh Gholosorkhi, “İsmail II and Mirza Makhdum Sharifi: An Interlude in Safavid History”, *International Journal of Middle East Studies*, vol. XXVI, no. 3, 1994, s. 478

¹⁸⁷ Kioumars Ghoreghlou, “Esmâ’il II”, *Encyclopedia Iranica*, online edition, 2016; Hasan Rumlu, *Safevî Şahı II. İsmail*, s. 60, 62, 74, 75; Şeref Han, *Şerefname (Osmanlı-İran Tarihi)*, s. 249; İskender Bey Münşî-yi Türkmen, *Târih-i Âlem-Ârâ-yi Abbâsî*, c. I, s. 224

Veli Sultan, İsmail Mirza'nın yanına gelip kendisine itaat ettiler. İsmail Mirza'ya itaat edenler arasında, şehzadelerden İbrahim Mirza ile bir süre önce başkentten kaçan ancak yakalanan Mustafa Mirza da bulunmaktaydı. Hasan Rumlu, İsmail Mirza'nın tahta oturduktan sonra da her gün bir grubun başkente gelip ona itaat ettiğini belirtmekte ve buna dair örnekler vermektedir.¹⁸⁸

Bu arada, devri sabık ile olan kanlı hesaplaşma da devam etmekteydi. Hesaplaşma Sultan'ın emriyle ya da yeni yönetime taraftar olan Türkmen boylarının intikam hırsıyla gerçekleşmekteydi. İskender Münşi, bu süreçte İsmail Mirza'ya muhalefet eden herkesin Haydar Mirza taraftarı olduğu gerekçesiyle katledildiğini ve katiller sorgulanmadığı için bu işin vilayetlere de yayıldığını, Ustaclu Aşireti'nden istenmeyen herkesin öldürülmeye başlandığını belirtmektedir.¹⁸⁹ Bu yüzden birçok Ustaclu Aşireti mensubunun etkisiz hale getirildiği görülmektedir. Nitekim İsmail Mirza, henüz yoldayken Şah Tahmasb'ın ölümü sırasında Lahican valisi olan Menteşe Sultan Ustaclu'nun torunu Murat Han'ın gözlerinin oyulması emrini verdi. Tahmasb'ın sağlığında Ustacluların teşviki ile gözden düşürülen Tekelüler, 25 Mayıs 1576 yılında intikam için Haydar Mirza taraftarlarının evlerine saldırıp, Allah Kulu Bey Ustaclu ile beraberindeki yirmi dört kişiyi öldürdüler. İktidar değişikliği bir yandan da şehzadelerin tamamının ölümüne yol açan bir kıyımaya yol açtı.¹⁹⁰ 30 Ekim 1576 tarihinde şehzadelerden Süleyman Mirza ve Sultan Mustafa Mirza, 25 Şubat 1577 yılında da diğer şehzadeler Sultan Mahmut Mirza, İmam Kulu Mirza, Sultan Ahmet Mirza, Muhammet Hüseyin Mirza bin Sultan Hüseyin Mirza bin Behram Mirza, katledildiler. Horasan Emiri Şah Kulu Sultan Ustaclu, yeni iktidara muhalefet ettiği için 21 Aralık 1576'da öldürüldü. Bu haber üzerine, Herat yöneticiliğine Şirvan Valisi Enes Sultan Rumlu getirildi. Yine o sıralar Hüseyin Kulu Hulefa -ki emirler arasında en yetkin kişi idi- yanlış hareketlerinden dolayı kör edildi. Haydar Mirza'nın adamlarının yanında yer alan Seyyid Bey Kemune tutuklanıp zindana atıldı. Diyarbakır'dan Kazvin'e gelen beş yüze yakın sufi Kürt, 25 Şubat 1577 yılında itaatsizlikten dolayı katledildi.¹⁹¹ Peyker Bin Kaçar, Gence Hakimi Yusuf Halife Ziyadoğlu'nu katletti ancak Sultan'ın emriyle tutuklanıp cezalandırıldı. Yine Osmanlı Devletine elçi olarak gönderilen Tohmak Muhammedi Han'ın kardeşi Allah Kulu Bey ve Saru Laçın ile amcaoğulları Aygut

¹⁸⁸ Hasan Rumlu, *Safevî Şahı II. İsmail*, s. 64, 65, 70, 71, 80, 81

¹⁸⁹ İskender Bey Münşi-yi Türkmen, *Târih-i Âlem-Ârâ-yi Abbâsî*, c. I, s. 232

¹⁹⁰ Hasan Rumlu, *Safevî Şahı II. İsmail*, s. 57, 64; İskender Bey Münşi-yi Türkmen, *Târih-i Âlem-Ârâ-yi Abbâsî*, c. I, s. 224, 225

¹⁹¹ İskender Bey Münşi-yi Türkmen, *Târih-i Âlem-Ârâ-yi Abbâsî*, c. I, s. 238; Hasan Rumlu, *Safevî Şahı II. İsmail*, s. 76, 78, 79, 80

Mirza'nın oğlu Ebu Turabi Bey, İsmail Mirza'nın huzurunda bulunmalarına rağmen ölümden kaçamadılar. Ferah¹⁹² Hakimi Afşar Hüseyin Sultan, Herat ahaliyle birlikte Herat Beylerbeyi Yeğen Şahkulu Sultan'ı katletti ki İskender Münşi, Şahkulu'nun Şah Tahmasb'ın vefatından sonra çevredeki emirlere haber göndererek, ülke sınırlarının korunmasını talep eden kişi olduğunu belirtmektedir.¹⁹³

Şirvan halkı, 1577 yılında ayaklandılar ve Şirvanşahlar soyundan Tavus Mirza'yı tahta çıkardılar. Ardından Şirvan vilayetinde Şabiran üzerine yürüdüler. Ancak yöre valisi Eres Sultan Rumlu, Tavus Mirza ve dört yüz adamını etkisiz hale getirmeyi başardı. Yine Pelengan Kalesi'nin Valisi İskender, isyan etti ancak üzerine Solak Hüseyin Tekelü gönderildi ve isyan bastırıldı. O sıralar, Rey Hakimi Tekelü Halifesi Erdoğan da yakalanıp kontrol altına alındı. Bir diğer olayda Ebulhan Özbek ve kardeşleri Nişabur'a saldırdı ancak Sevindik Bey Afşar'ın oğlu Hüseyin Bey, üzerlerine giderek onları etkisiz hale getirdi. Kaynaklar, ayrıca Sistan, Mazenderan ve Gilan taraflarında da ayaklanmaların meydana geldiğini zikretmektedirler.¹⁹⁴

İsmail Mirza, bu olaylar yaşanırken 24 Kasım 1577 yılında öldü.¹⁹⁵ Onun ölümünü takip eden gelişmeler, ülkede kontrolün iyice zayıfladığı bir sürece girildiğine işaret etmektedir. Nitekim İskender Münşi, aşiret beylerinin İsmail Mirza'nın ölümüyle birlikte Safevi hanedanının soyunun kurduğunu ve Safevi egemenliğinin son bulduğunu düşünerek, kabile taassubuna kapıldıklarını ve ülke menfaatlerini bir tarafa bırakıp bağımsızlık sevdasına ve birbirlerine düşüklerini belirtmektedir.¹⁹⁶ Şerefname yazarı, kızılbaşların önde gelen komutanlarından Türkmen Emir Han, Şahrüh Han Zulkadır, Müseyyib Han Tekelu, Pire Muhammed Ustaclu, Korucubaşı Kuli Bey Afşar, Korkmaz Han Şamlu ve Hüseyin Kuli'nin ülkeyi yönetmek ve vilayetleri kendi aralarında paylaşmak üzere bir antlaşma yaptıklarını ifade etmektedir.¹⁹⁷ Şerefname, ayrıca bu komutanların ama olan Sultan Muhammet'i Şah, yine ama olan Isfahanlı Mirza Selman Cabırî'yi vezir yaparak âma bir sultan ve âma bir vezirle ülkeyi idare etme sevdasına düşüklerini belirtmektedir. Böylece kısa süre içerisinde merkezi otoritenin yok olduğu,

¹⁹² Ferah, Afganistan'ın güneybatısında ve İran sınırında bulunan bir yerdir.

¹⁹³ Hasan Rumlu, *Safevî Şahı II. İsmail*, s. 76; İskender Bey Münşi-yi Türkmen, *Târih-i Âlem-Ârâ-yi Abbâsî*, c. I, s. 231, 232

¹⁹⁴ Hasan Rumlu, *Safevî Şahı II. İsmail*, s. 84, 85, 86, 89, 90; Menuçehr Parsadust, *Ez Şah İsmâ'il-i Duvvum tâ Şah 'Abbas-ı Evvel*, 2. kısım, Tahran 1391, s. 41, 42, 46

¹⁹⁵ Kioumars Ghareghlou, "Esmâ'il II", *Encyclopedia Iranica*, online edition, 2016

¹⁹⁶ İskender Bey Münşi-yi Türkmen, *Târih-i Âlem-Ârâ-yi Abbâsî*, c. I, s. 264, 265

¹⁹⁷ Şeref Han, *Şerefname (Osmanlı-İran Tarihi)*, s. 254

Tahmasb'ın elli iki yılda biriktirdiği hazinenin iki yıl içinde boşaldığı, İran'da hayatın her kesimine halel geldiği, ordu mensupları arasında ihtilafın çıktığı, devletin temellerinin sarsıldığı ve ülkenin doğudan ve batıdan saldırıya uğradığı bir durum ortaya çıktı. İskender Münşi, Sultan III. Murat'ın (1574-1595) bu süreçte, Azerbeycan ve Şirvan'ı gözüne kestirdiğini, Ürgeç sultanlarından Celal Han'ın altı, yedi bin kişilik Nayman Özbeklerinden kalabalık bir grup ile Horasan'da Meşhed sınırına kadar gelip yağmaladığını ve Serahs yolundan geri döndüğünü belirtmektedir.¹⁹⁸

1.c. Sefer Kararı

İran sarayının Şah Tahmasb'ın ölümünden sonra karışması ve buna bağlı ülkede artan karışıklıklar, Osmanlı Devleti açısından farklı düzeyde birkaç sonuca yol açtı. Bu sonuçların en dikkat çekenini, ülke yöneticilerinin İran aleyhine verdiği savaş kararıydı. Döneme ait kronikler veya modern araştırmalar, savaşın gerekçesi konusunda birbirini tutmayan hatta birbirine tamamen zıt görüşler öne sürmektedirler. Her iki ülke tarihçilerinin kendi perspektifinden öne sürdüğü nedenler arasında sınır olayları, tarafların Sultan Süleyman döneminde imzaladığı antlaşmanın bozulması ve bunun savaş ilanına olan etkisi ile kısmen de olsa mezhep meselesi savaşa yol açan gelişmeler arasında zikredilmektedir. Bu görüşler arasında en dikkat çekenini, Osmanlı Devletinin İran'ın içinde bulunduğu durumdan yararlanma isteği yani fırsatçılığıdır.

Nitekim 1578 Osmanlı-İran Savaşı'nı doğrudan Osmanlı iktidarının fırsatçılığı üzerinden okuyan açıklamalar bir hayli fazladır. Bu açıklamalarda genellikle *Peçevi Tarihi* kaynak gösterilerek, Osmanlı hükümetinin İran'daki karışıklıklardan yararlanıp İran topraklarına saldırdığı anlatılmaktadır. Peçevi'nin 1577 (Aralık)/1578 (Ocak) tarihiyle kayıt altına aldığı ve yukarıda kısmen zikrettiğimiz anlatımında, Van Valisi Hüsrev Paşa, Şah Tahmasb'ın ölümünden çok sonraları merkeze bir yazı yazarak, ortaya çıkan fırsattan istifade edip İran'dan intikam alma önerisinde bulunmaktadır.¹⁹⁹ Modern tarihçilerin bir kısmı, İbrahim Peçevi'nin bu anlatımını kaynak göstermeseler de Peçevi'den etkilendikleri net bir biçimde görülmektedir. Bu etkiyi, birçok kaynaktan Hüsrev Paşa'nın raporuna yapılan atıflarda görmek mümkündür. *Osmanlı İmparatorluğu*

¹⁹⁸ Şeref Han, *Şerefname (Osmanlı-İran Tarihi)*, s. 254, 255; İskender Bey Münşi-yi Türkmen, *Târih-i Âlem-Ârâ-yi Abbâsî*, c. I, s. 265

¹⁹⁹ “Van beglerbegisi Hüsrev Paşa Rikâb-ı Hümâyûna ‘arz gönderub vilâyet-i ‘Acem’e Şah olan İsmâ’îl sâni ibn-i Tahmasb Şah fevt olub yerine karındaşı Muhammed Hüdâbende nâm a’ma ve nâbinâ şah olduğun bildirmiş bu fırsat mahz-ı ğanimet ve a’dâdan intikâm alacak vakitdir deyu yazmış ahvâl çün padişah-ı nîkhâl huzûruna ‘arz olundu bilâ ihmâl serdar nasb olunmak ve sefer tedârîki görülmek emr itdiler...” İbrahim Peçevî, *Tarih-i Peçevî*, c. II, İstanbul 1283, s. 36

Tarihi adıyla yakın zamanlarda yedi cilt olarak Türkçe'ye çevrilen ve Johann Wilhelm Zinkeisen tarafından kaleme alınan eserde olduğu gibi, Hammer'in yazdığı *Büyük Osmanlı Tarihi*, isimli kitapta da bu türden ifadelere rastlamak mümkündür.²⁰⁰ Osmanlı iktidarının İran'ın içinde bulunduğu durumdan istifade ettiğine dair yaklaşımları, Zebihullah Safa'nın *Tarîh-i Siyâsî ve İctimâ'î ve Ferhengi-yî İran*, Mansur Ciddî'nin *Tarîh-i İran*, Menuçehr Parsadust'un *Ez Şah İsmâ'il-i Duvvum tâ Şah 'Abbas-ı Evvel* isimli eserlerinde de görmek olanaklıdır.²⁰¹ İranlı modern tarihçi Menuçehr Parsadust'un, öne sürdüğü sebepler arasında, Kanuni Sultan Süleyman'ın İran'a sığınan oğlu Şehzade Bayezid'in bu ülkeye götürdüğü hazineyi geri alma isteği de bulunmaktadır.²⁰²

Rudi Matthee'nin *Saiklerin ve Sebeplerin Işığında 986-998/1578-1590 Tarihli Osmanlı-Safevi Savaşı* isimli makalesi, bu türden iddialara ziyadesiyle yer vermektedir. Mesela Matthee'nin doğrudan alıntı yaptığı Kortepeter' "Sultan ve müşavirleri hem İran'ın zengin Kafkas eyaletlerini yağmalamak amacıyla planlanmış bir sefer başlatmak hem de Orta Asya ile ticari ve diplomatik ilişkilerin devamlılığını sağlamak için, Avrupa cephesinde sükûnetin hüküm sürdüğü bir zamanda Safevî Devletinin içine düştüğü kargaşa ve zaafiyetin tetabukundan istifade etmişlerdir". Şeklinde bir ifade kullanmaktadır.²⁰³

Alemara-yı Abbasi, 1578 Osmanlı-İran Savaşı'nı, bu süreçte iki ülke sınırında İran aleyhine gelişen olaylar üzerinden değerlendirmektedir. İskender Münşi, İsmail Mirza'nın ölümünden sonra devletin sarsıntı geçirmesi üzerine, Kızılbaş taifeleri arasında çıkan anlaşmazlık sonucu Şah'a mensup bir kısım çıkar çevresinin Van tarafına giderek Van Valisi Hüsrev Paşa'yı tahrik ettiğini, bunun sonucunda Hüsrev Paşa'nın İran topraklarına saldırdığını ve taraflar arasındaki gerginliğin böylece vuku bulduğunu belirtmektedir. Eserde, söz konusu edilen çıkar çevresi, bozguncu bir grup Kürt, Gazi Bey

²⁰⁰ JohannWilhelm Zinkeisen, *Osmanlı İmparatorluğu Tarihi (1574-1623)*, c. III, İstanbul 2011, s. 407; Baron Joseph Von Hammer Purgstall, *Büyük Osmanlı Tarihi*, c. IV, İstanbul 1990, s. 97

²⁰¹ "Hüdabende tahta çıktığında Osmanlı hükümeti, İran'ın bu zaafiyetinden istifade ederek İran'a savaş açtı." Bkz. Zebihullah Safa, *Tarîh-i Siyâsî ve İctimâ'î ve Ferhengi-yî İran*, Tahran 1395, s. 248; "III. Murat, Şah II. İsmail'in ölüm haberini işittiğinde Osmanlı hükümeti hemen feodal bir devletin karakteri gereği bazı İran eyaletlerini ele geçirme sevdasına düştü. Böylece, Osman Paşa komutasında İran üzerine bir ordu gönderdi." Mansur Ciddî, *Tarîh-i İran*, Tahran 1397, s. 436; Menuçehr Parsadust, *Ez Şah İsmâ'il-i Duvvum tâ Şah 'Abbas-ı Evvel*, s. 6

²⁰² İddiaya göre, Bayezid İran'a on yedi küçük top ile birkaç tüfek arabası ve yaklaşık bin yük götürmüştü. Bkz. Menuçehr Parsadust, *Ez Şah İsmâ'il-i Duvvum tâ Şah 'Abbas-ı Evvel*, s. 67; Rudi Matthee, "Saiklerin ve Sebeplerin Işığında 986-998/1578-1590 Tarihli Osmanlı-Safevî Savaşı" (çev. İlker Külbilge), *Cihannüma*, IV(2), 2018, s. 119

²⁰³ Rudi Matthee, "Saiklerin ve Sebeplerin Işığında 986-998/1578-1590 Tarihli Osmanlı-Safevî Savaşı", s. 117

ve Şahkulu Balaba'nın çocukları ile Azerbeycan ve Van arasında oturan Gazi Kıranlar gösterilmektedir. Ancak eserde savaşın Hüsrev Paşa'nın teşviki ile gerçekleştiğine dair bir ifade bulmak pek olası görülüyor.²⁰⁴ İskender Münşi'ye göre İran yönetimi bu savaşa isteksizdi. Nitekim olaylar üzerine İran yöneticileri, Osmanlı Sultanı'na bir mektup göndererek taraflar arasında Sultan Süleyman döneminde imzalanan antlaşmayı hatırlattıkları ancak Tohmak Muhammed Han'ın adamlarından Ustaclu Veli Bey ile İstanbul'a gönderilen mektubun hudud paşalarının engeline takıldığı ve elçinin İstanbul'a gitmesine izin verilmediği, eserde anlatılmaktadır.²⁰⁵

Osmanlı tarihçileri ise bu savaşı, Şah II. İsmail'in iki ülke arasındaki antlaşmaları ihlal etmesinin bir sonucu olarak açıklamakta ve bu konuda *32 Numaralı Mühimme Defteri*'ndeki kayıtları delil olarak göstermektedirler. Defterde, 26 Ocak 1578 tarihinde Kırım Han'ına gönderilen bir hükümde, Şah Tahmasb'ın ölümünden sonra yaşanan siyasi gelişmelerde iki faktörün 1555 tarihli antlaşmaya hanel getirdiğine işaret edilmektedir: Birincisi, Şah Tahmasb'ın ölümünden sonra yerine oğlu II. İsmail tahta geçtiğinde, Osmanlı Sultanı'na elçi göndermediği ve tahta geçtiğini bildirmediğine dairdir. İkincisi ise, İran topraklarına firar eden Ekrad beylerinin bazısına sancak verilmesidir.²⁰⁶ Osmanlı tarihi ile ilgili önemli birçok eserin yazarı olan İsmail Hakkı Uzunçarşılı da, o tarihlerde Osmanlı-İran sınırında da meydana gelen olayları, taraflar arasındaki antlaşmanın bozulmasına ve Osmanlı Devletinin sefer kararı almasına gerekçe göstermektedir. Uzunçarşılı, II. İsmail'in Osmanlı idaresindeki Kürt beylerini kendi tarafına çekmesi ile İran'ın Luristan valisinin Osmanlı ülkesine sığınmasının taraflar arasındaki barış siyasetine hanel getirdiğini ve yeni bir gerginlik konusu olduğunu da belirtmektedir.²⁰⁷

32 Numaralı Mühimme Defteri'nde geçen ve Uzunçarşılı'nın da eserinde yer verdiği firariler meselesini, diğer kaynaklarla da teyid etmek mümkündür. Bu konuda Bekir Kütükoğlu'nun 1578 ile 1612 yılları arası Osmanlı-Safevi ilişkilerini ele alan araştırması, modern araştırmalar arasında zikre değer bir çalışmadır. Uzunçarşılı'nın muhtasar olarak zikrettiği ancak Kütükoğlu'nun *32 Numaralı Mühimme Defteri*'ni referans göstererek anlattığı olaylarda, İran yönetiminin antlaşmalara aykırı bir biçimde kendi topraklarına kaçan firarileri sahiplendiği belirtilmektedir. Merhum Kütükoğlu,

²⁰⁴ İskender Bey Münşi-yi Türkmen, *Târih-i Âlem-Ârâ-yi Abbâsî*, c. I, s. 268, 269

²⁰⁵ İskender Bey Münşi-yi Türkmen, *Târih-i Âlem-Ârâ-yi Abbâsî*, c. I, s. 270, 271

²⁰⁶ Şuayib İzgi, 986 (1578) *Tarihli 32 Numaralı Mühimme Defteri (Transkripsiyonu ve Değerlendirilmesi)*, Marmara Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Yüksek Lisans Tezi, İstanbul 2006, s. 185, 186

²⁰⁷ İsmail Hakkı Uzunçarşılı, *Osmanlı Tarihi*, c. III/I, Ankara 1988, s. 56, 57

eserinde, firariler ile ilgili iki olaya yer vermektedir. Bunlardan biri, Van Kalesi'nde hapiste olan Şahkulu oğullarından Gazi'nin hapisten kaçtıktan sonra, II. İsmail'in onu ve Selmas ile Osmanlı topraklarından diğer bir grup firariyi İran'a davet ettiğine dairdir. Bunlar arasında, Hakkari Bey'i Zeynel Bey'in adamlarından Hasib adında birinin de olduğu ve Gazi ile birlikte hareket ettiği, yörede bulunan Ekrad taifesi arasında fitne ve fesadın gittikçe büyümekte olduğu eserde anlatılmaktadır.²⁰⁸ Firariler ile ilgili diğer olay ise, Şahkulu oğlu Gazi'nin firarından sonra Sultan Hüseyin Bey oğlu Behram Bey'in İran'a sığınmasına ilişkindir. Behram Bey, kardeşi İmadiye Hakimi Kubad Bey ile arası açılınca, kırk adamı ile önce Urumiye'ye ardından da Tebriz'e geçmiş ve şehirde İranlı yöneticiler tarafından karşılandıktan sonra Kazvin'e hareket etmiştir. Bu süreçte Osmanlı sınır boyundaki toplulukların İran'a kaçma ihtimali, dolayısıyla sınır güvenliğinin zaafa uğraması, Osmanlı hükümetini endişeye sevk eden temel etken olmuştur.²⁰⁹

Kütükoğlu, taraflar arasındaki antlaşmaya hanel getiren farklı bir olaya daha yer vermektedir. Bu olay, Gilan'dan Osmanlı ülkesine gelen ve saldırıya uğrayan bir Türk kervanına dairdir. Bunun üzerine, İran'a bir elçi gönderilmiş ancak elçiler antlaşmalara aykırı bir biçimde tutuklanmışlardır. Kütükoğlu'na göre İran'ın antlaşmalara uymaması, Osmanlı Devletine meşru müdafaa yolunu açmış ve hükümet, II. İsmail'in ölümü üzerine 2 Ocak 1578 yılında İran'a yönelik sefer kararı almıştır.²¹⁰

Buna karşın, yukarıda zikrettiğimiz kaynakların savaşın gerçek nedenine ilişkin açıklamaları yetersizdir. II. İsmail'in İstanbul'a elçi göndermemesi ya da İran'ın Kürt beylerini kendi tarafına çekmesi ile Osmanlı tüccarlarının İran topraklarında saldırıya uğraması gibi olaylar, iki ülke arasındaki antlaşmaya hanel getirirse de savaşın gerçek nedenini açıklamaya yetmez. Dahası, bu gelişmeleri antlaşmanın ihlali ya da 1578 tarihli savaşın gerekçesi olarak ele alırsak, bu türden olaylar hiç bitmediği için, tarafların sürekli savaşmaları gibi bir durum söz konusu olacaktı. Osmanlı Devletinin fırsattan istifade ederek İran topraklarına saldırdığı şeklindeki bir gerekçe de savaşın gerçek nedenini açıklamaktan uzaktır. Zira aynı mühimme kayıtları, benzer bir fırsatın 1578 yılından önce de var olduğuna işaret etmektedir. Dolayısıyla bu açıklamaları, savaşın görünürdeki nedenleri arasında saymak daha akılcı görünmektedir.

²⁰⁸ Bekir Kütükoğlu, *Osmanlı-İran Siyâsî Münâsebetleri (1578-1612)*, İstanbul 1993, s. 20; İsmail Hakkı Uzunçarşılı, *Osmanlı Tarihi*, c. III/I, s. 56, 57

²⁰⁹ Bekir Kütükoğlu, *Osmanlı-İran Siyâsî Münâsebetleri (1578-1612)*, s. 21

²¹⁰ Bekir Kütükoğlu, *Osmanlı-İran Siyâsî Münâsebetleri (1578-1612)*, s. 19, 23; Şuayib İzgi, 986 (1578) *Tarihli 32 Numaralı Mühimme Defteri*, s. 189, 190

Çağdaş İranlı yazar Menuçehr Parsadust'un tespitleri, 1578 tarihli Osmanlı-İran Savaşı'nın gerçek nedeninin Osmanlı firarileri olmadığını ya da antlaşmanın tek taraflı ihlal edilmediğini gösteren iyi bir örnektir. Parsadust, Uzunçarşılı'nın açıklamasından hareketle, Osmanlı tarih yazarının yukarıda zikredilen ifadesindeki çelişkiye işaret etmekte ve Uzunçarşılı'nın, Osmanlı hükümetinin de Luristan valisini himaye ettiğini yazdığını hatırlatmaktadır. İki ülke sınırının büyük bölümü gerçekte karşılıklı geçişlerin yaşandığı bir manevra alanı idi. Bu durumda, antlaşmanın ihlaliyle ilgili benzer bir durum, Osmanlı Devleti için de söz konusuydu ve buna dair bir hayli örnek bulunmaktadır. Parsadust, en basitinden Yavuz Sultan Selim'in İdrisi Bitlis'i vasıtasıyla yirmi Ekrad beyini kazanmasını örnek göstermektedir. İranlı yazarın Amasya Antlaşması (1555) öncesi bir dönemi örnek göstermesi eleştiriye açık bir konu olabilir. Ancak o bu hususta, *Şah İsmail-i Evvel* ile *Şah Tahmasb-ı Evvel* isimli iki kitabını referans göstererek, bu konuda sonraki dönem için de birçok örneğin olduğunu belirtmektedir. Parsadust, ayrıca Şah Tahmasb'ın, III. Murat'ın tahta çıkışını tebrik etmek ve ikili ilişkileri sağlamlaştırmak için Muhammet Han Tohmak Ustaclu'yu, 1576 yılında İstanbul'a yolladığını ve İran hükümetinin antlaşmanın devamından yana olduğunu da iddia etmektedir. Dahası Şah Muhammet Hüdabende'nin Veziri Mirza Selman, Osmanlı Veziriazamı Sinan Paşa'ya yazdığı mektupta, aradaki antlaşmaya uyulması gerektiğini belirtmekteydi. İranlı vezire göre, Sultan III. Murat antlaşmayı ihlal etmişti.²¹¹

1.d. Sınır Ötesi Harekatı

Osmanlı Devletinin 1578 yılında İran üzerine yaptığı seferin sebepleri konusunda öne sürülen iddiaların en sorunlu yönü, seferin, Osmanlı Devletinin devlet politikasıyla olan ilişkisinin görmezden gelinmesidir. Akademik çalışmalarda, Osmanlı Devletinin İran ile ilişkilerinde Kanuni döneminde kurumsallaşan ve imparatorluğun çöküşüne kadar devletin bir dış politika gerçeği olan sınır siyasetinin taşıdığı anlam gözden kaçırılmaktadır. Olayların devlet politikasıyla olan ilişkisini dikkate almayan ve iki ülke ilişkilerini mikro tarihçiliğin ötesinde ele alıp, bütüncül bir bakışla incelemeyen araştırmalar, 1578 seferinin gerçek nedenini gözden kaçırmaktadırlar. Zira, Osmanlı Devletini Safeviler ile yeni bir savaşa girmek zorunda bırakan daha net bilgi ve belgeler bulunmaktadır. Bu araştırma, Osmanlı-İran savaşlarına daha geniş bir çerçeveden ve bir

²¹¹ Menuçehr Parsadust, *Ez Şah İsmâ'il-i Duvvum tâ Şah 'Abbas-ı Evvel*, s. 66, 67; "Bu yılda Sultan III. Murad iki ülke arasında var olan antlaşmayı bozdu." Bkz. Kadı Ahmed bin Şerefu'd-din el-Hüseyn el-Hüseynî el-Kumî, *Hulâsetu't-tevârîh* (tashih, İhsân İşrâkî), c. II, Tahran 1394, s. 676

bütünlük içerisinde baktığından, İran üzerine yapılan yeni bir seferin nedenleri hakkında, yukarıda zikredilen açıklamaların eksik olduğunu izah etmeye çalışmakta ve Osmanlı Devletinin 20. yüzyılın ilk yarısına kadar İran ile ilişkisinde uyguladığı politikada, İran'daki kaos ortamının önemli bir rolü bulunduğuna dikkat çekmektedir.

Aslında, dikkatle değerlendirildiğinde, Şah Tahmasb'ın 1576 yılında ölümünden sonra meydana gelen olaylar, bu savaşın gerekçesine bir bakıma işaret etmektedir. Tahmasb'ın ölümüyle birlikte meydana gelen olaylar sırasında Osmanlı yönetimini kaygılandıran temel sebep, sınır güvenliğiydi. Nitekim, İran'da taht kavgası ve sonrasında yaşanan bütün gelişmeler, Osmanlı yönetimi tarafından yakından takip ediliyordu. Ancak, bu hususta *Tarih-i Selanik*'i ve *Tarih-i Peçevi*'nin 1577'nin sonu veya 1578 yılının başı gibi daha geç bir tarihe ait verdikleri bilgiler zamanlama açısından yanıltıcı olabilir.²¹² *Tarih-i Selaniki*'nin 1577 (Aralık)/1578 (Ocak) tarihli anlatısında; Haydar Mirza'nın ölümünden sonra sınır yöneticilerine gönderilen emirlerde, sınırın her tarafını kapatıp Osmanlı ülkesini din ve devlet düşmanlarından korumaları, hükümeti sürekli bilgilendirmeleri, İran içlerine casuslar gönderip olayları yakından takip etmeleri istenmekteydi. Söz konusu anlatıda, sınır olaylarına vakıf olan ve Şehzade Bayezid vakasında Şah Tahmasb ile diyalog halinde olan Van Valisi Hüsrev Paşa'ya bu hususların sipariş edildiği açıkça belirtilmektedir.²¹³

Ancak 3 Numaralı Mühimme Zeyli, taşra valilerinin Şah Tahmasb'ın ölümünü ve sonrasında meydana gelen kanlı iktidar mücadelesini daha erken bir tarihte merkeze rapor ettiklerini, dolayısıyla Osmanlı yönetiminin Şah Tahmasb'ın ölümünden hemen sonra İran'daki gelişmelerden haberdar olduğunu ve komşu bir ülkede meydana gelen iç karışıklıklar karşısında nasıl hareket ettiğine dair açıklamalara yer vermektedir. Bu süreçte, İran sınırında bulunan eyalet valilerine gönderilen hükümlerde, devletin olayları dikkatle izlediği ve sınır güvenliğiyle ilgili gerekli tedbirleri aldığı görülmektedir. Döneme ait mühimme defterlerindeki kayıtlar da bu iddiayı kanıtlamaktadır. İran'daki karışıklıklar, önce sınırdaki Osmanlı eyalet valilerine, ardından onların eliyle merkeze

²¹² Selânik-i Mustafa Efendi, *Târîh-i Selânikî* (971-1003/1563-1595), (haz. Mehmet İpşirli), İstanbul 1989, s. 116; Peçevi İbrahim Efendi, *Târîh-i Peçevî*, c. II, s. 36

²¹³ “serhad ümerasına ve beylerbeyilere ve sair hükkamı zevil ihtirama emirler gönderilmiş “her cânibi sedd idüb memâlik-i mahrûse-i Osmânî'yi a'dâ-i din ü devletden hıfz-u hirâsetde dakika fevt itmeyüp ale't-tevâlî âsitâne-i sa'adet tarafına ahbârdan hâlî olmayasız” diyü tenbihât olundı ve içlerine yarar câsûslar gönderilub ihtilâfât ve adem-i zindegânîleri yakînen ahbâr-ı sâdika ile ma'lûm olup” serhadde kızılbaş umuruna vakıf olan Köse Hüsrev Paşa ki Şehzade Bayezid vakasında Şah Tahmasb ile birlikte hareket etmişti. Huşmend ve müdebbir ve umuru milku milletten olan bir zat olup bu husus ona sipariş edildi. (Şevval 985/ Aralık 1577-Ocak 1578). Bkz. Selânik-i Mustafa Efendi, *Târîh-i Selânikî* (971-1003/1563/1595), s. 115, 116

iletilmektedir. Sınırları Ağrı Dağı'ndan Basra Körfezi'ne uzanan büyük ve kudretli bir imparatorluğun sınırlarının bir adım ötesinde meydana gelen karışıklıklar karşısında duyarsız kalması elbette beklenemezdi.

Nitekim Erzurum, Van, Diyarbakır, Bağdat, Şehrizer (Şehrizer), Basra ve Lahsa beylerbeyleriyle 10 ve 27 Haziran 1576 tarihlerinde yapılan yazışmalarda, İran sınır boyunda bulunan Osmanlı vilayet yöneticilerinin, Tahmasb'ın ölümü üzerine İran'da vuku bulan iç karışıklıkları merkeze ilettikleri görülmektedir. Söz konusu hükümlerde, sınır boylarındaki yöneticilerden, sınır güvenliğine dikkat etmeleri, her türlü saldırıya karşı hazırlıklı olmaları, İran yönetiminin antlaşmaya uyması durumunda Osmanlı hükümetinin de antlaşmaya uyacağı ifade edilerek, İran'ın sınır boyunda bulunan vilayet, kasaba ve köylerine saldırılmaması istenmekteydi.²¹⁴

Bu yazışmalarda, sınır güvenliği konusunda alınması gereken tedbirler de yer almaktadır. Bu tedbirler, kalelerin tamir ve restorasyonu, erzak hususuna dikkat edilmesi, hendeklerin temizlenmesi, barut ve benzeri ihtiyaçların kontrol edilmesi, yeniçerilerin yoklanması ve bir araya getirilmesi, maaşlarının ödenmesi, savaş araç gereçlerinin tamamlanması, yeniçerilerin yanı sıra diğer askeri unsurların da yeniçerilerle birlikte savaşa hazır hale getirilmeleri ve denetimlerin sıklaştırılmasına dairdir. Bu arada, İran'da meydana gelen gelişmeleri izlemek üzere, Acem ülkesine sık sık casuslar gönderme konusu ihmal edilmemektedir. Nitekim casuslar vasıtasıyla İran'dan gelen bilgilerden, II. İsmail'in 25 Mayıs 1576'da Erdebil'e, üç gün sonra da Kazvin'e vardığı bildirilmektedir.²¹⁵

²¹⁴ “Van beylerbeyine hüküm ki: Hâlâ serhadde olan beğlerbeyilerden mektûblar vârid olub Şâh Tahmâsb vefât itdi deyü i'lâm olunmağın serhaddin kemâkân hıfz u hırâsetinde olub mâdem ki ol tarafdan naks-ı ahd olunub memâlik-i mahrûsemenden bir mahalle zarar u gezend irişmeyüb mukaddemâ mâ-beyninde mün'âkid olan ahd ü mîsâkda sâbit kadem ve râsih dem olalar bu cânibden dahi hilâf-ı ahd olan husûsa ruhsat virilmeyüb şerâyet-i ahde ri'âyet olunmasın emr idüb buyurdum ki: Varıcak bu bâbda kemâl-i basîret ü intibâh üzere mukayyed olub a'dâ tarafından gaflet üzere olmayub müretteb ü mükemmel düşman yarağıyla hâzır u âmâde olub lakin ol cânibden ahd ü emâna kemâkân ri'âyet eylemeyüb memâlik-i mahmiyyeden bir mahalle dest-dırâzlık itmeyeler berü cânibden dahi hilâf-ı ahd vaz' sudûrundan kemâl mertebe ictinâb idüb ırz-ı nâmûs-ı saltanata müte'allik cumhûr-ı umûrda envâ'-ı mesâ'î-i cemîle zuhûra getüresin şöyle ki; ol tarafdan hilâf-ı ahd hukûkî zuhûr itmedin bu cânibden anların memleket ve vilâyetlerine ve karye ve nevâhîsine bi'l-cümle serhadde karîb olan yerlerine tecâvüz oluna aslâ öZRÜN makbûl ve mesmû' olmak ihtimâli olmayub envâ'-ı itâb ile mu'âkib olman mukarrerdur ana göre basîret üzere olasın”. Van beylerbeyine yazılan bu hükmün bir sureti de Erzurum, Lahsa, Diyarbakır, Bağdat ve Basra beylerbeyliklerine yazılmıştır. Bkz. Osman Karataş, *3 Numaralı Mühimme Zeyli (984/1576)*, Marmara Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Yüksek Lisans Tezi, İstanbul 2010, s. 23, 24, 25, 26, 27, 28.

²¹⁵ “Şehrizer beylerbeyine hüküm ki: Mektûb gönderüb Şâh Tahmasb fevt olmağın oğulları ve askeri beyinde fetret olduğu ve sâ'ir ol cevânibe müte'allik ba'zı ahbâr i'lâm eylemişsin ol bâbda her ne demiş isen ma'lûm-ı şerîfim oldu imdi buyurdum ki: Nefs-i Şehrizer ve sâ'ir ol cevânibe müte'allik olan kılâ'dan ta'mîr ü termîme muhtâc olan kal'aları bi'z-zât yoklayub görüb dahi tamâm metânât ü hasânet üzere ta'mîr

32 Nolu Mühimme Defteri'nde yer alan ve 26 Ocak 1578 yılında Kırım Hanı'na gönderilen bir hükümde kullanılan ifadeler de, devletin İran'dan gelebilecek bir tehdit karşısındaki duyarlılığına işaret etmektedir. Söz konusu ifadelerde, Şah II. İsmail'in ölmesi üzerine kardeşi Perihan Hanım'ın yerine geçtiği, İranlı devlet adamlarının ikiye ayrıldığı, bir grubun Şiraz'da bulunan Muhammet Hüdabende'ye tabi oldukları, diğer bir grubun da Kandeher'da bulunan Behram Mirza oğlu Bediüzzaman tarafına meyl ettikleri, ülkede iki başlıklı yapının oluştuğu ve ülkenin seçkin askerlerinden Tekelü taifesi ile Ustaclu topluluğunun birbirine düştükleri ve ilkbaharda da Osmanlı ordusunun sefere çıkacağı belirtilmekteydi.²¹⁶

Gerçekte, Osmanlı yönetiminin, imparatorluğun Kanuni Sultan Süleyman döneminde ulaştığı doğal sınırları korumak için Hazar Denizi kıyısında bulunan Bakü ve Derbent'e kadar bir güvenlik kuşağı oluşturmak ve tehlikeyi bu hattın ötesinde tutmak gibi bir amacı vardı. 1578 Osmanlı-İran Savaşı'nın Osmanlı Devletine özgü yanını belirleyen temel faktörün sınır güvenliği olduğu, süreç içerisinde İran sınırında bulunan eyalet valilerine gönderilen hükümlerde de görülmektedir. Kafkaslardan veya İran topraklarından Osmanlı sınırlarına dayanacak büyük bir göç dalgası, ya da kontrolsüz bir güç karşısında sınır güvenliğini sağlamak imkansız olduğu için, bu tehdidi sınırlarının ötesinde kontrol etme zarureti vardı. Osmanlı Devletinin 1578 yılında İran üzerine yaptığı sefer, bu zarurete cevap vermek için yapılmış planlı ve programlı bir hareketti. Nitekim, sefer kararı bu yönde gelişti ve Osmanlı ordusu, Vezir Mustafa Paşa komutasında Erzurum'a, ardından Ardahan'a geçip, 9 Ağustos'ta Çıldır Ovası'nda İran kuvvetlerini yenilgiye uğrattı. Daha sonra 24 Ağustos 1578'de Gürcistan'da Tiflis Kalesi'ni alıp, Şeki,

ü meremmet ve hendeklerin tathîr itdürüb ve kal'aya zarar olan binâları ref' itdürüb barut ve sâ'ir yarakların yoklayub yerlü yerlerinde hâzır ve müheyyâ itdürüb ve kulun mevâciblerin tedârük itdürüb bî-kusûr virüb ve kulu ve sâ'ir askeri hâric yerlerde komayub cümlesin yerlü yerine getürüb bi'z-zât yoklayub yat u yarakları ile hâzır u âmâde itdürüb askere muhkem tenbîh ü yasak eyleyesin her biri eğer ümerâdır ve eğer kul ve gayri askerdir kal'alarında ve yerlü yerinde hâzır olub ve sen dahi ol cevânibin hıfz u hirâsetinde mucidd u merdâne olub gereği gibi bâsîret ü intibâh üzere olasin Şehrizol beylerbeyliği serhad olmağın ol cevânibe müte'allik olan eğer kılâ' ve menî ve barut ve yarakların tathîr ü pak ve âmâde itdürmekde ve eğer kılâ' zahîrelerin yoklayub zahîreleri olmayan kılâ'ın müstevfî zahîrelerin tedârük eylemekde ve eğer kulun mevâcibin virüb yerlü yerlerine gönderüb dâ'imâ hâzır itdürmekde ve eğer sen dahi tamâm basîret üzere olub memleketin hıfz u hirâsetinde sa'y-ı ihtimâm eylemekde ve bi'l-cümle cem'î umûrun nizâm ü intizâmında envâ'-ı mesâ'î-i cemîle zuhûra getürüb bâb-ı ikdâmda dakîka fevt eylemeyesin ve yukaru cânibin ahvâlin da'imâ tettebbu'u tecessüs eylemekden hâlî olmayub vâkif olduğun ahbâr-ı sahîhayı ale't tevâlî i'lâm eylemekden hâlî olmayasın deyü hükm-i şerîfim sana ne gün varub ne vech ile tedârük eyledüğün sâ'ir lâzümü'l-arz ve vâkîf olduğun ahvâl ile şimdilik yazub südde-i sa'adetimize arz eyleyesin." Osman Karataş, 3 Numaralı Mühimme Zeyli (984/1576), s. 23, 24, 25, 26, 29.

²¹⁶ Şuayib İzgi, 986 (1578) Tarihli 32 Numaralı Mühimme Defteri, s. 186; ayrıca bkz. Şeref Han, Şerefname (Osmanlı-İran Tarihi), s. 255

Revan, Gence, Şirvan ve Demirkapı Kalesi'nin fethi ile Hazar Denizi'ne ulaştı.²¹⁷ Osmanlı hükümeti, bu savaşlar sonucunda 1590 yılında imzalanan ve Ferhat Paşa olarak anılan Antlaşma ile Tebriz, Karacadağ, Gence, Karabağ, Şirvan, Gürcistan, Nihavend, Luristan ve buralara tabi olan yerler üzerinde resmen egemenlik kurdu.²¹⁸

2. 1723 TARİHLİ OSMANLI-İRAN SAVAŞI

Osmanlı Devleti, Afganların 1722 yılında Safevilerin başkenti İsfahan'ı işgal etmeleri üzerine, İran aleyhine yeni bir sefer kararı aldı. İki ülke arasında 1723 yılında başlayan savaşlar, belli kesintilerle 1746 yılına kadar sürdü. Kaynaklar incelendiğinde, iki ülke arasında 1723 yılında yeni bir savaşa yol açan koşulların, 1578 yılı hareketiyle benzer özellikte olduğu görülür. Bu yüzyılın başında Mahmud Han Afgan'ın Kandehar'da bağımsızlık talebiyle harekete geçmesi ve Safevi hükümdarı Şah Hüseyin'e başkaldırması, ülkedeki karışıkların başlıca nedeni idi. Kandehar'da başlayan ve kısa bir süre sonra, başkent İsfahan'a uzanan bu isyan hareketi, Safevilerin çöküşüyle sonuçlandı. Şah Hüseyin'in son zamanlarında Kandehar'da başlayan isyanın ülkenin iç ve dış siyasetinde meydana getirdiği olumsuz etkileri değerlendirebilmek için dönemin olaylarına bir göz atmak gerekir.

2.a. Kandehar İsyanı: Afganların İran'da İktidar Arzusu

Kandehar, Hindistan sınırında, etrafı dağlarla çevrili kale görünümünde bir yer olup, halkı Afgan Gılzey (Ğalzay) kabilesindendir. İslam Ansiklopedisi, kabilenin büyük Afgan aşiretlerinden olup birçok kollarının olduğunu ve bunların Gazne civarında ve Host ile Vaziristan'a kadar doğuya doğru uzanan bölgelerde ve yine Tarnak, Arğandab ve Arğasan vadilerinin üst taraflarında oturduklarını belirtmektedir. Kaynaklar bölgenin Şah Safi'nin (1629-1642) saltanatının son zamanlarında, yöre valisinin şehri Hindistan hükümdarı Şah Cihan'a teslim etmesiyle elden çıktığını ve Şah II. Abbas'ın (1642-1666) bizzat yaptığı bir sefer ile 1648 yılında şehri geri aldığını zikretmektedirler.²¹⁹ Ayrıca, 18. yüzyılın başlarında kabile reisi Mir Üveys'in Delhi hükümdarı Alam I. ile İran'ın

²¹⁷ “Kızılbaş ile henüz sulh ve salah iddi'â olunurdu ancak Gürcistan umerâsından ba'zı ümerâ muhâlefet itmekle onları itâ'at ve inkiyâda gidilur dinilurdu” Peçevî İbrahim Efendi, *Târîh-i Peçevî*, c. II, s. 38, 39, 43, 46, 48, 109, 110; İsmail Hakkı Uzunçarşılı, *Osmanlı Tarihi*, c. III/I, s. 58-60

²¹⁸ Feridun Bey, *Münşeât-ı selâtin*, c. II, s. 160

²¹⁹ M. Longworth Dames, “Gılzey (Ğalzay)”, *İA*, c. IV, İstanbul 1987, s. 771; Faruk Sümer, “Abbas II”, *DİA*, c. I, İstanbul 1988, s. 19; Johann Wilhelm Zinkeisen, *Osmanlı İmparatorluğu Tarihi*, (1669-1774), c. V, İstanbul 2011, s. 415; Gülcan Sarıoğlu, *Yozefo Tiflisi'nin “Vâkı'ât-ı Mir Veys ve Şâh Hüseyin” Adlı Eserinin Tahlil ve Transkribi*, Mustafa Kemal Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yüksek Lisans Tezi, Hatay 2008, s. 32, 33

bölgedeki egemenliğine karşı hareket ettiği ve Hint padişahının Isfahan’a elçi göndererek Kandehar’ı doğrudan talep ettiği rivayet edilmektedir.²²⁰

İran hükümeti, yüzyılın başında bir yandan Kandehar’da yaşanan bu sorun ile uğraşırken, diğer yandan Gürcistan Valisi Yorgi Han’ın isyanı ile karşı karşıya idi. Yorgi Han, 1702/1703 yılında Safevilerden yüz çevirip isyana meyl edince, üzerine Gence valisi gönderildi ve yenilgiye uğratıldı. Bunun üzerine önce firar etti, ardından Isfahan’a gelip af diledi. *Tarih-i Afgan*, İran hükümetinin üç nedenden dolayı Yorgi’yi affettiğini ve Gürcistan yönetimini yine kendisine verip onu Kandehar’a yönetici tayin ettiğini açıklamaktadır: Birincisi; Yorgi Han Kandehar’a askeri kuvvet götüreceğinden Gürcistan’da isyan edecek kimse kalmayacak ve bölgede huzur tesis edilecekti. İkincisi; Yorgi Şah’ın affına mazhar olduğundan can siperane mücadele edecek ve bir daha isyana kalkışmayacaktı. Üçüncüsü; Hint padişahı Yorgi gibi dirayetli birini işitince Kandehar’dan uzak duracaktı. Yorgi gerekli hazırlıkları yaptıktan sonra, kardeşinin oğlu Hüsrev Han’ı Gürcistan’da bırakıp Kandehar’a yöneldi ve kısa sürede şehri kontrol altına almayı başardı. O sıralar, Mir Üveys Afgan topluluklarının vergi tahsildarı idi.²²¹ Ayrıca, Hindistan ile kervan ticareti yapmaktaydı. Ticaretten sağladığı gelirler kendisine olan teveccühü artırmış ve bu nedenle, kabilesi için bir çekim alanı haline gelmişti. Kandehar’ın yeni valisi Yorgi Han, onu tehlikeli görünce şehirden uzaklaştırma yoluna gitti. Bunun için Mir Üveys’i huzuruna getirtip rızası ile Isfahan’a yolladı. Ancak hanın gerçek arzusu, onu Isfahan da hapse atmak ve ondan kurtulmaktı. Bu yüzden Şah’ın adamlarına onun isyan arzusunda olduğunu belirtip tutuklanmasını istedi ve onu tutuklattı.²²²

Mir Üveys, tutuklu iken İran yönetiminin zaaflarını yakından gördü ve devlet adamlarının ikiye ayrılıp tarafların birbirlerinin aleyhinde hareket ettiklerini öğrendi. Bu durumdan akıllıca yararlandı ve bir yolunu bulup devlet adamlarıyla görüştü. İtimaduddevle’ye varıp ona Kaşmir şallardan ve kıymetli Hint mallarından takdim etti. Hatta İtimadduve’nin adamlarıyla da görüşüp her birine hediyeler verdi. İşin sonunda sureti haktan görünüp, kendini affettirdi ve 1707 yılında ibadet için hacca gitmek istedi.

²²⁰ M. Longworth Dames, “Gılzey (Ğalzay)”, s. 771; Judasz Tadeusz Krusinski, *Tarih-i Afgan (Tarih-i Seyyah der Beyan-ı Zuhur-ı Agvaniyan ve Sebeb-i İnhidam-ı Bina-i Devlet-i Şahan-ı Safeviyan)*, (mütercimi: İbrahim Müteferrika), İstanbul 1277, s. 31

²²¹ Judasz Tadeusz Krusinski, *Tarih-i Afgan*, s. 30, 31, 33

²²² Judasz Tadeusz Krusinski, *Tarih-i Afgan*, s. 33, 34; Gülcan Sarıoğlu, *Yozefo Tiflisi’nin “Vâkı’ât-ı Mir Veys ve Şâh Hüseyin” Adlı Eserinin Tahlil ve Transkribi*, s. 33-34

Burada, İslam alimleriyle gizlice görüşüp İranlı Rafizilerin egemenliğinden ve kafir bir Gürcü eli ile Kandehar'ı kontrol etmelerinden duyduğu rahatsızlığı ilettiler. Bunlarla savaşmayı meşru sayan fetvayı aldıktan sonra Isfahan'a geri döndü.²²³

Mir Üveys, Hicaz'dan getirdiği pahalı eşyaları, devlet adamlarına dağıttı ve birçoğunun gönlünü almayı başardı. Öyle ki, Safevi hükümdarı Şah Hüseyin'e anlatıldığında, Şah dahi ona muhabbet etti ve sonunda Kandehar valisini töhmet altında bırakarak kendini affettirmeyi başardı. Ardından, Şah'a itaat edeceğine söz vererek Kandehar'a kabilesinin başına geri döndü. Dahası Kandehar valisi ayaklandığında onu öldürmesi konusunda uyarıldı. Bu arada Kandehar valisine gönderilen yazıda da Mir Üveys ile iyi geçinmesi istendi. Mir Üveys Kandehar'a döndükten kısa bir süre sonra, amacına ulaşmak için harekete geçti ve kabilesinin ileri gelenleriyle eski dostlarını toplayıp onlarla gizlice görüştü. Onlara Hicaz, Hind ve Maverâünnehir alimlerinden aldığı fetvaları gösterdi. Daha sonra kaleye girerek valiyi öldürdü ve kendisini 1709 yılında Afgan halkının bağımsız önderi ilan etti.²²⁴

Mir Üveys, bu olaylardan sonra İtimaduddevle'ye gelişmeleri bir mektupla bildirdi ve Afgan topluluğunun Yorgi Han'ın zulmü nedeniyle onu öldürdüklerini, ardından kendisini zorla Kandehar'a yönetici yaptıklarını ilettiler. Mir Üveys'e göre kendisi işin başında olduğundan endişeye gerek yoktu. Mir, Safevi sarayının yanı sıra Hint Sultanı'yla da diyaloga geçti ve bu eylemin, sırf Hint Sultanı'nın teveccühüne mazhar olmak amacıyla yapıldığını belirtti. Mir, Hint Sultanı'na Rafizilerin idaresi altına girmeyeceklerini ve Müslüman bir padişahın yönetiminde yaşamak istediklerini açıkça ifade etti. Fakat Safevi sarayı, çok geçmeden Mir Üveys'in entrikalarını anladı ve bir Gürcü'nün intikamını bir başka Gürcü alsın diye Yorgi Han'ın kardeşinin oğlu Hüseyin Han'ı Kandehar üzerine yolladı. Gürcülerin gücünü dengelemek için sefere on altı bin Acem askeri de gönderildi. Başlarında ise Abbas Kuli Bey vardı.²²⁵ Ordu, 1712/1713 yılında Meşhed yoluyla Kandehar'a hareket etti ve şehri muhasara etti. Ancak Mir Üveys, önceden her tarafı yakıp yıktığından, Kandehar Kalesi'ni muhasara eden ordu, çok

²²³ Judasz Tadeusz Krusinski, *Tarih-i Afgan*, s. 34, 37, 39; Johann Wilhelm Zinkeisen, *Osmanlı İmparatorluğu Tarihi (1669-1774)*, c. V, s. 416; Gülcan Sarioğlu, *Yozefo Tiflisi'nin "Vâkı'ât-ı Mir Veys ve Şâh Hüseyin" Adlı Eserinin Tahlil ve Transkribi*, s. 35; O sıralar Rus elçisinin olayları uzaktan izlediği ve İran'ı zayıflatmak için Mir Üveysi teşvik ve tahrik ettiğine dair bilgiler de bulunmaktadır. Bkz. Ahmed Tacbehş, *İran der Zeman-ı Safeviyye*, Tebriz 1340, s. 72

²²⁴ Judasz Tadeusz Krusinski, *Tarih-i Afgan*, s. 40, 45, 46, 47, 50; Johann Wilhelm Zinkeisen, *Osmanlı İmparatorluğu Tarihi (1669-1774)*, c. V, s. 416

²²⁵ Judasz Tadeusz Krusinski, *Tarih-i Afgan*, s. 53-56

geçmeden erzak sıkıntısı çekmeye başladı. Bu arada, kış mevsimi de yaklaştığından ordu muhasarayı kaldırıp geri çekildi. Önceden gerekli tedbirleri alan ve çevreye askerlerini yerleştiren Afgan Bey'i, arkalarından giderek geri çekilen orduya büyük bir darbe indirdi ve Hüsrev Han'ı öldürdü.²²⁶

Afgan Bey'i bu olaydan sonra yedi yıl daha Kandehar'a hükmetti. Öldüğünde yerine kardeşi Mir Abdullah geçti. Ancak, Mir Abdullah Safevilerle iyi geçinmek istedi ve Afgan ileri gelenlerini toplayıp Safevi Şah'ı ile barışmak istediğini belirtti. Mir Abdullah'ın bu tavrından hoşlanmayan Afgan ileri gelenleri, Mir Üveys'in oğlu Mir Mahmut'u harekete geçirdiler. O da eline geçen ilk fırsatta, amcası Mir Abdullah'ı bir gece uykuda katletti. Ardından, Afgan topluluklarından beyat aldı ve kısa bir süre içerisinde amcasının taraftarlarını ortadan kaldırdı. Sonra da Kandehar çevresinde bulunan Rafizi Afganların üzerine gitti. Bunlar, Safevi sarayından gerekli desteği görmediklerinden, çaresizce, Mir Mahmut'a tabi oldular.²²⁷

Bu olaydan sonra, Afganlar gittikçe kontrol edilemez bir güç haline geldiler ve bu nedenle üzerlerine Safi Kulu Han öncülüğünde yeni bir ordu gönderildi. Ancak ordu hezimete uğradığı gibi, Safi Kulu Han da öldürüldü. Afgan isyanının büyüdüğü bir sırada, Maskat imamı da Safevi kontrolündeki Bahreyn Adası'nı ele geçirdi ve Bender Abbas'a sık sık saldırılar düzenledi. Bunun üzerine Bahreyn seferine karar verildi ve Portekizlilerden gemi kiralandı. Ancak gerekli para tedarik edilmediğinden sefer iptal edildi. O sıralar Mir Mahmut, Kirman'a gelip şehri ele geçirirse de kısa bir süre sonra İtimaddudevle Lütfi Ali Han, şehri geri almayı başardı. Şah Hüseyin ise o sıralar Tahran'da idi. Afganlar ve Maskat imamının yanı sıra Lezgi istilasını ile Dağıstan isyanı da ciddi bir sorundu.²²⁸

Afgan Gılzey Kabilesi, Kandehar'daki gücünü pekiştirdikçe bir başka Afgan topluluğu olan Abdaliler de 1717 yılında Herat'ı ele geçirdiler. Bu olaydan iki yıl sonra 1719 yılında ülkenin batısında bulunan Kürt toplulukları Hemedan ve Isfahan yakınlarına kadar akınlar düzenlediler. Bir süre önce Dağıstan eyaletine akın eden Lezgiler, 1721 yılında Şirvan eyaletine girerek Şemahi'yi ele geçirdiler. Doğuda ise Özbek Tatarları, Horasan eyaletini yağmalamaktaydılar.²²⁹ Bütün bu sorunlar arasında, Şah Hüseyin

²²⁶ Judasz Tadeusz Krusinski, *Tarih-i Afgan*, s. 57, 58

²²⁷ Judasz Tadeusz Krusinski, *Tarih-i Afgan*, s. 59-63

²²⁸ Judasz Tadeusz Krusinski, *Tarih-i Afgan*, s. 63, 66, 67, 68, 69, 74

²²⁹ Johann Wilhelm Zinkeisen, *Osmanlı İmparatorluğu Tarihi (1669-1774)*, c. V, s. 417; Dönemin olaylarını küçük bir risalede anlatan Yozefo Tiflisi, İranlı yöneticilerin Herat'ta bulunan Afgan halkına

Tahran'dan Isfahan'a döndü. Mevsim kış olduğu için şehrin güvenli olduğunu düşündü. Ancak Mir Mahmut, kışın şiddetine ve soğuğa aldırış etmeden Sistan ve Kirman üzerine yürüyüp şehri kısa sürede teslim aldı. Ardından Isfahan üzerine hareket etti. Bu arada Şah Hüseyin, yirmi dört top ile birlikte otuz bin askeri, Mir Mahmut'un bulunduğu Gülnabad üzerine yolladı. Şehre iki saat uzaklıkta taraflar arasında yapılan savaşta, Safevi ordusu ağır bir yenilgiye uğradı. Mir Mahmut, savaştan üç gün sonra Isfahan üzerine yürüdü ancak sekiz gün savaşmasına rağmen şehri alamadı.²³⁰ Muhasara sürerken Şehzade Tahmasb, devlet adamlarının önerisiyle sekiz yüz seçkin Kaçar askerini alıp, Afganlar arasından kaleden çıkmayı başardı ve yardım için Kazvin'e gitti. Burada otuz bin asker topladıysa da çevresindekilere uyup Isfahan'a gitmekten vazgeçti. Şah Hüseyin ise yedi ay boyunca saraydan çıkmadı ancak kıtlıklar baş gösterince, şehri 23 Ekim 1722 yılında Afganlara teslim etmek zorunda kaldı.²³¹

2.b. İran'daki Karışıklıkların Osmanlı Yönetimi Üzerindeki Etkisi

Kaynaklar 1578 seferinde olduğu gibi 1722 yılında Safevi hanedanının çöküşüyle son bulan bu olayın, Osmanlı Devleti üzerindeki etkisine uzun uzadıya yer vermektedirler. Ülke yöneticilerinin bu süreçte sefer kararı almasında, Mahmut Han'ın Isfahan'ı muhasara etmesinin ve İran'daki kaostan Osmanlı ülkesine olası etkisinin büyük payı vardı. Osmanlı hükümet yetkililerinin Isfahan'ın muhasarası sırasında yaptıkları görüşmede, İran Şahı'nın günbegün zayıf düştüğü ve artık ülkesindeki karışıklıklarla başa çıkamayacağı dile getirilmekteydi.²³² *Râşid Tarihi* ve arşiv vesikaları, söz konusu karışıklıkların Osmanlı ülkesine etkisini iki açıdan incelememize imkan veren detaylar sunmaktadırlar. Ülke yöneticilerini kaygılandıran gelişmelerden biri, başkent Isfahan'ın düşmesi durumunda İran'ın diğer şehirlerinin de komşu güçler tarafından istila edileceği endişesiydi. Bu süreçte, ülke sınırlarının ötesindeki yerleşim yerlerini kontrol altına

kötü davrandığını ve bu yüzden halkın Esedullah adında ileri gelenlerinden birinin önderliğinde ayaklanıp Herat'ı kontrol altına aldıklarını belirtmektedir. Bkz. Gülcan Sarioğlu, *Yozefo Tiflisi'nin "Vâkı'ât-ı Mir Veys ve Şâh Hüseyin" Adlı Eserinin Tahlil ve Transkribi*, s. 29

²³⁰ Judasz Tadeusz Krusinski, *Tarih-i Afgan*, s. 88; Johann Wilhelm Zinkeisen, *Osmanlı İmparatorluğu Tarihi* (1669-1774), c. V, s. 417; Muhammed Kazım Mervî, *'Alem Ârâ-yı Nadirî*, (tashih: Muhammed Emin Riyahî), c. I, Tahran 1369, s. 24; *Osmanlı-İran-Rus İlişkilerine Ait İki Kaynak: I. Petros Di Sarkis Gilanentz'in Kronolojisi, II. Nadir Şah Devrine Ait Bir Anonim Kronoloji* (trc. ve haz. Hrand D. Andreasyan), İstanbul 1974, s. 4, 7

²³¹ Judasz Tadeusz Krusinski, *Tarih-i Afgan*, s. 110, 113, 124; Muhammed Kazım Mervî, *'Alem Ârâ-yı Nadirî*, c. I, s. 30

²³² Râşid Mehmed Efendi, *Târih-i Râşid*, c. VI, İstanbul 1282, s. 62

almak ve bu yerleşim yerlerine yönelik olası bir saldırı girişimini önlemek gerekmektedir.²³³

İran’da yerlerinden edilen ve yağmalanan kitlelerin Osmanlı ülkesine göç etmesi, ya da sınırın bir adım ötesinde başıbozuk bir topluluğun Osmanlı sınırlarına saldırma ihtimali dikkate alındığında, sınır ötesinde bir güvenlik koridoru oluşturmanın ne denli gerekli olduğu anlaşılır. Nitekim, sınır boyunda bulunan taşra yöneticileri ile yapılan yazışmalarda, sınır boyları ile Osmanlı sınırlarının bir adım ötesinde bulunan yerleşim yerlerinde yaşayan halkın, kadın, çoluk, çocuk, mal ve mülklerinin olası bir saldırı ve yağma tehdidine karşı korunması gerektiği ifade edilmekteydi. İran üzerine yapılacak bir sefer ise İsfahan’ın düşmesine bağlıydı.²³⁴ Bu hususta, sınır boyunda bulunan vilayet yöneticilerinden Erzurum Valisi İbrahim Paşa, Van Valisi Köprülüzade Abdullah Paşa, Musul Valisi Mustafa Paşa, Bağdat Valisi Hasan Paşa, Basra Valisi Hasan Paşazade Ahmet Paşa ile Kars, Çıldır ve Şehrizor beylerbeylerine 1722 (Mayıs/Haziran) yılında gönderilen bir emirde, İsfahan’ın düşmesi durumunda sefere çıkma emri verildi. Doğru sınırlarının güvenliği için öncelikle eskiden Osmanlı yönetimine geçmiş olan Revan, Tebriz, Gence ve Tiflis kalelerinin kontrol altına alınması istenmekteydi.²³⁵

Ülke yöneticilerini kaygılandıran diğer gelişme ise, sınır boyunda bulunan toplulukların yağma ve ganimet tutkusuyla Mir Üveys oğlu Mahmud Han’ın yanına gitme arzusuyla ki bunun diğer yağmacı topluluklar üzerinde domino etkisi yapmasından ve

²³³ Râşid Mehmed Efendi, *Târih-i Râşid*, c. VI, s. 62

²³⁴ “şâh-ı ‘acemin yevmen fe yevmen kuvvetine za‘af ve za‘fina kuvvet ‘âriz olmakda idüğü ‘ayân ve dâru’l-mülkü olan şehri İsfahan âherin kabza-i tasarrufuna girerse min ba‘d mudâfa‘a-ı husamaya kudreti kalmayub sâ‘ir memâlikine dahi bigâneler müstevlî olacağı nümâyân olmağla ber mücebi (câru’d-dâri ehakku bidâri’l-cari) memâlik-i mahrusa-i padişâhi civârında bulunan memâlike bigâneler mâlik olmadan zabt olunmakda be‘is olmadığı mu‘ayyen ve kurbu memâlik-i sultanîyede olan emâkin ve mesâkinde bulunan mesâkin-i re‘âyâ ve müsliminin erzâk ve emvâl ve nisvân ve etfâlleri gâret ve pâymâl kılınmaktan himâyet ve sıyânet emri mustahsendir deyu karâr virilmegin daru’l-mülk-ü İsfahan’a Mahmud Han’ın zafer bulduğu mukarrer oldukda şurût-u mezkûreye ri‘âyet ile terk-i ta‘addi ve civârlarında olan diyâr ve bilâdın zabt ve teshîrine mübâşeret ve tasaddi itmeleri için bin yüz otuz dört senesi şa‘banında serhadlerde bulunan vüzerây-ı ‘izâmdan Bağdat Valisi Hasan Paşa ve Basra Valisi Hasan Paşazâde Ahmed Paşa ve Musul Valisi Mustafa Paşa ve Van Valisi Köprülüzâde Abdullah Paşa ve Erzurum Valisi İbrahim Paşa hazeratına ve Kars ve Çıldır ve Şehrizor beylerbeylerine izin ve ruhsatı mutazammın misâl-ı lâzımı’l-ımtisâl tahrîr ve irsâl” Bkz. Râşid Mehmed Efendi, *Târih-i Râşid*, c. VI, s. 62, 63; “...sirâyet-i fitne ve fesâddan suğûr-u memâlik-i mahrûsamın hifz ve himâyesini...” BOA., A., DVNSMHM., d., 130/1177 24 Haziran 1722 (10 Ramazan 1134); BOA., İE., HR., 10/969 26 Mayıs 1722 (10 Şaban 1134)

²³⁵ Van Valisi Abdullah Paşa’ya: “İsfahan şehri Şah-ı müşârun ileyhın tasarrufunda intizâ‘ olunur ise sen dahi hudûd-u hükûmetine karîb ve münâsib olan mahalleri taraf-ı devlet-i ‘Aliyyemden zabtı için mukaddema sana izn ve ruhsatı mutazammın emr-i şerîfim isdâr ve irsâl olunmuş idi...” BOA., C. AS., 825/35128 12 Ağustos 1722 (29 Şevval 1134); Râşid Mehmed Efendi, *Târih-i Râşid*, c. VI, s. 63; BOA., A., DVNSMHM., d., 130/1177 24 Haziran 1722 (10 Ramazan 1134); M. Münir Aktepe, *1720-1724 Osmanlı-İran Münâsebetleri ve Silâhşör Kemânî Mustafa Ağa’nın Revân Fetihnâmesi*, İstanbul 1970, s. 13

sınır güvenliğinin ortadan kalkmasından korkulmaktaydı. Bu hususta mühimme kayıtları, Musul, Van, Sivas ve Şehrizar yöneticilerinden İran'a uzanan geçitlerin tutulması ve bu kitlelerin kontrol altına alınması ile İran'a gidişlerin engellenmesine dair vesikalara yer vermektedirler.²³⁶ Osmanlı hükümeti, taşra valilerine gönderdiği emrin aksine sefer konusunda acele etmedi ve ihtiyatlı davrandı. Sınır boyunda bulunan vilayet valilerine gönderdiği ikinci bir emirde, Isfahan düşse dahi durum netleşene kadar seferin ertelendiğini belirtti. Zira Mahmut Han'ın amacı belli değildi ve bir süre durup beklemenin gerekli olduğu düşünüldü.²³⁷ Vesikalar, İran halkının Mir Mahmut'a itaat etmeyeceğini ve Mir Mahmut'un hükmünün Isfahan ile sınırlı olacağına işaret etmekteydi.²³⁸

Nitekim, Mahmut Han Isfahan'ı ele geçirdikten sonra adamlarından Emanullah Han'ı şehri teslim alması için sekiz bin asker ile Kazvin'e yolladı. Bu arada, Şehzade Tahmasb, Afgan ordusu şehre varmadan Kazvin'den ayrılıp Tebriz'e geçti. Kazvin halkı ise, Mir Mahmut'un ve Şah Hüseyin'in şehri teslim etmelerini isteyen mektubu üzerine, şehri Afganlara teslim ettiler. Ancak, Afganlar İranlılara kötü davranınca, halk onlara karşı birleşti ve bir gece ansızın Afganlara saldırdı. Sonuçta onlardan dört bin kişi öldürüldü. Emanullah Han ise yaralı olarak bin kişiyle Isfahan'a kaçıp canını zor bela kurtardı. Diğer askerler de sağa sola kaçıp Kazvin'i terk ettiler. Afganlar, benzer durumun Isfahan'da yaşanmaması için üç bin İranlıyı ziyafet gerekçesiyle toplayıp kılıçtan

²³⁶ Musul Valisi Vezir Mustafa Paşa'ya, Şehrizar beylebeyine, Van valisine, Sivas valisine: hududa karîb mahallerin ve sâ'ir tevâ'ifin ba'zıları memleket-i A'camı nehb ve ğâret ile ahz-ı ğanimet sevdasıyla Mir Veys oğlu Mahmud Han tarafına gitmege meyl ve revâne oldukları istima'a olunmağla bu ma'küleler men' ve zecr ve memur ve derbendler sedd-u bend ve zabt ve rabt olunmadığı halde sâ'irlerine dahi sirâyet idub nice mahzurât ve ihtilâlî müntec olacağı numâyan olmağın bu sevdada olanlara ruhsat virilmeyub men' ve sarf ve zabt ve rabtları ehemm umûr-ı devlet-i 'aliyyemden olmağla senki vezir-i müşârun ileyhsin eyaletinde vâki ' diyar-ı iran'ın memur ve ma'beri olan derbendleri muhkem sedd-u bend ve mu'temed-u 'aleyh adamlar ta'yîn idub bir ferdin diyar-ı İran'a murûruna kat'an rıza ve cevâz göstermeyub men'i külli ile men' ve zecr ve zabt ve rabt eyleyub zinhar bu husûsa nev'an müsâmaha ile hilâfî haber olmakdan bigâyet ittikâ ve ihtirâz eylemen bâbında ferman-ı 'alışanım sâdır olmuştur." BOA., A., DVNSMHH., d., 131/521, 24 Temmuz 1723 (20 Şevval 1135)

²³⁷ Van Valisi Abdullah Paşaya: "...ve Isfahan şehri Şah-ı müşârun ileyhin yed-i tasarrufundan intizâ olunur ise dahi zinhâr ve zinhâr Van'dan bir hatve ileruye hareket eylememek bâbında fermanı 'alışanım sâdır olmuştur." BOA., C. AS., 825/35128 12 Ağustos 1722 (29 Şevval 1134); Bağdat Valisi Vezir Hasan Paşaya: "...senki Vezir-i müşârun ileyhsin müşârun ileyh Mahmûd Han şehri Isfahan'ı zabt ve teshîr iderse murâdî ne olduğu ma'lûm ve müte'ayyin olmadıkça Devlet-i 'Aliyyem tarafından bu husûs için hareket münâsib olmadığı..." BOA., A., DVNSMHH., d., 131/504, 24 Temmuz 1723 (20 Şevval 1135); Râşid Mehmed Efendi, *Târih-i Râşid*, c. VI, s. 63

²³⁸ Bağdat Valisi Vezir Hasan Paşa'ya: "Mir Mahmud Han'ın şehri Isfahan'dan ma'adâya hükmü nâfiz olmayub sâ'ir kasabat ve buldan-ı memâlik-i İran'ın ahâlisi kenduye inkiyâd göstermeyecekleri münfehim" BOA., A., DVNSMHH., d., 131/504, 24 Temmuz 1723 (20 Şevval 1135); Râşid Mehmed Efendi, *Târih-i Râşid*, c. VI, s. 63

geçirdiler. Mir Mahmut daha sonra Hemedan ve Kandehar'dan bir miktar asker toplayıp Isfahan çevresindeki yerleşim yerlerini ele geçirdi.²³⁹

2.c. Rusların Güneye İnmesi ve İran'da Nüfuz Bulma Çabaları

Osmanlı Devletinin bölgeye ilgisini artıran bir diğer olay, Şirvan'da 1721 yılında yaşanan olaylar ve bunun sonucunda Rusların güneye inmesiydi. İsyan, İran yöneticilerinin bazı uygulamalarından rahatsız olan Lezgilerden Davut Han, Dağıstan ileri gelenlerinden Gazi Kumuk Han'ı Surhay Han, Kara Kaytaklı Ahmet Han ve Sahur Sultanı ile Kutkaşen Meliki'nin birlikte harekete geçip Şemahi'yi ele geçirmeleriyle başladı. Ardından Safevi Şahı'nın şehirde bulunan vekili Vali Hüseyin Han başta olmak üzere birçok Şii katledildi.²⁴⁰

Raşid Tarihi, olayları İran yönetiminin katı dini tutumuna bağlamakta ve olayları dini imgelerle meşrulaştırmaktadır. Eserde, İran yönetimi yüzünden Şirvan'da şeriatın zail olduğu, adaletin ortadan kalktığı, Müslümanlardan cizye ve haraç alındığı, hatta halkın tüm mallarının ellerinden alındığı, Hristiyanlar ibadetlerinden mahrum edilmezken, Ehl-i sünnet ve'l-cemaat mensuplarının gece yarısı teravîh namazından alınıp hapsedildiği ve cezalandırıldıkları, yine Ehl-i sünnet alimlerinden bir kısmının öldürüldüğü, köpeklerle sahabe isimleri verildiği, mescit ve ibadet yerlerinin ahır yapıldığı, fıkıh kitaplarının birçoğunun yakıldığı, halkın sapıklığa sürüklendiği ve bölgede Rafiziliğin yayıldığı anlatılmaktadır. Ayrıca Şah Hüseyin'e tabi ulemanın verdiği fetvalarda, Ehl-i sünnet ve'l-cemaat mensuplarına teklif edilen batıl ayinleri kabul etmelerinin istendiği, aksi taktirde kendilerinin öldürülecekleri ve mallarına el konulacağı belirtilmektedir.²⁴¹ Raşid Efendi, Davut Han'ın Şemahi'den sonra Şabran, Haddad, Ereş, Berda' ve Erdebil'i de ele geçirip buralarda bulunan cami minberlerinde Osmanlı Sultanı adına hutbe okuttuğunu, ardından bir kısım Şirvan ulema ve ayanyıla birlikte Osmanlı Sultanı'na bir mektup (mahzar) gönderip himaye istediklerini ve söz konusu mektupta, ismi zikredilen ulemanın bir kısmının Davut Han'ın kendilerine yönetici olmasını talep ettiklerini belirtmektedir. Raşid Efendi'nin anlatısında, bu talebin birkaç ay sonra Osmanlı yönetimi tarafından kabul edildiği ve Şirvan eyaletinin, yöre ulemasının da

²³⁹ Judasz Tadeusz Krusinski, *Tarih-i Afgan*, s. 130, 131, 132, 135, 137, 138

²⁴⁰ James Forsyth, *Kafkasya*, (çev. Timuçin Binder) İstanbul 2019, s. 291; Ensar Köse, *Osmanlı Devleti ve Rusya Arasında Kafkasların Taksimi (1724 İstanbul Antlaşması)*, İstanbul 2017, s. 61

²⁴¹ Raşid Mehmed Efendi, *Târih-i Râşid*, c. VI, s. 20, 21

talebiyle Davut Bey'e yurtluk-ocaklık olarak verildiği, ardından Derviş Mehmet Ağa ile kendisine bir name ile "tabl-u alem" gönderildiği zikredilmektedir.²⁴²

Tarih yazarının anlatımında Şirvan beylerinin Ehl-i sünnet ve'l-cemaat topluluğundan olması ve Osmanlı yöneticilerine sığınması, Osmanlı yöneticilerinde görünürde Şii olmayan bir topluluğu koruma hissi uyandırmışa benzemektedir. Nitekim eserde Ehl-i sünnet ve'l-cemaate mensup bir topluluğun himaye edilmesinin devletin itibarı sayıldığı, onları korumanın aklen ve şer'an gerekli olduğu, dolayısıyla Lezgilere yönelik bir saldırının savaş sebebi olacağı belirtilmektedir. Onlara yönelik bir saldırının püskürtülmesi görevi de, öncelikli olarak Erzurum Valisi Silahdar İbrahim Paşa'ya verildi.²⁴³ Ancak Osmanlı yönetiminin bu himayeyi kabul etmesi gerçekte konjoktürel ve Şirvan, Şemahı'nın Osmanlı Devleti ile hem Rusya hem de İran arasında bir tampon bölge olmasından kaynaklanmaktaydı. Yörenin ne derece önemli olduğu 1578 seferinden de anlaşılmaktadır. Zira Osmanlı hükümeti, bu sefer sırasında da Kafkas topluluklarının güneye inmesini engellemek için büyük bir titizlikle hareket etti ve söz konusu seferde Şirvan ve Şemahı bölgesini Derbent'e kadar kontrol altına aldı. Ayrıca Davut Han'ın Osmanlı Devletine sığınması ve himaye talep etmesi de mezhep ilişkisinden ziyade onun güçlü bir destek arayışı içinde olduğuna işaret etmekteydi. Nitekim Davut Han'ın, Şemahı saldırısından önce Astrahan Valisi Volinskiy vasıtasıyla Rus Çarı'nın himayesine girmek istediği ancak bu teklifin kabul edilmediği, Volinskiy'nin 9 Eylül 1721 tarihli raporunda, Davut Han'ın bu kez Osmanlı Devletinin hamiliğini isteyeceği rivayet edilmektedir.²⁴⁴

Lezgi topluluğunun Şemahı'da bir kısım Rus tüccarını öldürmesi ve mallarını yağmalaması, Ruslar için güya bölgeye müdahale için bir gerekçe oluşturmuştur.²⁴⁵ Ancak, kaynaklar Moskova'nın uzun zamandır Kafkasların güneyine inme isteğine işaret

²⁴² Râşid Mehmed Efendi, *Târih-i Râşid*, c. VI, s. 22, 23; Ayrıca bkz. İsmail Hami Danişmend, *İzahlı Osmanlı Tarihi Kronolojisi*, c. IV, 2. baskı, İstanbul 2011, s. 17; Johann Wilhelm Zinkeisen, *Osmanlı İmparatorluğu Tarihi* (1669-1774), c. V, s. 418; BOA., A., DVNSMHM., d., 131/561, 12 Ağustos 1723 (10 Zilkade 1135)

²⁴³ Râşid Mehmed Efendi, *Târih-i Râşid*, c. VI, s. 23

²⁴⁴ Ensar Köse, *Osmanlı Devleti ve Rusya Arasında Kafkasların Taksimi (1724 İstanbul Antlaşması)*, s. 62, 65

²⁴⁵ "mukaddemen Şirvan memleketi kızılbaş-ı bed ma'aşın tasallut ve tağallublerinden tahlîs ve ol esnada memleket-i merkûmede bulunan ba'zı Moskov tüccarına dahi hasârat olunmağla Moskov Çarı ahz-ı intikâm kâsında olduğu..." BOA., C. DH., 165/8215 18 Eylül 1724 (29 Zilhicce 1136); BOA., AE. SAMD., III 44/4401 26 Şubat 1723 (20 Cemâziyelevvel 1135); Johann Wilhelm Zinkeisen, *Osmanlı İmparatorluğu Tarihi* (1669-1774), c. V, s. 418; W. Barthold, "Dağıstan-Tarih", *IA*, c. III, İstanbul 1987, s. 455; Bazı kaynaklarda üç yüz Rus tüccarın öldürüldüğü belirtilmektedir. James Forsyth bu sayının tartışmalı olduğunu, ayrıca Rus tüccarlarının İranlı tüccarlarla birlikte hareket edip, isyancılara ateş açmaları nedeniyle öldürüldüklerini belirtmektedir. Bkz. James Forsyth, *Kafkasya*, s. 291; Nicolae Jorga, *Osmanlı İmparatorluğu Tarihi* (çev. Nilüfer Epçeli), c. IV, İstanbul 2005, s. 330

etmektedir. Nitekim Zinkeisen, Petro'nun uzun zamandır Hazar Denizi'nin batı kıyılarına uzanmak istediğini ve İran'daki ihtilali fırsata çevirdiğini belirtmektedir. Benzer ifadeler Jorga ve Lockhart'ın açıklamalarında da rastlamak mümkündür.²⁴⁶ Sonuçta, Çar Derbend üzerine hareket edince, Hacı Davut Han, doğrudan Osmanlı hükümetinden yardım istedi ve bu durum Çar'ın İstanbul'daki elçisi İvan Nepluyev'e iletildi. Osmanlı yöneticileri, Rus elçisine Lezgilerin Müslüman olduklarını, hükümetlerinin Lezgilerin sığınma talebini kabul ettiğini, bu durumda Rusların Osmanlı himayesinde bulunan bir bölgeye müdahale etmemelerini ve geri çekilmelerini istedi.²⁴⁷ İvan Nepluyev ise taraflar arasındaki barışı bozmaya niyetlerinin olmadığını ancak Rusya'nın kendi tebaasına yapılan haksızlığın intikamını alacağını belirtti. Osmanlı hükümeti, bu cevabı tatminkar bulmayınca, olayların iç yüzünü öğrenmek üzere 14 Ekim 1722 yılında Nişli Mehmet Ağa'yı Moskova'ya elçi olarak yolladı.²⁴⁸

Kaynaklar, Osmanlı yöneticilerinin Rusların geri çekileceği hususunda ciddi bir iyimserlik içinde olduğuna ve Mehmet Ağa sınıra varıncaya değin geçen sürede Rusların geri çekildiğine dair rivayetlerin varlığına işaret etmektedirler. Ancak gerçekler farklıydı. Nitekim, Ruslar Çar'ın öncülüğünde 23 Ağustos 1722 yılında Derbent Kale'sini ele geçirip burayı bir Rus savunma üssü konumuna getirdiler. Ayrıca birkaç yerde daha kale yapıp içine asker yerleştirdiler. Çar, Derbent seferi sırasında çok istediği Bakü'ye ulaşmadan geri döndü ancak gelişmeler onun o yıl tekrar Lezgiler üzerine hareket edeceğine işaret etmekteydi.²⁴⁹ Osmanlı yöneticileri, aralarında yaptıkları görüşmede Lezgilerin sığınma talebi kabul edildikten sonra, Şirvan'ın artık Osmanlı topraklarının bir uzantısı sayıldığı, bu nedenle Çar'ın oraya saldırmasının taraflar arasındaki antlaşmalara aykırı olduğu ve o toprakları korumanın dinen gerekli olduğu bir kez daha dile getirildi.

²⁴⁶ “tebaasının İran ile önemli miktarlardaki ticareti uğruna Hazar Denizi'nin batı kıyılarında hakimiyetini yaymaya ve sağlamlaştırmaya uzun zamandır büyük bir özen göstermiş olan Petro İran imparatorluğunun çöküşünü mümkün olduğunca kendi amaçları için kullanmanın zamanı geldiğine hükmetmişti. Bu defa Babıali'den bile erken davrandı.” Johann Wilhelm Zinkeisen, *Osmanlı İmparatorluğu Tarihi*, c. V, s. 415; Nicolae Jorga, *Osmanlı İmparatorluğu Tarihi* (1669-1774), c. IV, s. 330; Laurence Lockhart, *The Fall of The Safavi Dynasty and The Afghan Occupation Of Persia*, Cambridge 1958, s. 219

²⁴⁷ BOA., AE. SAMD., III., 44/4401 26 Şubat 1723 (20 Cemâziyelevvel 1135)

²⁴⁸ Johann Wilhelm Zinkeisen, *Osmanlı İmparatorluğu Tarihi* (1669-1774), c. V, s. 420; Aydın Mertayak, *Nişli Mehmed Ağa'nın Rusya Sefâreti ve Sefâretnâmesi (1722-1723)*, Gaziosmanpaşa Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yüksek Lisans Tezi, Tokat 2005, s. 64

²⁴⁹ “Çar-ı mesfûr Demirkapıda vâkı' Derbend Kal'asını zabt ve derûnuna 'asker vaz' iylediği ve içerde ba'zı mahallere dahi 'asker bıraktığı tahrîr ve i'lâm...”, “...kal 'a-ı mezbûr derûnuna Çar-ı mesfûr 'asâkir-i vâfire vaz' idub 'avdet...”, “...ve bu sene yine ol taraflara doğru hareket fikrinde olduğu mütevâtirdir...” BOA., C. HR., 184/9187 26 Şubat 1723 (20 Cemâziyelevvel 1135); BOA., AE. SAMD., III., 44/4401 26 Şubat 1723 (20 Cemâziyelevvel 1135); W. Barthold, “Derbend”, *İA*, c. III, s. 538; Nicolae Jorga, *Osmanlı İmparatorluğu Tarihi*, c. IV, s. 330

Ardından, alınan karar Çar'ın İstanbul'daki elçisine bildirildi ve Çar'ın böyle bir eylemden vazgeçmesi gerektiği hatırlatıldı. Aksi durumda, Şirvan, Şemahı, Tiflis ve Gence üzerine hareket edileceği kendilerine bildirildi.²⁵⁰

2.d. II. Tahmasb'ın Barış Diplomasisi ve Osmanlı Hükümetinin Sefer Kararı

Mahmut Han Afgan, Isfahan'ı ele geçirdiğinde Kazvin'de bulunan ve şahlık iddiasında bulunan Safevi hanedanından Şehzade Tahmasb, Osmanlı Devletiyle İran hükümeti arasında imzalanan antlaşmaları kendi adına yürürlüğe koymak için, Berhurdar adında bir adamını İstanbul'a elçi olarak gönderdi. Elçi, Kars'a geldiğinde Erzurum Valisi Silahtar İbrahim Paşa'nın engeliyle karşılaştı ve Vali onu bir süre Erzurum'da tuttu. Vali'ye göre elçinin İstanbul'a gitmesi gereksizdi. Bununla birlikte durumu İstanbul'a bildirdi. Gelen cevapta da elçinin Erzurum'da tutulması istenmekteydi.²⁵¹ O Sıralar, Şehzade Tahmasb'ın adamlarından Murtaza Kuli Bey adında bir elçi daha geldi. Van Valisi Vezir Köprülüzade Abdullah Paşa, İran'dan gelen elçiyi İstanbul'a yolladı. Murtaza Kuli Bey de iki ülke arasındaki barışın devamını istemekteydi. Osmanlı sadrazamı ise İran'ın içine düştüğü durumdan duyduğu memnuniyetsizliği dile getirdi. Ardından, İran'ın karıştığını Safevi iktidarının son bulma noktasına geldiğini, İran topraklarına yabancı güçlerin saldırdığını, Kandehar'da Mir Mahmud ve Herat'ta Mir Kasım'ın ayaklandığını, ayrıca Rusların Derbent'i ele geçirip Gilan ile Esterabad'a doğru harekete geçtiklerini bu nedenle İran'a girme arzusunda olduklarını belirtti.²⁵²

Osmanlı sadrazamı'na göre, bunlar İran'da kötüye gidişin belirtileriydi ve kendilerince bu olaylar ile İran üzerine sefer düzenleme arasında bir koşutluk bulunmaktaydı. Bir bakıma bu olaylar karşısında Osmanlı hükümetini harekete geçiren unsur, 1578 seferinde olduğu gibi İran içindeki karışıklıklardı. Bu nedenle, geçmiş yıllarda kontrol altına alınan Revan ve Tebriz dahil olmak üzere, Azerbeycan ile Bağdat tarafında sınıra yakın yerleşim yerlerini ele geçirmek üzere asker sevk edildiğini ve savaş konusunda kararlı olduklarını dile getirdi. Osmanlı sadrazamı, ayrıca Şehzade Tahmasb'dan söz konusu yerleri Osmanlı hükümetine teslim etmesini ve Osmanlı

²⁵⁰ “lezgi tâ'ifesi ittihâd-ı din-i Ahmedi ve şer'-i şerif-i Muhammedî muktezâsı üzere ilticâları kabûl olunan ehl-i İslâm'dan ve memleketleri dahi memâlik-i padişahi muzâfâtından ma'dûd olmağla fimâ ba'd Çar-ı müşârun ileyhın ol tarafa îsâl-ı mazarrat kasdı sulh ve salaha muğâyir ve tâ'ife-i merkûmenin ve memleketlerinin himâyet ve sıyâneti şer'an lâzım olmuştur...” BOA., AE. SAMD., III., 44/4401 26 Şubat 1723 (20 Cemâziyelevvel 1135); BOA., C. HR., 184/9187 26 Şubat 1723 (20 Cemâziyelevvel 1135)

²⁵¹ Râşid Mehmed Efendi, *Târih-i Râşid*, c. VI, s. 72, 73; BOA., A., DVNSMHH. d., 131/773 30 Ekim 1723 (30 Muharrem 1136); BOA., A. DVNSMHH. d., 131/355 16 Nisan 1723 (10 Receb 1135)

²⁵² Râşid Mehmed Efendi, *Târih-i Râşid*, c. VI, s. 73

Sultanı'nın himayesine girmesini istedi. İran'daki karışıklıklar son bulunca şehzadenin uygun bir yere yerleştirileceğini vadetti.²⁵³

Nitekim gelişmeler, Rusların Derbent'in yanı sıra Hazar Denizi kıyısındaki diğer İran kentlerini de işgal edeceklerine işaret etmekteydi. Rusların bu girişimi, Osmanlı devlet adamlarına Afgan isyanı sırasında 1722 yılında kararlaştırılan İran harekatı için eyleme geçme imkanı verdi. Dahası, Rusların ileri hareketinin engellenmesi gerektiği, Mir Veys oğlu Mahmut Han'a da bildirildi. Osmanlı yöneticilerinin bu söylemlerinin somut tezahürü ise, Erzurum Valisi İbrahim Paşa'nın harekete geçirilmesi oldu ve 8 Mart 1723 yılında Paşa'ya, Tiflis'i ele geçirmesi için gerekli talimat verildi.²⁵⁴ Ardından Kafkas, Azerbeycan ve Irak bölgesinde üç koldan İran topraklarına sefer düzenlendi. Kafkas cephesinde Tiflis'in yanı sıra, Nahçıvan, Revan, Lori ve Gence, Azerbeycan bölgesinde Hoy, Çors, Tasuc, Merend, Tebriz, Urumiye ve Erdebil, Irak bölgesinde de Erdelan, Kirmanşah, Hemedan ve Luristan bölgeleri ele geçirildi.²⁵⁵ Bu süreçte, Osmanlı yöneticileri Niyazova, Bakü ve Hazar sahillerini kontrol altına alma girişiminde bulunduyorsa da, Ruslar erken davranıp 1723 yılında Bakü ile Gilan'ı ele geçirdiler. Ardından, Afganları İran'dan çıkarma vaadiyle 23 Eylül 1723 yılında İran Şahı adına elçisi ile Petersburg'da bir antlaşma yapıp, Bakü, Derbent ve Gilan'a ilave olarak Mazenderan ve Esterabad eyaletlerinde de kontrolü sağladılar.²⁵⁶

Rusların Derbent'i işgal etmesi ve Hazar sahillerine uzanması, Osmanlı Devleti'nin Kafkas harekatını başlatmasına sebebiyet vermiş gibi görünse de gerçekte sefer kararı, İran'daki merkezi otoritenin bozulmasıyla ilgiliydi. Zira, İran'da merkezi otoritenin sarsılmasıyla Kafkas topluluklarının ya da Rusların güneye inmesi arasında bir paralellik bulunmaktaydı. Afganların henüz Isfahan'ı işgali sırasında Revan, Tebriz, Gence ve Tiflis bölgesinin kontrol altına alınması gerektiğine dair kayıtlar da bu gerçeğe

²⁵³ "...ve mukaddemen feth ve teshîri ba'zı selâtîn-i 'adl-ı âyîn-i 'Osmâniyeye nasb olan buldân ve emsârdan Revan ve Tebriz ve sâ'ir bilâd-ı Azerbeycan ve Bağdad cânibinde dahi sınura karîb mahallerin (ed-def'u eshelu mine'r-ref'i) mücebince serpençe-i ağıyâra giriftâr olmasından mukaddem zabt ve teshîri için üç taraftan ser'asker ile ta'yîn-i sipah-ı kişvergîr kılınmışdır." Râşid Mehmed Efendi, *Târih-i Râşid*, c. VI, s. 74

²⁵⁴ BOA., AE. SAMD. III., 44/4401 26 Şubat 1723 (20 Cemâziyelevvel 1135); BOA., A. DVNSMHH. d., 131/278 8 Mart 1723 (30 Cemâziyelevvel 1135); BOA., AE. SAMD. III., 183/17743 30 Mayıs 1723 (24 Şaban 1135)

²⁵⁵ İsmail Hakkı Uzunçarşılı, *Osmanlı Tarihi*, c. IV/1, Ankara 1982, s. 177-182

²⁵⁶ Osmanlı yöneticileri Diyarbakır beylerbeyinin bir an önce harekete geçip Niyazova ve Bakü ile Hazar sahillerini ele geçirmesini istedi. Bkz. BOA., A. DVNSMHH. d., 131/561 12 Ağustos 1723 (10 Zilkade 1135); Johann Wilhelm Zinkeisen, *Osmanlı İmparatorluğu Tarihi* (1669-1774), c. V, s. 422; Nicolae Jorga, *Osmanlı İmparatorluğu Tarihi*, s. 331; Akdes Nimet Kurat, *Rusya Tarihi (Başlangıçtan 1917'ye kadar)*, Ankara 1999, s. 262

işaret etmektedir. Bu süreçte, Osmanlı hükümetinin dış siyasetine yön veren koşullar, 1578 yılında olduğu gibi yine devletin kendi sınır güvenliği oldu. Osmanlı yöneticileri, İran’da meydana gelen olayları eski sistemin çöküşü şeklinde gördüler ve üç koldan, İran üzerine yapılan seferi kendi sınırlarını koruma çabası içinde olan bir uygulama saydılar. Bu hareketin yeni bir savaşı göze alma riskine rağmen yapılmış olması, 1578 yılının savaş koşulları ile şimdiki hareketin birbirine benzediğini ve farklı bir seçeneğin olmadığını göstermektedir. Bu nedenle, modern araştırmaların bir kısmının olaylar arasındaki ilişkileri dikkate almadan, bu savaşı da fırsatçılık olarak değerlendirmesi gerçekçi değildir. Nitekim Hammer ve Jorga dahil birçok araştırmacı bu seferi “fırsatçılık” olarak görmektedir.²⁵⁷ Mir Veys oğlu Mahmut Han’ın Isfahan’ı ele geçirmesi sırasında, devlet adamlarının durum netleşene kadar bir süre durup beklemesi bile, bu hareketin fırsatçılık olmadığını birinci elden kanıttır. Dahası, merkezden sınır valilerine gönderilen ve mühimme kayıtlarında yer alan yazışmalarda “İran Şahı’nın içinde bulunduğu zaafiyetten yararlanılmadığı, İran’daki karışıklık sırasında yalnız sınır ötesi yerleşim yerlerinin kontrolü için asker gönderildiği ve Şah, başarılı olduğu takdirde sorunun iki ülke arasında dostça görüşüleceğini” belirten ifadeler bulunmaktadır.²⁵⁸

Bu ifadeler Osmanlı hükümetinin fırsatçılık yapmadığını ve doğuda topraklarını genişletme arzusunda olmadığını göstermektedir. Aksine devletin uzun bir zaman dilimi içerisinde oluşmuş ve yerleşmiş bazı ilkelere sıkı sıkıya bağlı olduğunu, komşu ülkede yaşanan siyasi istikrarsızlık ve taht kavgaları sırasında olası bir göç ve saldırı ile Rusların güneye inme ihtimaline karşı, sorunu kendi sınırlarından uzak tutmak ve İran topraklarında kontrol altına almak için, Kafkas dağlarının güneyinde ve Zagros dağlarının arka yüzünde tampon bölgeler oluşturma amacına işaret etmektedir. Bunun dışında İran

²⁵⁷ “Babı Ali politikası bu hanedan değişikliğinden ve hükümdarının gevşekliği yüzünden İran’ın içine düştüğü durumdan yararlanmasını bildi.” Baron Joseph Von Hammer Purgstall, *Büyük Osmanlı Tarihi*, c. VII, İstanbul 1997, s. 294; “24 Haziran’da Babıali Kur Nehri deltasından Türk Hemedan üzerinden Kirmanşah’a kadar giden bir sınır hattına sahip oldu. Böylece iki yüz yıldır elde etmeye çalıştığı bir bölgenin tamamını eline geçirmiş oldu.” Nicolae Jorga, *Osmanlı İmparatorluğu Tarihi*, c. IV, s. 333; Ayrıca bkz. İlker Külbilge, *18. Yüzyılın İlk Yarısında Osmanlı-İran İlişkileri (1703-1747)*, Ege Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Doktora Tezi, İzmir 2010, s. 343

²⁵⁸ “...Acem Şahı’nın bu güne za’fı hali vakitlerinde devlet-i ‘aliyyem tarafından memalike taarruz olunmak tab’ı şahâneme mugayir olup...”, “....Şâh’ı müşarun ileyh kuvvet bulup müdafaalarına zaferyab olur ise ol vakitte muktezası üzere adl-ü insaf ile hareket ve mâbeynimizde ahsen vech ile görölüb dostluk merasimine riayet olunmak üzere şimdilik memâlik-i mahrusam civarında olup ecdad-ı izamım zamanlarında nice kere Devlet-i ‘Aliyyemin zabt ve tasarrufuna girip himaye-i hümayunumuza mûtaad olan memleketlerinden herkes kendü hududuna karib ve münasip olan kılâ’ ve buka’ı şurût-ı mezkûre üzere zabt ve ahalisini hıfz ve hirasat eylemeleri...” *Mühimme Defteri 130*, s. 360, aktaran İsmail Hakkı Uzunçarşılı, *Osmanlı Tarihi*, c. IV/I s. 174; “...Devlet-i Safeviyye muzmahil olmak hasebiyle Devlet-i ‘Aliyyem tarafından Memâlik-i Devlet-i ‘Aliyyeme semt ve munâsib olan mahallerini ahz ve zabt için her taraftan ‘asker ba’s ve irsâl...” Râşid Mehmed Efendi, *Târîh-i Râşid*, c. VI, s. 159

içlerine doğru bir hareketin varlığından söz etmek pek olası görülmemektedir. Kanuni Sultan Süleyman ve IV. Murat dönemi sınırlarını koruma talebi, yeni yerler alma ve genişleme arzusundan daha önemli olduğu için, bu sınırları korumak adına böyle bir işgal girişimi zorunlu olarak ortaya çıkmıştır. Bu tür bir hareket, Birinci Dünya Savaşı'na kadar iki ülke ilişkilerinde alışılmadık bir durum da değildir.

Osmanlı hükümetinin kendi sınırları ile İran arasında bulunan doğal sınırın, hatta sınırın sıfır noktası olarak gördüğü geçitlerin giriş kısmının bir adım ötesi üzerinde uzun süreli egemenlik kurmasını zorlaştıran, hatta imkansızlaştıran faktörlerin başında coğrafi engeller gelmekteydi. Zira coğrafi şartlar, İran'da siyasi istikrar zamanlarında, Osmanlı yönetiminin kendi doğal sınırının ötesinde bulunan İran toprakları üzerinde doğrudan denetim kurmasını ve İran içlerine doğru ilerlemesini engellemekteydi. İklim şartları, Anadolu ve İran coğrafyasını birbirinden ayırmakta, kışın kar ve buzlarla dolan geçitler, Anadolu'dan gerekli lojistik destek sağlama imkanını zorlaştırmaktaydı. Daha doğrusu imkansız hale getirmektedir. Nitekim Yavuz Sultan Selim ve Kanuni Sultan Süleyman'ın kış gelir gelmez Tebriz'i terk edip Amasya'ya hareket etmeleri, Tebriz özelinde Anadolu'dan Tebriz'i kontrol etme araçlarının sınırlı oluşuyla ilgilidir. Hatta Tebriz birçok kez ele geçirilmesine rağmen, şehrin Osmanlı idari sistemi içerisinde yer almamasının gerekçesini de bu coğrafi gerekçeler oluşturmaktadır. Kanuni Sultan Süleyman'ın üçüncü İran seferinde (1553-1554), kışı Amasya'da geçirmek istemesiyle, Abbas Mirza'nın 1821 tarihli seferinde, Anadolu'dan Tebriz'e geçip, kışı Tebriz'de geçirmek istemesini aynı mantık içerisinde ele almamız gerekmektedir.

Osmanlı Devleti açısından bu tampon bölgelerin nereler olduğu, 21 Mart 1590, 24 Haziran 1724 ve 3 Ekim 1727 tarihli antlaşmalarda açıkça belirtilmiştir.²⁵⁹ Antlaşma maddeleri, Tiflis'ten Hazar Denizi'ne yatay, Tebriz'den Kirmanşah'a dikey uzanan tampon bölgelere ait resmi birer kanıttır. Nitekim, Safeviler ile 1578 yılında başlayan savaşların sonunda, 1590 yılında imzalanan antlaşmaya göre Tebriz, Karacadağ, Gence, Karabağ, Şirvan, Gürcistan, Nihavend, Luristan ve buralara tabi olan yerler Osmanlı tasarrufuna geçmişti.²⁶⁰ Osmanlı Devleti'yle Rusya arasında 1723 tarihli İran seferi sonrasında, 24 Haziran 1724 yılında imzalanan İstanbul Antlaşması'nın üçüncü maddesine göre, Aras ve Kura nehirlerinin birleştiği yerden itibaren Erdebil İran'da

²⁵⁹ Tarihleri İsmail Hakkı Uzunçarşılı'dan aldım. İsmail Hakkı Uzunçarşılı, *Osmanlı Tarihi*, c. III/I, s. 63 ve c. IV/I, s. 186, 193

²⁶⁰ Feridun Bey, *Münşeât-ı selâtîn*, c. II, s. 160

kalmak üzere, bu hattın batısında bulunan Ordubad, Tebriz Gölü, Merend, Merağa, Rumiye, Hoy, Çors, Selmas, Gence, Barda', Karabağ, Nahçıvan, Revan ve Üç Kilise Osmanlı Devletinde kalacaktı. Yine Erdebil'den Tebriz'e, Tebriz'den de Hemedan ve Kirmanşah'a uzanan alanın batısında yer alan toprakların Osmanlı Devletine aidiyeti kabul edilmekteydi.²⁶¹ Varılan antlaşmayla, bu güvenlik koridoru, resmen Osmanlı Devleti'nin sınırları içerisine alındı. Osmanlı yönetiminin yine 1723 tarihli İran seferi sonrası, 3 Ekim 1727 yılında Afgan Şah'ı Eşref Şah ile imzaladığı antlaşmaya göre, bu güvenlik koridoru, Rusya'dan sonra Afgan idaresindeki İran hükümeti tarafından da resmen kabul edildi. Buna göre Tiflis ve Gürcistan, Karabağ ve Revan, Ordubad ve Nahçıvan, Azerbeycan ve Gence, Şirvan ve Şamahı ile Tebriz, Merağa ve Sine ve Erdelan, Tuy ve Serkan ve Nihavend ve Hemedan, Kirmanşah, Hürremabad ve Luristan resmen Osmanlı yönetimine bırakıldı.²⁶²

Osmanlı Devletinin 1590 yılında İran, 1724 yılında ise Rusya hükümetleriyle imzaladığı antlaşmalar arasında, 1724 yılında Hazar Denizi kıyılarının Rusya'ya verilmesi dışında herhangi bir farklılık bulunmamaktadır. Osmanlı Devletinin sınır güvenliğinin Hazar Denizi'ne kadar uzanması, Osmanlı Devleti ile Rusya'yı, 1723 yılında İran toprakları üzerinde hak iddialarıyla karşı karşıya bıraktı. Nitekim, Ruslar Kandehar'da başlayan olayları fırsat bilerek, kısa süre içerisinde Bakü ve Gilan'a asker çıkarmayı başardılar. Yoksa, Kandehar'da (Afganistan) başlayan bir isyanın kısa bir süre sonra Osmanlı Devleti ile Rusya'yı karşı karşıya bırakmasının başka bir açıklaması olamazdı. Ruslar, II. Tahmasb ile yaptıkları antlaşmaya dayanarak, bu topraklar üzerinde hak iddia ettiler. Dahası, Tahmasb ile yaptıkları antlaşma gereğince, Osmanlı Devletinden İran hükümeti ile antlaşmasını ve İran topraklarını terk etmesini istediler.²⁶³ 1724 tarihli antlaşma ile Kura Nehri'nin ötesinin Ruslar'a verilmesi, Osmanlı Devletinin Kafkas dağlarının güneyindeki tampon bölgelerin bir bölümünden vaz geçmesine ve Ruslar'ın güneyde İran toprakları üzerinde nüfuz kurmasına yol açmıştır. İstanbul Antlaşması'nda (1724) Rusya'nın elde ettiği yerler, Kura Nehri'nin ötesiyle sınırlı olmasına rağmen, Rusların daha önce görmediğimiz bir biçimde Hazar Denizi üzerinden güneye inmeyi başarması, Osmanlı Devletinin Kafkaslar ve Hazar Denizi üzerinden gelmesi muhtemel tehlike karşısındaki hassasiyetinin boşuna olmadığını göstermektedir.

²⁶¹ Râşid Mehmed Efendi, *Târih-i Râşid*, c. VI, s. 165; Ensar Köse, *Osmanlı Devleti ve Rusya Arasında Kafkasların Taksimi (1724 İstanbul Antlaşması)*, s. 320

²⁶² Râşid Mehmed Efendi, *Târih-i Râşid*, c. VI, s. 511

²⁶³ Râşid Mehmed Efendi, *Târih-i Râşid*, c. VI, s. 146

Gerçekten kendi güvenliğini sağlamak üzere yapılan askeri hamleler, zaman itibarı ile farklı dönemlerde ve çok kere aynı mahallerde hem de muhteva bakımından benzer bir biçimde meydana geldiği için aralarında bir ilişkinin olması tabiidir. Bu ilişki, Osmanlı hükümetinin Rusya ve İran üzerinden gelebilecek tehlikeyi, doğal sınır olarak belirlediği hattın ötesinden yani Kafkas dağlarının güneyinden ve Zagros dağlarının İran'a bakan yüzünden önlemeyi ilke edinen bir devlet anlayışı idi. Ferhat Paşa zamanında imzalanan 1590 tarihli antlaşmanın, kısa bir süre sonra bir referans noktası olmaktan çıkması ve Osmanlı yönetiminin 1612 ve 1618 tarihli antlaşmalarla Kanuni Sultan Süleyman dönemi sınırlarına dönmesi, siyasal ilişkilerde İran hükümetine terk edilen yerlerin, amaçlanan hedefler arasında olmadığını göstermektedir.²⁶⁴

Bu noktada Ferhat Paşa zamanında, 1590 yılında imzalanan antlaşma ile 1723 yılında yapılan sefer sonrası ele geçirilen ve 1727 yılında Afgan Şahı Eşref Şah tarafından imzalanan antlaşma şartları gereği, Osmanlı hükümetine bırakılan yerlerin bir süre sonra benzer bir dönüşüme uğraması ve tamamının İran hükümetine terk edilmesi, bu değerlendirmeyi haklı çıkarmaktadır. Başka bir ifadeyle, yine 1723 tarihli İran seferinin bir sonucu olarak, 10 Ocak 1732 yılında Osmanlı hükümeti adına Ahmet Paşa ile İran hükümeti adına Muhammed Rıza Kulı arasında imzalanan Antlaşma ile - ki antlaşmada Gence, Tiflis, Revan, Nahçıvan, Kaheti, Kartli, Şirvan, Şamahı ve Dağıstan Osmanlı Devletine, Tebriz, Erdelan, Kirmanşahan, Hemedan, Huveyze ve Luristan eyaletleri İran hükümetine bırakılmaktaydı-²⁶⁵ bu tampon bölgenin bir kısmının, 4 Eylül 1746 tarihli antlaşma ile tamamının İran'a bırakılması ve Osmanlı Devletinin IV. Murat dönemi sınırlarına çekilmesi arasında bir paralellik söz konusudur.²⁶⁶

Osmanlı siyasi tarihinde, Kafkas dağlarının güneyinde ve Tebriz-Luristan hattında ele geçirilen bu yerlerin kısa süreli savaşlar veya antlaşmalar sonucu sık sık el değiştirmesi, başka bir ifadeyle İran'a terk edilmesi, bu hattın temel hedef olmadığını birinci göstergesidir. İran ile Anadolu ve Mezopotamya arasındaki tabii engeller, İran'dan alınan yerleri lojistik açıdan desteklemeyi zorlaştırmakta hatta imkansızlaştırmaktaydı.

²⁶⁴ "...Ba'dehû Erzurum ve Bağdad câniblerinde merhûm Sultan Süleyman zamanında Şah Tahmasb ile olan sulhde maktû olan hudûd üzre sınır kesilib ma'hûd hariri her sene irsâl etmek üzere sulha karar verildi." Naîma Mustafa Efendi, *Târih-i Na'imâ* (haz. Mehmet İpşirli), c. II Ankara 2007, s. 391

²⁶⁵ Antlaşmada ayrıca Azebeycan tarafında Aras Nehri, Irak tarafında Derne ve Derteng ve sair eski hudud iki taraf için haddi fasıla sayılacaktı. Subhî Mehmed Efendi, *Subhî Târîhi* (haz. Mesut Aydınar), İstanbul 2007, s. 143; Abdulkadir Özcan, "Mahmud I", *DİA*, c. XXVII, s. 349

²⁶⁶ "...Sultan Murad-ı râbi' hudûdu üzre kat'ı hudûd edüp sulh olundukda..." Şem'dânîzâde Fındıklılı Süleyman Efendi, *Mür'î't-tevârih* (haz. Münir Aktepe), c. I, İstanbul 1976, s. 121; Abdulkadir Özcan, "Mahmud I", *DİA*, c. XXVII, Ankara 2003, s. 350

Bu nedenle, Osmanlı hükümetinin kendi tabii sınırlarının ötesindeki iktidarının geçici olduğunu bilmek, iki ülke ilişkilerini anlamak açısından önem arz etmektedir. Nitekim, İran'da siyasi istikrarı elde eden güçler, Kafkas dağlarının güneyinde ve Tebriz-Luristan hattında oluşturulan bu güvenlik kuşağını kısa sürede kontrol altına almakta ve bu sahaya yeniden egemen olabilmekteydi. Oysa, Osmanlı hükümeti İranlı yöneticilerin Kanuni Sultan Süleyman ve IV. Murat dönemi sınırlarını aşarak, Osmanlı topraklarında egemenlik kurmasına hiçbir zaman izin vermedi ve bu hatta, en ufak bir değişimin sürekli olarak karşısında durdu. Bu nedenle, Kanuni Sultan Süleyman döneminden itibaren İran'ın Şah İsmail dönemi sınırlarına ulaşmak için sarf ettiği çaba, Şah Abbas (1587-1629), Nadir Şah (1736-1747) ve Feth Ali Şah (1797-1834) zamanlarında kısmen başarılı olsa da, hep sonuçsuz kaldı ve Osmanlı hükümeti, her defasında Anadolu'nun doğusu ve Irak coğrafyasında kaybettiği toprakların tamamını geri alıp sınırlarına dahil etti. Daha doğrusu, Osmanlı hükümetinin, İran'daki karışıklıklar sırasında sınır ötesi harekatiyle, Anadolu ve Mezopotamya'yı elde tutma arasında bir denge söz konusuydu. Bu tabii sınırın Osmanlı yüzündeki bir bölgeyi, hatta Anadolu ve Mezopotamya'ya açılan geçitlerin giriş kısmını kaybettiği zaman, imparatorluk kimliğiyle ne Mezopotamya'yı ne de Anadolu'nun doğusunu elinde tutamayacağını bildiği için, bu konuda çok sıkı bir hassasiyet göstermiş ve Rusların Berlin Antlaşması'yla (1878) Kars'ı ele geçirmeleri dışında -ki bunun imparatorluğu çökertecek olumsuz sonuçları Birinci Dünya Savaşı'nda görülecektir - bu dengeyi bozacak herhangi bir eylemin gerçekleşmesine izin vermemiştir. İki ülkenin dört yüz yıllık ilişkilerinin incelenmesi bu değerlendirmeyi kanıtlamaktadır.

3. BİRİNCİ DÜNYA SAVAŞI KAFKAS VE İRAN HAREKATI

Sınır siyasetinde bu dengeleri değiştirecek herhangi bir durum ve değişim ile Mezopotamya ve Anadolu'nun doğusunda büyük toprak kayıplarının yaşanacağı tezi arasında, bir münasebet olup olmadığının yegane örneğini, Berlin Antlaşması sonrasının koşullarında görmekteyiz. Osmanlı Devleti ile Rusya arasında 1877-1878 yılında gerçekleşen ve Osmanlı hükümetinin yenilgisiyle sonuçlanan savaş sonucunda, Rusların Ayastefanos Antlaşması'nın (5 Mart 1878) on dokuzuncu maddesine göre Kars, Ardahan, Batum ve Bayezid'i alıp Anadolu'nun doğusuna girmeleri, imparatorluğun toprak bütünlüğünün fiili anlamda büyük bir darbe aldığını göstermektedir. Zira, imparatorluk sınırları içerisinde bulunan bir toprak parçasının veya bu sınırlara uzanan geçitlerin uç noktasının kaybedilmesi, doğu cephesinde büyük toprak kayıplarının yaşanacağı

anlamına gelmekteydi. Başta İngiltere olmak üzere büyük devletlerin Ayastefanos Antlaşması'nın şartlarına şiddetle karşı çıkmaları ve bu tarihten sonra Osmanlı Devletinin toprak bütünlüğünden vazgeçmeleri, bu bakımdan anlamlı görülmelidir. Oysa bundan yirmi iki yıl önce, 30 Mart 1856 yılında imzalanan Paris Antlaşması'nın yedinci maddesine göre, Osmanlı Devletinin toprak bütünlüğünü garanti altına almışlardı.²⁶⁷

Ayastefanos Antlaşması, Ruslara bugünkü Doğu Anadolu'nun tamamı üzerinde egemenlik kurma fırsatı sunduğu gibi Erzurum, Erzincan ve Suşehri üzerinden Anadolu içlerine uzanma imkanı da vermektedir. Bu nedenle, dönemin İngiltere Başbakanı Disraeli, 93 Harbi'nin sonuçları üzerine, Rusların Akdeniz'e inme fırsatı elde ettiklerini, dolayısıyla Akdeniz'deki dengelerin kendi aleyhlerine değiştiğini ve bu nedenle Kıbrıs ile İskenderun'un işgal edilmesi gerektiğini, İngiliz hükümetine teklif etti. Ancak İngilizler, işgal yerine Osmanlı hükümeti ile müzakere yolunu tercih ettiler. Bunun üzerine İngiltere'nin İstanbul Büyük Elçisi Henri Layard ile Osmanlı hükümeti arasında 25 Mayıs 1878 yılında bir görüşme gerçekleşti ve adanın idaresi 4 Haziran 1878 yılında taraflar arasında imzalanan bir antlaşma ile İngiltere'ye devredildi.²⁶⁸

Kıbrıs'ın idaresinin İngiltere'ye devrini mümkün kılan antlaşmanın girişi ve birinci maddesi, Rusya ile Ayastefanos'da imzalanan antlaşmanın düzeltileceği ve Kars, Ardahan, Batum'u elinde tutan Rusya'nın kesin bir antlaşma ile belirlenecek Osmanlı topraklarından bir kısmını istilaya kalkışması durumunda, İngiltere'nin Osmanlı Devleti ile birlikte Ruslara karşı savaşağını taahhüt etmekteydi.²⁶⁹ İngiltere ile Kıbrıs'ın idaresinin devri hakkında 4 Haziran 1878 tarihinde imzalanan antlaşmaya ek olarak, 1 Temmuz 1878 tarihinde bir antlaşma daha imzalandı. Bu antlaşmanın altıncı maddesine göre, Rusya son savaşta yani 93 Harbi'nde işgal ettiği yerleri Osmanlı Devletine iade ettiği takdirde, İngiltere, Kıbrıs Adası'ndan ayrılacak ve 4 Haziran 1878 tarihli antlaşmanın hükmü ortadan kalkacaktır.²⁷⁰

²⁶⁷ On dokuzuncu madde: "...Ardahan ve Kars ve Batum ve Bayezid ile Soğanlı'ya kadar olan yerler terk idilecektir..." Bkz. Nihat Erim, *Devletlerarası Hukuku ve Siyasi Tarih Metinleri*, c. I, Ankara 1953, s. 346, 396; Kemal Beydilli, "Paris Antlaşması", *DİA*, c. 34, s. 171

²⁶⁸ Rifat Uçarol, *1878 Kıbrıs Sorunu ve Osmanlı-İngiliz Antlaşması (Ada'nın İngiltere'ye Devri)*, İstanbul 1978, s. 39, 40

²⁶⁹ Nihat Erim, *Devletlerarası Hukuku ve Siyasi Tarih Metinleri*, c. I, s. 401, 402

²⁷⁰ Altıncı madde: "Rusya, Kars'ı ve son savaşta Ermenistan'da işgal etmiş olduğu diğer yerleri Osmanlı Devleti'ne geri verdiği takdirde, Kıbrıs Adası İngiltere tarafından boşaltılacak ve 4 Haziran 1878 tarihli sözleşmenin hükmü kalmayacaktır." Aktaran, Rifat Uçarol, *1878 Kıbrıs Sorunu ve Osmanlı-İngiliz Antlaşması*, s. 71; Tahsin Ünal, *Türk Siyasî Tarihi*, Ankara 1978, s. 298, 299

Ayastefanos Antlaşması yerine imzalanan Berlin Antlaşması (13 Temmuz 1878), Bayezid ve Eleşkirt'i Osmanlı Devletine vermeyi taahhüt etmişse de²⁷¹ Kanuni Sultan Süleyman ve IV. Murat dönemi antlaşmalarında Osmanlı sınırları içerisinde alınan ve Anadolu'nun toprak bütünlüğü açısından hayati bir öneme sahip olan Kars'ın Ruslara verilmesi, doğu sınırında yapılan düzenlemenin, imparatorluğun toprak bütünlüğüne ciddi bir katkı sağlamayacağına işaret etmektedir. Bu tezin ana fikri de 1878 yılından sonra imparatorluğun toprak bütünlüğünün büyük bir darbe aldığı ve doğuda Osmanlı Devletinin II. Bayezid dönemi sınırlarına çekilme sürecinin başladığı esasına dayanmaktadır. Osmanlı Devletinin Londra Sefaretinde görevli Hakkı Paşa'nın, Osmanlı-İran sınır meselesi üzerine Osmanlı hükümetine sunduğu 13 Mart 1913 tarihli bir raporda, Osmanlı Devletinin toprak bütünlüğünün tehdit altında olduğunu belirtmesi ve İngiltere'nin Kıbrıs'a karşılık Anadolu'nun toprak bütünlüğünü teminat altına aldığını belirtmesi, Osmanlı devlet adamlarının tehlikenin boyutlarının farkında olduğunu göstermektedir.²⁷²

Osmanlı yönetimi, Berlin Antlaşması sonrası Osmanlı-İran sınırında beliren Rus tehlikesine karşı yeni önlemler almak zorunda kaldı. Hatta bundan sonraki süreçte alınan önlemlerin önemli bir kısmı, Rus tehlikesini oluşturan şartlara uygun bir muhteva ile gerçekleşti. Kıbrıs'ın idaresinin İngiltere'ye devri dışında, Anadolu'nun doğusunda kurulan Hamidiye Alayları, Rus tehdidine karşı sınır güvenliği için alınan bir diğer önlemdi. Bu nedenle II. Abdülhamid tarafından 1891 yılında Rus Kazak modeli örnek alınarak oluşturulan bu alaylar için, "resmi olarak Rus tehdidine karşı sınırı korumakla görevlendirilen askeri birlikler" tanımı yapılmaktadır.²⁷³

Mark Sykes'e göre de ülke yöneticileri, Birinci Dünya Savaşı'ndan on yıl önce - ki bu 1894'lü yıllara tekabül ediyor- iki ülke sınırının kuzeyinde bulunan geçitleri, İran sınırları içerisinde kontrol altına alma ihtiyacı hissetmişlerdi. Bunun için İran'ın zaafiyetinden yararlanarak Urumiye (Rumiye) Gölü'nün batısındaki askeri sevkîyat yollarını kontrol altına alıp, Rusların ileri hareketine engel olmak çabası içindeydiler. Sykes, bu süreçte Rusların da boş durmadığını ve erken davranıp İran içlerine asker sevk

²⁷¹ Altmışıncı bend: "Ayastefanos muahedesinin on dokuzuncu maddesi mucibince Rusya'ya terk olunan (Eleşkird) vadisile (Bayazid) şehri Devlet-i Aliyyeye iade olunacaktır." Nihat Erim, *Devletlerarası Hukuku ve Siyasi Tarih Metinleri*, c. I, s. 422

²⁷² Melike Sarıçioğlu, *Osmanlı-İran Hudut Sorunları (1847-1913)*, Ankara 2013, s. 168, 169

²⁷³ Nejat Abdulla, *İmparatorluk Sınır ve Aşiret (Kürdistan ve 1843-1932 Türk-Fars Sınır Çatışması)*, İstanbul 2009, s. 270

etmeyi planladıklarını belirtmektedir.²⁷⁴ Nitekim Rusya, 1909 yılında İran'da başlayan iç karışıklıklar sırasında aradığı fırsatı buldu ve ülkedeki yabancıların can güvenliğini bahane ederek Tebriz, Enzeli, Kazvin ve Erdebil'e askeri birlikler yerleştirdi. Rusya süreç içerisinde, gerek İran ile arasındaki gerginlik ve gerekse Doğu Azerbeycan'da Osmanlı askerlerinin varlığını bahane ederek, İran topraklarındaki askeri varlığını devam ettirdi.²⁷⁵

Bu tarihten itibaren Azerbeycan'da bulunan Culfa'dan Tebriz'e kadar olan alana yerleşen Ruslar, bir süre sonra Hoy ve Urumiye (Rumiye) de askeri önlemler aldılar. Sykes'e göre İran ordusu içinde, sayısı sekiz bin kadar Kazak askeri bulunmaktaydı. Bunların merkezi Tahran idi ve Tebriz, Kazvin, Hemedan ve sair yerlere yayılmışlardı. Ruslar, sınırın Osmanlı yüzünde Tiflis'ten Kars'a ve Sarıkamış'a uzanan bir demiryolu hattı inşa ettikleri gibi sınırın İran tarafında da Erivan'dan Culfa'ya uzanan bir demiryolu ağı kurmuşlardı. Bu hat, 1916 yılında Culfa'dan Tebriz'e uzatılmıştır.²⁷⁶ Osmanlı Devletinin Birinci Dünya Savaşı'nda bu cephede savaşa girmesinde gösterilen sebepler her ne olursa olsun, ana faktörün Rusların 1878 yılında Kars'ı ele geçirmesi ve cephe gerisini askeri birlikleriyle doldurup, Kafkasya'dan Kars'a ve Urumiye'ye kadar Rus askeri nüfuzunu uzatmasıydı.

Genelkurmay İkinci Başkanı Hafız Hakkı Bey, Osmanlı hükümeti henüz savaşa girmeden, 4 Eylül 1914 yılında takdim ettiği bir layihada, bir taraftan İstanbul, Trakya ve Karadeniz kıyısından Batum'a asker çıkarılmasını ve ordunun Tiflis yönünde ilerlemesini, diğer yandan Erzurum'daki ordunun cepheden harekete geçmesini istemekteydi. Genelkurmay Başkanı Enver Paşa da, hem Batum'a asker çıkarmayı, hem de İran topraklarından bir askeri operasyon gerçekleştirmeyi düşünmekteydi.²⁷⁷ Osmanlı tarihinin özellikle askeri kısmı üzerinde çalışanların cevaplandırmadığı veya cevaplandıramadığı sorunların başında, Birinci Dünya Savaşı sırasında askeri birliklerin bir kısmının İran içlerine gönderilmesi şeklinde bir sorun bulunmaktadır. Bunu hayalperestlik, Almanların isteği veya Turancılık fikrine yorumlayanlar da olmuştur. Meselenin oldukça kompleks ve İran'ı istila dışında başka anlamları olduğu için bunun

²⁷⁴ Sir Mark Sykes, *İran Tarihi: Harbi Umumide İran* (trc. Mehmed Cemal), İstanbul 1341, s. 4, 5

²⁷⁵ Yusuf Hikmet Bayur, *Türk İnkılâbı Tarihi*, c. II/I, Ankara 1983, s. 460, 461

²⁷⁶ Sir Mark Percy Sykes, *İran Tarihi: Harbi Umumide İran*, s. 4, 5, 7

²⁷⁷ Fahri Belen, Hafız Hakkı Bey'in planının genel duruma uygun olmadığını ve kendisinin de ilkbahara kadar beklemeyi tercih ettiğini belirtmektedir. Bkz. Fahri Belen, *XX. Yüzyılda Osmanlı Devleti*, İstanbul 1973, s. 204, 219, 220

Osmanlı siyasal sisteminin mantığı içerisinde ele alınması gerektiği bir zorunluluk olarak ortaya çıkmaktadır.

Osmanlı yönetiminin 1578 yılından itibaren batı-doğu doğrultusunda Tiflis'ten Bakü'ye, kuzey-güney doğrultusunda Tebriz'den Luristan'a belirli bir düzen içinde hareket ettiğini ve bu alanı işgal edip yerleştiğini hatırladığımızda, ülke yöneticilerinin Birinci Cihan Harbi'ndeki eylemleri hakkında yeterli bir fikir edinmiş oluruz. Nitekim Cihan Harbinde de Kafkas ve Irak cephelerindeki eylemlerde, 20. yüzyıla kadar sıklıkla rastladığımız tarihi bir realite ve kurumsal bir siyasetle karşılaştığımızı söyleyebiliriz. Rusya ile İran arasındaki bağlantıyı kesmek, İran üzerinden Osmanlı topraklarına uzanan Rus tehdidini bertaraf etmek ve sınır ötesinden 1578 ve 1723 yılındakine benzer bir biçimde güvenlik önlemi alma gayesi ile sınırın arka yüzüne yapılan seferler, Birinci Dünya Savaşı öncesi ve savaş sırasında aşağı yukarı hep aynı anlam çerçevesinde gelişmiştir. Mareşal Fevzi Çakmak'ın ifadeleri -her ne kadar kendisi hayalperest olarak takdim etse de- günün yöneticilerinin o sıralar kuzey-güney doğrultusunda Erzurum-Batum ve Tebriz-Hemedan hattına yerleşmek istediklerine işaret etmektedir.²⁷⁸

Harp Tarihçisi Fahri Belen, Rusların 1 Kasım 1914'te savaşa giriştiklerinde Kafkas cephesinde çok hazırlıklı olduklarını ve bir tugayın Batum'da, Birinci Kolordu'nun Sarıkamış-Oltu bölgesinde, Dördüncü Kolordu'nun Erivan dolaylarında, Türkistan Kolordusu ve Sibirya Kazak Süvari Tugayı'nın Tiflis'te ihtiyaten bekletildiğini ve İran'da da bir kolordunun hazır durumda olduğunu, amaçlarının ise savaşı Türk topraklarına kaydırmak ve stratejik yerleri ele geçirmek olduğunu belirtmektedir. Nitekim Ruslar, ellerindeki imkanlarla, imparatorluğun doğu cephesinin tamamını ele geçirme imkanına sahip oldukları için bu fırsatı çok iyi değerlendirdiler ve savaş başladıktan sonra Oltu'dan Narman, Sarıkamış'tan Hasankale ve Erivan'dan da Bayezid, Ağrı yönünde harekete geçtiler.²⁷⁹ Osmanlı Devleti'nin İran cephesindeki geleneksel siyasetini dikkate aldığımızda, ülke yöneticilerinin Rusların bu taarruzu karşısında, Kafkas cephesinde savaş yönünde aldıkları kararlı tutum hakkında daha doğru bir fikir edinmiş oluruz.

Enver Paşa'nın Sarıkamış harekatı öncesi İstanbul'da kararlaştırdığı ve Köprüköyü'nde 14 Aralık 1914 yılında Kazım Karabekir ile Halil Bey'e verdiği ve

²⁷⁸ Mareşal Fevzi Çakmak, *Birinci Dünya Savaşı'nda Doğu Cephesi*, Ankara 2005, s. 143

²⁷⁹ Fahri Belen, *XX. Yüzyılda Osmanlı Devleti*, s. 217

içeriği; “İran’da Tebriz üzerinden Dağıstan’a geçip halkı ayaklandırma, Bakü-Tiflis hattındaki Rus tren ve telgraf hatları başta olmak üzere tahrip etme, Rusları Hazar Denizi’nin batısından sürme ve yoldaki aşiretleri Ruslar aleyhine kışkırtma, Tahran’ı işgal ile İran hükümetini Rus etkisinden kurtarma, Türkistan halkını Ruslar aleyhinde isyana teşvik etme ve Afganistan tarafına tesir etme”²⁸⁰ şeklindeki hareket planından, uzun deneyim ve tecrübelerle oluşmuş bir imparatorluk siyasetinin yine imparatorluk bakış açısıyla değişmeden devam etmesi yönündeki kararlı tutumu anlaşılmaktadır. İmparatorluğun askeri komutanlarının yine imparatorluk mantığıyla tasarladığı bir hareket planından, Panturanizm hayalleri içinde oldukları elbette söylenemez. Çünkü Enver Paşa’nın Kazım Karabekir ve Halil Paşalara “vazifeniz fırkanızla İran’a yürümek ve Tahran’ı işgal ile İran hükümetini Rus nüfuzundan tahlis eylemek; İran’a hâkim sıfatıyla değil, ancak İran’ı Rus boyunduruğundan kurtarmak vazifesiyle...”²⁸¹ şeklindeki ifadesinden asıl hedefin İran ve Turan imparatorluğu olmadığı, İran’ın Rusya ile olan bağlantısını kesme düşüncesi olduğu çok açıktır.

Osmanlı Devleti, kendi muhteşem çağında ve siyasal gücünün zirvesinde iken, İran ve Afganistan’ı ele geçirip Hindistan’a kadar genişleme şeklinde hiç de mümkün olmayan bir siyaseti tasarlamamışken, şimdi yedi cephede savaşırken böyle bir ideal peşinde koşuyor olması, açıklanması pek de kolay olmayan bir konudur. İmparatorluğun doğuda toprak bütünlüğünün korunması, ancak sınır ötesinden Anadolu ve Mezopotamya’ya yönelen Rus askeri birliklerine karşı yapılacak kapsamlı bir hareket ile mümkündü. Ancak tüm çabalara rağmen Kafkaslarda ve Zağros dağlarının arka yüzünde bir güvenlik kuşağı oluşturup, Rusları lojistik destekten mahrum bırakma ve onları Anadolu’nun doğusu ile Mezopotamya’dan uzak tutma imkanı gerçekleşmedi. Kafkas cephesinin kaybedilmesi ve Rusların Bakü, Enzeli, Tahran, Hemedan, Kasrışirin üzerinden kesintisiz bir biçimde Mezopotamya’nın derinliklerine inmesi, Birinci Dünya Savaşı’nda Irak cephesinin çökmesine yol açan temel faktördür. Bu aynı zamanda Sultan Süleyman dönemiyle ulaşılmaya çalışılan imparatorluğun çözülmesi ve imparatorluğun Arap topraklarında yeni bir dönemin başlangıcıdır.

²⁸⁰ Yusuf Hikmet Bayur, *Türk İnkılâbı Tarihi*, c. III/I, Ankara 1983, s. 364, 365, 366

²⁸¹ Yusuf Hikmet Bayur, *Türk İnkılâbı Tarihi*, c. III/I, s. 364, 365; Ö. Kürşat Karacagil, “I. Dünya Savaşı’nda Osmanlı Devletinin İran’la İttifak Kurma Arayışları”, *OTAM*, 36, 2014, s. 100

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

SINIR VE ULUSLARARASI DİPLOMASİ: İNGİLTERE VE RUSYA’NIN OSMANLI-İRAN SINIR SORUNUNA MÜDAHİL OLMASI

Osmanlı Devletinin sınır siyasetinde, Kanuni Sultan Süleyman döneminden itibaren oluşmaya başlayan ve 20. yüzyılın ilk yarısına kadar bir devlet politikası haline gelen ilk iki ilkenin yanı sıra, sınır siyasetinin ana unsurları arasında yer alan üçüncü bir ilke, kendi tabii sınırı ile İran arasında bir tampon bölge oluşturma ve İran’ı bu tampon bölgenin ötesinde tutma anlayışı idi. Bu tampon bölgelerin birinci kısmı, Osmanlı doğusunda sınırın sıfır noktası olan ve İran’a açılan geçitlerin giriş kısmının bir adım ötesindeki yerleşim yerleridir. Kuzeyde Ağrı Dağı eteklerinde bulunan Dambat ve Yarımkaya’dan başlayıp Kotur, Serdeşt, Kanibez, Seyyid Hasan arazisi ve Somar’ı içine alacak şekilde güneyde Şattülarap Nehri ve Muhammere’nin doğusundan Basra Körfezi’ne kadar uzanan alan, tüm zamanlar için sınır ile İran arasında oluşturulmaya çalışılan tampon bölgelere örnek teşkil etmektedir. Osmanlı ülkesinden İran’a açılan geçitlerin bir adım ötesinde bulunan yerleşim yerleri üzerinde yüzde yüz olmasa da, mümkün olduğu ölçüde kontrolü sağlamaya çalışmak ve bu bölgeleri, İran yönetiminin etki alanının dışında tutmak, ülke yöneticilerinin dikkat ettiği temel hususlardandı. Böyle bir iddianın ispatına dair sınırlı örnekler, dördüncü bölümde ayrıntılı bir biçimde zikredilmektedir. İkinci kısım tampon bölgeler ise, konjoktüre bağlı olarak zaman zaman Zagros dağları ve üzerindeki yerleşim yerleriyle, dağın öteki yüzünde bulunan ve 1578, 1723 seferlerinde olduğu gibi Tebriz-Luristan hattına uzanan alanı içine alacak şekilde, İran’daki iç karışıklıklar sırasında kontrol altına alınan yerler idi ki bu yerlere dair ayrıntıların bir kısmı ikinci bölümde ele alındı. Sınır ile sınır güvenliği arasındaki ilişki, İranlı unsurları sınırın sıfır noktasından daha ötelere sürme anlayışına dayandığı için, ülke yöneticileri imparatorluk sınırlarını sınırın bir adım, iki adım, üç adım ve hatta dört adım ötesinden koruma ihtiyacı hissediyordu. Merkezi bir ordu ile olaya müdahale etmenin zaman aldığı, ulaşım ve iletişim imkanlarının sınırlı olduğu bir çağda, İran’ı sınırlarından uzak tutmanın en kolay yolu, onu, tabii sınırlarının ötesindeki yerleşim yerlerinden daha ötelere sürmektir. Taraflar arasında sık sık tartışma konusu olan ve Erzurum Konferansı’ndan itibaren uluslararası diplomasiye konu olan ihtilaflı yerlerin varlığı, Osmanlı yönetiminin doğu sınırını, sınır ötesinden korumaya çalışan bir uygulamadan kaynaklanıyordu. İhtilafın temelinde, Osmanlı yöneticilerinin kendi sınırlarını rakip ülke

saldırılarından koruma, İranlı yetkililerin de Anadolu ve Mezopotamya'ya açılma anlayışı olduğu için, Erzurum Konferansı'nda (1843-1847) başlayan diplomatik müzakere süreci, istisnalar dışında ne İranlı yetkililerin ne de Osmanlı devlet adamlarının söylemlerinde hiçbir değişiklik olmadan 1913-1914 yılına kadar devam etti. Gerçekte, Osmanlı Devleti Kanuni Sultan Süleyman ve ardından IV. Murat dönemlerinde doğuda ulaştığı imparatorluk sınırını, sınır ötesinde bulunan yerleşim yerleri üzerindeki hak iddiası sayesinde korumaktaydı ve bu nedenle imparatorluk sınırları Berlin Antlaşması'na (1878) kadar geçici durumlar hariç hiçbir zaman İran lehine daralacak tarzda bir değişime sahne olmadı. Böyle bir sistemin, çağın şartlarına uygunluğu ve ülkenin doğu sınırının korunması hususunda sağladığı pragmatik sonuçları dikkate alındığında, son derece başarılı olduğu görülür. Bu bölümde, Osmanlı Devletinin imparatorluk sınırını sınır ötesinden koruma adına verdiği diplomasi mücadelesi, iki ülke arasındaki sınır sorunları bağlamında etraflıca ele alınacaktır.

1. ERZURUM KONFERANSI (1843-1847)

Osmanlı Devleti ile İran hükümeti arasındaki sorunlar, iki ülkeyi 1842 yılında yeni bir savaşın eşiğine getirdi. Taraflar arasında 1830'lu yıllardan itibaren gerilim konusu olan sorunların önemli bir kısmı, iki ülke ilişkilerinde sıklıkla karşılaşılan kronik sorunlar idi. Taraflar arasında kronikleşen bu sorunları, genel olarak Ağrı Dağı'ndan Şattül-arab Nehri'nin²⁸² Basra Körfezi'ne döküldüğü yere kadar olan sınırın sözde belirsizliği, sınır aşiretlerinin sebep olduğu olaylar, aşiretlerin tabiiyet ve göç meseleleri, yaylak-kışlak sorunları, sınırda rakip ülkeye verilen zararlar ve bu zararın tazmini meselesi, şehzadeler ve diğer sığınmacılar sorunu, İranlı ziyaretçi ve hacıların Osmanlı topraklarında karşılaştıkları güçlükler, Irak'a yerleşen İranlıların statüleri, evlilik meseleleri ile iki ülke ticareti ve gümrük meseleleri şeklinde özetlemek mümkündür.²⁸³ Nitekim iki ülke yöneticileri, I. Erzurum Antlaşması'nı (28 Temmuz 1823) eski sınırların korunması, hacılar ve tüccarların karşılaştıkları sorunların çözülmesi, firarilerin iade edilmesi, savaş esirlerinin serbest bırakılması, her iki taraftan muayyen bir şahsın rakip ülkede ikameti ile tarafların eski antlaşmalara uymaları esasları üzerine imzalamışlardı.²⁸⁴

²⁸² Şattül-arab Nehri; (Arapça: شط العرب) veya Ervend Rūd (Farsça: اروندرود), Fırat ve Dicle nehirlerinin Basra Körfezi'nden denize dökülmeden önce birleştikleri yerdir. Uzunluğu 193 km'dir.

²⁸³ Feridun Ademiyet, *Emir Kebîr ve İran*, 7. baskı, Tahran 1362, s. 67; Şükriye Akdemir, *El-Enverî Seyyid Sa'dullah'ın İran Sefâretnâmesi (1259-1262/1843-1846)*, Transkripsiyon ve Değerlendirme, Marmara Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Yüksek Lisans Tezi, İstanbul 2007, s. 37; C. J. Edmonds, "The Iraqi-Persian Frontier: 1639-1938", *Journal of the Royal Society for Asian Affairs*, VI/2, 1975, s. 147

²⁸⁴ Ahmet Cevdet Paşa, *Târîh-i Cevdet*, c. XII, İstanbul 1301, s. 269, 270

Ancak süreç içerisinde meydana gelen olaylar, taraflar arasında yeni bir savaşın kaçınılmaz olduğuna işaret etmekteydi. Kaynaklar, bu hususta birkaç somut olay zikretmektedirler. Bağdat Valisi Ali Rıza Paşa'nın 1838 yılında Muhammere'ye saldırıp sözde vergisini vermeyen Osmanlı tebaasını cezalandırması, iki ülke arasında olası bir savaşın fitilini ateşleyen ilk olay gibi görünüyor. İran kaynakları, Kaçar hükümetinin savaşa niyetlendiğini, ancak İran ve Basra bölgesindeki çıkarlarını düşünen İngiltere ve Rusya'nın araya girmesiyle Muhammare olayını, İstanbul'daki İran elçisi Mirza Cafer Han vasıtasıyla protesto etmekle yetindiğini ifade etmektedirler.²⁸⁵ Bir diğer olay ise, İran'ın Senendec valisinin Süleymaniye'ye saldırısına dairdir. Osmanlı Devletini Erzurum Konferansı'nda temsil eden Sadullah Enveri'nin verdiği bilgiye göre, İran hükümeti, Baban sancağından kaçıp İran'a sığınan Mahmut Paşa'yı, 1842 (Aralık) yılında sancak yöneticiliğine atamış, ardından İran'ın Senendec Valisi Rıza Kuli Han, Süleymaniye'ye bir miktar asker göndermiş, bu da taraflar arasında var olan gerginliği iyice tırmandırmıştır. Baban sancağı yöneticilerinden Süleyman Paşazade Abdullah Bey, olay üzerine Rıza Kuli Han'ı uyarıp askerlerini Süleymaniye'den çekmesini istemiş, ardından Mahmut Paşa üzerine yürüyerek, sancağı kontrol altına almış ve sınır boyunda bulunan Rıza Kuli Han'ın ordusuna saldırmıştır. İran hükümeti, bu saldırıyı savaş sebebi sayıp sefer kararı alınca, Osmanlı yönetimi de savaş hazırlıklarına başlamış, ancak Rusya ve İngiltere'nin araya girmesiyle olayın müzakere edilmesi kararlaştırılmıştır.²⁸⁶ Bu olaylara, 1842 ve 1843 yıllarında Kerbela'da meydana gelen ve Osmanlı kuvvetleri tarafından bastırılan bir isyanı da katmak gerekir ki, kaynaklar İran hükümetinin buna tepki olarak Süleymaniye, Bağdat ve Bayezid taraflarına asker sevkettiğine, Osmanlı hükümetinin de benzer girişimle karşılık verdiğiğine değinmektedirler.²⁸⁷

Tarafların savaş meydanlarında kozlarını paylaşma hususunda gösterdikleri arzu, bu kez İngiltere ve Rusya'nın araya girmesiyle diplomatik alana taşındı. Böylece dört

²⁸⁵ Abdurrıza Huşeng Mehdevî, *Târih-i Revâbıt-ı Hârici-yi İran*, 19. baskı, Tahran 1392, s. 258; Şükriye Akdemir *El-Enverî Seyyid Sa'dullah'ın İran Sefâretnâmesi*, s. 48; Feridun Ademiyet, *Emir Kebîr ve İran*, s. 68; Svat Soucek, "Arabistan or Khuzistan", *Iranian Studies*, vol. XVII, no. 2-3, 1984, s. 205

²⁸⁶ Şükriye Akdemir, *El-Enverî Seyyid Sa'dullah'ın İran Sefâretnâmesi*, s. 37, 38

²⁸⁷ Söz konusu isyan için bkz. Dilek Kaya, *XIX. Yüzyılda Osmanlı İdaresinde Kerbelâ Sancağı*, Marmara Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Yüksek Lisans Tezi, İstanbul 2004, s. 70-91; Şükriye Akdemir, *El-Enverî Seyyid Sa'dullah'ın İran Sefâretnâmesi*, s. 42, 45; Abdurrıza Huşeng Mehdevî, *Târih-i Revâbıt-ı Hârici-yi İran*, s. 258; Feridun Ademiyet, *Emir Kebîr ve İran* isimli ünlü eserinde 1833 yılından itibaren taraflar arasında gerilim konusu olan bu olaylar için birkaç örnek vermektedir. Bu örneklerde İranlı bir tüccar topluluğunun 1250 (1834-1835) yılında Osmanlı topraklarında saldırıya uğraması, Osmanlı sınır aşiretlerinin 1251 (1835-1836) yılında, Hoy ve Kotur'a saldırımları ile Osmanlı Devletinin Revandız valisinin emriyle Urumiye ve çevresinin 1252 (1836-1837) yılında yağmalanması zikredilmektedir. Bkz. Feridun Ademiyet, *Emir Kebîr ve İran*, s. 68

ülke temsilcisi arasında gerçekleşen ilk müzakerelerden sonra, tarafların katılımıyla Erzurum'da bir komisyon kurulması ve sorunların diyalog yolu ile çözülmesi kararlaştırıldı.²⁸⁸ Alınan karardan sonra, her bir ülke Erzurum'a birer heyet yolladı. Osmanlı yönetimi, 18 Aralık 1842 yılında Meclisi Ahkam-ı Adliye azasından Nuri Efendi'yi görüşmeler için şehre gönderdi. Ancak Nuri Efendi, Erzurum'a vardikten bir ay sonra vefat etti ve hükümet onun yerine 17 Mart 1843 yılında Sadullah Enveri Efendi'yi görevlendirdi. Enveri, 7 Nisan 1843 yılında deniz yolu ile Trabzon'a hareket etti ve üç gün sonra şehre ulaştı. Osmanlı memuru, şehirde bir süre kaldıktan sonra 22 Nisan 1843 yılında Erzurum'a yöneldi ve 5 Mayıs 1843 yılında şehre vardı.²⁸⁹ İran hükümeti ise görüşmeler için Mirza Cafer Han Müşiruddevle'yi görevlendirdi. Ancak Müşiruddevle, Tebriz'de hastalandı ve bu yüzden müzakerelere katılamadı. Kaçar hükümeti, bu nedenle Mirza Cafer Han yerine, Mirza Taki Han Emir Nizam Ferahani'yi görevlendirdi.²⁹⁰

Görüşmelerde İngiltere'yi bir süre Hindistan'da görev yapan ve Kırım Savaşı (1853-1856) sırasında Kars savunması ile tanınan Yüzbaşı Colonel Williams, Hindistan eski valisi Lord Curzon'un yeğeni Robert Curzon, Binbaşı Forrant, Redhouse, Josef Dickson, Rusya'yı ise Colonel Dainese, Proseuriakof, Moukine temsil etti. Dört ülke temsilcisinden oluşan heyet üyeleri, 15 Mayıs 1843'te Erzurum'da kendilerine tahsis edilen bir konakta müzakerelere başladılar.²⁹¹

Osmanlı ve İran heyetleri arasında görüşülmesi gereken konular üzerinde ortak bir tutumdan söz etmek son derece zordu. Nitekim müzakerelerin ilk günlerinde Osmanlı temsilcisi, İran hükümetinin bir yıl önce, antlaşmalara aykırı bir biçimde Osmanlı Devletine savaş açtığını ve Süleymaniye'ye askeri hareket düzenleyip şehri tahrip

²⁸⁸ Feridun Ademiyet, *Emir Kebîr ve İran*, s. 72, 73; C. J. Edmonds, "The Iraqi-Persian Frontier: 1639-1938", s. 147; C. H. D. Ryder, "1913-1914 Türk-İran Sınır Çizimi", *Osmanlı-İran Sınırından Anılar* (haz. Ali Murat Kurşun), İstanbul 2014, s. 122

²⁸⁹ Enveri Efendi de Nuri Efendi gibi Meclis-i Ahkam-ı Adliye azasıydı ve Şam Defterdarlığı görevinden azl edilmişti. Bkz. Şükriye Akdemir, *El-Enveri Seyyid Sa'dullah'ın İran Sefâretnâmesi*, s. 38, 39; Sabri Ateş, *Osmanlı-İran Sınır Bölgeleri: Bir Sınır Yapmak (1843-1914)*, (trc. Devrim Kaya), İstanbul 2020, s. 127

²⁹⁰ Abdurriza Huşeng Mehdevî, *Târih-i Revâbıt-ı Hârici-yi İran*, s. 259; Nazımülmülk Muhibali Bin Muhammed Taki, *Tarih-i Hudûd-u İran ve Osmani*, Milli Kütüphane, nr: 5-18025, Tahran, s. 17

²⁹¹ Feridun Ademiyet, *Emir Kebîr ve İran*, s. 72, 73; Gilbert Ernest Hubbard, *Basra Körfezi'nden Ağrı Dağı'na Seyahat: Mezopotamya ve Kürdistan Üzerinden Bir Sefer* (haz. Dr. Galip Alçıtepe), İstanbul 2012, s. 27; C. H. D. Ryder, "1913-1914 Türk-İran Sınır Çizimi", s. 122

ettiğini, bu nedenle zararın tazmin edilmesi ile Osmanlı hükümetinden özür dilenmesini istedi. Bunun dışında başka bir meselenin görüşülmemesini talep etti.²⁹²

Buna karşın, İran elçisi Mirza Taki Han, Şah'ın Herat üzerine askeri hareket düzenlediği sırada, Bağdat Valisi Ali Rıza Paşa'nın fırsattan istifade ederek Muhammere'ye saldırıp yağmaladığını, kasabada bulunan kadın ve erkeklerden bir kısmını köle edinin Bağdat'ta sattığını öne sürdü. Dolayısıyla bunun da görüşülmesi gereken bir sorun olduğunu ifade etti. Enveri Efendi ise bu hususta kendisinin müzakere etme yetkisinin olmadığını belirtti. Ona göre bu konuda, İran hükümetinin Sadrazamı Hacı Mirza Akasi'ye gerekli cevap yazılmış, ayrıca Tahran'a gönderilen Sarım Efendi'yle konu müzakere edilmiş, İstanbul'da da Mirza Cafer Han hem yazılı hem de şifai olarak bilgilendirilmişti.²⁹³

Elçiler arasındaki ilk görüşmelerde, Süleymaniye ve Muhammere'de meydana gelen zararın tazmini ele alınsa da, müzakereler daha sonra tarafların Süleymaniye, Muhammere ve Zohab başta olmak üzere Ağrı Dağı'ndan Basra Körfezi'ne uzanan hattın her iki tarafında bulunan yerler üzerinde hak iddia ettiği bir zemine kaydı. Görüşmelerde, şehzadeler ve diğer sığınmacılar sorunu, aşiretlerden kaynaklanan sorunlar, yaylak vergisi, gümrük ve ticaret meseleleri, elçilerin karşılanma merasimi, İranlıların hac ve atebat²⁹⁴ ziyaretleri ile cenaze nakilleri gibi konular da ele alındı. Taraflar bu sorunları, ortak bir masa etrafında uzun uzadıya müzakere ettiler.²⁹⁵ Ancak görüşmeler, toplamda üç yıldan fazla sürmesine rağmen, tarafların birbirine zıt keskin anlayışları ve taleplerinden geri adım atmaması yüzünden, olumlu bir netice ile sonuçlanmadı. Nazımülmülk, *Tarih-i Hudûd-u İran ve Osmani* (Osmanlı-İran Sınır Tarihi) adlı ünlü risalesinde, sınırlar ile ilgili anlaşmazlığın, özellikle Osmanlı memurunun Tebriz-Hemedan hattını Kasrışirin Antlaşması (1639) kapsamına almak istemesinden kaynaklandığını belirtmektedir ki söz konusu antlaşma ilerde görüleceği üzere ayrı bir tartışma konusudur.²⁹⁶

²⁹² Şükriye Akdemir, *El-Enverî Seyyid Sa'dullah'ın İran Sefâretnâmesi*, s. 47

²⁹³ Şükriye Akdemir, *El-Enverî Seyyid Sa'dullah'ın İran Sefâretnâmesi*, s. 48, 57; Feridun Ademiyet, *Emir Kebîr ve İran*, s. 68

²⁹⁴ "Atebat; Necef, Kerbelâ, Kâzimiyye ve Sâmerrâ'da bulunan ve Şiilerce kutsal kabul edilen bazı ziyaret yerlerine verilen isimdir." Avni İlhan, "Atebat", *DİA*, c. IV, İstanbul 1991, s. 49

²⁹⁵ Şükriye Akdemir, *El-Enverî Seyyid Sa'dullah'ın İran Sefâretnâmesi*, s. 152

²⁹⁶ Nazımülmülk Muhibali Bin Muhammed Taki, *Tarih-i Hudûd-u İran ve Osmani*, s. 19; Gilbert Ernest Hubbard, *Basra Körfezi'nden Ağrı Dağı'na Seyahat*, s. 27

2.KONFERANSTA GÖRÜŞÜLEN KONULAR

2.a. Sınırın ihtilaflı yerleri

2.a.a. Süleymaniye Kasabasının Osmanlı ve İran Ülkesine Ait Olduğuna Dair Yaşanan Tartışmalar

Süleymaniye, Musul vilayetinde sancak merkezi bir kasaba olup, kuzeyden ve doğudan İran sınırıyla çevrili dağlık bir bölgedir. Musul'un iki yüz otuz kilometre güneydoğusunda, Bağdat'ın iki yüz yetmiş kilometre kuzeydoğusunda yer almaktadır. Kasabanın İran sınırına olan uzaklığı kırk kilometredir²⁹⁷ ve kasaba doğrudan İran'ın Merivan şehrine açılmaktadır. Süleymaniye'nin merkezi, Karaçolan (Şehr-i bazar) iken 1784 yılına doğru Melik Hindi (Melik Kendi?) köyü üzerinde yeni bir kasaba olarak kurulmuştur. Kasaba, 1850 yılına kadar Osmanlı Devleti tarafından paşalık ve bazen mirmiranlık ünvanıyla yerlisinden Baban hanedanı mensupları tarafından yönetilmiştir. Bu tarihte, hanedanın son yöneticisi olan Abdullah Paşa'nın idaresine son verilmiş ve yörede merkezi idare tesis edilmiştir. Yöre halkı, umumen Şafii mezhebine mensup Ekrad taifesidir.²⁹⁸

İran, Merivan şehrinden günümüzde Başmak sınır kapısı olarak kullanılan geçit üzerinden doğrudan Süleymaniye'ye ve dolayısıyla Mezopotamya'ya açıldığından, kasaba Osmanlı ve İran yönetimleri için önem arz ediyordu. Bu nedenle her iki ülke de tarihsel gerekçelerle Süleymaniye üzerinde hak iddia etmekteydi. Taraflar, Süleymaniye kasabasının aidiyetine dair sorunu, ilk olarak 8 Kasım 1843 yılında görüştüler. Kasaba hakkındaki diğer görüşmeler, 20 ve 21 Kasım 1843 tarihli oturumlarda gerçekleşti. İran elçisi, 8 Kasım 1843 yılında gerçekleşen ilk oturumda, aracı devletlerin de uygun görmesiyle, Osmanlı yöneticilerinin yukarıda bahsi geçen Mahmut Paşa'nın Osmanlı tebaasına verdiği zarardan vazgeçmeleri durumunda, İran hükümetinin de Osmanlı yöneticilerinin Senendec'e verdiği zarardan -ki elçinin iddiasına göre bu misliyle daha fazlaydı- vazgeçeceklerini teklif etti. Ancak Sadullah Enveri, bu teklife yanaşmadı. Mirza Taki Han, daha sonra İran hükümetlerinin Süleymaniye kasabasından vergi aldıklarını ve kasabaya yönetici tayin ettiklerini belirtti ve bu söylemle Süleymaniye kasabasının

²⁹⁷ Şemsettin Sâmî, *Kâmûsu'l-a'lâm*, c. IV (tıpkı basım), Ankara 1996, s. 2622

²⁹⁸ Minorsky, yöreye 1780-1802 yıllarında Bağdat valiliği yapmış olan Süleyman Paşa'nın adının verildiğini, Hurşid Paşa ise Süleymaniye adının Babanlı Süleyman Paşa'dan geldiğini ifade etmektedir. Bkz. V. Minorsky, "Süleymâniye", *İA*, c. XI, İstanbul 1970, s. 200; Mehmed Hurşid Paşa, *Seyâhatnâme-i Hudûd*, s. 174, 175

kendilerine ait olduğunu iddia etti. İran elçisine göre, Süleymaniye Mutasarrıfı Süleyman Paşa, Zend Kerim Han'a tâbi idi. Kasabanın Kaçar hanedanı dönemindeki yöneticilerinden Abdurrahman Paşa, Feth Ali Şah tarafından, Mahmut Paşa ve Abdullah Paşa da Feth Ali Şah'ın oğlu Muhammet Ali Mirza tarafından yönetici yapılmış idi.²⁹⁹

Osmanlı memuru Sadullah Enveri ise, kasabanın Osmanlı Devletinin mülkü olduğuna dair iki ülke arasında imzalanan antlaşmaları delil gösterdi ve taraflar arasında imzalanan Kasrışirin Antlaşması (1639) ile, bu antlaşmanın esasları üzerine imzalanan I. Erzurum Antlaşması'nı (1823) hatırlattı. Antlaşmaya göre, İran ordusu 1821-1823 Osmanlı-İran Savaşı'nda ele geçirdiği yerleri iade etmişti. Hatta antlaşma, bu şartla imzalanmıştı. Nitekim I. Erzurum Antlaşması'nın (1823) şartları arasında "...Osmanlı Devletinin eski sınırları içerisinde olup gerek savaş esnasında gerekse savaştan önce İran Devletinin eline geçmiş bütün kale, arazi, kaza, kasaba ve köy antlaşma tarihinden itibaren altmış gün içerisinde Osmanlı Devletine teslim edilecekti..." ifadesi yer almaktaydı.³⁰⁰

Osmanlı memuru, 20 Kasım 1843 tarihli oturumda, Mirza Taki Han'ın yöneticilerle ilgili iddialarına cevap verdi. Osmanlı memuruna göre, Abdullah Paşa, Abdurrahman Paşa, Mahmut Paşa, Süleyman Paşa ve Ahmet Paşa, Bağdat valisi tarafından yönetici yapılmıştı. Bu nedenle, İran heyetinin iddiaları, tarihsel gerçeğe uyuşmamaktaydı. Dahası devlet memurlarının taşıdıkları ünvanlar, kasaba yöneticilerinin Osmanlı memuru olduklarının deliliydi. Zira, Osmanlı ülkesinde eyalet ve vilayet yöneticilerine bey ve paşa denmekteydi ve bu ünvanlar, kasaba yöneticilerinin Osmanlı hükümeti tarafından atandığının bir göstergesiydi. Benzer durum, İran ve İngiltere için de söz konusuydu. İran'da devlet memurlarına mirza ve han, İngiltere'de de lord denmekteydi. Mirza Taki Han ise Süleymaniye'nin yerli aileler tarafından yönetilmesinin doğal olduğunu ve onlara paşa dendiğini, İran Devletinin bu kavramlara karışmadığını belirtti. İran memuruna göre, Rusya hükümeti de İran topraklarını ele geçirdiğinde, ülkede istihdam ettiği kişilerin ünvanlarına karışmamaktaydı.³⁰¹

²⁹⁹ Şükriye Akdemir, *El-Enverî Seyyid Sa'dullah'ın İran Sefâretnâmesi*, s. 65, 66, 68, 69; İbrahim Aykun, *Erzurum Konferansı (1843-1847) ve Osmanlı-İran Hudut Antlaşması*, Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Tarih Anabilim Dalı Doktora Tezi, Erzurum 1995, s. 106, 107, 109, 110

³⁰⁰ Şükriye Akdemir, *El-Enverî Seyyid Sa'dullah'ın İran Sefâretnâmesi*, s. 68; Abdolvahid Soofizadeh, "I. ve II. Erzurum Antlaşmalarının Siyasi Açından Değerlendirilmesi", *Tarih Araştırmaları Dergisi*, c. XXXII, sayı: 54, 2013, s. 185; *Muâhedât Mecmûası* (tıpkı basım), c. III, Ankara 2008, s. 1

³⁰¹ Şükriye Akdemir, *El-Enverî Seyyid Sa'dullah'ın İran Sefâretnâmesi*, s. 70, 71

Sadullah Enveri'nin kasaba yöneticilerinin İran hükümetiyle ilgilerinin olmadığına dair bir diğer delili, Bağdat Valisi Ali Paşa zamanında, İran'ın sınır kasabalarından biri olan Savucbulak'tan (Mehabad) kaçıp Osmanlı Devletinin Bağdat valisine sığınan ve bir süre sonra da Bağdat'tan İstanbul'a geçen, eski Süleymaniye yöneticisi Mahmut Paşa'ya dairdi. Mahmut Paşa, İran hükümetinin yöneticisi olsaydı, İran hükümetinin İstanbul elçisi Mirza Cafer Han onun iadesini gündeme getirirdi. Zira, I. Erzurum Antlaşması'nın (1823) dördüncü maddesine göre bir ülkeden kaçıp diğer ülkeye sığınan firarilerin iade edilmesi gerekmektedir. Oysa, Mahmut Paşa konusu hiç gündeme gelmemişti. Mirza Taki Han'ın cevabı ise hazırды. Ona göre Bağdat'ta birçok firari bulunmaktaydı ve firarilerin bir kısmı iade edilmişti ancak firariler meselesi henüz tam anlamıyla sonuçlanmamıştı. Kaldı ki, firariler arasında İran şehzadeleri ile İran aşiretlerinden birçok hane bulunmaktaydı. Bu durumda, daha önemliler varken Mahmut Paşa'nın talep edilmemesi, Enveri Efendi'nin iddialarına haklılık kazandırmazdı.³⁰²

Mirza Taki Han, ayrıca İran'ın tabii sınırlarını örnek göstererek, Ceyhun'dan Şattularap Nehri'ne kadar olan yerlerin Hz. Adem'den beri İran toprakları olduğunu, Irak-ı Arab'ın İran'ın kalbi sayıldığını, dolayısıyla Süleymaniye'nin İran Devletine ait olduğunu belirtti. Aslına bakılırsa, İran elçisi yalnız Süleymaniye üzerinde hak iddia etmemekteydi. Nitekim İranlı devlet adamlarının konferans sırasında ve sonrasında, İran'dan Fırat Nehri'ne kadar uzanan topraklar üzerinde hak iddia ettiklerini ifade eden açıklamaları bulunmaktadır. Mirza Taki Han'ın, konferans sırasında Safevilerin ilk zamanlarından örnekler vermesi ve Şah İsmail'in, İran'ın yanı sıra Erzincan, Kemah, Diyarbakır, Ahıska, Kars, Van, Bayezid, Hoy ve tabi yerler ile Irak-ı Arab, Irak-ı Acem ve Huzistan'ı kontrol ettiğini gündeme getirmesi, İran hükümetinin kendi ülkelerinin tarihsel sınırları üzerinde hak iddia ettiklerini göstermekteydi. İran memuruna göre, Katip Çelebi'nin *Cihannüma* adlı eseri de bu iddiaları desteklemekteydi.³⁰³

Mirza Taki Han'ın Kasrışirin Antlaşması (1639) ile ilgili iddiaları da ilginçti. Ona göre antlaşmanın hükmü, son Safevi Hükümdarı Şah Hüseyin (1694-1722) zamanında, yani Safevilerin tarih sahnesinden çekilmesiyle son bulmuştu. Ayrıca Şah Safi'den sonra

³⁰² Şükriye Akdemir, *El-Enverî Seyyid Sa'dullah'ın İran Sefâretnâmesi*, s. 70, 71, 72; İbrahim Aykun, *Erzurum Konferansı (1843-1847) ve Osmanlı-İran Hudut Antlaşması*, s. 111, 112

³⁰³ "...devlet-i İraniyye Süleymâniye'yi kendi mülkü bilir..." , "...Acem memâlik-i hazret-i Adem'den berü Ceyhûn'un kenarından ta Şattû'l-Arab'a kadar İran memâliki add olunur Irak-ı Arab İran'ın kalbi sayılır..." , Şükriye Akdemir, *El-Enverî Seyyid Sa'dullah'ın İran Sefâretnâmesi*, s. 68, 75 ; İbrahim Aykun, *Erzurum Konferansı (1843-1847) ve Osmanlı-İran Hudut Antlaşması*, s. 108, 109

İran'da meydana gelen karışıklıklar sırasında, Şah'ın hazinesi yağmalandığı gibi, antlaşmanın İran'daki orjinal metni de kaybolmuştu. Dahası Katip Çelebi'nin *Cihannüma* adlı eserinde bulunan antlaşma metni -ki metne göre Ahıska, Kars, Revan ve Şehrizor'un bazı bölgeleri İran'ındır- kendi iddialarını desteklemekteydi. Enveri ise *Cihannüma*'nın bir coğrafya kitabı olduğunu, bu nedenle eserde olayların etraflıca tahkik edilerek yazılmadığını, bilgilerin eksik ve hatalı olduğunu, buna rağmen kitabı inceleyeceğini ve gerekli cevabı vereceğini belirtti.³⁰⁴

Osmanlı memuruna göre ihtilaflı yerler için Kanuni Sultan Süleyman dönemi öncesine gidilmemeliydi. Bu nedenle, Şah İsmail dönemi ya da Hz. Adem zamanına gidilmesi anlamsızdı. Zira, Sultan Süleyman öncesine gidildiği takdirde, İran elçisine hak vermek gerekirdi ancak o zaman, Osmanlı Devleti de bazı yerler üzerinde hak iddia edebilirdi. Enveri, Tebriz'i örnek gösterdi ve Osmanlı Devletinin Tebriz'e hükmettiği dönemler ile o dönemin Tebriz yöneticilerini delil gösterdi³⁰⁵ ki Tebriz dışında daha birçok örnek vermek de mümkündür.

Enveri'nin Süleymaniye'nin Osmanlı mülkü olduğuna dair öne sürdüğü bir diğer delil, İran hükümetinin, Süleymaniye'den İran topraklarına yönelik yapılan saldırıları, Osmanlı hükümetine ilettiğine dairdi. Osmanlı memuruna göre, İran hükümetinin Osmanlı ülkesinden kendi topraklarına yönelik bir saldırıyı gündeme getirmesi anlaşılabilir bir şeydi. Ancak Acem hükümetinin, kendi toprağı saydığı Süleymaniye'den İran'a uzanan bir saldırıyı Osmanlı hükümetine iletmesi ve şikayette bulunması anlamsızdı. Osmanlı memuru, bu hususta İran Sadrazamı Hacı Mirza Akasi'nin bir şikayetine yer vermektedir ki şikayet konusu olan olay, Süleymaniye sancağı yöneticilerinden Ahmet Paşa'nın İran topraklarına saldırdığına dairdi. Olay Bağdat Valisi Ali Paşa tarafından da doğrulanmış, ancak olaydan dolayı paşanın görevden azl edilmeyeceği, yalnız zararın tazmin edileceği belirtilmişti. Ahmet Paşa, İran hükümeti tarafından atanan bir yönetici olsa idi İran hükümeti onu şikayet etmek yerine çağırıp uyarırdı. Sadullah Enveri'ye göre yaylak resmi (vergi) için de benzer bir durum söz konusuydu. Nitekim, İran hükümeti Süleymaniye'den İran topraklarına giden aşiretler için Osmanlı hükümetinden yaylak resmi istemekteydi. Enveri, bu hususta her yaz hayvan

³⁰⁴ Şükriye Akdemir, *El-Enverî Seyyid Sa'dullah'ın İran Sefâretnâmesi*, s. 66, 75, 76, 78; İbrahim Aykun, *Erzurum Konferansı (1843-1847) ve Osmanlı-İran Hudut Antlaşması*, s. 109; Kâtip Çelebi, *Kitâb-ı Cihânnümâ* (Tıpkı basım), Ankara 2009, s. 457

³⁰⁵ Şükriye Akdemir, *El-Enverî Seyyid Sa'dullah'ın İran Sefâretnâmesi*, s. 68 ; İbrahim Aykun, *Erzurum Konferansı (1843-1847) ve Osmanlı-İran Hudut Antlaşması*, s. 108

otlatmak için Senendec'e giden Caf Aşireti'ni örnek gösterdi. Bu aşiretin yaylak resimleri, Osmanlı sınır memurları tarafından İran yöneticilerine ödenmekteydi. Süleymaniye, eğer İran mülkü olsaydı Osmanlı hükümetinden hiç yaylak resmi istenir miydi? Dahası Süleymaniye'nin İran mülkü olduğuna dair herhangi bir antlaşma maddesi var mıydı? Ayrıca, İran resmi makamlarının yukarıdaki iddiasına göre, Senendec Valisi Kulihan, Süleymaniye'den İran topraklarına yönelik bir saldırıya karşılık vermişti.³⁰⁶

Müzakerelerde dikkati çeken tavırların başında, tarafların kendilerini haklı gösterme noktasında standart kalıpların içine hapsetmiş olmaları gelir. Osmanlı Devletinin amacı, İran'ın Süleymaniye üzerinden batıya açılmasını engellemek, İran'ın ise Süleymaniye'yi alıp batıya açılmak olduğuna göre, böyle bir tutumu bir ölçüde mazur görmek gerekir. Nitekim böyle bir iddiayı, Ağrı Dağı'ndan Basra Körfezi'ne uzanan sınır boyunda, taraflar arasında ihtilaflı sayılan diğer yerlerin birbirleriyle mukayesesıyla de anlamak mümkündür. Bu durumda, ihtilaflı yerlerin tamamının sınırın sıfır noktasının ötesinde ve berisinde olması, böyle bir iddiayı anlamlı kılmaktadır. Süleymaniye üzerinde yaşanan tartışmanın benzerini, bundan sonra müzakere konusu olan Muhammere, Zohab ve sair yerler üzerinde yaşanan tartışmalarda da tıpa tıp görmek mümkündür.

2.a.b. Muhammere Kasabasının Osmanlı ve İran Ülkesine Ait Olduğuna Dair Yaşanan Tartışmalar

Taraflar, konferansın 7 Aralık 1843 tarihli oturumunun bir bölümü ile 12 Aralık 1843 ve 19 Aralık 1843 tarihli oturumlarında Muhammere meselesini görüştüler. Muhammere, Basra'nın güneydoğusunda ve İran'ın Huzistan eyaleti içinde, Şattülarap Nehri'nin solunda yer alan bir liman kasabasıdır. Sadullah Enveri, kasabanın eski adının Derre olduğunu ve kırmızı toprağından dolayı yöreye Arapça Muhammere, yani kırmızı yer dendiğini belirtmektedir. Muhammere adı, İran'da Pehlevi hanedanının kurucusu olan Rıza Şah (1925-1941) döneminde, Fars milliyetçiliğinin etkisiyle Arapça'dan Farsça Hürremşehr'e dönüştürülmüştür. Derviş Paşa, 1852 yılında Osmanlı yönetimine sunduğu *Devlet-i 'Aliyye ile İran Devleti Beyninde Olan Hudûdun Layihasıdır* adlı eserinde, Muhammere'nin yeni bir yerleşim yeri olduğunu ve bu yeni yerin, eski, yani asıl yerleşim yerinin on dakika kuzeyinde yeni bir köy olarak 1820'li yıllarda inşa edildiğini belirtmektedir.³⁰⁷

³⁰⁶ Şükriye Akdemir, *El-Enverî Seyyid Sa'dullah'ın İran Sefâretnâmesi*, s. 71, 72, 75, 77

³⁰⁷ Svat Soucek, "Arabistan or Khuzistan", s. 207, 208; Derviş Paşa, *Devlet-i 'Aliyye ile İran Devleti Beyninde Olan Hudûdun Layihasıdır*, s. 9; Şükriye Akdemir, *El-Enverî Seyyid Sa'dullah'ın İran*

O tarihlerde köy, kare şeklinde topraktan bir sur ile çevrili olup, yüz elli, iki yüz Arap hanesinden oluşmaktaydı. Şemseddin Sami, 1889 ile 1898 yılları arasında yazdığı ve *Kâmûsü'l-a'lâm* adıyla neşrettiği ansiklopedik eserinde, kasabanın on beş bin ahalisinin olduğunu belirtmektedir. Kasabanın nüfusunun 1933 yılında da aşağı yukarı yirmi iki bine ulaştığı rivayet edilmektedir.³⁰⁸ Hurşid Paşa, köyde sur içindeki haneler dışında bezzaz, bakkal, attar, kuyumcu, demirci, balıkçı, şekerci esnafı olmak üzere seksen, doksan kadar dükkan olduğunu, bunlara ilaveten bir boyahane, iki kargir han, iki kahvehanenin mevcudiyetinden de bahsetmektedir. Köyün asıl sakinleri, Arap Ka'b Aşireti'ne mensup topluluklar olmakla birlikte, köyde Bağdat, Basra ve İran'dan ticaret için gelip yerleşen sair insanlar da bulunmaktaydı. Bu nedenle, köyde Arapça ve Farsça konuşan farklı etnik unsurlar mevcuttu.³⁰⁹

Muhammere çevresi, önemli bir tarım bölgesi olduğu kadar, şehrin limanı da uluslararası ticaret için önem arz etmekteydi. Bu önem, Muhammere'nin Basra Körfezi, Şattülarap, Karun Nehri ve Huzistan ile Irak arasında bir kesişim yeri olmasından kaynaklanmaktaydı. Hindistan ve Avrupa'dan gelen ticaret malları, Basra Körfezi'nden Şattülarap Nehri'ne nakledildikten sonra, bu malların bir kısmı, Basra'dan Osmanlı ülkesine gönderilmekteydi. Diğer kısmı ise, Muhammere'ye taşınmakta ve Muhammere'den Karun Nehri vasıtasıyla yüz otuz kilometre içeri sevk edildikten sonra, Huzistan ve Luristan bölgesinde satılmaktaydı. 19. yüzyıl Hindistan ticaretine ise, büyük ölçüde İngilizlerin kurduğu şirketler egemendi.³¹⁰ Ayrıca Ceziretulhızır (Abadan), Muhammere ve çevresinde yetişen hurmaların çoğu, Şattülarap Nehri ve Basra Körfezi üzerinden Bombay ve Hindistan taraflarına satılmakta, geri kalan kısmı da benzer biçimde Karun Nehri vasıtasıyla Şuster ve Dezful yoluyla İran içlerinde tüketilmekteydi.³¹¹

Derviş Paşa, bu ticarete bağlı olarak Basra Körfezi'nden Şattülarap Nehri vasıtasıyla Osmanlı ya da İran ülkesine gelen malların, ya da Muhammere ve çevresinin içte veya dışta tüketilen hurmaları ile İran'dan Muhammere Limanı vasıtasıyla Şattülarap

Sefâretnâmesi, s. 95; İbrahim Aykun, *Erzurum Konferansı (1843-1847) ve Osmanlı-İran Hudut Antlaşması*, s. 129

³⁰⁸ Şemseddin Sâmî, *Kâmûsü'l-a'lâm* (tıpkı basım), c. VI, Ankara 1996, s. 4221; Derviş Paşa, *Devlet-i 'Aliyye ile İran Devleti Beyninde Olan Hudûdun Layihasıdır*, s. 2, 3; Mehmed Hurşid Paşa, *Seyâhatnâme-i Hudûd*, s. 18; R. Levy, "Muhammere", *İA*, c. VIII, İstanbul 1979, s. 504

³⁰⁹ Mehmed Hurşid Paşa, *Seyâhatnâme-i Hudûd*, s. 18, 25

³¹⁰ Derviş Paşa, *Devlet-i 'Aliyye ile İran Devleti Beyninde Olan Hudûdun Layihasıdır*, s. 11; Şemseddin Sâmî, *Kâmûsü'l-a'lâm* (tıpkı basım), c. VI, s. 4221; Svat Soucek, "Arabistan or Khuzistan", s. 205

³¹¹ Mehmed Hurşid Paşa, *Seyâhatnâme-i Hudûd*, s. 20

ve Basra Körfezi'ne giden her türlü malın gümrük vergisinin Basra gümrüğü tarafından alındığını ve bu açıdan Muhammara'nın Basra ekonomisi için önem arz ettiğini belirtmektedir.³¹² Şemseddin Sami, Karun Nehri'nde işleyen gemi sayısının az ve önemsiz olduğunu, İran hükümetinin, bu ticaretten pek az istifade ettiğini belirtse de Muhammara Limanı'nın zamanla İran'ın dış ticaretinde özellikle hurma ihracatında önemli rol oynadığı bilinmektedir. Osmanlı Devleti ile İran hükümeti arasında imzalanan II. Erzurum Antlaşması'nın (1847) ikinci maddesine göre, kasaba İran toprağı sayılmışsa da yöre üzerindeki tartışma 1913 yılına kadar devam etmiştir. Kasaba, 1857 yılında İngiliz işgaline uğramış, ancak İngiltere daha sonra yöreyi İran'a terk etmiştir. Muhammara çevresi günümüzde önemli bir petrol üretim merkezidir.³¹³

Mirza Taki Han, 7 Aralık 1843 tarihli oturumda Muhammara'nın Huzistan'ın bir parçası olduğunu ve yöre sakinlerinin İran padişahlarına itaat ettiğini belirtti. İran memuru, daha sonra eski Bağdat Valisi Ali Rıza Paşa'nın Muhammara'ya saldırıp kasabayı yağmaladığını- ki iddiasına göre yağmalanan malların iki yüz bin akçelik kısmı tüccarlarındı- ve halkı esir alarak Bağdat pazarında sattığını dolayısıyla mağdur olduklarını iddia etti.³¹⁴ Mirza Taki Han için Ali Rıza Paşa'nın söz konusu eylemi, İran'ın Muhammara üzerindeki konumunu güçlendiren sevindirici bir rastlantı gibi görünmekte ve paradoksal olarak Osmanlı yönetiminin kendisine ait bir yeri yağmalamayacağına ve halkı esir edemeyeceğine işaret etmekteydi. Mirza Taki Han, bu durumda haksız da sayılmazdı. Zira İranlı yöneticiler gerek ülkelerinin kadim sınırlarını, gerekse İran Devleti'nin Muhammara üzerindeki fiili hakimiyetini gerekçe göstererek, kasaba üzerinde hak iddia etmekteydiler. Acem iktidarına göre, iki ülke arasındaki sınır Şattülrap Nehri'ydi ve her iki ülke nehir taşımacılığında hak sahibiydi. Ancak Erzurum Konferansı'nda Osmanlı Devleti'ni temsil eden Enveri Efendi, bu söylemlerin aksini iddia etmekteydi. Osmanlı memuruna göre, Muhammara, Basra vilayetinin bir parçası idi ve kasabanın Osmanlı mülkü olduğuna dair birçok belge ve harita bulunmaktaydı.³¹⁵ Derviş Paşa layihasında da benzer ifadeler yer almakta ancak ne Enveri Efendi ne de

³¹² "...Muhammara İranlu'da kalur ise Basra harâb olur denilmesi bundan nâşidir." Derviş Paşa, *Devlet-i 'Aliyye ile İran Devleti Beyninde Olan Hudûdun Layihasıdır*, s. 11, 12

³¹³ Şemsettin Sâmî, *Kâmûsu'l-a'lâm* (tıpkı basım), c. VI, s. 4221; R. Levy, "Muhammara", s. 504; Svat Soucek, "Arabistan or Khuzistan", s. 205; Ali Akyıldız-Zekeriya Kurşun, *Osmanlı Arap Coğrafyası ve Avrupa Emperyalizmi (Filistin-Basra Körfezi-Kızıldeniz-Kuzey Afrika Diplomatik Belgeler)*, İstanbul 2015, s. 200; BOA., BEO., 4138/310289, lef. 5, 6 21 Ocak 1913 (8 Kanunısani 1328)

³¹⁴ Feridun Ademiyet, *Emir Kebîr ve İran*, s. 84; Şükriye Akdemir, *El-Enverî Seyyid Sa'dullah'ın İran Sefâretnâmesi*, s. 89, 90; İbrahim Aykun, *Erzurum Konferansı (1843-1847) ve Osmanlı-İran Hudut Antlaşması*, s. 120, 122

³¹⁵ Şükriye Akdemir, *El-Enverî Seyyid Sa'dullah'ın İran Sefâretnâmesi*, s. 90

Derviş Paşa, Muhammere'nin Osmanlı Devletinin olduğuna dair belgelere eserlerinde yer vermemektedirler.

Osmanlı ve İran heyetlerinin Muhammere'nin aidiyeti konusunda öne sürdükleri deliller içerisinde, Arap Ka'b Aşireti üzerinden yaptıkları tartışma dışında somut ilmi ve sağlıklı bir bilgi bulmak da mümkün görünmemektedir. Enveri gibi Derviş ve Hurşid paşaların, ya da Müşiruddevle Mirza Cafer Han ve Nazımülmülk'ün kaleme aldığı eserlerdeki ifadeler de bu iddiayı anlamlı kılmaktadır. Dolayısıyla tarafların iddialarından, Muhammere'nin gerçekte kime ait olduğu hususu karanlıkta kalmaktadır. Yalnız Derviş Paşa Muhammere yerine, kasabanın doğusunda bulunan altı yerleşim yeri ile bu yerleşim yerlerine ait belgelerin künyesine değinmektedir. Bu kayıtlardan biri, Suveyb sancağında bulunan Sadrulğar isimli yerin 1576/1577 yılında Osmanlı Sultanı III. Murat zamanında, Süleyman oğlu isimli bir kişiye tımar olarak verildiğine dair bir berattır. Diğer belgeler ise Haffar mukataasının alınıp satılmasına dair Kuban kadısının mührünü taşıyan 1638-1639 tarihli hüccet-i şer'iyeye, Basra'ya tabi Ceziretulhızır, Muaviye, Harsa, Derre ve Haffar'a dair Sultan II. Mustafa dönemine ait 1701-1702 tarihli muafiyet fermanı, Kuban ahalisine hitaben yazılmış 11 Mart 1702 tarihli vali buyrulduzu, Haffar da bulunan Ka-surhan isimli yerin ihtilafının çözümüne dair Basra kadısının 1746-1747 tarihli hüccet-i şer'iyyesi ile yine Haffar'da bulunan Şeyh Yakup hayratının vakıf mallarına bakma görevine dair Basra kadısının 1812-1813 tarihli hüccet-i şer'iyyesidir.³¹⁶ Ancak Osmanlı devlet adamlarına göre Muhammere'nin Basra eyaleti'nin bir parçası olduğunun en önemli delili, Arap Ka'b Aşireti'nin Osmanlı Devletine tabi bir aşiret olması idi. Bu nedenle, görüşmelerde Muhammere sorunu, Ka'b Aşireti'nin tabiiyeti meselesi üzerinden tartışma konusu oldu.

2.a.c. Aşiret-Mekan İlişkisine Bir Örnek: Ka'b Aşireti

Sadullah Enveri *İran Sefaretnamesi* adlı eserinde, Ka'b Aşireti'nin Osmanlı tebaası olduğuna dair sınırlı bilgi vermektedir. Derviş Paşa ise, aşiretin Basra'ya tabi Osmanlı Devleti tebaasından olduğunu ispat eden birçok resmi kaydın olduğunu belirtmektedir. Ancak Paşa Muhammere de olduğu gibi, Ka'b Aşireti ile ilgili iddiasında da, bu kayıtları eserinde zikretmemekte, yalnız bunların Basra Defterhanesi'nde kayıtlı

³¹⁶ "...nefs-i Muhammere ve tevâbi'inin Basra eyaleti muzâfâtından olduklarına berâhin-i katı'a olmak üzere nice ferâmin-i 'atika ve senedât mevcûd olduğundan başka..." Derviş Paşa, *Devlet-i 'Aliyye ile İran Devleti Beyninde Olan Hudûdun Layihasıdır*, s. 5, 6

olduğuyla yetinmektedir.³¹⁷ Derviş Paşa bu kayıtlar üzerinden izahat yapmak yerine, aşiretin Osmanlı yöneticileri ile ilişkileri bağlamında açıklamalar yapmaktadır ki bu açıklamalara Hurşid Paşa'nın *Seyâhatnâme-i Hudûd* adlı eserinde de rastlamak mümkündür.

Aşiretin aslen Necid taraflarından Huzistan bölgesine geldiğine ve soylarının Ka'b Bin Rebi' Bin 'Âmir'e dayandığına dair yaygın bir kanaat vardır.³¹⁸ Aşiretin Huzistan'a ne zaman geldiğine dair net bir ifade bulunmamakla birlikte, İranlı Mirza Cafer Han, aşiretteki Şiileşmeden dolayı -ki ona göre topluluk aslen Şafii ve Hanbeli mezhebine mensup olup zamanla Şiileşmiştir- bu hareketliliğin Safevilerin ilk zamanlarında gerçekleştiğine dair rivayetlerin varlığına değinmektedir. Mirza Cafer Han, Ka'b Aşireti'nin dokuz bin kadar aileden oluştuğunu, aşiretin homojen olmayıp birçok aşiretten teşekkül ettiğini, yerleşim alanının doğuda Huveyze'den batıda Behbahan, kuzeyde Şuster'den güneyde Şattülarap Nehri ve Fars (Basra) Körfezi'ne uzanan bir saha olduğunu belirtmektedir.³¹⁹

Osmanlı devlet adamlarının aşiretin Muhammere, Ceziretulhızır ve bu iki mekanın doğusunda ve Şattülarap sahillerinde yaşadığını belirttiği açıklamalarıyla, Mirza Cafer Han'ın açıklamaları örtüşmektedir.³²⁰ Ancak Osmanlı devlet adamları, yalnız Muhammere ve çevresini ülke sınırları içerisine alma gayreti içinde olduklarından, aşiretin yayıldığı alanı doğuda Behbahan'a kadar uzatmamışlardır. Aşiret saygın bir aileden gelen bir şeyhin kontrolündeydi ve şeyhin aşiret ve aşiretin yaşadığı çevre üzerinde oldukça etkin olduğuna dair görüşler bulunmaktadır.³²¹ Aşiret reisi Muhammere, Ceziretulhızır, tâbi yerler ile Fellahiye'de bulunan hurmalıkların miri hasılatından, diğer zirai ürünlerin öşüründen, şeyhliğe ait gelirlerden ve gümrük

³¹⁷ Derviş Paşa, *Devlet-i 'Aliyye ile İran Devleti Beyninde Olan Hudûdun Layihasıdır*, s. 6.

³¹⁸ Derviş Paşa, *Devlet-i 'Aliyye ile İran Devleti Beyninde Olan Hudûdun Layihasıdır*, s. 7; Şükriye Akdemir, *El-Enverî Seyyid Sa'dullah'ın İran Sefâretnâmesi*, s. 90; Mirza Cafer Seyyid Han Mühendisbaşı Muşiruddevle, *Risâle-i Tahkikat-ı Serhaddiye* (Tah. Muhammed Müşîrî), Tahran 1348, s. 59; Max Freiherr Von Oppenheim, *Mu'camu'l-buldan ve'l-kabâ'il fi Şibhi'l-Cezîreti'l-'Arabiyye ve'l-'Irak ve Cenûbî'l-Ürdün ve Sina* (trc. ve tah. Abdullah Bin Nasır el-Vuley'î), c. VIII, Riyad 1435, s. 544

³¹⁹ Mirza Cafer Seyyid Han Mühendisbaşı Muşiruddevle, *Risâle-i Tahkikat-ı Serhaddiye*, s. 58, 59; Ayrıca aşiretin yaşadığı yerleşim yeri ve mezhebi için bkz. Max Freiherr Von Oppenheim, *Mu'camu'l-buldan ve'l-kabâ'il fi Şibhi'l-Cezîreti'l-'Arabiyye ve'l-'Irak ve Cenûbî'l-Ürdün ve Sina*, c. VIII, s. 545; Mehmed Hurşid Paşa, *Seyâhatnâme-i Hudûd*, s. 25; Richard Tapper, "Introduction", *Tribe and State In Iran and Afghanistan* (edited by Richard Tapper), London 1983, s. 18, 19

³²⁰ Derviş Paşa, *Devlet-i 'Aliyye ile İran Devleti Beyninde Olan Hudûdun Layihasıdır*, s. 7

³²¹ Max Freiherr Von Oppenheim, *Mu'camu'l-buldan ve'l-kabâ'il fi Şibhi'l-Cezîreti'l-'Arabiyye ve'l-'Irak ve Cenûbî'l-Ürdün ve Sina*, c. VIII, s. 545; Mehmed Hurşid Paşa, *Seyâhatnâme-i Hudûd*, s. 22

varidatından istifade etmekteydi. Hurşid Paşa, aşiretin çiftçi ile asilzadeler arasında iki kısma ayrıldığını ve her iki grubun da hırsız, yalancı, hilekar olduğunu belirtmektedir.³²²

Osmanlı devlet adamlarına göre, aşiret, Necid'den Osmanlı ülkesine geldiği zaman -ki bu görüşe göre Muhammere ve çevresi Osmanlı toprağı sayılmaktadır- Osmanlı hükümeti, onları Bağdat ve Basra valilerinin bilgisi dahilinde Muhammere'nin doğusunda ve kasabaya yaklaşık üç saat mesafede Karun Nehri kenarında bir yerleşim yeri olan Sable'ye yerleştirmiştir. Aşiretin nüfusu artınca, zamanla kuzey ve güney Kuban adlı yere yerleşmişlerdir. Ka'b taifesi bu süreçte, bir bütün olarak Osmanlı Devletine tabi olup, tüm işleri Basra eyaleti tarafından görülmekteydi. Ancak aşiret, zamanla gerek Basra vali ve mutasarrıflarına, gerekse İran yöneticilerine başkaldırmış ve isyan etmiştir. Nitekim Kerim Han Zend zamanında (1751-1779) kabile isyan edince, İran yönetimi aşiret üzerine sefer düzenlemiş, bu sefer sırasında Sable seddi bozulup, Karun Nehri şimdiki mecrasına aktığı için aşiretin ekim alanları zarar görmüş, bunun sonucunda da aşiret ikiye ayrılarak bir kısmı Muhammere, Ceziretulhızır ve çevresinde kalmış, diğer kısmı ise 1750'li yıllarda büyük şeyhleriyle birlikte Kuban'ı terk edip İran toprakları içerisinde yer alan Fellahiye'ye yerleşmişlerdir.³²³

Derviş ve Hurşid paşaların anlatımından, aşiretin bu tarihten 1830'lu yıllara kadar Osmanlı Devletiyle ilişkisinin devam ettiği, ancak 1750'lerden itibaren Osmanlı yönetiminden kopuş sürecinin başladığı görülmüyor. Buna göre, aşiret zamanla Şattûlarap Nehri'nin sol tarafında bulunan ve Muhammere'ye tâbi bulunan mukataaları zorla eline geçirip aralarında diledikleri gibi bölüşmüştür. Bu mukataaların yıllık hurma mahsulatının kıymeti bir milyon dört yüz yetmiş altı bin kuruş idi ve bunun üçte ikisi miriye, üçte biri de ekip biçenlere ait idi. Bu mukataaların miri geliri ise iki bin iki yüz akçe idi. Aşiret bu mukataaları zorla kontrol altına aldıktan sonra, gelirin yarısı çiftçilere diğer yarısı ise bir kısmı Muhammere'de bulunan el-Muhaysin taifesinin ileri geleni ile Fellahiye'de bulunan büyük şeyh ve diğer bir iki şahıs arasında bölüşülmüştür.³²⁴

³²² Mehmed Hurşid Paşa, *Seyâhatnâme-i Hudûd*, s. 24, 25

³²³ Derviş Paşa, 1852'de takdim ettiği eserinde, Ka'b Aşireti'nin bundan yüz iki, yüz üç yıl önce büyük şeyhleriyle Fellahiye'ye gidip yerleştiklerini belirtiyor. Derviş Paşa'nın eserini takdim ettiği tarihe göre ortalama yüz yıl öncesinin 1750'li yıllar olması gerekiyor. Bu nedenle, aşiretin 1750'li yıllarda Fellahiye'ye göç ettiğini belirttim. Tarih bana aittir. Konu hakkında bkz. Derviş Paşa, *Devlet-i 'Aliyye ile İran Devleti Beyninde Olan Hudûdun Layihasıdır*, s. 8; Mehmed Hurşid Paşa, *Seyâhatnâme-i Hudûd*, s. 21, 22; İbrahim Aykun, *Erzurum Konferansı (1843-1847) ve Osmanlı-İran Hudut Antlaşması*, s. 134

³²⁴ Derviş Paşa, *Devlet-i 'Aliyye ile İran Devleti Beyninde Olan Hudûdun Layihasıdır*, s. 8; Mehmed Hurşid Paşa, *Seyâhatnâme-i Hudûd*, s. 19

Aşiretin Muhammare, Ceziretulhızır ve çevresinde bulunan fertleri büyük şeyhe tabi olduklarından, Basra yöneticileri 1830’lu yıllara kadar, onları yine büyük şeyhleri vasıtasıyla idare etmiş, nitekim Muhammare, Ceziretulhızır ve çevresinde bulunan aşiret mensupları, Basra hazinesine kalemiye adıyla verdikleri vergilerini yine eski usul üzere, Fellahiye’ye giden şeyhleri vasıtasıyla vermeye devam etmişlerdir. Derviş Paşa, bu uygulamanın eski Bağdat Kölemen Valisi Davut Paşa’nın (1817-1831) son zamanlarına kadar rutin bir biçimde devam ettiğini ifade etmekte, ancak Muhammare, Ceziretulhızır ve çevresinde bulunan aşiret mensuplarının gerek Fellahiye’de bulunan kabile reisine itaat ettiklerinden, gerekse Basra yöneticilerinin kötü yönetiminden kaçıp İran’daki şeyhlerine sığındıklarından, Basra hazinesine verdikleri verginin gitgide azaldığını ve aşiretin İran yöneticilerinin kontrolüne girerek tâbiyetlerine hâlel geldiğini belirtmektedir.³²⁵ Aşiret, Davut Paşa’dan sonra yerine geçen Ali Rıza Paşa zamanında Basra ve Bağdat valilerinden tamamen yüz çevirince, Paşa kabile üzerine sefer düzenlemiş ancak aşiret üzerinde yeterli kontrol sağlayamadığından, İran yöneticileri boşluğu doldurmuş ve kabileyi kontrol altına almıştır. Ka’b topluluğu, böylece Osmanlı yönetimiyle bağını koparmış ve İran yöneticileri aşiretin yaşadığı Muhammare, Ceziretulhızır ve çevresi üzerinde hak iddia etmişlerdir.³²⁶

Bu anlatıda, aşiretin Osmanlı tebaası olduğuna dair deliller daha çok topluluğun devlete ödedikleri vergi ile ilişkilendirilmektedir. Ancak benzer iddia İranlı yöneticiler için de söz konusuydu. Bu durumda vergi üzerinden yapılacak olası bir tanımlama, aşiretin İran tebaası olma ihtimalini de güçlendirmektedir. Bu nedenle Ka’b Aşireti’nin tâbiyeti üzerine yapılan tartışmanın dayanağını vergi oluştursa da, bunun tek başına yeterli olmadığı görülmektedir. Nitekim *Tahkikat-ı Serhaddiyye* yazarı, bu aşiretin “Divan-ı Ali’ye” yılda üç bin tümen vergi verdiğini ve verilen verginin “defter-i hümayunda” kayıtlı olduğunu belirtmektedir.³²⁷ Dahası bizzat Osmanlı kaynaklarından edinilen bilgiler, Ka’b Aşireti’nin İranlı yöneticilerle de Osmanlı yöneticilerine benzer bir ilişki içinde olduğunu göstermektedir. Buna, devlete ödenen vergilerin yanı sıra, her iki ülke yöneticilerinin aşiret reisine gönderdikleri hediyeler de dahildir. Örneğin, kabile

³²⁵ Nitekim 6 Kasım 1837 tarihli bir belgede, aşiretin Muhammare’nin sol tarafını meccanen tasarruf ettiği belirtilmektedir. “...vullât-ı sâlife zamanından beru Basra’nın cânib-i şarkisini Ka’b ‘Aşireti meccânen tasarruf eylediğinden...” BOA., HAT. 477/ 23372 6 Kasım 1837 (7 Şaban 1253); Derviş Paşa, *Devlet-i ‘Aliyye ile İran Devleti Beyninde Olan Hudûdun Layihasıdır*, s. 7, 8; Mehmed Hurşid Paşa, *Seyâhatnâme-i Hudûd*, s. 22

³²⁶ Derviş Paşa, *Devlet-i ‘Aliyye ile İran Devleti Beyninde Olan Hudûdun Layihasıdır*, s. 8; Mehmed Hurşid Paşa, *Seyâhatnâme-i Hudûd*, s. 23

³²⁷ Mirza Cafer Seyyid Han Mühendisbaşı Muşiruddevle, *Risâle-i Tahkikat-ı Serhaddiyye*, s. 59

reisi Osmanlı yönetimine hizmet ettiği için, her yıl Basra ve Bağdat yöneticileri tarafından kendisine hilat gönderilmekteydi. Bunun gibi İranlı yöneticiler de Ka‘b Aşireti reisine hilat ve hediye göndermekteydiler. Hurşid Paşa, aşiretin bu hediye karşılığında İran yöneticilerine bir miktar mal verdiğini, bunun da zamanla zorunlu vergiye dönüştüğünü ve aşiretin bu yüzden kendisini İranlı hissettiğini belirtmektedir.³²⁸

İki ülke temsilcisinin Muhammere ve Ka‘b Aşireti üzerindeki hak iddiaları, süreç içerisinde vergi dışında başka iddialarla da devam etti. Mirza Taki Han’ın abartılı bir ifadeyle Ka‘b taifesinin Nuh tufanından beri İran tebaası olduğunu öne sürmesi, bundan sonraki süreçte tartışmaların herhangi bir esnemeye izin vermeyen keskin bir zeminde gerçekleşeceğine işaret etmekteydi. Benzer tutumu, Osmanlı devlet adamlarının ifadelerinde de görmek mümkündür. Nitekim, Derviş Paşa Kerha Nehri’ne kadar Muhammere ve çevresi üzerinde İran hükümetinin hak iddia edemeyeceğini belirtmektedir.³²⁹

Tahkikat-ı serhaddiyye yazarı, Muhammere ve Ka‘b Aşireti için dikkate değer beş farklı delil sunmaktadır. Birincisi; Huzistan, coğrafi bir tabir olarak Şattülarap Nehri’ne kadar olan alanı ifade etmekteydi ve buna göre Muhammere, Huzistan sınırları içerisinde yer almaktaydı. Ayrıca Osmanlı Devleti İran ile imzalanan bütün antlaşmaları Kasrışirin Antlaşması (1639) üzerinden değerlendirmekte, bu antlaşmaya göre sınır Bedre ve Cessan’dan başlayıp Ağrı Dağı’na doğru uzanmaktaydı. Sultan IV. Murat gibi güçlü bir hükümdarın, Bedre’ye çok da uzak olmayan Muhammere’yi gözden kaçırmaması ve antlaşmaya dahil etmemesi anlaşılır bir durum değildi. İkincisi; Osmanlı yönetimi Ali Rıza Paşa’nın Muhammere’ye saldırdığı güne kadar kasaba ve Ka‘b Aşireti üzerinde hak iddia etmemişti. Oysa Sebüki, Zilan ve Haydaranlu aşiretleri I. Erzurum Antlaşması’nın (1823) maddeleri arasında isimleriyle zikredilmekteydi. Osmanlı yönetimi, Muhammere ve Ka‘b Aşireti üzerinde hak sahibi olsaydı iki ülke arasında imzalanan antlaşmalarda bu hususu dikkate alırdı. Üçüncüsü; Muhammere, Osmanlı Devletine ait olsaydı, Ali Rıza Paşa kasabayı yağmalamaz ve kendi tebaasını köle ve esir edip bu derece bir zulmü reva görmezdi. Dördüncüsü; kasaba Osmanlı ülkesinin sınırları içerisinde olsaydı, Osmanlı yönetimi Muhammere’deki zarar için Sarım Efendi’yi üç yüz bin tümen ile İran’a göndermezdi. Beşincisi; Osmanlı memurları, Ka‘b Aşireti’ni kazanmak için, kendilerine

³²⁸ Derviş Paşa, *Devlet-i ‘Aliyye ile İran Devleti Beyninde Olan Hudûdun Layihasıdır*, s. 8; Mehmed Hurşid Paşa, *Seyâhatnâme-i Hudûd*, s. 22, 23

³²⁹ Şükriye Akdemir, *El-Enverî Seyyid Sa’dullah’ın İran Sefâretnâmesi*, s. 91; Derviş Paşa, *Devlet-i ‘Aliyye ile İran Devleti Beyninde Olan Hudûdun Layihasıdır*, s. 9

birçok imkan sunmalarına rağmen, aşiret İran yönetiminden yüz çevirmemişti. Bu imkanlara iki yıllık vergi muafiyeti de dahildi.³³⁰

Osmanlı devlet adamlarının, tahkikat yazarının bu iddiaları karşısında ne tür cevap verdikleri belirsizdir. En azından Derviş Paşa, Hurşid Paşa ve Enveri Efendi'nin telif ettikleri eserlerde gerekli cevabı bulmak pek olası görülüyor. Yalnız Enveri Efendi, İran elçisi Mirza Taki Han'ın yukarıda hak iddiası için dile getirdiği Muhammere seferi hakkında açıklama yapmaktadır ki, ona göre olay, Ali Rıza Paşa'nın Bağdat valisine vergisini vermeyen isyancı Ka'b Aşireti'ni kontrol altına alma girişimiydi. Nitekim Osmanlı memuru, bu düşüncesini Erzurum Konferansı'nın 12 Aralık 1843 tarihli oturumunda dile getirmiştir. Enveri'ye göre, aşiret 1828/1829 yılına kadar vergisini düzenli bir biçimde Bağdat valisine ödemiş, yalnız bu tarihten sonra ödemeyi yavaş yavaş bırakıp zamanla vergi vermeyi terk etmişti. Osmanlı elçisi, Bağdat'ta bulunan İran şehbenderi ile şehirdeki İran memurlarının otuz, kırk gün öncesinden bilgilendirildiğini de belirtmektedir. Buna göre, Muhammere'de bulunan İran tebaası ile İranlı tüccarların kasabadan ayrılması gerektiği kendilerine iletilmişti. Nitekim Ali Rıza Paşa Muhammere'ye girdiğinde, İran tebaası kasabayı terk edip Huveyze ve Basra'ya çekilmişti, dolayısıyla kasabada İran Devletine tabi kimse bulunmamaktaydı.³³¹

İran heyeti, Osmanlı elçisinin Muhammere olayını vergi meselesine indirgemesini inandırıcı bulmadı. Heyete göre, Osmanlı devlet adamları, aşiretin 1828/1829 yılından beri vergi vermediğini iddia etmekteydiler. Buna rağmen sefer daha geç bir tarihte, 1834/1835 yılında, hem de İran Şah'ı Herat'ta iken gerçekleşmişti. Bu da sefere dair kuşkuları artırmaktaydı. Bu nedenle, heyet Ali Rıza Paşa'nın sırf kasabayı yağmalamak için Muhammere'ye saldırdığını iddia etmekteydi. *Tahkikat-ı serhaddiye* yazarı ise olaya farklı bir pencereden bakmaktaydı. Ona göre Ali Rıza Paşa, aşiretin kontrolündeki Muhammere Limanı'nı kontrol altına almak ve Basra ticaretini canlandırmak için bu sefere girişmişti. Zira, aşiretin kullanıma açtığı Muhammere Limanı, Basra ticaretine zarar vermekteydi. Benzer açıklamaya Osmanlı arşiv vesikalarında da rastlamak mümkündür. Osmanlı Hariciye Nezareti tarafından *Muhammere Meselesi* adıyla neşredilen bir risalede de böyle bir kaygıya yer verilmektedir. Nitekim, zaman zaman

³³⁰ Mirza Cafer Seyyid Han Mühendisbaşı Muşiruddevle, *Risâle-i Tahkikat-ı Serhaddiye*, s. 64, 65

³³¹ Şükriye Akdemir, *El-Enveri Seyyid Sa'dullah'ın İran Sefâretnâmesi*, s. 92; İbrahim Aykun, *Erzurum Konferansı (1843-1847) ve Osmanlı-İran Hudut Antlaşması*, s. 120, 121, 122, 123

nehir yatağı dolmaya başlayınca, gemiler Basra yerine Muhammere Limanı'na yanaşmakta ve bu yüzden Basra ticareti zarar görmekteydi.³³²

İran heyetine göre, Ali Rıza Paşa'nın Muhammere seferi, İran sınır memurları ile İran hükümetinin Bağdat şehbenderine bildirilmemişti. Dahası, İran tebaasının Basra ve Huveyze'ye çekildikleri haberi de doğru değildi. Nitekim Ali Rıza Paşa, Muhammere'den döndükten sonra İran şehbenderi, Paşa'nın huzuruna gidip kadın tutsakların serbest bırakılmasını istemiş ancak buna olumlu cevap almamıştı. İran heyeti, ayrıca İran hükümetinin İstanbul elçisi Mirza Cafer Han'ın Muhammere saldırısını Osmanlı hükümetine ilettiğini, bunun üzerine hükümetin bir ferman çıkarıp olayı tahkik etmek üzere bir memur tayin ettiğini belirtti. Üstelik ferman da heyetin yanındaydı. Muhammere, madem Osmanlı toprağıydı ve Osmanlı hükümeti yöreden vergi alıyordu neden o sıra gündeme gelmemişti. Bunda bir tutarsızlık yok muydu?³³³

Kaynaklar, İran heyetinin aksine Osmanlı yönetiminin İran'ın İstanbul elçisine, Muhammere Limanı'nın kendi mülkü olduğunu belirten açıklamasına yer vermektedirler ki bu gibi saldırı durumlarında, Osmanlı veya İran hükümetlerinin saldırının kendi topraklarında gerçekleştiğini iddia ettiğine dair cevaplarına sıklıkla rastlamak mümkündür. Bunu ilerde de göreceğiz. Buna rağmen, diplomatik nezaket gereği İran hükümetinin mağduriyet iddiası ile yörenin ne zaman İran hükümetinin eline geçtiğinin araştırılacağı, ayrıca iki Müslüman ülke arasında var olan antlaşmalara aykırı bir durumun olmamasına riayet edileceği, İran elçisine iletilmiş ve bir memurun gerekli tahkikat için Bağdat'a gönderileceği belirtilmiştir.³³⁴

Buna rağmen sonuç değişmedi. Nitekim Enveri İran şehbenderinin talebini kabul etmek zorunda olmadıklarını, Muhammere'nin Osmanlı mülkü olduğunu ve kendilerinin bundan şüphe duymadıklarını belirtti. Ayrıca Şah'ın Herat'ta olması, tamamen tesadüftü ve bu gibi isyan durumlarında her devlet kendi sorununu çözmek için çaba sarf

³³² "...Ka'b 'Aşireti'nin tuğyanıyla Şattu'l-'arab kenarında nehr-i Karun'un munsab olduğu yerde Muhammere namında bir iskele açılarak gümrüğü bütün mu'attal olmuş..." BOA., HAT. 1253/48415 22 Mayıs 1838 (27 Safer 1254); Şükriye Akdemir, *El-Enverî Seyyid Sa'dullah'ın İran Sefâretnâmesi*, s. 92, 94; Mirza Cafer Seyyid Han Mühendisbaşı Muşiruddevle, *Risâle-i Tahkikat-ı Serhaddiyye*, s. 65; Ali Akyıldız-Zekeriya Kurşun, *Osmanlı Arap Coğrafyası ve Avrupa Emperyalizmi (Filistin-Basra Körfezi-Kızıldeniz-Kuzey Afrika Diplomatik Belgeler)*, s. 201

³³³ Şükriye Akdemir, *El-Enverî Seyyid Sa'dullah'ın İran Sefâretnâmesi*, s. 94, 95; İbrahim Aykun, *Erzurum Konferansı (1843-1847) ve Osmanlı-İran Hudut Antlaşması*, s. 127, 128

³³⁴ Mehdi Jawad Habib al-Bustani, *Bağdad'daki Kölemen Hâkimiyetinin Te'sisi ve Kaldırılması ile Ali Rıza Paşa'nın Valiliği (1749-1842)*, İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Yakınçağ ve Türkiye Cumhuriyeti Tarihî Kürsüsü Doktora Tezi, İstanbul 1979, s. 264

etmekteydi. İran heyetinin ferman diye bahsettiği belgeler ise, Osmanlı hükümetinin Ka‘b Aşireti’ni kontrol altına almak için gönderdiği nasihatlerden ibaretti.³³⁵

Osmanlı memuru, İran’ın Senendec Yaylası’na giden Caf Aşireti’ni örnek göstererek, Ka‘b Aşireti’nin bir kısmının İran’da olmasının onun İran tebaası olduğu anlamına gelmediğini de belirtti. Buna ilaveten, iki ülke arasında Osmanlı Sultanı I. Mahmut (1730-1754) ile İran hükümdarı Nadir Şah zamanında 4 Eylül 1746 yılında imzalanan antlaşmanın firariler ile ilgili kısmını hatırlattı. Buna göre, Osmanlı ülkesinden İran’a veya İran’dan Osmanlı ülkesine firar eden olur ise, bunların talep edilmeleri durumunda karşı ülkeye iade edilmeleri gerekmektedir. Bu durumda iki ülke arasında imzalanan antlaşmaya göre, Cerrahiye ve Karun Nehri’ni geçip İran’a giden Ka‘b Aşireti mensuplarının firari statüsünde değerlendirilmeleri ve iade edilmeleri icap etmekteydi.³³⁶

Enveri, iddialarının devamında Erzurum örneğini verdi ve Erzurum’da benzer bir olay olsa ve şehir valisi, İran’ın Erzurum Şehbenderi Hüseyin Efendi ile Hoy ve çevredeki diğer yöneticileri uyarıp, İran tebaasının şehirden uzaklaşmasını istese, ardından isyanı bastırma, bu durumda Erzurum İran’ın mı olacaktı? diye ekledi. Osmanlı elçisine göre, bu hususta Muhammere ile Erzurum arasında bir fark yoktu. Ayrıca Ali Rıza Paşa’nın Ka‘b Aşireti’nin İran’daki fırkası üzerine, İran hükümeti hudud ihlali gerekçesiyle tepki gösterse bile, sefer düzenleme hakkı vardı. Osmanlı elçisi, bunların yanı sıra Ka‘b Aşireti Şeyhi Şeyh Samir el-Katban ile Basra Gümrüğü Başkatibi Abdulkadir Efendi’nin Erzurum’da olduğunu ve onların da mecliste dinlenmesini talep etti.³³⁷

Mirza Taki Han, bahsi geçen aşiret şeyhini tanımadığını ve tanıklığı hakkında kendisine önceden herhangi bir bilgi verilmediğini, dolayısıyla İran hükümetine bilgi verilmesi gerektiğini ifade etti. İran elçisi, 19 Aralık 1843 tarihli son oturumda da, Enveri Efendi’nin iddialarının inandırıcı olmadığını dile getirdi. Ona göre bundan sonra yapılacak açıklamalar, tekrardan ibaret olacaktı. Mirza Taki Han, bu nedenle Enveri’nin meclise davet ettiği şahitleri görmek istemediğini belirtti. İngiltere ve Rusya temsilcileri ise, tanıkların Osmanlı Devleti lehine şahitlik yapabileceklerini, tarafların delil sunma

³³⁵ Şükriye Akdemir, *El-Enverî Seyyid Sa‘dullah’ın İran Sefâretnâmesi*, s. 95, 96

³³⁶ Şükriye Akdemir, *El-Enverî Seyyid Sa‘dullah’ın İran Sefâretnâmesi*, s. 90; İbrahim Aykun, *Erzurum Konferansı (1843-1847) ve Osmanlı-İran Hudut Antlaşması*, s. 121; “...târîh-i in‘ikâd-ı sulhdan sonra İran’dan memâlik-i mahrûsaya ve bu taraftan dahi İran’a firâr ider olur ise himâyet olunmayub taleb olundukları hâlde vükelâ cânibine teslîm olunalar..” bkz. *Muâhedât Mecmûası* (tıpkı basım), Ankara 2008, c. II, s. 320, c. III, s. 1

³³⁷ Şükriye Akdemir, *El-Enverî Seyyid Sa‘dullah’ın İran Sefâretnâmesi*, s. 92, 93; İbrahim Aykun, *Erzurum Konferansı (1843-1847) ve Osmanlı-İran Hudut Antlaşması*, s. 123, 124

konusunda serbest olduklarını ve iddialara cevap verme haklarının olduğunu dile getirdiler.³³⁸ Osmanlı memuru da, devletler hukukuna göre haklarını savunacaklarını ve haklarındaki iddialara olumlu veya olumsuz cevap vereceklerini belirtti. Ardından Şeyh Samir el-Katban ile Abdulkadir Efendi'nin meclise gelmesi için teklifte bulundu ve elindeki belgeleri- ki içlerinden bir tanesi bir süre önce Bağdat'a gitmiş olan Mühendis Esad Efendi'nin İngiltere konsolosunun da görüşünü alarak çizmiş olduğu bir haritaydı- bir kez daha komisyona gösterdi. Sonra şahitleri meclise çağırdı. Şahitler, Mirza Taki Han'ın kendilerine sorduğu sorular karşısında, Ka'b Aşireti'nin Osmanlı Devleti tebaası olduğunu ve Bağdat ile Mekke arasında bulunan Necid Aşireti'nden ayrılmış bir fırka olduğunu belirttiler. Şahitler ayrıca Ali Rıza Paşa'nın Muhammere'yi muhasarası sırasında, İran tebaasından kimsenin kasabada olmadığını, Muhammere'nin mülhakatı ile beraber Osmanlı mülkü olduğunu, Ka'b Aşireti'nin öteden beri Osmanlı mülkü olan Muhammere ve Şattülarap'da bulunduğunu, ancak Zend Kerim Han döneminde aşiret reisi olan Süleyman Şah'ın teşvikiyle, aşiretten bir fırkanın İran topraklarından Fellahiye'ye gittiğini ifade ettiler. Tanıklara göre Osmanlı elçisi tarafından yukarıda anlatılanlar doğrudu ve Osmanlı elçisinin şimdiye kadar ki açıklamaları, Ka'b Aşireti'nin azl edilmiş eski reisi Şeyh Samir'in açıklamalarıyla da uyuşmaktaydı.³³⁹

Enveri, son olarak gerek Basra Mahkemesi, gerekse Basra Mahkemesi'ne tabi Koban Mahkemesi'ne ait kayıtların bir kısmının Şattülarap'ın batısı, bir kısmının doğusu, bir kısmının da mecrasına ait olduğunu, bunun da bu yerlerin tamamının Osmanlı Devletine ait olduğuna işaret ettiğini dile getirdi. Osmanlı elçisi, aşiret reisi Süleyman Şah'ın İran tebaası olması durumunda da, Muhammere'nin İran toprağı sayılamayacağını belirtti. Zira bu görüşe göre, kasaba yetmiş yıl önce aşiret reisinin kontrolüne girmiştir.³⁴⁰

Muhammere üzerine yapılan tartışmalar, sonunda tarafların kendi haklılıklarını ısrarla öne sürdükleri, ancak yörenin kime ait olduğunun anlaşılmadığı bir zeminde son buldu. Gerçekte yöre, Osmanlı Devletinin tabii sınırı olan Şattülarap Nehri'nin bir adım ötesinde bir yerleşim yeri idi ve bu nedenle yöre üzerinde İran'ın askeri ve sivil yerleşimine izin verilmemekteydi. Zaman bakımından daha ileri veya daha geri gidildiğinde de Osmanlı yöneticilerinin kasaba üzerindeki tutumlarında bir değişiklik olmadığı görülür. Nitekim, Osmanlı yöneticileri II. Erzurum Antlaşması'na (1847)

³³⁸ Şükriye Akdemir, *El-Enverî Seyyid Sa'dullah'ın İran Sefâretnâmesi*, s. 93, 96, 97

³³⁹ Şükriye Akdemir, *El-Enverî Seyyid Sa'dullah'ın İran Sefâretnâmesi*, s. 96, 97, 98

³⁴⁰ Şükriye Akdemir, *El-Enverî Seyyid Sa'dullah'ın İran Sefâretnâmesi*, s. 99

rağmen 1913 yılına kadar yöre üzerinde hak iddia ettiler. Oysa Muhammere, II. Erzurum Antlaşmasının ikinci maddesine göre İran'a ait sayılmıştı.

2.a.d. Zohab Sancağının Osmanlı ve İran Ülkesine Ait Olduğuna Dair Yaşanan Tartışmalar

Zohab, Bağdat-Kirmanşah yolu üzerinde bir yerleşim yeridir. Minorsky, İslam Ansiklopedisi'nin ilgili maddesinde yörenin harabe olduğunu ve yöre valisinin Zohab'ın dört saat güneyinde bulunan Serpül-i Zohab'da oturduğunu belirtmektedir. Bölge Guran Aşireti'nin kontrolünde olduğundan yöneticiler genellikle bu aşirete mensuptu. Hurşid Paşa, Zohab sancağının bazen Kasrışirin emirliğiyle, bazen de Kasrışirin'den bağımsız olarak öteden beri Bağdat eyaletine bağlı olarak yönetildiğini ve yurtluk-ocaklık olarak yerli halktan biri tarafından idare edildiğini ifade etmektedir. Osmanlı-İran Tahdid-i Hudud (1913-1914) Komisyonu üyesi Hubbard, eserinde Rawlinson ve Soane'ye atıf yaparak, aşiretin "Aliyullahi" yani Ehl-i hak mezhebinden olduğuna dair küçük bir tartışmaya yer vermektedir. Yöre, İran'dan Irak'a giden tüccarların veya Şiiler için kutsal sayılan ve "atebât-ı âliye" tabir edilen Necef, Kerbela, Kazımiyye ve Samerra'ya giden binlerce kişinin geçiş güzergahı üzerinde bulunduğundan önem arz ediyordu.³⁴¹

Yörenin Osmanlı veya İran'a aidiyetine dair görüşmeler, 24 Ocak 1844 tarihli oturumda gerçekleşti. Enveri'ye göre Zohab, Osmanlı sınırları içerisindeydi ve buna dair birden fazla delil bulunmaktaydı. Bu delillerin ilki, Kasrışirin Antlaşması (1639) idi. Sadullah Enveri, Kasrışirin Antlaşması'ndan sonra sancağın iki ülke arasında el değiştirmesinin ve İran lehine sonuçlanan bir dizi çatışmanın ya da zaman zaman İran karşısında elde edilen bir başarısızlığın, yörenin statüsünü değiştirmeyeceğini öne sürdü. Nitekim görüşmeler sırasında Zohab İran hükümetinin kontrolündeydi. Enveri, kasaba üzerindeki hakimiyetin zaman zaman el değiştirdiğini ve bu sürece dair gelişmelerin, Nadir Şah (1736-1747) ve sonraki dönemlere ait olduğunu belirtti. Buna göre Afşarlar, Nadir Şah döneminde Zohab'ı ele geçirmiş ancak iki ülke arasında 4 Eylül 1746 yılında imzalanan antlaşma ile Zohab ve savaş sırasında ele geçirilen diğer yerler, Osmanlı Devletine geri verilmiş, böylece kasaba 1811/1812 yılına kadar Osmanlı yönetiminde kalmıştı. Enveri bu tarihten 1823 yılına kadar Zohab'ın üç kez daha el değiştirdiğini

³⁴¹ V. Minorsky, "Serpül-i Zuhâb", *İA*, c. X, İstanbul 1988, s. 521, 522; Mehmed Hurşid Paşa, *Seyâhatnâme-i Hudûd*, s. 99; Gilbert Ernest Hubbard, *Basra Körfezi'nden Ağrı Dağı'na Seyahat*, s. 94

belirtmektedir. Bu tarihte Kaçar hanedanından Feth Ali Şah'ın (1797-1834)³⁴² büyük oğlu Muhammed Ali Mirza,³⁴³ Zohab ile Süleymaniye ve Köysancak'ı ele geçirmiş, ancak İran Şah'ı diplomatik girişimler sonucu her üç sancağı Osmanlı yönetimine iade etmişti. Buna rağmen, İranlı yöneticilerin bölgeyi kontrol altına alma çabaları devam etmiştir. Nitekim Muhammed Ali Mirza bir süre sonra kasabayı tekrar ele geçirmiş, fakat Osmanlı Devleti'nin Bağdat Valisi Davut Paşa (1817-1831), askeri bir hareketle bölgeyi denetim altına almış ve sancak yönetimini yörenin güçlü ailelerinden Osman Paşa'nın idaresine vermişti. Fakat bu hakimiyet de uzun sürmemiş ve İran yönetimi, Aziz Paşa adında bir Osmanlı firarisinin emrine verdiği askeri birlikler ile bölgeyi 1823 (Ağustos/Eylül) yılında yeniden kontrol altına almıştı.³⁴⁴

Osmanlı devlet adamına göre, bu, bir bakıma İran yönetiminin taraflar arasında imzalanan I. Erzurum Antlaşması'na (1823) uymadığına da işaret etmekteydi. Sadullah Enveri bunların yanı sıra ayrıca Zohab ve ona bağlı yerlerin, III. Ahmet zamanında mukataa olarak tevcih edildiğine dair iki adet beratın varlığına değindi. Enveri'nin delilleri arasında İngiliz John Macdonald Kinnear'ın anıları da bulunmaktaydı. Ona göre, söz konusu eserde geçen "Zohab Türk bölgesi" (Turkish district of Zohaub) ifadesi, Zohab'ın Osmanlı Devletine ait olduğunun deliliydi. Eserde iki ülke arasındaki sınır ise Kerend Gediği olarak tanımlanmaktaydı. Enveri daha sonra elindeki deliller ile birlikte bir adet haritayı, İran temsilcisi Mirza Taki Han ile aracı devlet memurlarına takdim etti ve yukarıda bahsi geçen Osman Paşa'yı tanıklık yapmak üzere meclise davet etti.³⁴⁵

Görüşmelerde Osmanlı Devletini temsil eden Enveri'nin iddiaları, Mirza Taki Han'ın geleneksel savunma yöntemini değiştirmede. Ona göre Zohab, Süleymaniye ve Muhammere gibi Şah İsmail ve öncesi dönemden beri İran topraklarının bir parçası idi. Taraflar arasındaki antlaşmalar da Zohab'ın İran'ın mülkü olduğuna işaret etmekteydi. İran temsilcisi Mirza Taki Han'a göre Zohab'ın sınırları, Hanekin Köprüsü'ne kadar uzanmaktaydı. Bölge, İranlı Guran taifesi reislerinden Muhammed Ali Han ve oğlu

³⁴² Feth Ali Şah, 1796-1925 yıllarında İran'da hüküm süren Kaçar hanedanına mensup olup, hanedan adına ülkeyi yöneten ikinci hükümdardır.

³⁴³ Kaçar hanedanından Feth Ali Şah'ın büyük oğludur.

³⁴⁴ Şükriye Akdemir, *El-Enverî Seyyid Sa'dullah'ın İran Sefâretnâmesi*, s. 117, 118, 120; İbrahim Aykun, *Erzurum Konferansı (1843-1847) ve Osmanlı-İran Hudut Antlaşması*, s. 146, 147; Ayrıca bkz. J. H. Kramers, "Kırmanşah", *İA*, c. VI, İstanbul 1977, s. 822; Mehmed Hurşid Paşa, *Seyâhatnâme-i Hudûd*, s. 99

³⁴⁵ Şükriye Akdemir, *El-Enverî Seyyid Sa'dullah'ın İran Sefâretnâmesi*, s. 118, 120; John Macdonald Kinnear, *A Geographical Memoir of The Persian Empire*, London 1813, s. 140, 141, 142; ayrıca bkz. Sabri Ateş, *Osmanlı-İran Sınır Bölgeleri: Bir Sınır Yapmak (1843-1914)*, s. 147, 148

Süleyman Han ile onların ataları tarafından idare edilmekteydi ve bu idari süreklilik, İran yönetiminin Zohab üzerindeki hakimiyeti için sağlam bir delil idi. Ayrıca Enveri Efendi'nin delil gösterdiği atamalar ve beratlar, İran'daki karışıklılar dönemine ait idi. Bu nedenle Osman Paşa'nın dört yıl süren yöneticiliği, kendileri için delil değildi. Zohab'ın Osmanlı Devletinin olduğuna dair delil olarak öne sürülen Kasrışirin Antlaşması'nın (1639) metni ise henüz kendilerine gösterilmemişti. İran temsilcisine göre, Zohab sancağı, I. Erzurum Antlaşması'ndan (1823) sonra İran hakimiyetine girmemişti.³⁴⁶ Ayrıca Guran yöneticileri, Muhammet Ali Mirza'nın oğulları Muhammet Hüseyin ve Tahmasb Mirza veya İran Şahı'nın kardeşi Behram Mirza, Mutemeduddevle Menuçehr Han, Zohab sancağını yöneten Muhibali Han ve daha nice devlet adamı tanık olarak hayatta idi. Buna göre, taraflar arasındaki ikili antlaşmalar ve Guran ailesinin veraseti, Zohab sancağının İran'ın mülkü olduğuna işaret etmekteydi.³⁴⁷

Sadullah Enveri'ye göre, Zohab sancağı üzerindeki hak iddası için, Şah İsmail dönemi veya öncesine gidilmesi doğru değildi ve bölge için IV. Murat zamanında imzalanan Kasrışirin Antlaşması (1639) esas alınmalıydı. Ayrıca, atama beratının İran'daki karışıklıklar dönemine denk gelmesi sorun değildi ve yukarıda zikredilen delillerin tamamı, Osmanlı yönetiminin Zohab üzerindeki egemenliğinin deliliydi.³⁴⁸ Osmanlı memuru, görüşmelerin sonunda kendi iddialarına tanıklık eden ve yukarıda ismi geçen Osman Paşa'yı meclise davet etti. Ardından, aracı devlet temsilcileri ve Mirza Taki Han'ın da olduğu bir mecliste Zohab'ın mülkiyetine dair kendisine on beş soru sordu.

Sorular;

1. Zohab'ın ne zamandan beri Bağdat eyaletine bağlı olduğu ve Osmanlı mülkü olup olmadığı,
2. Sancağın IV. Murat döneminden Nadir Şah dönemine kadar İran hükümetinin eline geçip geçmediği,

³⁴⁶ "...Zuhab bir mahaldir ki ber mucceb-i ahd ü şart mülkiyet-i ez kadimu'l-eyyam ta bu sa'ate dek memâlik-i İraniyenin cüz'indendir..."; "...söylediniz ki muvâfık-ı ahd-ü şart Zuhab sancağı Devlet-i 'Aliyye-i Osmaniye'nindir o ahidnâme nerededir ki güneş gibi gösterilsün ki Devlet-i 'Aliyye-i İraniye Zuhab'ı hilâf-ı ahd tasrîf eyliyübdür..." Şükriye Akdemir, *El-Enverî Seyyid Sa'dullah'ın İran Sefâretnâmesi*, s. 118, 119; İbrahim Aykun, *Erzurum Konferansı (1843-1847) ve Osmanlı-İran Hudut Antlaşması*, s. 144, 145

³⁴⁷ Şükriye Akdemir, *El-Enverî Seyyid Sa'dullah'ın İran Sefâretnâmesi*, s. 121; İbrahim Aykun, *Erzurum Konferansı (1843-1847) ve Osmanlı-İran Hudut Antlaşması*, s. 149

³⁴⁸ Şükriye Akdemir, *El-Enverî Seyyid Sa'dullah'ın İran Sefâretnâmesi*, s. 119

3. Osmanlı hükümeti ile İran Devleti arasında Nadir Şah döneminde imzalanan 4 Eylül 1746 tarihli antlaşmaya göre, Zohab'ın Osmanlı hükümetine iade edilip edilmediği,
4. Muhammet Ali Mirza'nın hangi tarihte Zohab'ı ele geçirdiği,
5. İran hükümetinin 4 Eylül 1746 tarihinden 1811/1812 tarihine kadar, Zohab sancağını ele geçirip geçirmediği,
6. Muhammet Ali Mirza'nın kaç yıl sancağı idare ettiği,
7. Sancak, Osmanlı Devletine iade edildikten sonra Bağdat valisi tarafından Zohab sancağına kimin idareci olarak atandığı,
8. Bağdat valisi tarafından Zohab sancağına vali olarak atanan Mehmet Paşa'nın kaç yıl valilik yaptığı,
9. Süleyman Efendi, yöreyi kontrol altına aldığı anda oraya atanan valiler,
10. Bağdat Valisi Sait Paşa tarafından Zohab sancağına tekrar vali olarak atanan Mehmet Paşa'nın bu kez kaç yıl valilik yaptığı,
11. Muhammet Ali Mirza'nın 1816/1817 yılında sancağı neden ele geçirdiği ve Mehmet Paşa'yı niçin görevden aldığı,
12. Osman Paşa'nın sancakta kaç yıl idarecilik yaptığı,
13. Muhammet Ali Mirza'nın oğlu Muhammet Hüseyin Mirza'nın kaç yılında tekrar Zohab sancağını ele geçirdiği,
14. I. Erzurum Antlaşması'ndan (1823) sonra Zohab sancağının Bağdat Valisi Davut Paşa tarafından talep edilip edilmediği,
15. Zohab sancağının IV. Murat dönemi, yani Kasrışirin Antlaşması'ndan (1639) itibaren hangi ülkenin mülkü olduğu, şeklindeydi.³⁴⁹ Osman Paşa'nın mecliste verdiği cevaplar, Enveri Efendi'nin isteğine uygundu. Buna rağmen, İran yönetimi Zohab üzerindeki egemenlik iddiasını sürdürdü.

Taraflar özellikle İran heyeti, Süleymaniye, Muhammere ve Zohab sorununun yanı sıra, Ahıska, Kars, Bayezid, Van, Kazlıgöl, Mahmudi (Saray), Abağa (Çaldıran), Çehrik, Elbak (Başkale), Köysancak, Harir, Şehrizer, Kaley Culan ve Hanekin

³⁴⁹ Şükriye Akdemir, *El-Enveri Seyyid Sa'dullah'ın İran Sefâretnâmesi*, s.122,123; İbrahim Aykun, *Erzurum Konferansı (1843-1847) ve Osmanlı-İran Hudut Antlaşması*, s. 150-152

köprüsüne kadar olan yerler ile Huzistan'dan Şattülarap Nehri'ne ve Basra Körfezi'ne kadar olan yerlerin de tartışılması gereken tali bir mesele olduğunu öne sürdüler. Nitekim Mirza Taki Han, 26 Aralık 1843 tarihli oturumda, bu yerleşim yerlerinin İran ülkesine ait olduğunu iddia etti ve iddialarına Sultan III. Selim (1789-1807) zamanında İstanbul'da basılan bir harita ile Katip Çelebi'nin *Cihannüma* adlı eserini delil gösterdi. Ona göre, Osmanlı Devleti iki ülke arasında imzalanan antlaşmaları ihlal ederek söz konusu yerleri ele geçirmişti. Sadullah Enveri ise, İran'daki karışıklıkların Şah Hüseyin Safevi ve Sultan III. Ahmet (1703-1730) zamanında vuku bulduğunu, Osmanlı hükümetinin o sıralar Azerbeycan ve sair yerlerde birçok yeri ele geçirdiğini, ancak İran'daki karışıklıklar sona erince Rusya'nın da arabuluculuk yaptığı bir antlaşma ile 4 Eylül 1746 yılında işgal ettiği yerleri, İran hükümetine geri verdiğini öne sürdü. Sadullah Enveri'ye göre Mirza Taki Han'ın bahsettiği yerler, Osmanlı Devletinin idi ve bunda herhangi bir şüphe yoktu. Nitekim, İran hükümeti 1821 yılında Bayezid ve çevresini ele geçirmiş, ancak taraflar arasında imzalanan I. Erzurum Antlaşması (1823) ile söz konusu yerleri Osmanlı Devletine geri vermişti. Bu durumda Kars, Bayezid ve Van nasıl oluyor da İran hükümetine ait oluyordu?³⁵⁰

Enveri, buna rağmen İran hükümetinin, I. Erzurum Antlaşması'nın (1823) sorumluluğunu tam anlamıyla yerine getirmediğini ve tutarsız davrandığını belirtti. Nitekim, ona göre Hakkari sancağına bağlı Huder, Deyrik, Çehrik, Somay, Bradost ile Mahmudi sancağına bağlı Kotur, Ahurik kazaları ve Bayezid sancağına bağlı Makü kazası, bazı köylerle birlikte 1821 yılına kadar Osmanlı Devleti memurları tarafından idare edilmekte iken, İran hükümeti, bu tarihte söz konusu yerleşim yerlerini kontrol altına almış ve bir daha terk etmemişti. Ayrıca Süleymaniye, Köy, Harir, Zohab, Serdeşt de Muhammmet Ali Mirza tarafından antlaşmalara aykırı bir biçimde ele geçirilmişti.³⁵¹ Enveri bu nedenle 4 Ocak 1844 tarihli oturumda, Hakkari, Mahmudi ve Bayezid sancağında yer alıp antlaşmalara aykırı bir biçimde İran Devletinin eline geçen yerlerin iadesini istedi. Enveri, daha sonra Hakkari'ye tabi gördüğü Huder, Deyrik, Çehrik, Somay Kalesi ve Bradost nahiyesine dair deliller ile Hakkari ahalisinden edindiği bir belgeyi (mahzar), Mirza Cafer Han ve İngiltere ile Rusya elçilerine sundu. Ardından,

³⁵⁰ Şükriye Akdemir, *El-Enverî Seyyid Sa'dullah'ın İran Sefâretnâmesi*, s. 100, 101

³⁵¹ Şükriye Akdemir, *El-Enverî Seyyid Sa'dullah'ın İran Sefâretnâmesi*, s. 102, 104

komisyona Avrupa’da basılan haritalardan örnekler gösterdi. Haritalardan alınan örnekler iki ülke sınırının kuzeyinden Derne’ye kadar olan alana aitti.³⁵²

3. II. ERZURUM ANTLAŞMASI’NIN (1847) İMZALANMASI

Dört ülke temsilcisinden oluşan komisyon, görüşmeler sonunda 1 Haziran 1847 yılında Erzurum’da yeni bir antlaşma imzaladı. Antlaşma, İngiltere ve Rusya’nın Erzurum Konferansı’nda bulunan memurları tarafından hazırlandı ve tasdik edilmek üzere Osmanlı ve İran hükümetlerine sunuldu.³⁵³ Nazımülmülk, komisyonun uzayan sorunlar karşısında Kasrışirin Antlaşması’nı (1639) fesh ettiklerini ve taraflar arasındaki sorunları ortadan kaldırmak için II. Erzurum Antlaşması’nı (1847) kaleme aldıklarını belirtmektedir.³⁵⁴ Ancak elimizde Kasrışirin Antlaşması’nın (1639) fesh edildiğini teyid eden herhangi bir bilgi bulunmamaktadır. Dahası II. Erzurum Antlaşması’nın (1847) kendisi de sorunlu görülüyor. İki ülke ilişkilerinin bundan sonraki süreçlerinin incelenmesi, antlaşmanın sorunlu olduğuna dair bir değerlendirmeyi haklı çıkarıyor. Bunu biraz ilerde tahdid-i hudud (1849-1852) konusu sırasında ve 1913 yılında antlaşmanın muhtevası üzerine yaşanacak tartışmalarda da göreceğiz.

Antlaşmayı sorunlu kılan şey, Osmanlı yöneticilerinin metnin taslak aşamasında anlaşılabilir gördükleri bazı maddelere yönelik itirazlarıydı. Nitekim hükümet yetkilileri, antlaşma metninin birçok muğlak ifade içerdiğini belirterek, toplam dokuz maddeden oluşan metnin ikinci, dördüncü ve dokuzuncu maddelerinin muhtevasına itiraz ettiler ve bu maddelerdeki belirsiz ifadeler düzeltilmediği takdirde, sorunun çözülmeyeceğini, bu nedenle metni imzalamayacaklarını, İngiltere ve Rusya’nın İstanbul elçileri olan Lord Kavala ve Mösyö Ustinof’a iletiler.³⁵⁵

³⁵² Şükriye Akdemir, *El-Enverî Seyyid Sa’dullah’ın İran Sefâretnâmesi*, s. 105

³⁵³ “...İngiltere ve Rusya devletlerinin Erzurum meclis-i mükâlemesinde bulundurulmuş me’mûrları tarafından kaleme alınub kabûl ve tasdik olunmak üzere Devlet-i ‘Aliyye ile İran devletine ‘arz olunmuş olan müsveddesinde...” Hurşid Paşa, *Tahdîd-i Hudûd-ı İraniye Me’mûriyetiyle fî 28 Safer Sene 65 ve fî 11 Kanûnîsânî Sene 64 Târîhinde Taraf-ı Devlet-i ‘Aliyyeden İ’zâm Buyurulmuş Olan Müteveffa Derviş Paşa ile Birlikde Bulunan Ankara Valisi Esbak Müteveffa Hurşid Paşa Tarafından Kaleme Alınmış Olan Layihadır*, s. 2; “devleteyn-i fahîmeteyn komiserleri taraflarından kaleme alınub iki tarafa ‘arz ve i’tâ olunan mevâdd-ı ‘ahdiye...” BOA., HR. SYS. 2920/82 22 Mart 1847 (4 Rebiulahir 1263); BOA., HR. SYS. 2921/1 lef. 1 12 Nisan 1847 (25 Rebiulahir 1263); BOA., İ. HR. 78/3801 lef. 2 5 Mayıs 1851 (4 Receb 1267)

³⁵⁴ Nazımülmülk Muhibali Bin Muhammed Taki, *Tarih-i Hudud-u İran ve Osmani*, s. 20

³⁵⁵ Hurşid Paşa, *Tahdîd-i Hudûd-ı İraniye*, s. 2; BOA., HR. SYS. 2920/82 22 Mart 1847 (4 Rebiulahir 1263); BOA., HR. SYS. 2921/1 lef. 1 12 Nisan 1847 (25 Rebiulahir 1263); BOA., HR. SYS. 704/2 lef. 7 31 Ağustos 1912; Nazımülmülk Muhibali Bin Muhammed Taki, *Tarih-i Hudud-u İran ve Osmani*, s. 21

Osmanlı hükümetinin açıklık getirilmesini istediği antlaşmanın ikinci maddesi, Zohab, Süleymaniye ve Muhammere sınırlarına dairdi. Bu maddeye göre “İran Devleti Zohab sancağının bütün düz arazisi, yani batısını Osmanlı Devletine terk edecek ve Osmanlı Devleti dahi Zohab sancağının doğusunu yani bütün dağlık arazisini, Kerend Deresi’yle beraber İran Devleti’ne bırakacak ve Süleymaniye sancağı hakkında İran Devleti her türlü iddiadan vazgeçip, bu sancakta Osmanlı Devletinin mülkiyet hakkına hiçbir zaman taarruz etmeyecek ve Muhammere şehri, limanı ve Ceziretulhızır ve limanı (lengergahı) ve hem de Şattularap Nehri’nin doğusunda İran’a tabi oldukları bilinen aşiretlerin tasarrufunda bulunan arazinin, İran Devletinin tasarrufunda olmasını, Osmanlı Devleti taahhüt edecek ve bundan başka Şattularap Nehri’nin denize döküldüğü yerden iki ülke sınırının bittiği yere kadar İran gemileri nehirden serbestçe yararlanacaktı.”³⁵⁶

Osmanlı hükümeti, antlaşmanın bu maddesine göre İran’a bırakılacak yerlerin, yalnız Muhammere şehri ve limanı ile Ceziretulhızır olduğunu belirtti ve söz konusu maddenin Muhammere dışındaki Osmanlı arazisi ile Osmanlı limanlarını kapsamayacağını ifade etti.³⁵⁷ Bâbiâli ayrıca, “Şattularap Nehri’nin doğusunda bulunan ve İran tebaası oldukları kesin olan aşiretlerin elinde bulunan arazinin, İran Devletinde kalması gerektiği” ifadesini de sakıncalı gördü. Osmanlı yöneticilerine göre, bu ifade anlaşılabilir idi ve izahı gerekmekteydi. Zira o çevrede bulunan ve yarısı Osmanlı ülkesinde diğer yarısı İran topraklarında yaşayan birçok aşiret bulunmaktaydı. Bu durumda, İran hükümeti kendi tebaası saydığı ve bir kısmı kendi topraklarında, diğer kısmı ise Osmanlı ülkesinde yaşayan bir aşiretten hareketle, Osmanlı toprakları üzerinde

³⁵⁶ “İkinci madde: Zohab sancağının cemî’i araziye basita ya’ni garbisi arazisinin Devlet-i ‘Osmaniye’ye terk olunmasını İran Devleti ta’ahhud eyler ve Devlet-i ‘Osmaniye dahi Zohab sancağının cânibi şarki cemî’i araziye cibaliyesinin Kerend Deresi’yle beraber İran Devleti’ne terkini ta’ahhud ider ve Süleymaniye şehir ve sancağı hakkında İran Devleti her bir güne iddiadan sarf-ı nazar idub sancağı mezkûrede olan Devlet-i ‘Osmaniye’nin hakk-ı temellüküne vakten minel evkât bir güne dahl ve ta’arruz itmeyeceğini kaviyyen ta’ahhud eyler ve Muhammara şehir ve benderi ve Ceziretu’l-hızır ve lengergahı ve hemdahi sâhil-i şarki ya’ni cânib-i yesâr Şattularab’ın İran’a ta’allukları ma’rûf olan aşâyirin tasarrufunda bulunan arazisi mülkiyet üzere İran Devleti’nin tasarrufunda olmasını Devlet-i ‘Osmaniye kaviyyen ta’ahhud eyler ve bundan başka Şattularab’ın denize mansıb olduğu mahalden ta tarafeyn hudûdunun iltihâkı mevzi’ine kadar nehri mezkûrede İran sefinelerinin serbesti-i temâm üzere amed ve reft itmeğe hakları olacaktır.” BOA., A. DVN. MHM. 5/35 7 Mart 1848 (10 Rebiülahir 1264); BOA., BEO. 4138/310289 lef. 5; *Muâhedât Mecmûası* (tıpkı basım), c. III, Ankara 2008, s. 5, 6

³⁵⁷ Hurşid Paşa, *Tahdîd-i Hudûd-ı İraniye*; s. 2, 3; BOA., HR. SYS. 2920/82 22 Mart 1847 (4 Rebiulahir 1263); BOA., HR. SYS. 2921/1 lef. 1 12 Nisan 1847 (25 Rebiülahir 1263); BOA., İ. MSM 41/1105 lef. 5 9 Mart 1848

hak iddia edebilirdi. Ülke yöneticileri, bu nedenle buna itiraz ettiler ve İran hükümetinin böyle bir hak iddiasını kabul etmeyeceklerini belirttiler.³⁵⁸

Bu kuşklara resmi bir cevap verilmediği takdirde ve yapılacak düzenleme antlaşma metnine ilave edilmediği sürece, Osmanlı memurlarının Erzurum'da imzalayacağı metnin geçersiz olacağını ve Osmanlı hükümeti tarafından kabul edilmeyeceğini ifade ettiler.³⁵⁹ Hurşid Paşa, İran elçisi Mirza Muhammet Ali Han'ın 10 Şubat 1847 tarihinde aracı devlet memurlarıyla yaptığı bir yazışmada, bu talebi olumlu karşıladığını belirtmektedir. Osmanlı Hariciye Nazırı Ali Efendi, 11 Nisan 1847 tarihinde ülkesinin bu kaygısını, İngiltere ve Rusya elçilerine resmi bir yazı ile bildirdi. Kaynaklar, aracı devlet elçilerinin de Osmanlı hükümetinin kaygılarını olumlu karşıladıklarına ve bu sorunlara dair şüpheleri gidermeyi kabul ettiklerine işaret etmektedir.³⁶⁰

Nitekim aracı devlet elçileri, 26 Nisan 1847 tarihinde Osmanlı hükümetinin talebine resmen cevap verdiler. Cevap olumluydu. Osmanlı hükümeti, 15 Mayıs 1847 tarihinde kendilerinden İran resmi makamlarının da bu açıklamaları kabul etmesini istedi ve bunun dışında herhangi bir talebin olmaması koşuluyla, Erzurum'da bulunan Osmanlı memurlarının antlaşmayı imzalamaya yetkili olduklarını belirtti. İngiltere ve Rusya elçileri, 9 Mart 1848 tarihinde Osmanlı hükümetine bir kez daha cevap verdiler. Cevapta, kendi Tahran elçilerinin Şah'ın adamlarıyla görüştiklerini, bunun sonucunda İran hükümetinin söz konusu açıklamayı dikkate aldığını ve buna bağlı olarak antlaşma metnini mübadele etmek üzere Mirza Muhammet Ali Han'ı yetkili kılıp, İstanbul'a yolladığını belirttiler.³⁶¹ Kaynaklar Osmanlı hükümetinin gerek aracı devlet elçilerinin, gerekse İstanbul'a gelen İran elçisinin yazılı açıklamalarına güvenerek ve bu ifadelere itimat ederek, Erzurum'da imzalanan antlaşmayı kabul ettiğini ve antlaşmanın üçüncü maddesine göre tahdid-i hudud çalışmalarına iştirak ettiğini belirtmektedirler.³⁶²

³⁵⁸ BOA., HR. SYS. 2920/82 22 Mart 1847 (4 Rebiulahir 1263); BOA., HR. SYS. 2921/1 lef. 1 12 Nisan 1847 (25 Rebiülahir 1263)

³⁵⁹ "...istizâhât-ı meşrûhaya cevâb-ı kâfi ve resmî verilmedikçe ve veraka-ı mersûmeden olan ta'dilât ber vech-i muharrer tasdiknâmelere derc olunmadıkça Erzurum'da imza olunacak sened-i mu'âhede keen lem yekun hükmüne konularak taraf-ı eşref-i hazret-i şahanedan tasdik ve kabûl olunamayacağını ve bu vecihle meşrût olarak imza olunmasından dolayı şu haliyle icrây-ı ahkâmına bir suretle ve bir vakitte Devlet-i 'Aliyye kendisini mecbûr 'add etmeyeceğini..." BOA., HR. SYS. 2920/82 22 Mart 1847 (4 Rebiulahir 1263); BOA., HR. SYS. 704/2 lef. 7 31 Ağustos 1912

³⁶⁰ Metinde geçen 11 Nisan 1847 tarihi, Hurşid Paşa'nın eserinde 12 Nisan 1847'ye karşılık gelen 25 Rebiülahir 1263 olarak geçmektedir. Bkz. Hurşid Paşa, *Tahdîd-i Hudûd-ı İraniye*; s. 3; BOA., HR. SYS. 2921/1 lef. 3 Nisan 1847

³⁶¹ Hurşid Paşa, *Tahdîd-i Hudûd-ı İraniye*, s. 3; BOA., İ. MSM 41/1105 lef. 5 9 Mart 1848; BOA., HR. SYS. 2921/1 lef. 3 Nisan 1847; BOA. HR. SYS. 704/2., lef. 7, 9 31 Ağustos 1912

³⁶² Hurşid Paşa, *Tahdîd-i Hudûd-ı İraniye*, s. 3; BOA., İ. MSM 41/1105 lef. 5 9 Mart 1848

4. İLK TAHDİD-İ HUDUD KOMİSYONU (1849-1852)

II. Erzurum Antlaşması'nın (1847) üçüncü maddesine göre “ taraflar, arazi hakkındaki diğer iddialarını terk etmiş olup, sabık maddeye uygun olarak aralarında sınır çizmek için iki taraftan memurlar ve mühendisler tayin etmeyi taahhüd edeceklerdi.”³⁶³ Buna göre taraflar, Ağrı Dağı'ndan Muhammere'ye kadar sınırdaki gerekli incelemeleri yapmak üzere yeni bir komisyon oluşturdular. Eldeki bilgiler, Osmanlı-İran sınırının 1843 yılından 1913 yılına kadar geçen süre boyunca, dört kez dört ülke arasında görüşmelere sahne olduğuna işaret etmektedir. Bu sayı, sınırdaki meydana gelen küçük çaplı olaylar için Osmanlı ve İran heyetleri arasında kurulan komisyonları içermiyor. Antlaşma sonrası, birinci Osmanlı-İran sınır komisyonu 1849-1852 yılları arasında görev yaparken, ikincisi 1875'te, üçüncüsü 1906-1907'de, dördüncüsü ise 1913-1914'de görev yaptı.³⁶⁴ Dört ülke temsilcilerinden oluşan ilk komisyon, Osmanlı-İran sınırının tamamında incelemelerde bulunup görevini başarıyla tamamladı.

İki ülke sınırının belirlenmesi için oluşturulan komisyonun İngiltere temsilcisi, Erzurum Konferansı'nda (1843-1847) da bulunan Colonel Williams, İran temsilcisi Mirza Cafer Han Müşiruddevle ve yardımcısı Muhibali Han Nazımülmülk, Rusya temsilcisi Çirikof (Tchirikof), Osmanlı temsilcisi ise Derviş Paşa idi.³⁶⁵ Derviş Paşa'nın maiyyetinde Hurşid Paşa, Baş Mühendis Kaymakam Tahir Bey ile Esad Efendi, Harita Mühendisi Mustafa Efendi, Mektebi Tıbbiye'den Doktor Kostantin ve Eczacı Nove bulunmaktaydı.³⁶⁶ Komisyon üyelerinin her biri kendi mahallinden Bağdat'a hareket etti. Mirza Cafer Han, İran hükümetinin hariciye işlerine bakmakta olduğu Tebriz'den, Derviş Paşa ise İstanbul'dan yola çıktı. Bu arada, Derviş Paşa'nın günümüzde Van ilini İran'ın Hoy şehrine bağlayan ve Kapıköy sınır kapısı olarak kullanılan geçidin yaklaşık on kilometre ötesinde bulunan Kotur'u ele geçirip Bağdat'a gitmesi, taraflar arasında Kotur sorununun doğmasına yol açtı. Nazımülmülk ünlü risalesinde, aracı devlet temsilcilerinin Kotur'u Osmanlı Devletinin elinden geri alacaklarını vadettiklerini ve bu şekilde İran

³⁶³ “Üçüncü madde: İşbu mu‘âhede-i hâzıra ile tarafeyn-i müte‘âhideyn arazi hakkında sâ‘ir iddi‘âlarını terk itmiş olup mâtde-i sâbıkaya tatbiken devleteyn beyninde kat‘î hudûd itmek için iki cânibden der‘akb me‘mûrlar ve mühendisler ta‘yînini ta‘ahhud iderler.” BOA., BEO. 4138/310289 lef. 5

³⁶⁴ Feridun Ademiyet, *Emir Kebîr ve İran*, s. 581, 598; Sabri Ateş, *Osmanlı-İran Sınır Bölgeleri: Bir Sınır Yapmak (1843-1914)*, s. 276, 337, 368

³⁶⁵ Hurşit Paşa, *Tahdîd-i Hudûd-ı İraniye*, s. 4; Gilbert Ernest Hubbard, *Basra Körfezi'nden Ağrı Dağı'na Seyahat*, s. 27; Rahmetullah Mutemedî, *Merzhâ-yı İran ve Türkiye*, Tahran 1389, s. 4; Feridun Ademiyet, *Emir Kebîr ve İran*, s. 581

³⁶⁶ BOA., İ. MVL. 130/3446 6 Aralık 1848 (10 Muharrem 1265); BOA., İ. HR. 49/2317 lef. 1 30 Aralık 1848 (4 Safer 1265); Sabri Ateş, *Osmanlı-İran Sınır Bölgeleri: Bir Sınır Yapmak (1843-1914)*, s. 194

hükümetini teskin ettiklerini ifade etmektedir.³⁶⁷ Nitekim Kotur, Osmanlı Devletiyle Rusya arasında imzalanan Berlin Antlaşması'yla (1878) İran hükümetine geri verilmiştir. Yöre, Osmanlı ülkesinden İran'a uzanan ve günümüzde Kapıköy sınır kapısı olarak kullanılan geçidin giriş kısmının bir adım ötesi olduğundan, İran'ın Osmanlı ülkesine ulaşmasını engellemek için önem arz ediyordu.

Derviş Paşa'nın görevi, İran, Rusya ve İngiltere heyetleriyle birlikte Osmanlı-İran topraklarını birbirinden ayıran hududun ihtilaflı yerlerini yeniden belirlemek, iki ülke aşiretlerini birbirinden ayırmak ve eski mera rüsumunu araştırmak idi. Bu hususta kendisine gerekli talimatlar takdim edilmişti.³⁶⁸ Komisyon üyelerine, asli görevlerinin yanı sıra ayrıca tali görevler de verilmişti. Nitekim Doktor Kostantin ile Eczacı Nove'den inceleme sahasında gördükleri maden, haşarat, nebatat, eski eser, antika türünden her ne varsa Mekteb-i Tıbbiye numunehanesinde saklanmak üzere alınıp sandıklara konması ve sandığın mühürlenerek Mekteb-i Tıbbiye'ye gönderilmesi istendi. Benzer talimatların, İngiltere ve diğer hükümetler tarafından da kendi komisyon üyelerine yapıldığını bilmekte fayda vardır.³⁶⁹ Komisyon, ilk olarak 1849 yılında Bağdat'ta toplandı ve şehirde bir süre kaldıktan sonra Muhammere'ye geçip, 28 Ocak 1850 tarihinde kasabada iki ülkenin sınır sorunlarını görüşmeye başladı.³⁷⁰

4.a. Muhammere Sınırı Meselesi

Derviş Paşa Muhammere'de gerçekleşen oturumların ilkinde, bir kez daha Osmanlı hükümetinin Muhammere, limanı ve Ceziretulhızır'dan başka gerek o tarafta, gerekse Şattularap Nehri'nin sağında ve solunda bulunan liman, emlak ve araziden İran hükümetine herhangi bir yer vermeyeceklerini ifade etti.³⁷¹ Buna karşın İran elçisi Mirza Cafer Han da üç şartla sınır görüşmelerine katılacağını bildirdi. Cafer Han, ilk olarak II. Erzurum Antlaşması'nın (1847) ikinci maddesini hatırlattı. Buna göre Muhammere, limanı ve Ceziretulhızır ile Şattularap Nehri'nin solunda bulunan ve aynı zamanda Ka'b Aşireti'nin kontrolünde olan arazinin İran hükümetine, Süleymaniye'nin de Osmanlı hükümetine terk edildiğini ifade etti. İranlı devlet adamı, Süleymaniye hakkında sorun

³⁶⁷ Nazımülmülk Muhıbalı Bin Muhammed Taki, *Tarih-i Hudud-u İran ve Osmani*, s. 23, 24; Feridun Ademiyet, *Emir Kebîr ve İran*, s. 582; Kotur sorunu için bkz. Sıtkı Uluerler, "Osmanlı-İran Sınır Tespiti Tartışmalarında Kotur'un Yeri (1849-1852)", *Turkish Studies*, X/5, 2015, p. 329-356

³⁶⁸ BOA., İ. MSM. 62/1793 23 Ekim 1848 (25 Zilkade 1264)

³⁶⁹ BOA., İ., HR. 49/2317 lef. 1 30 Aralık 1848 (4 Safer 1265); Sabri Ateş, *Osmanlı-İran Sınır Bölgeleri: Bir Sınır Yapmak (1843-1914)*, s. 191, 192, 197

³⁷⁰ Feridun Ademiyet, *Emir Kebîr ve İran*, s. 583; Hurşid Paşa, *Tahdîd-i Hudûd-ı İraniye*, s. 4; Nazımülmülk Muhıbalı Bin Muhammed Taki, *Tarih-i Hudûd-u İran ve Osmani*, s. 24

³⁷¹ Hurşid Paşa, *Tahdîd-i Hudûd-ı İraniye*, s. 4

çıkarmadıkları gibi Osmanlı hükümetinin de Ka‘b Aşireti ve bulunduğu mekan hakkında itiraz etmemesini istedi. Cafer Han’a göre Ka‘b Aşireti’nin kontrolünde olan yerlerin tamamı, eskiden olduğu gibi İran’a terk edilmeliydi. Zira antlaşma da bunu gerektiriyordu. Dolayısıyla Osmanlı hükümeti, Muhammere açıklarında bulunan gemilerini kaldırmalı ve askerlerini kasabadan uzaklaştırmalıydı.

Mirza Cafer Han, ikinci olarak tarafların II. Erzurum Antlaşması’nın (1847) üçüncü maddesine aykırı bir iddiada bulunmamalarını istedi. Taraflar, antlaşmanın üçüncü maddesine göre, Zohab dışında -ki onunla ilgili hususi bir hüküm bulunmaktaydı- diğer topraklar hakkındaki iddialarını terk edecekti. Tarafların elindeki topraklar ise öyle kalacaktı. İran elçisi, ayrıca ülkesinin Erzurum’da imzalanan mevcut antlaşma metnini esas alacaklarını, bunun dışında herhangi bir ek ilave ile antlaşmanın mübadelesi için İstanbul’a gelen İran memuru Mirza Muhammed Ali Han’ın açıklamalarını kabul etmeyeceklerini belirtti. Bu nedenle, görüşmelerde II. Erzurum Antlaşması’nın (1847) mevcut hali dışında ek bir ilavenin gündeme getirilmemesini istedi.

Cafer Han üçüncü olarak, Osmanlı sınır memurlarının İran hükümetinin kontrolünde bulunan araziye hiçbir şekilde müdahale etmemelerini ve o arazide asker bulundurmamalarını istedi. İran elçisine göre Kotur, öteden beri İran Devletinin mülkü idi. Bu nedenle Bâbîâlî’nin oraya göndermiş olduğu askerin geri aldırılması, yöredeki top ve askeri mühimmatın tahliyesi ve nahiyede yapılan binaların yıktırılması gerekiyordu. Elçiye göre, Dambat ve Usturan köyleri de İran mülkü olup Makü sınırları içerisinde kalmaktaydı. Ancak yöre antlaşmalara aykırı bir biçimde, Osmanlı memurları ve Van Kaymakamı Kamil Paşa tarafından kontrol edilmekteydi. Bu nedenle yörenin İran yönetimine terk edilmesi gerekmekteydi. Cafer Han’a göre, komisyonun çizdiği sınır, İran hükümeti tarafından tasdik edildiği taktirde makbuldü. Ancak bu şartla sınır görüşmelerine katılacağını ve sınır boyunca komisyona refakat edeceğini, aksi durumda görevi terk edeceğini belirtti.³⁷²

Derviş Paşa Mirza Cafer Han’ın teklifine pek sıcak bakmadı, yalnız Muhammere açıklarındaki gemilerle askerlerin kaldırılmasının bazı şartlara bağlı olduğunu ve kendi tebaalarını İran hükümetinin insafına terk etmeyeceklerini belirtti. Paşa ayrıca,

³⁷² BOA., İ. HR. 78/3801 lef. 6 14 Mart 1851 (11 Cemaziyelevvel 1267); BOA., İ. HR. 78/3801 lef. 5 16 Mart 1851 (13 Cemaziyelevvel 1267); BOA., İ. HR. 87/4248 lef. 2 1 Mayıs 1852 (11 Receb 1268); Hurşid Paşa, *Tahdîd-i Hudûd-ı İraniye*, s. 4

antlaşmanın dokuzuncu maddesinde geçen ve eski antlaşma metinlerinde olup, bu antlaşma metniyle değiştirilmeyen maddelerin olduğu gibi kabul edilmesini istedi.³⁷³

İran hükümeti, bu sorunlar görüşülürken taraflar arasında imzalanan antlaşmaya aykırı bir biçimde, Sertip Selim ve Düşman hanlar ile Ka‘b Aşireti Reisi Faris‘i harekete geçirerek, Muhammere‘nin karşısında bulunan Kutıfaris Kalesi‘ni ele geçirdi. Ayrıca, Ceziretulmahle, Zohab, Kasrışirin ile Hakkari eyaletinde bazı kaza ve nahiyelere müdahalede bulundu. Hurşid Paşa, bu durumu Osmanlı sınır memurunun protesto ettiğini ve İngiltere ile Rusya memurlarının da bu hareketi kınadıklarını belirtmektedir. Hurşid Paşa‘nın anlatısından, Osmanlı hükümetinin ayrıca gerek İran hükümetini, gerekse aracı devlet elçilerini uyardığı ve İran hükümetinden II. Erzurum Antlaşması (1847) ile ilgili itirazları dikkate almasını, Muhammere ve Ceziretulmahle‘den el çekmesini, Kasrışirin ve Zohab ahalisine karışmamasını istediği, aksi durumda görüşmeleri sonlandırma niyetinde olduğu görülüyor. Paşa, görüşmeleri terk etme hususunda kendilerine gerekli talimatın verildiğini de teyid etmektedir.³⁷⁴

Paşaya göre, İran hükümetinin yukarıda zikredilen eyleminden dolayı herhangi bir kaybı yoktu. Aksine, bu eylemle kendi kamuoyu önünde prestij elde edecekti. Bu durumda, İran yönetimi Osmanlı hükümetine isteklerini kabul ettirirse ne ala, kabul ettiremez ise olası bir sefer için hazırlık yapma konusunda zaman kazanacaktı. Hatta, İran yönetiminin sorunları çözmede ağır davranması, onların savaş hazırlıklarına işaret etmekteydi. Nitekim Derviş Paşa‘nın aldığı duyuma göre, İran hükümeti yakın zamanda İngiltere‘den, önce on bin, ardından on altı bin adet piyade tüfeği ile dört bin süvari kılıcı ve dört bin çift süvari tabancası almıştı.³⁷⁵

Hurşid Paşa‘nın anlatımına göre, İran hükümeti bu müdahaleyi Derviş Paşa‘nın Kotur‘u ele geçirmesine karşılık yapmıştı. Nitekim, İran hükümeti bu ve benzer tepkiler karşısında Kotur meselesini öne sürmekteydi. Hurşid Paşa, Kotur sorununun ansızın geliştiğini dolayısıyla İran‘ın bu son eylemleriyle ilişkilendirilemeyeceğini belirtmektedir. Ona göre, Derviş Paşa İstanbul‘dan hareket ettikten sonra Kotur‘a

³⁷³ BOA., İ. HR. 78/3801 lef. 5 16 Mart 1851 (13 Cemaziyelevvel 1267); BOA., İ. HR. 78/3801 lef. 1 5 Mayıs 1851 (4 Receb 1267)

³⁷⁴ “...İran devleti Ceziretu‘l-mahle‘den külliye keff-i yed iylemediği ve Muhammara‘nın i‘ade-i istatukosuyla Zohab ve Kasrışirin ahâlisine olan tasallutları ber taraf kılınmadığı hâlde ta‘til-i me‘mûriyet idilmesi cânib-i Bâbîali‘den paşay-ı müşârun ileyhe tebliğ ve iş‘âr olunmuş...” Hurşid Paşa, *Tahdîd-i Hudûd-ı İraniye*, s. 8; BOA., HR. SYS. 2928/18 20 Aralık 1851 (25 Safer 1268); BOA., İ. HR. 78/3801 lef. 3 5 Mayıs 1851 (4 Receb 1267)

³⁷⁵ “...bu sebebler ile işbu hudûd mesâlihine hüsn-ü hâtime verilemeyeceği aşikardır.” BOA., İ. HR. 78/3801 lef. 3 5 Mayıs 1851 (4 Receb 1267)

gideceğini, Kotur sınırını belirleyip Bağdat'ta sınır görüşmelerine katılacağını taraflara iletmişti. Dahası, Osmanlı hükümeti Kotur sorununu İran hükümetiyle görüşmek üzere İran sefaretinden bir memur talep etmiş ve Derviş Paşa, Van'da uzun bir süre beklemesine rağmen, İran hükümeti buna duyarsız kalmıştı. Sonuçta, paşanın yaptığı tahkikata göre Kotur'un kesin Osmanlı mülkü olduğu anlaşılmış ve paşa bu doğrultuda hareket etmişti.³⁷⁶

Derviş Paşa'nın merkeze yazdığı raporlardan, Muhammere'deki görüşmelerin pek iç açıcı olmadığı görülüyor. Paşa'ya göre, İran heyeti iyi niyetli değildi ve taraflar arasında cereyan eden müzakerelere yaklaşımı olumsuzdu. Paşa, ayrıca İran heyetinin II. Erzurum Antlaşması'nı (1847) kendi arzusuna göre yorumlamalarından kaygı duymaktaydı. Ona göre, sınır sorununun son bulacağını düşünmek zordu. Derviş Paşa'nın kaygılarına gerekçe oluşturan faktörler, birkaç nedenden kaynaklanmaktaydı. Bunlardan biri, İran hükümetinin hukuka aykırı bir biçimde Muhammere, limanı ve Ceziretulhızır'ı kontrol altına almasına dairdi. Paşa'ya göre, 1847 tarihli Antlaşma'nın ikinci maddesi, söz konusu yerleri İran Devletinin tasarrufuna bırakmıştı. Ancak Muhammere, limanı ve Ceziretulhızır, İran hükümetine resmen teslim edilmediği halde, İranlılar Muhammere kasabasına yönetici tayin etmişlerdi. Bu ise uluslararası hukuka aykırıydı.³⁷⁷

Paşaya göre, sınırda iki ülke arasında var olan sorunlar çözülmedikçe, sınır görüşmelerinden olumlu bir netice beklemek zordu. Paşa, bunu İran ve Rus memurlarıyla da görüştü. Bunun için yeni bir komisyonun teşkili ve her bir sorunun yeniden etraflıca müzakere edilmesi gerekmektedir. Ona göre, II. Erzurum Antlaşması (1847) aracılığıyla devlet memurları tarafından kaleme alındığından sorunluydu. İran hükümetinin, öncelikle Osmanlı yöneticilerinin antlaşma ile ilgili itirazlarını kabul etmesi gerekmektedir. Oysa İran hükümeti, buna yanaşmamaktaydı. Bu nedenle, Muhammere sorunu çözülse dahi ihtilaflı birçok yer daha bulunmaktaydı. İran hükümetinin, Muhammere ve Kotur gibi hak iddia ettiği diğer yerler hakkında da, kısa zamanda tahkikat yapmak mümkün idi ve gerekli incelemeler yapıldıktan sonra, uygun bir yerde bir komisyon teşkili ile sorunların çözülüp karşılıklı bir antlaşma ile neticeye kavuşturulması gerekmektedir.³⁷⁸

³⁷⁶ Hurşit Paşa, *Tahdîd-i Hudûd-ı İraniye*, s. 9

³⁷⁷ BOA., İ. HR. 78/3801 lef. 5 16 Mart 1851 (13 Cemaziyelevvel 1267); BOA., İ. HR. 78/3801 lef. 3 5 Mayıs 1851 (4 Receb 1267)

³⁷⁸ BOA., İ. HR. 78/3801 lef. 2 5 Mayıs 1851 (4 Receb 1267)

Ancak gelişmeler, Muhammere sınırının çiziminde de ortak bir tutumun olmadığına işaret etmektedir. Tarafların Muhammere sınırı ile ilgili önerileri, Osmanlı Arşivi'nde bulunan 516 nolu haritada açıkça görülmektedir.³⁷⁹ İran memuruna göre, Kerha Nehri'nin Şattülarap Nehri'yle buluştuğu yerden, -ki bu Dicle ile Fırat nehirlerinin birleştiği yerin biraz altıydı- Şattülarap Nehri'nin Basra Körfezi'ne döküldüğü yere kadar olan arazinin tamamı İran'a aitti. Şattülarap Nehri'nden iki ülke, eşit bir biçimde yararlanacaktı. Aracı devlet elçileri ise, Şattularap Nehri'nin doğusunda ve Muhammere'den bir saat uzakta olan Feyliye Kalesi'nin- bu kale 516 nolu haritada, Muhammere'nin kuzeyinde ve Şattülarap Nehri'nin kenarında gösteriliyor- güneyinde bulunan harka (kanala) kadar olan kısmın İran'a verilmesini, kalenin yıkılmak şartıyla Osmanlı Devletinde kalmasını ve kalenin güneyinde bulunan harktan, Huveyze'ye doğru bir hat çizilmesini önerdiler. Derviş Paşa, bu öneriyi kabul etmedi ve Basra Körfezi'nin doğu sahilinden Kerha Nehri'nin Şattülarap Nehri'ne döküldüğü yere ve daha ötelere kadar, Osmanlı mülkü olduğunu iddia etti. Bu iddia, aynı zamanda İran'ın Muhammere ile olan kara bağlantısını tamamen kesmekteydi. Hurşid Paşa, bu durumda İranlıların barış zamanlarında ticaret ve sair nedenlerle Muhammere'ye gelip gitmeleri yönünde bir engel olmadığını, ancak Osmanlı hükümetinin İran ile Muhammere arasında doğrudan bir kara bağlantısına imkan verecek bir mülkiyet hakkını tanımayacağını söylüyordu. Taraflar arasında meydana gelen bu ihtilaf üzerine, Osmanlı devlet adamları bir kez daha İstanbul'daki İngiltere ve Rusya elçilerini uyarıp, II. Erzurum Antlaşması (1847) ile ilgili yaptıkları açıklamayı dikkate almalarını istediler. Aksi durumda 1847 tarihli Antlaşma'nın kendileri açısından yok hükmünde olacağını belirttiler.³⁸⁰

4.b. Zohab Sınırı Meselesi

Zohab sancağının sınırlarının çiziminde onun stratejik konumunun, özellikle Bağdat-Kirmanşah yolu üzerinde bulunmasının önemi büyüktü. Nitekim, Derviş ve Hurşid paşaların Osmanlı hükümetine takdim ettikleri layihalarda, Zohab sancağının Bağdat-Kirmanşah yolu üzerinde bulunan bu öneminden bahsedilmekte ve sınır çizilirken, sancağın bu ehemmiyetine hassasiyetle dikkat edildiği gözlenmektedir. Sancağın doğusunda bulunan ve Zagros dağlarının eteklerini bir koridor gibi saran Küçük Beşive kasabası ile kasabanın uzandığı Takıgera güzergahında bulunan Patak Geçidi ve

³⁷⁹ BOA., HRT. h. 516

³⁸⁰ “îzâhât-ı vâkı ‘a ke‘n lem yekun hükmüne konulacak olduğu hâlde mu‘âhedenin dahi öyle olması iktizâ ideceği beyân ve tekrâr olundukda” Hurşid Paşa, *Tahdîd-i Hudûd-ı İraniye*, 4, 5, 6, 8

Kalezencir güzergahı, söz konusu layihalarda dikkat çekici bir ifadeyle zikredilmektedir.³⁸¹ Derviş ve Hurşid paşalar, bu iki geçiş güzergahının Osmanlı sınırları içerisine alınmasını üç açıdan önemli görmekteydi.

Birincisi: Takıgera (طاق گرا)³⁸² güzergahı, İran'ın Fars ve Acem bölgelerinden Bağdat eyaletine giden tüccarların, aşiretlerin, ziyaretçilerin ve askerlerin geçiş yolu üzerinde olduğundan, bu güzergah üzerinde uygulanacak bir karantinanın sağlık açısından faydaları göz ardı edilemezdi. Ayrıca, bu güzergah üzerinde gümrük kontrolü yapılarak, gümrük gelirleri kontrol altına alınabilirdi.

İkincisi: İran'dan kışlak için gelen aşiretler kontrol altına alınarak, hem Osmanlı tebaasına olan zararları önlenir, hem de kışlak vergileri kolayca tahsil edilebilirdi.

Üçüncüsü: İran ile muhtemel bir savaş durumunda, Bağdat eyaletinden İran'a asker sevki kolaylaşır. Erzurum üzerinden İran'a bir cephe açılması durumunda da bu geçitler küçük birliklerle kapatılarak Irak cephesi kolay bir biçimde savunulabilirdi. Aynı durum, İran'dan Mendeli'ye uzanan Eyvan yolu için de söz konusuydu.³⁸³ Oysa Takıgera ve Kalezencir güzergahı ile Mendeli'de Eyvan yolunun İran yönetiminde kalması, İran hükümetinin Irak topraklarına istediği kadar asker ve savaş malzemesi sevk ederek, Bağdat ve çevresi üzerinde egemenlik kurmasına yol açabilirdi.³⁸⁴

II. Erzurum Antlaşması'nın (1847) ikinci maddesine göre, İran Devletine bırakılan Zohab'ın dağlık arazisi, yani doğusu ile Osmanlı Devletine bırakılan batısı, yani ovalık kısmın tespiti için Osmanlı ve İran memurları, sınır tespitinde bulunurken özellikle bu stratejik hassasiyeti dikkate aldılar. Nitekim Osmanlı memurlarına göre sınır, yukarıdaki geçitleri içine alacak şekilde, Sermil'den başlayıp kuzeyde Derteng

³⁸¹ V. Minorsky, "Serpül-i Zuhâb", *İA*, c. X, s. 522; Derviş Paşa, *Devlet-i 'Aliyye ile İran Devleti Beyninde Olan Hudûdun Layihasıdır*, s. 46, 47; Hurşid Paşa, *Tahdîd-i Hudûd-ı İraniye*, s. 15

³⁸² Takıgera, Serpol Zohab'ın doğusundadır. Evliya Çelebi'ye göre, yöre adını Hülagü Han'ın oğlu Giray Han'dan almıştır. Hülagü Han, Bağdat'ı ele geçirdiğinde oğlu Giray Han, yörenin av ve avcılığından hoşlandığı için burada bir kasaba kurdurmuş adına da Tak-ı Giray Han denmiştir. Bkz. Evliya Çelebi Bin Derviş Muhammed Zilli, *Evliya Çelebi Seyahatnamesi*, c. IV, İstanbul 2001, s. 235, 236

³⁸³ "Mendeli tarafında olan Eyvan caddesiyle ol civârda hatt-ı hudûdun imrâr olunduğu noktaları kezaalik elde bulunsa ve cüz'i kuvvet ile muhâfaza olunsa bunlar dahi bir kilid mesâbesinde olarak oralardan her bir vecihle hem memâlik-i saltanat-ı seniyye müdâhale-i ağıyârden beri ve hem de teba'a-ı Devlet-i 'Aliyye âsude-i hâl olurlar." Derviş Paşa, *Devlet-i 'Aliyye ile İran Devleti Beyninde Olan Hudûdun Layihasıdır*, s. 46, 47; Hurşid Paşa, *Tahdîd-i Hudûd-ı İraniye*, s. 15

³⁸⁴ "...Zohab sancağından Takıgera ve Kal'azencir caddelerinin ve Mendeli taraflarından İran caddesinin boğazları İranlı tarafında kalmak lâzım gelur ise her ne vakit murâd itseler hutta-ı 'Irakiyeye istedikleri kadar 'asker ve mühimmât-ı harbiye sevkiyle Bağdad ve tevâbi'ine tasalluta iktidâr kesb edeceklerinden..." Hurşid Paşa, *Tahdîd-i Hudûd-ı İraniye*, s. 14, 15; Derviş Paşa, *Devlet-i 'Aliyye ile İran Devleti Beyninde Olan Hudûdun Layihasıdır*, s. 44

gediğinden ve Banzerde Dağı üzerinden geçip Kalezencir'e ve Derne tarafından Süleymaniye sınırına ulaşıyordu. Sermil'den Süleymaniye sınırına uzanan hattın batısı ise Zohab, Kasrışirin ve Derdeng dahil olmak üzere Osmanlı sınırları içerisinde kalmaktaydı.³⁸⁵

İran hükümetine göre Zohab'ın sınırları Diyale (Şirvan) Nehri'ne kadar uzanmaktaydı. Zira Diyale Nehri'ne kadar dağ bulunmaktaydı. Mirza Cafer Han, Elvend Nehri kenarında bulunan Küçük Akdağ'ı örnek göstermektedir ki bu dağ, gerçekte Zohab sancağının batısında bulunmaktaydı. Buna göre sancağın sınırları, Zımkan Nehriyle, Elvend Nehri'nin Diyale Nehri'ne döküldüğü yere kadar batıda Diyale, güneyde Elvend Nehri, doğuda Dalahu dağları ve Zımkan Nehri idi. Mirza Cafer Han, hattın bu kısmının tamamen dağlardan oluştuğunu ve sınırın bu şekilde çizilmesi durumunda, batıdan İran topraklarına uzanan yollar ve geçitlerin İran sınırları içerisinde kalacağını belirtmektedir. Ona göre Zohab'ın batıdaki ovalık kısmı, bu hattın batısıdır ve II. Erzurum Antlaşması'na (1847) uygun olan da budur.³⁸⁶ Hurşid Paşa, İran heyetinin başlangıçta, Hanekin'e bağlı Hacıkara, Dökke, Kulay ve Benküdre nahiyelerini Zohab'ın eski sınırları içerisine alıp Hanekin'i de almak istediklerini, ancak daha sonra Hanekin'i dışarda bırakıp, doğusunda bulunan Küçük Akdağ'ın bir ucundan, kuzeyde Kureto Çayı'nın ve Kureto Çayı'ndan da Zımkan Deresi'nin Diyale Nehri'ne döküldüğü yere kadar sınır teklifinde bulunduklarını belirtmektedir. Paşa, bu durumda Zohab sancağının mevcut durumunda herhangi bir değişiklik olmayacağını, ancak II. Erzurum Antlaşması'nın (1847) "Zohab'ın dağlık arazisi ile doğusunun İran'a, ovalık kısmı ile batısının Osmanlı Devletine kalacağı" ifadesinin anlamsızlaşacağını söylüyordu.³⁸⁷

Aracı ülke temsilcilerine göre ise, sınır çizgisi Bemü Dağı'nın Şirvan Nehri'ne bittiği yerden başlamakta ve güneye doğru giderek Elvend Nehri'nde bitmekte, Elvend

³⁸⁵ Buna göre Sermil'den Maraspan Deresi'yle Zohab Ovası'na inen Tak yolu ve Banzerde Dağı'nın üzerinde bulunan Yaran ve Zerde isimli iki köy ile Rijav Köyü'nün Derteng Gediğinin batısında bulunan bağları ve Güleyn, Dire, Kaleşahin, Beşive, Zohab, Çekiran, Puştkeyf nahiyeleriyle Deşt-i leyl, Deşt-i mevrîd, Deşt-i hur, Vaneser, Keysele, Hule, Haneşur ovalarının tamamı Osmanlı Devleti'nde kalacaktı. Bu yerlerin batısında kalan bütün arazi ile Şeyhan, Hurin, Herşel, Meydan, Kuretu ve Kasrışirin doğal olarak Osmanlı sınırları içerisinde kalıyordu. Derviş Paşa, *Devlet-i 'Aliyye ile İran Devleti Beyninde Olan Hudûdun Layihasıdır*, s. 40, 41; Derviş Paşa'nın layihasında Derteng ifadesi açıkça yer almamakta, ancak Paşa'nın iddiasına göre hazırlanan haritada, Derteng, Osmanlı sınırları içerisinde gösterilmektedir. Bkz. BOA., HR. SFR. (3), 10/24 Lef. 3

³⁸⁶ Mirza Cafer Seyyid Han Mühendisbaşı Muşiruddevle, *Risâle-i Tahkikat-ı Serhaddiyye*, s. 118, 119; Mirza Muhibali Han Nazımülmülk Merendi Yeganlu, *Mecmû'-ı Resâ'il ve Levâyih-ı Tahdîd-i Hudûd-ı İran ve 'Osmanî* (tashih, Dr. Nasrullah Salihî), Tahran 1395, s. 254; Derviş Paşa, *Devlet-i 'Aliyye ile İran Devleti Beyninde Olan Hudûdun Layihasıdır*, s. 41, 42

³⁸⁷ Hurşid Paşa, *Tahdîd-i Hudûd-ı İraniye*, s. 13

Nehri'nden de Zorbatıye'ye uzanmaktaydı. Buna göre, bu hattın doğusu İran, batısı ise Osmanlı Devletinin olacaktı.³⁸⁸ Ancak Hurşid Paşa'ya göre aracı ülke temsilcileri, iki ülkenin arasını bulacaklarına ve Zohab sancağının dağlık ve ovalık alanlarını hakkıyla tespit edip arazinin taksimine girişecekleri yerde, İran memurlarının hiç gündeme getirmediği Dire ve Kaleşahin ile Zohab sınırları içerisinde olmayan ve gerek o gün, gerekse öteden beri Şehrizer sınırları içerisinde bulunan Şemiran'ın, İran'a terkiyle art niyetli olduklarını göstermişlerdi.³⁸⁹

Aracı ülke temsilcileri, daha sonra Türkiye ve İran heyetlerinin açıklamalarını dinledikten sonra, iki ülke sınırını tayin etme hususunda kendilerine izin verilmesini talep ettiler. Bunun için dört parça harita düzenleyeceklerini ve haritaların birer nüshasını komisyon üyelerine dağıtıp, verecekleri karara rıza gösterilmesini istediler. Aracı ülke memurları, ayrıca Osmanlı Devletinin Kotur'u haksız bir şekilde ele geçirdiğini ve sınırda bulunan Osmanlı memurlarının eylemlerinden duydukları rahatsızlığı da dile getirdiler. Bununla birlikte İran hükümeti, Muhammere'nin statükosunu tanıyacak ve Ceziretulmahleyi boşaltacaktı. Derviş Paşa, 4 Mayıs 1851 tarihinde aracı devlet elçilerine takdim ettiği yazıda, Bâbiâli'nin taleplerini bir kez daha tekrarladi ve İran'ın yukarıda zikredilen yerleri boşaltmasını, aksi durumda görüşmelere ara vereceklerini belirtti. Paşa, ayrıca İngiltere ve Rusya temsilcilerinin hazırlayacağı haritaların aralarında görüş birliği olsa dahi, her koşulda İstanbul'da Osmanlı devlet adamlarıyla müzakere edilmesi gerektiğini ifade etti. İngiltere ve Rusya temsilcilerinin diledikleri gibi hazırlayacakları bir haritaya, mülk sahibi devlet olarak seyirci kalmayacaklarını belirtti.³⁹⁰

Komisyon, 14 Eylül 1852 yılında sınırdaki görevini tamamladı. Mirza Cafer Han, Tahran'a, Derviş Paşa ile komisyonun İngiltere ve Rusya temsilcileri ise 21 Ekim 1852 yılında İstanbul'a geri döndüler. Görüşmeler, bundan sonra İstanbul'da bir yıl daha devam etti. Komisyonun bundan sonraki hedefi önce sahadaki deneyimlerle sınırın geniş

³⁸⁸ Mirza Cafer Seyyid Han Mühendisbaşı Muşiruddevle, *Risâle-i Tahkikat-ı Serhaddiyye*, s. 123

³⁸⁹ "...mutavassıtlar Zohab sancağının araziye-i cibâliye ve basitasını bihak temyiz iderek tarafeyne münâsib olacak bir suretle livay-ı mezkûr arazisinin taksimine mübâderet iyleyecekleri yerde bunun hâvî olduğu mahallerden başka Derbend Han nâm boğazdan bed' ile mine'l-kadîm Şehrizer muzâfâtından olan Şemiran kıt'asının dahi İran'a terk olunması hülyalarında bulunmuş olduklarından..." Hurşid Paşa, *Tahdîd-i Hudûd-ı İraniye*, s. 14; Derviş Paşa, *Devlet-i 'Aliyye ile İran Devleti Beyninde Olan Hudûdun Layihasıdır*, s. 43

³⁹⁰ "...İngiltere ve Rusya elçilerinin iş'ârları vechiyle onların komiserlerinin diledikleri gibi yapacakları haritaları kabûl idub maslahatı öylece bitirmek bir vecihle câiz ve kâbil olur şey olmadığından sâhib-i mülk olan Devlet-i 'Aliyyenin böyle hukûk-u mülkiyesinde seyirci kalarak mütevassıtların ta'in ideceği hudûdu 'ale'l-'umyâ kabulüne dair sefâretlerin dermeyân itmiş oldukları teklîf ğarâibden görünmekle..." Hurşid Paşa, *Tahdîd-i Hudûd-ı İraniye*, s. 9, 10, 11

ölçekli bir haritasını çizmekti. Fakat bundan sonraki çalışmalar Kırım Savaşı (1853-1856) nedeniyle kesintiye uğradı.³⁹¹

İngiltere ve Rusya temsilcileri, savaş sonrası bu kez St. Petersburg’da bir araya gelip ayrı ayrı çalıştılar ve yedi yıllık bir çalışma sonucu, iki farklı harita oluşturdular. Ancak haritalar karşılaştırıldığında aralarında uyuşmazlık olduğu görüldü. Ryder, ilk sekiz sayfada dört bin uyuşmazlığın görüldüğünden bahs etmektedir. Bu nedenle, çalışma bir beş yıl daha devam etti ve sonunda 1869 yılında Ryder’ın mükemmel bir sanat ürünü dediği, ortak bir harita olan “Carte Identique” ortaya çıktı ve aynı yıl taraflara takdim edildi. Ryder, bundan sonraki beş yıl için yapılan müzakerelerin, antlaşma ile sonuçlandığını ancak çalışmaların, bu kez Osmanlı-Sırp (1876-1877) ve Osmanlı-Rus (1877-1878) savaşları ile kesintiye uğradığını belirtmektedir.³⁹² Taraflar 1905 olayları sonrası yeniden bir araya geldi ve 1913 yılında İstanbul’da bir protokol imzalayarak yeniden sahada incelemelerde bulundu.

5. OSMANLI DEVLETİNİN 1905 İRAN HAREKATI VE HAREKATIN SİYASİ-DİPLOMATİK ETKİLERİ

Osmanlı ordusu 1905 (Eylül) yılında yeni bir İran seferi başlatıp, Lahican üzerine hareket etti ve kuzeyde Surava Dağı’ndan güneyde Bane’ye kadar olan bölgeyi işgal etti. Bu süreçte Osmanlı kuvvetleri Rumiye, Bane, Serdeşt, Vezne, Bukan, Selmas, Hoy ve Savucbulak ile Mergevar, Tergevar, Berdesor ve Bradost’u ele geçirdi.³⁹³ Belgelerin bir kısmı, Osmanlı hükümetinin görünürde sınırlarına saldıran İranlı unsurları, sınır diye tarif ettiği hattın dışına çıkarmak ve ihtilafli yerlerde statüko hattını korumak amacıyla hareket ettiğine işaret etseler de, olay bir bütünlük içerisinde incelendiğinde, bu hareketin İran’da meşrutiyet olayları sonucu meydana gelen otorite boşluğu ile Rusya’nın Azerbeycan’daki ilerleyişine paralel gelişen bir eylem olduğu görülür. Nitekim Ruslar, Osmanlı

³⁹¹ Sabri Ateş, *Osmanlı-İran Sınır Bölgeleri: Bir Sınır Yapmak (1843-1914)*, s. 243; Gilbert Ernest Hubbard, *Basra Körfezi’nden Ağrı Dağı’na Seyahat*, s. 28

³⁹² C. H. D. Ryder, “1913-1914 Türk-İran Sınır Çizimi”, s. 123; Gilbert Ernest Hubbard, *Basra Körfezi’nden Ağrı Dağı’na Seyahat*, s. 28, 29; 1875 tarihli Tahdidi Hudud Komisyonu hakkında ayrıntılı bilgi için bkz. Melike Sarıkcıoğlu, *Osmanlı-İran Hudut Sorunları (1847-1913)*, Ankara 2013, s. 95-99

³⁹³ BOA., BEO. 4138/310289 lef. 6 21 Ocak 1913 (8 Kanunısani 1328); BOA., HRT. h. 441 22 Ocak 1909 (29 Zilhicce 1326); Abdolghafour Baghdadi, *Muhammed Ali Şah Devrinde Osmanlı-İran Siyasi İlişkileri ve İran’daki İç olaylar (1907-1909)*, İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Yakınçağ Tarihi Kürsüsü Doktora Tezi, İstanbul 1982, s. 44, 45, 46; Sabri Ateş, *Osmanlı-İran Sınır Bölgeleri Bir Sınır Yapmak (1843-1914)*, s. 323

hükümetinin hareketinden iki yıl önce Tebriz’de meydana gelen karışıklığı ve İran hükümetinin davetini gerekçe göstererek, yöreye asker göndermeye karar vermişlerdi.³⁹⁴

Bu bağlamda, Osmanlı arşiv belgelerinin bir kısmı, 1905 askeri hareketinin gerekçesi olarak, 1578 ve 1723 seferlerindeki gibi İran ülkesinde vuku bulan asayişsizliği öne çıkarmakta ve ülkede asayiş sağlanana kadar, her ihtimale karşı, sınıra askeri birliklerin yerleştirilmesinin gerekliliğine işaret etmektedir.³⁹⁵ Osmanlı hükümetinin İran topraklarının bir kısmını işgali ile bu topraklar üzerinde egemenlik hakk iddiası, bir kez daha birbirine paralel bir biçimde gelişti. Osmanlı resmi makamlarına göre, Musul vilayetinde Vezne, Lahican ve Mirgan ile Van vilayetinde Bradost, Tergevar, Mergevar, Berdesor, Somay, Serdeşt ve Mavane öteden beri Osmanlı sınırları içerisinde bulunmaktaydı. Bu nedenle Bâbiâli, bölgeye askeri birlikler göndermişti.³⁹⁶

Osmanlı hükümetinin 1905 yılındaki bu hareketine, İran Devletinin tepkisi gecikmedi ve İran resmi makamlarının bu olaylarla birlikte başlayan şikayetleri, ileriki yıllarda da artarak devam etti. İran resmi makamlarının şikayet ettiği konular, en başından beri sınır ihlali, yağma vb. olaylardı.³⁹⁷ İki ülke arasında yaşanan sorunlara, 1905 yılından itibaren İngiltere, Rusya ve Fransa elçiliği de müdahil oldu. Rusya Sefaretine göre, Osmanlı Devletinin 1905 Lahican seferi ve Surava Dağı’ndan güneye Bane’ye kadar olan bölgeyi işgali, iki ülke arasında 1869 yılında imzalanan statüko anlaşmasına aykırıydı.

³⁹⁴ BOA., HR. SYS.1374/34 (7 Temmuz 1903); BOA., HR. SYS. 1374/28 29 Haziran 1903; BOA., Y. A. HUS. 452/89 21 Temmuz 1903 (8 Temmuz 1319); BOA., Y. A. HUS. 453/85 lef. 3 8 Temmuz 1903 (25 Haziran 1319); BOA., HR. SYS. 1374/26 27 Haziran 1903

³⁹⁵ “İran hükümetince takrîr-i asayiş imkânı hâsıl oluncaya kadar her hal ve ihtimâlê karşı bir tedbîr ihtiyâtı olmak üzere İran hudûdunda bulundurulması Meclis-i Mahsûs-u Vükelâ kararı iktizâsından olan bir alay askerin ledel icâb hudûd üzerinde matlûb olan te’sîri hâsıl idebilmesi için Van şehrinde ikâmesi ile her an harekete hazır olması için gerekli hazırlıkların yapılması.” BOA., BEO. 3676/275650 lef. 1 3 Aralık 1909 (20 Zilkade 1327); “Bir takım hâdisât ve tecâvüzâta mukaddeme olmak isti’dâdını hâiz olan İran ahvâline karşı bir tedbîr ihtiyâtı olmak üzere hükümet-i İraniyece takrîr-i asayiş imkânı hâsıl oluncaya kadar mevâki’-i ma’lûmede bulunan askeri müfrezelerimizin ikmâli..” BOA., MV. 133/74 31 Ekim 1909 (16 Şevval 1327)

³⁹⁶ BOA., BEO. 2685/ 201308 12 Ekim 1905 (29 Eylül 1321); BOA., BEO. 2724/204300 22 Aralık 1905 (24 Şevval 1323); BOA., BEO. 2663/199710 11 Eylül 1905 (11 Receb 1323); BOA., BEO. 3130/234745 lef. 1 24 Ağustos 1907 (15 Receb 1325); Sabri Ateş, *Osmanlı-İran Sınır Bölgeleri: Bir Sınır Yapmak (1843-1914)*, s. 314; 1905 ve 1906 yılına ait belgelerde devletin güvenlik için Vezne ve çevresine üç taburdan fazla piyade, yüz elli süvari, çevredeki aşiretlerden bin atlı aşiret mensubu ile iki dağ topu gönderdiği, Lahican’da beş bin asker ile Mangur, Mamiş, Piran topluluklarından binden fazla süvari ve dokuz top bulundurduğu, Pesve’ye bin askerin altı top ile gittiği, Şühhabad taraflarına dahi asker ve top gönderildiği ifade edilmektedir. BOA., Y. PRK. ASK. 234/90 lef. 1, 2 10 Aralık 1905 (12 Şevval 1323); BOA., BEO. 2844/213278 lef. 3 4 Haziran 1906 (11 Rebiülahir 1324); BOA., BEO. 2852/213826 18 Haziran 1906 (25 Rebiülahir 1324); BOA., Y. MTV. 286/87 lef. 3 8 Mayıs 1906 (25 Nisan 1322)

³⁹⁷ 6 Kasım 1906 tarihli bir belgede, ilginç bir biçimde İran hududunda bulunan Osmanlı askerlerinden bazılarının erzak alma bahanesiyle sık sık Savuçbulak’a gittikleri, sokaklarda dolaştıkları ve uygunsuz davranışlar sergilediklerinden yakınılmaktadır. BOA., BEO. 2940/220426 lef. 1 6 Kasım 1906 (19 Ramazan 1324)

Rusya Sefareti, bunun özellikle Azerbaycan taraflarında karışıklığa sebebiyet verebileceğini, dolayısıyla da Rusya'nın bundan zarar göreceğini iddia etti. Komşu ve aracı devlet sıfatıyla II. Erzurum Antlaşması'na (1847) istinaden statükonun tamamen korunması hususunda ısrar etti.³⁹⁸ Fransa Elçiliği de İran hududuna gönderilen hafif süvari alaylarının, bazı Hristiyan köylerine saldırdığını ve bundan duydukları rahatsızlığı dile getirdi.³⁹⁹ İstanbul'daki İngiltere elçisi ise, olayın mahiyetini Osmanlı sadrazamından bire bir öğrenmeye çalıştı. Osmanlı sadrazamına göre sorun yoktu. Zira söz konusu edilen yerler Osmanlı ülkesinin sınırları içerisindeydi ve olayları, İran ile ortak bir komisyonda görüşmeye hazır olduklarını ifade etti.⁴⁰⁰

İranlı yetkililere göre, Osmanlı hükümeti bir kez daha İran'ın içinde bulunduğu sıkıntılı süreçten yararlanma yoluna gitmiş ve fırsattan istifade ederek İran topraklarını işgal etmişti. *Merzhâ-yı İran ve Türkiye* (İran ve Türkiye Sınırı) isimli, iki ülke sınır ilişkilerinin 1930-1933 yıllarının hatıra biçiminde anlatıldığı Farsça eserin yazarı Rahmetullah Mutemedî, bu süreçte Osmanlı hükümetinin özellikle İran Azerbaycanı'nda bulunan İran'ın Sünni Kürtleri ve sınır aşiretlerini kendilerine karşı kışkırttığını, dolayısıyla sınır kasabalarını yağmalattığını öne sürmektedir. Benzer ifadeleri *A History Of Persia* adlı eserin yazarı Sykes'in ifadelerinde de görmek mümkündür. *İran Meşrutiyet Tarihi* adlı ünlü eserde, yağmanın boyutlarına dair ilginç ifadeler bulunmaktadır.⁴⁰¹ Selmas ve Urumiye'nin batısında, Somay ve Bradost'un dağlık bölgelerinde yaşayan Şikak Aşireti'nin ünlü reisi İsmail Ağa'nın (Sımko) öncülüğünde gerçekleşen yağma ve cinayetlerin, o süreçte Osmanlı hükümeti tarafından desteklendiği iddiası, bu söylemlerden bazılarıydı. Dahası, bizzat Osmanlı sınır memurları tarafından saldırıların yapıldığına dair iddialar bulunmaktadır.⁴⁰² Bu nedenle, söz konusu olaylar 1906 yılından itibaren İran Meclisi dahil çeşitli platformlarda protesto edildi. Osmanlı

³⁹⁸ BOA., BEO. 4138/310289 İef. 6 21 Ocak 1913 (8 Kanunısanı 1328)

³⁹⁹ BOA., BEO. 2870/215208 12 Temmuz 1906 (20 Cemaziyelevvel 1324)

⁴⁰⁰ BOA., Y. A. HUS. 497/69 24 Aralık 1905 (11 Kanunievvel 1321); "... 'asakir-i şahanenin bulunduğu mevâki' eczây-ı memâlik-i şahaneden olduğu..." BOA., Y. EE. 50/89 24 Aralık 1905 (11 Kanunievvel 1321)

⁴⁰¹ Rahmetullah Mutemedî, *Merzhâ-yı İran ve Türkiye*, Tahran 1389, s. 6; Sır Percy Sykes, *A History Of Persia*, c. II, London 1930, s. 415; Ahmed Kesrevi Tebrizi, *İran Meşrutiyet Tarihi* (çev. Mehdi Kamruz-Hamit Zafer Kars), İstanbul 2021, s. 422, 423, 465

⁴⁰² Bijan Cezani, *İran Meşrutiyet Devrimi Güçler ve Amaçlar (1906-1911)*, (çev. Ramin Cabbarlı-Türkan Urmulu), İstanbul 2014, s. 237; Martin Van Bruinessen, "20. Yüzyılın Başında Türk-İran Sınırında Bir Kürt Müttegallibe: Simko İsmail Ağa", *İran ve I. Dünya Savaşı Büyük Güçlerin Savaş Alanı* (editör: Touraj Atabaki), (çev. Gül Çağalı Güven), İstanbul 2010, s. 86; Ahmed Kesrevi Tebrizi, *İran Meşrutiyet Tarihi*, s. 423; *Ruzşomar-ı Muhasaray-ı Tebriz ve İade-i Meşrûte ber Esâs-ı Esnâd-ı Munteşer Neşode*, (haz. Seccad Cemşidiyan-Nadir Pervane), s. 231, Tahran 1395

Devletinin son dönem diplomatlarından olan ve bir süre Tahran'da ataşemiliter olarak görev yapan Cemil Said Bey, döneme ait anılarında İran yönetiminin Osmanlı hükümetini kınadığını ve saldırıyı meşrutiyet hareketini baltalamak için yapılmış bir eylem olarak takdim ettiğini belirtmektedir. İran resmi makamları, bu gibi durumlarda hemen hemen her zaman, Osmanlı Devletinin Tahran Sefareti aracılığıyla önce sorunu özetleyip hareketin sınır ihlali olduğunu öne sürmekte, ardından Osmanlı hükümetinden açıklama isteyip, askeri kuvvetlerini söz konusu yerlerden çekmesini talep etmekteydi.⁴⁰³

İran yönetiminin, Osmanlı Devletinin 1905 hareketine yönelik tepkisi diplomatik girişimle sınırlı kalmadı. Lahican, Serdeşt, Savucbulak ve Urumiye'ye askeri birlikler de gönderdi. Arşiv kayıtları, bu birliklerin Pesve'ye saldırma arzusunda olduklarına dair Osmanlı devlet adamlarının kaygılarını dile getirmektedir.⁴⁰⁴ İran hükümeti Vezne, Lahican, Pesve, Bradost, Tergevar, Mergevar, Berdesor ve Somay nahiyeleriyle Serdeşt ve Mavane'nin hem antlaşmalara, hem de tanıklara göre kendi toprakları olduğunu iddia etmekteydi. Dolayısıyla Osmanlı yönetiminin oraya müdahalesinin sınır ihlali olduğunu ve kendi askeri girişimlerinin meşru müdafaa olduğunu ifade ettiler.⁴⁰⁵

İran hükümetine göre Lahican'da toplanan askeri birliklerin amacı, İran aşiretleri ile Osmanlı askeri birlikleri arasındaki ilişkiyi kesmek ve herhangi bir saldırı amaçları yoktu. Bu durumda Osmanlı askeri çekilirse, kendileri de uygun bir yere çekileceklerdi.⁴⁰⁶ Osmanlı hükümeti, sınırda artan askeri hareketliliğe paralel olarak yeni önlemler alma yoluna gitti ve sınır boyunca Van ve Musul vilayetlerinden aşiret kuvvetleriyle desteklenmesine, Pesve'ye dört nizami piyade taburu ile bölgeye iki top gönderilmesine karar verdi.⁴⁰⁷ Karşılıklı iddialar, çoğunlukla taraflar arası diyaloga imkan veren, ancak bir türlü sonuçlanmadan uzayıp giden yeni bir müzakere sürecine yol açtı ve taraflar sonunda iki ülke sınırında gerekli incelemeleri yapmak üzere, bölgeye birer komisyon göndermeye karar verdiler.⁴⁰⁸

⁴⁰³ BOA., BEO. 2685/201308 12 Ekim 1905 (29 Eylül 1321); Sabri Ateş, *Osmanlı-İran Sınır Bölgeleri Bir Sınır Yapmak (1843-1914)*, s. 328, Cemil Said Bey, *İran Mektupları* (haz. A. Ergun Çınar), İstanbul 2014, s. 25

⁴⁰⁴ BOA., BEO. 2718/203847 lef. 3 14 Aralık 1905 (16 Şevval 1323); BOA., Y. A. HUS. 497/116 lef. 2 1 Ocak 1906 (5 Zilkade 1323)

⁴⁰⁵ BOA., BEO. 2718/203847 lef. 2 (12 Aralık 1905); BOA., İ. DH. 1457/40 29 Ağustos 1907 (20 Receb 1325)

⁴⁰⁶ BOA., BEO. 2718/203847 lef. 2 12 Aralık 1905; BOA., Y. A. HUS. 497/116 lef. 2 1 Ocak 1906 (5 Zilkade 1323)

⁴⁰⁷ BOA., Y. PRK. ASK. 234/90 lef. 1, 2 10 Aralık 1905 (12 Şevval 1323)

⁴⁰⁸ BOA., BEO. 2720/203999 17 Aralık 1905 (19 Şevval 1323)

5.a. Lahican Komisyonu (1906)

Osmanlı Devletinin 1905 İran harekatı üzerine taraflar arasında vuku bulan sorunları çözmek için oluşturulan komisyondan ilki, Vezne ve Lahican taraflarına aitti. Osmanlı hükümeti, komisyon (heyet-i tahkikiyye) başkanlığına Vacid Paşa'yı tayin etti. Ancak, Paşa henüz görüşmeler başlamadan vefat edince yerine Mekteb-i Tıbbiye Müdürü Zeki Paşa atandı. Heyette görevlendirilen memurlar arasında, Sultan II. Abdulhamid'in yaveri ve Erkanı Harbiye subaylarından Abdurrahim Bey de bulunmaktaydı.⁴⁰⁹ İran hükümeti ise görüşmelere mühendis, mütercim, katip, doktor ve sair memurlardan oluşan bir heyet gönderdi. Heyetin başkanı, Berlin Sefiri İhtişamussaltana Mirza Mahmut Han, yardımcısı ise Nazimülmülk idi.⁴¹⁰

Bu süreçte, Osmanlı yöneticilerinin meseleyi ciddiye aldıklarını görmemizi sağlayan bir hayli belge bulunmaktadır. Bu belgelerin bir kısmı, Osmanlı yönetiminin sınır görüşmelerine dair eski döneme ait raporları, haritaları ve layihaları yeniden incelediğine işaret etmektedir. Raporlardan biri, 1890'lı yıllarda İranlıların Lahican'ı ele geçirmeleri üzerine Hariciye Nezareti'nde oluşturulan bir komisyona aitti. Bu rapor, incelenmek üzere Seraskerliğin talebi üzerine kendisine gönderildi.⁴¹¹ Daha sonra, İran hududuna dair haritalar ile Derviş ve Hurşid paşaların, 1849-1852 yılları arasında yapılan sınır incelemelerine dair layihalarının birer sureti çıkarılarak hükümete takdim edildi.⁴¹² Ancak görüşmeler henüz başlamadan tarafların olaylara peşin hükümle bakmaları, ciddi bir sorun olarak belirdi. Döneme ait kaynakların bir kısmı, tarafların daha en başından uzlaşma gibi bir niyetlerinin olmadığına işaret etmektedir. Nitekim Cemil Said Bey

⁴⁰⁹ BOA., BEO. 2835/212577 24 Mayıs 1906 (30 Rebiülevvel 1324); Musul valisi tarafından yazılan 21 Mayıs 1906 tarihli telgrafta Vacid Paşa'nın sabah saat 4.30 da vefat ettiği belirtilmektedir. BOA., DH. ŞFR. 364/73 21 Mayıs 1906 (8 Mayıs 1322); BOA., BEO. 2882/216085 31 Temmuz 1906 (9 Cemaziyelahir 1324)

⁴¹⁰ BOA., BEO. 2824/211789 1ef. 2 7 Mayıs 1906 (13 Rebiülevvel 1324); Cemil Said Bey, *İran Mektupları*, s. 45; *Güzide-i Esnâd-ı Siyasi-yi İran ve Osmani: Devre-i Kacariyye (1324-1343)*, c. VI, s. 148, Tahran 1372

⁴¹¹ Komisyon; Hariciye Nezareti'nden Galip Bey (Umûr-u Hukûkiye-yi Muhtelite Müdürü) ve Rıza Bey'in (Galip Beyin halefi) başkanlığında Şemseddin Bey (Umûr-ı Şehbender Müdürü), Mahmud Hamdi Bey (Sicilli Ahvâl Müdürü), Refik Bey (Hariciye Tercüme Odası Müdürü), Ömer Kamil Bey (Erkan-ı Harbiye Miralayı) ve Mehmed Hafız Beylerden (Erkan-ı Harbiye Binbaşısı) oluşmaktaydı. "mine'l-kadim memâlik-i şahânenen olub her nasılsa bundan birkaç sene evvel İraniler tarafından fuzûlî zabt edilmiş olan Lahican araziyle İranilerin istatiko hattını tecâvüz itmiş oldukları..."; BOA., Y. MTV. 52/22 13 Temmuz 1891 (6 Zilhicce 1308); BOA., Y. A. HUS. 253/68 15 Kasım 1891 (12 Rebiülahir 1309); BOA., Y. A. HUS. 254/3 5 Aralık 1891 (3 Cemaziyevvel 1309); raporun özetini için bkz. BOA., Y. PRK. HR. 15/21 12 Aralık 1891 (10 Cemaziyevvel 1309); BOA., BEO. 2743/205675 17 Ocak 1906 (21 Zilkade 1323)

⁴¹² BOA., Y. HUS. 499/19 29 Ocak 1906 (3 Zilhicce 1323); BOA., BEO. 2786/208876 20 Mart 1906 (24 Muharrem 1324)

anılarında, komisyonun İran delegesi olan ve Berlin'den çağrılan İhtişamussaltana'nın aylarca uğraştıklarını, fakat bir netice elde edemediklerini ifade ettiğini nakletmektedir.⁴¹³

5.b. Lahican Kasabasının Osmanlı ve İran Ülkesine Ait Olduğuna Dair Yaşanan Tartışmalar

Derviş ve Hurşid paşalar, 1849-1852 sınır incelemeleri sırasında kaleme aldıkları layihalarında, Lahican'ın Osmanlı Devletine ait olduğuna dair birtakım iddialara yer vermektedirler. Osmanlı devlet adamlarının sonraki dönemlerde göreceğimiz iddialarının bazıları, bu raporlara dayanmaktadır. Ülke yöneticileri, Erzurum Konferansı'nda (1843-1847) olduğu gibi, ihtilaflı bir kısım yer üzerinde hak ararlarken, özellikle o topraklar üzerinde yaşayan aşiretleri kendi tebaasıymış gibi gösterip, aşiretin yaşadığı alan üzerinde hak iddia etmekteydiler. Nitekim Muhammere, Ka'b Aşireti üzerinden tartışma konusu olmuştu. Kaynaklarda, bir aşiret üzerinden onun yaşadığı mekanın hak talebine konu olduğuna dair daha birçok örnek bulmak mümkündür. Derviş ve Hurşid paşaların, aşiret-mekan ilişkisi üzerinde enine boyuna kafa yordukları görülmekte ve aşiret ile yaşadığı mekan arasında ilişki kurarak, aşiret, Osmanlı tebaası olduğuna göre yönetimindeki topraklar da Osmanlı Devleti'nin olduğu şeklinde bir mantık öne sürdükleri görülmektedir. Nitekim her iki layihada, Lahican örneği, yöre ile Bilbas Aşireti arasındaki ilişki üzerinden değerlendirilmektedir. Vacid Paşa'nın ileride zikredilecek raporunda olduğu gibi, yörenin Osmanlı yönetimine ait olduğunu belirten farklı açıklamalara da rastlamak mümkündür.

5.c. Bilbas Aşireti: Aşiret Üzerinden Kasabaya Dair Hak İddiaları

Lahican; Serdeşt, Soğukbulak, Uşnu, Köysancak ve Revandız ile çevrili bir bölgedir.⁴¹⁴ Derviş Paşa'ya göre yöre, eski hudud ile şimdiki hudud arasında bulunmakta ve şehrin doğusu, 1849-1852 yılları arasında yapılan sınır incelemeleri sırasında, İran topraklarından Soğukbulak (Mehabad) idaresinin sınırları içerisinde kalmaktaydı. Paşa, yörenin Osmanlı yönetimine ait olduğuna dair herhangi bir belgeye ulaşmadığını belirtmekle birlikte, bu konuda bazı rivayetlerin varlığına değinmektedir. Bu rivayetlerden birine göre kasaba, geçmişte Osmanlı hükümeti tarafından Soğukbulak sınırları içerisinde yaşayan Mukri Aşireti'nden bir fırka olan Mirbasakan topluluğuna yurtluk-ocaklık olarak verilmişti. Ancak Lahican, zamanla Mirbasakan taifesinden

⁴¹³ Cemil Said Bey., *İran Mektupları*, s. 45

⁴¹⁴ Mehmed Hurşid Paşa, *Seyâhatnâme-i Hudûd*, s. 209

Osmanlı tebaası olan Bilbas Aşireti'nin kontrolüne geçmiş ve öteden beri aşiretin yaylağı olarak yine onlar tarafından idare edilmiştir.⁴¹⁵ Yöre, bu nedenle Osmanlı ülkesine aittir. Hurşid Paşa'nın anlatımında, Bilbas Aşireti 1849-1852 yılları arasında yapılan sınır düzenlemeleri sırasında, İran topraklarında bulunan Soğukbulak sınırları içerisindeki bazı köyleri tasarruf etmekteydi. Paşa, bu köylerin Mengûr taifesinden Kadervişi topluluğuna ait olduğunu iddia etmekte ve eserinde yirmi yedi köyden bahsetmektedir.⁴¹⁶

Aşiret yaygın görüşe göre Mengûr, Mameş, Piran, Sin ve Remek olmak üzere beş firkadan oluşmakta ve her bir fırka kendi içinde birkaç gruba ayrılmaktaydı.⁴¹⁷ Kabilenin yaz, kış bulunduğu yerler ile hangi ülkenin tebaası olduğu hakkında, Osmanlı ve İran memurlarının söylemleri arasında farklılık bulunmaktadır. Osmanlı devlet adamlarına göre Bilbas Aşireti'nden Mameş, yazı Lahican'ın doğusunda bulunan Pesve'de, Mengûr ise Neleyni Mengûr ve Soğukbulak taraflarında ekin ektikleri köylerde geçirmektedirler. Her iki topluluk da kışın Süleymaniye'de Pişder kazası ve Köysancak taraflarına gitmekteydiler. Mameş ve Mengûr Lahican'ın doğusunda bulundukları bölgeyi idare etmekte ve vergilerini Köysancağı idarecilerine vermektedirler. Şehrin batısı ise aşiretin Piran ve Remek firkaları tarafından kontrol edilmekteydi. Kabile, bir bütün olarak öteden beri Osmanlı tebaasıydı ve Şehrizer eyaletine bağlı Köysancak aşiretlerinden sayılmaktaydı.⁴¹⁸ Derviş Paşa'nın anlatımında, kasabanın Piran ve Remek firkaları tarafından kontrol edilen batısı ile ilgili bir sorun zikredilmemekte, ancak yörenin doğusunda bulunan firkaların, yani Mameş ve Mengûr'un zamanla İran yönetimine tabi olmasının, Lahican'ın doğusunun elden çıkmasına ve İran mülkü olmasına işaret edilmektedir.⁴¹⁹

⁴¹⁵ Derviş Paşa, *Devlet-i 'Aliyye ile İran Devleti Beyninde Olan Hudûdun Layihasıdır*, s. 67, 68, 89; Mehmed Hurşid Paşa, *Tahdîd-i Hudûd-ı İraniye*, s. 23

⁴¹⁶ Mehmed Hurşid Paşa, *Seyâhatnâme-i Hudûd*, s. 209, 210

⁴¹⁷ Derviş Paşa, *Devlet-i 'Aliyye ile İran Devleti Beyninde Olan Hudûdun Layihasıdır*, s. 68 69, 70, 71; Mehmed Hurşid Paşa, *Seyâhatnâme-i Hudûd*, s. 211, 212; Abbas El-azzavi, bu beş firkaya Hürmüzyar firkasını da ilave etmekte ve ihtilaflı olmakla birlikte bunun Remek firkasından bir topluluk olduğu ifade etmektedir. Bkz. Abbas El-azzavi, *'Aşâirul Irak*, c. II, Kum 1990, s. 112-121; Müşiruddevle'ye göre aşiret Mengûr, Mameş, Piran, Sin, Zadi ve Kahdari firkalarından oluşmaktaydı. Mirza Cafer Seyyid Han Mühendisbaşı Müşiruddevle, *Risâle-i Tahkikat-ı Serhaddiyye*, s. 147

⁴¹⁸ Derviş Paşa, *Devlet-i 'Aliyye ile İran Devleti Beyninde Olan Hudûdun Layihasıdır*, s. 67, 68, 74, 75; Mehmed Hurşid Paşa, *Seyâhatnâme-i Hudûd*, s. 212, 213; Abbas El-azzavi, *'Aşâirul Irak*, c. II, s. 11; Aşiretin Osmanlı sınırları içerisinde yaşadığına dair ayrıca bkz. H. C. Rawlinson, "Notes on a Journey from Tabriz, through Persian Kurdistan, to the Ruins of Takhti-Soleiman, and from thence by Zenjan and Taron, to Gilan, in October and November, 1838; with a Memoir on the Site of the Atropatenian Ecbatana", *The Journal of the Royal Geographical Society of London*, vol. 10 (1840), s. 32

⁴¹⁹ Derviş Paşa, *Devlet-i 'Aliyye ile İran Devleti Beyninde Olan Hudûdun Layihasıdır*, s. 68

Layihâ yazarına göre Mameş ve Mengûr'un İran yönetimine tabi olmasında, hem İran resmi makamlarının rolü bulunmaktaydı, hem de şartlar aşiret mensuplarını buna zorlamıştı. Zira, İran resmi makamları aşireti kendilerine tabi kılmak için çaba sarf etmekteydiler. Bu amaçla zaman zaman aşirete karşı zor kullansalar da buna karşın aşireti bulunduğu yerden uzaklaştırmamışlardı. Aksine Soğukbulak'ın bazı köylerini Mengûr taifesine, Sulduz'a (Nekede) bağlı bazı köyleri de Mameş topluluğuna vermişlerdi. Her iki topluluk da o toprakları ekip biçmekte ve vergisini İran yöneticilerine vermekteydi. Aşiret ağaları ise teşvik için vergiden muaf tutulmuştu.⁴²⁰

Derviş Paşa, eserinde aşiretin Mengûr ve Mameş topluluğunu, İran yönetimine tabi kılan zorunlu şartlara da değinmektedir. Paşa, bunun için her iki topluluktan birer örnek vermektedir. Birinci örnek, 1811/1812 yılına ait olup, aşiret içi çatışmalara dairdir. Buna göre Mameş topluluğunun Piran ve Mengûr taifesi ile olan husumetinden dolayı, talebi üzerine Soğukbulak'tan Pesve'ye Şeyh Ali Han adında bir idareci yollanmış, böylece Pesve, İran hükûmetinin kontrolüne girmiştir.⁴²¹ Revandız eski Mutasarrıfı Mehmet Paşa, aşireti İran yönetiminden uzaklaştırmak için onlar üzerine sefer düzenlemiş, saldırıda Mameş Ağası Hamza Ağa ile iki oğlu, iki kardeşi ve akrabasından dört kişi ölmüş, bu olaydan sonra topluluk kışlaklarına gitmeyi terk edip, 1834/1835 yılına kadar Sulduz ve Pesve'de ikamet ederek İran resmi makamlarına tabi olmuştur. Mehmet Paşa, daha sonra Osmanlı Devletine isyan edip, Revandız'dan uzaklaştırılınca, Revandız ile Köysancak taraflarını idare edecek güçlü bir idareci olmadığından, Pesve yöresi, 1837-1839 yıllarında İran yönetimi tarafından Mameş taifesi ağası Pirut Ağa'ya, yıllık bin tümen karşılığında ihale edilmiştir. Böylece Pesve gibi aşiret de İran yönetimine tabi hale gelmiştir.⁴²²

İkinci örnek, Mengûr topluluğunun Soğukbulak yöneticileri ile ilişkilerine dairdir. Soğukbulak yöneticileri, bir ara Mengûr ağası olan Bapir Ağa'nın oğlunu öldürmüş, bunun üzerine aşiret intikam almaya hazırlanmış, ancak İran'ın taşra yöneticileri çatışma istemeyince, Soğukbulak sınırları içerisinde ve rivayete göre iki yüz hanelik bir köyü ağaya diyet olarak vermişlerdir. Bunun sonucunda, Bapir Ağa gün geçtikçe İran yönetimine meyletmiştir. Derviş Paşa, 1849-1852 yılları arasında yapılan sınır düzenlemeleri sırasında aşiretin bulunduğu yere gittiklerinde, Bapir Ağa'nın kendileriyle

⁴²⁰ Derviş Paşa, *Devlet-i 'Aliyye ile İran Devleti Beyninde Olan Hudûdun Layihasıdır*, s. 74

⁴²¹ Derviş Paşa, *Devlet-i 'Aliyye ile İran Devleti Beyninde Olan Hudûdun Layihasıdır*, s. 73, 75

⁴²² Derviş Paşa, *Devlet-i 'Aliyye ile İran Devleti Beyninde Olan Hudûdun Layihasıdır*, s. 75; Mehmed Hurşîd Paşa, *Seyâhatnâme-i Hudûd*, s. 213

görüşmeye yanaşmadığını belirtmektedir.⁴²³ Paşa'nın raporlarından, her iki topluluğun o gün için İran'a ait topraklarda yaşadığı anlaşılmaktadır. Bu durumda, bu iki topluluğun gerçekte Osmanlı tebaası olup olmadığı sorusu ortaya çıkıyor.

Bu nedenle Derviş Paşa layihası ve arşiv vesikaları, aşiretin gerek Lahican'da bulunan gerekse İran'a tabi olan fırkalarının aslen Osmanlı tebaası olduklarına dair iddialara da yer vermektedirler. İddiaların bir kısmı aşiretin doğrudan Osmanlı yöneticilerine vergi verdiklerine dairdir. Bu iddialardan birine göre Bilbas Aşireti'nin Vezne, Mirgan ve Lahican yaylaklarında bulunan bazı fırkaları, doğrudan Raniye kazası sicil nüfusuna kayıtlı idi ve bu fırkaların vergilerini, belli tarih aralıklarında Köysancak, Raniye,⁴²⁴ Mamuretül Hamid ve Erbil kazası yöneticilerine ödediklerine dair kayıtlar bulunmaktadır.⁴²⁵ II. Erzurum Antlaşması'nın (1847) sekizinci maddesine göre, Lahican İran mülkü olsaydı aşiretin kasabadan uzaklaştırılması gerekirdi. Oysa aşiret kasabadan uzaklaştırılmamıştı.⁴²⁶

Bilbas Aşireti'nin Osmanlı tebaası olduğuna dair iddiaların bir kısmı da, aşiretin zaman zaman İran resmi makamları tarafından cezalandırıldığına dairdir. Derviş Paşa'nın tarih vermeden anlattığı bir olayda, Mengûr taifesi Soğukbulak taraflarına saldırıp birçok köyü kontrol altına almış ve bu saldırı sırasında, İran resmi makamlarının direnişiyle karşılaşmıştır. Paşa'nın *Kacar Tarihi*'nden verdiği bir örnekte de- ki örnek olay, eserde 1811/1812 yılı olayları arasında anlatılmaktadır- aşiretin Sulduz nahiyesine saldırdığı, ardından Abbas Mirza'nın Azerbaycan ileri gelenlerinden Ahmet Han ile Afşar Asker Han'ı aşiret üzerine yollayarak onları yağmalattığına dairdir.⁴²⁷ Derviş Paşa layihasında, Bilbas Aşiretin'in İran resmi makamları tarafından cezalandırıldığına dair daha birçok örnek olaya rastlamak mümkündür.

Nitekim 1847-1849 tarihli bir diğer örnekte, Osmanlı Devleti'nin Tebriz Şehbenderi Ali Rasim Efendi, İranlı gruplar tarafından yağmalanan Mengûr taifesinin mallarını, İran resmi makamlarından talep etmişti.⁴²⁸ Derviş ve Hurşid paşalar, bu iddiaların yanı sıra, Nadir Şah dönemi olaylarını anlatan *Cihangüşa*, diğer adıyla *Tarih-i Nâdiri* adlı eserden, Bilbas Aşireti'nin Osmanlı tebaası olduğuna dair bir anlatıyı

⁴²³ Derviş Paşa, *Devlet-i 'Aliyye ile İran Devleti Beyninde Olan Hudûdun Layihasıdır*, s. 76, 77

⁴²⁴ Irak'ta Köysancak ile Kaladiza arasında bir yerleşim yeridir.

⁴²⁵ BOA., Y. MTV. 284/25 lef. 2 26 Şubat 1906 (13 Şubat 1321)

⁴²⁶ BOA., Y. MTV. 290/140 lef. 2 29 Ekim 1906 (11 Ramazan 1324)

⁴²⁷ Derviş Paşa, *Devlet-i 'Aliyye ile İran Devleti Beyninde Olan Hudûdun Layihasıdır*, s. 72

⁴²⁸ Derviş Paşa, *Devlet-i 'Aliyye ile İran Devleti Beyninde Olan Hudûdun Layihasıdır*, s. 77, 78

zikretmektedirler. Söz konusu kaynakta Osmanlı tebaası olan Bilbas aşiretinin, yaylakta iken İran topraklarına saldırı düzenlediği ve İran resmi makamlarının bu saldırıya karşılık verdiği yazılıydı.⁴²⁹

Derviş ve Hurşid paşaların bu ifadeleri, Osmanlı yönetiminin zihin dünyasına dair ip uçları verse de, İranlı yazarlar bunun aksini iddia etmektedirler. Taraflar, söylemlerinin ne anlama geldiğini bildiklerinden, her ülke memuru kendi ülkesinin çıkarına hizmet edecek tarzda bir iddia ile olaya yaklaşmaktaydı. Nitekim İranlı devlet adamları da söz konusu ihtilaflı durumu değerlendirirken, benzer bir bakış açısı geliştirdiler. Mirza Cafer Han'ın *Tahkikat-ı Serhaddiyye* adlı eserinin Bilbas Aşireti ile ilgili kısımları, kabile fırkalarının çoğunu İran tebaası olarak göstermektedir. Eserde Mameş ve Mengûr dışındaki Zadi, Piran, Kahdari ve Sın taifelerinin kışı Osmanlı topraklarında geçirdikleri, Mengûr'un yaz ve kış Neleyni Mengûr, Mameş'in ise Lahican ve Pesve havalisinde yaşadığı anlatılmaktadır.⁴³⁰

Ancak yörenin Osmanlı Devletine ait olduğunu iddia eden ve bu iddiayı aşiretin Osmanlı yöneticilerine verdiği vergi üzerinden değerlendiren bir söylem, tartışmaya açık bir konudur. Zira, yukarıdaki iddiaya göre, aşiret İran yöneticilerine de vergi vermekteydi. Ayrıca aşiretin İran yönetimi tarafından cezalandırılması ile onun Osmanlı tebaası olması gerektiği şeklindeki bir iddianın muhatabını ikna edip etmeyeceği de kuşkuludur. Zira elimizde bir devletin kendi tebaası olan bir aşireti cezalandırdığına dair örnekler de bulunmaktadır. Nitekim Hurşid Paşa, *Bağdat Tarihi* adlı eseri referans göstererek, Bilbas Aşireti'nin kışın Kerkük ve Erbil taraflarına döndüğünde, çevreye verdiği zarardan dolayı zaman zaman Osmanlı kuvvetlerinin hışmına uğradığına dair bilgilere de yer vermektedir.⁴³¹ Buna rağmen bu tür iddialar, hemen her zaman Osmanlı devlet adamlarının ihtilaflı bölgeler üzerinde kendi egemenliklerini ispat etmekte yararlandıkları güçlü bir teori olmayı sürdürdü.

⁴²⁹ Derviş Paşa, *Devlet-i 'Aliyye ile İran Devleti Beyninde Olan Hudûdun Layihasıdır*, s. 72; Mehmed Hurşid Paşa, *Seyâhatnâme-i Hudûd*, s. 213

⁴³⁰ Mirza Cafer Seyyid Han Mühendisbaşı Muşiruddevle, *Risâle-i Tahkikat-ı Serhaddiyye*, s. 148

⁴³¹ Mehmed Hurşid Paşa, *Seyâhatnâme-i Hudûd*, s. 213

5.d. Lahican Bölgesinin Osmanlı Devletine Ait Olduğuna Dair Vacid Paşa Raporu

Rapor, Osmanlı-İran sınır komisyonu başkanı olarak atanan, ancak daha sonra vefat eden Vacid Paşa tarafından 1905 yılı olayları sırasında hazırlandı ve 18 Mart 1906 yılında Osmanlı hükümetine sunuldu. Rapor, Vezne, Mirgan ve Lahican'ın Osmanlı mülkü olduğunu, on dokuz maddede açıklamaktadır. Raporda öne sürülen delillerin bir kısmı -ki bunlar beşinci ve sekizinci maddeler idi- doğrudan Derviş Paşa'nın *Hudud Layihası* adlı eserinden alınmıştır. Raporda Lahican bölgesinin, Osmanlı yönetimine ait olduğunu belirten deliller řu şekilde sıralanmıştır.

1. Bölge halkı, ister yerleşik ister göçebe olsun vergisini Süleymaniye ve Kerkük sancağı görevlilerine vermektedir. Bu hususta halkın elinde ilmühaberler ile kaza kayıtları bulunmaktadır.
2. Osmanlı hükümeti, Lahican köylerine Abbasi soyundan *duâguyâne* (Dua okuyucu) göndermektedir. Nitekim bu köyler padişah fermanlarında zikredilmektedir.
3. Bölgede bulunan ve Piran ile Bilbas Aşireti'ne mensup bazı fırkalar, Raniye kazası sicil nüfusuna kayıtlıdır.
4. Lahican'ın bazı köyleri, 1850/1851 yılına kadar Revandız kazasının Balık nahiyesi sınırları içerisinde olup Bilbas Aşireti'nin reisi Karnı Ağa tarafından idare edilmektedir.
5. İran aşiretleri, 1844/1845 ve 1848/1849 yıllarında Vezne tarafında bulunan bazı köylerin mallarını yağmaladıklarında, dönemin Tebriz Başşehbenderi Ali Rasim Efendi, İran hükümetinden yağmalanan malları istemişti. Buna dair İran hükümeti ile yapılan yazışmalar bulunmaktadır.
6. Mirgan, Lahican ve Neleyni Mengûr sınırları içerisinde Baban hanedanından Abdurrahman Paşa tarafından inşa edilen yapılar bulunmaktadır.
7. Revandızlı Mehmet Paşa'nın babası Mustafa Bey'in inşa ettirdiğı bir kale ile yine Mustafa Bey'in Lahican'da eski hududa yakın bir yerde yaptırdığı ve kendi adıyla anılan bir köprünün yıkıntıları halen mevcuttur.
8. Nadir Şah dönemi kaynaklarından *Cihangüşa Tarihi* 'ne göre, bölgede bulunan Bilbas Aşireti Osmanlı Devletine tâbidir.

9. Bağdat Valisi Ali Rıza Paşa, 1836/1837 yılında Mamiş Aşireti reisi Pirut Ağa'yı azl ederek, yerine Piran topluluğundan Kara Ağa'yı geçirmiş, bu süreçte aşiret yöneticisi 1863/1864 yılına kadar Köysancak ve Raniye kazalarına vergi vermiştir. Buna dair kayıtlar bulunmaktadır.

10. Kerkük Mutasarrıfı, merhum Takiyüddin Paşa, Vezne ve Lahican'a gelip vergi tahsilatı yapmaktaydı. Bir ara Mengûr Aşireti Reisi Hamza Ağa'yı tutuklayıp Bağdat'a götürmüş ancak onu, 1873/1874 yılında serbest bırakmıştır. Aşiret Reisi, o yöredeki Bestam Bey köyüne gelip burada ikamet etmiş ve vefatına kadar kendisine Raniye kazasından bin beş yüz kuruş maaş ödenmiştir.

11. Bağdat valisi merhum Namık Paşa'nın valiliği sırasında, Lahican aşiretlerinden bazıları İran aşiretlerini yağmalamış, bunun üzerine Revandız azasından Mehmet Emin Ağa Valinin emriyle yöreye gönderilmiş ve yağmalanan mallar geri alınıp İran memurlarına teslim edilmiştir. Buna dair kayıtlar mevcuttur.

12. Bir grup Sünni aşiret, 1878 yılında İran hükümetine karşı isyan etmiş, hükümet yetkilileri isyan sırasında Lahican'da bulunan aşiretlerin Osmanlı tebaası olduklarını belirtmiştir.

13. İran hükümeti, Lahican'da 1893/1894 yılında Bilbas aşiretleri arasında vuku bulan bir çekişme sırasında, aşiretin Osmanlı tebaası olduğunu tasdik etmiş ve bu husus, Osmanlı hükümeti ile İran'ın İstanbul elçisi arasında yapılan yazışmada da dile getirilmiştir.

14. Lahican köylerine gönderilen *Du'âguyânenin*, Osmanlı hükümeti tarafından gönderildiği aşiretler tarafından da bilinmektedir.

15. Sınırdaki bulunan Şivan köyü ahalisinden Pir Mehmed Efendi'ye tahsis edilen maaşın beratı, bugün köyde oturan oğlunun elinde mevcuttur.

16. Bağdat valisi tarafından Bilbas Aşireti Reisi Tarhani Ağa'ya verilen Suri (صوری) köyünün vergiden muaf tutulduğuna dair belge bulunmaktadır.

17. Yörede yaşayan halkın, Osmanlı tebaası olduklarına dair atalarından kalan resmi belgeler bulunmaktadır.

18. Osmanlı devlet salnamelerinde, Süleymaniye ve Kerkük sancaklarında bulunan aşiretler ve nahiyeler arasında Mengûr ve Mamiş aşiretleri açıkça zikredilmektedir.

19. İki ülke sınırını oluşturan dağlar ve tepeler, bölgenin yerli halkı tarafından bilinmektedir. Ayrıca iki devlet arasında imzalanan 1639, 1890 ve 1827/1828 antlaşmalarına göre Vezne, Lahican ve Mirgan bölgeleri umumiyetle Osmanlı tebaası olan Bilbas Aşireti'ne mensup Piran, Mengur, Mamiş, Ocak ve Remek topluluklarının yaylak ve kışlakları idi ve Derviş Paşa'nın eski hudud olarak adlandırdığı alanın berisindeydi. Vacid Paşa'ya göre Lahican bölgesi, bu gerekçelerle Osmanlı Devleti'ne ait idi.⁴³²

Vacid Paşa ayrıca sınır aşiretlerinin önemine de dikkat çekti ve bu konuda hükümeti uyarmayı ihmal etmedi. Ona göre Ağrı Dağı'ndan Hanekin'e kadar sınırın iki tarafında bulunan Sünni aşiretler, Osmanlı halifesine bağlı idi ve bunlar İran ile Osmanlı ülkesi arasında tampon vazifesi görmekteydiler. Bu aşiretlerin en kalabalık ve mutaassıb olanları Lahican civarındaydı. Bunlar himaye edilmez ise İran hükümetinin kontrolüne gireceklerdi ve Bağdat ile Basra tarafındaki aşiretler gibi mezhep değiştirip Şiileşeceklerdi. O zaman sınırın her tarafında sürekli kuvvet bulundurmak gerekecekti.⁴³³

Eski ve yeni döneme ait rapor ve açıklamalarda, Lahican yöresinin Osmanlı Devletine ait olduğuna dair herhangi bir kuşkuyla yer verilmemektedir. Buna göre, 1905 askeri seferi, devletin sahibi olduğu topraklar üzerinde hak iddia etmesinden ve yeniden egemenlik tesis etmesinden ibarettir. Nitekim Cemil Said Bey de, Osmanlı yönetiminin 1905 Lahican Seferi'ni, devletin hakkı olan ancak kayıtsız kaldığı için zamanla İran idaresinin eline geçen toprakları, yine devletin askeri kuvvetle geri alması şeklinde izah etmektedir. Ona göre İran hükümeti de bunu bilmekteydi.⁴³⁴ Bu iddia Osmanlı yönetimi açısından tutarlı görülebilir. Ancak böyle bir iddia, İran yönetimine isterlerse Şah İsmail dönemi sınırlarını talep etmelerine olanak sunabilirdi.

⁴³² On dokuzuncu Maddede, 1049 (1639), 1308 (1890) ve 1243 (1827/1828) tarihli antlaşmalara atıf yapılmıştır. 1049 tarihi, Kasrışirin Antlaşması'na aittir. 1308 (1890) tarihi, 1890'lı yıllarda İranlıların Lahican'ı ele geçirmeleri üzerine taraflar arasında oluşturulan bir komisyonda alınan kararlardır. 1243 tarihli antlaşmayı ise tashih edemedim. Vacid Paşa raporu için bkz. BOA., Y. MTV. 285/42 lef. 2 18 Mart 1906 (5 Mart 1322)

⁴³³ "...ba'dema bu aşiretlerin muhafazayı mevcûdiyetlerine i'tinâ idilmez ve kemâ fi's-sâbık İranilerin müdâhalât-ı hud'akaranelerine ma'rûz bırakılacak olurlarsa bilahare kıt'ayı mezkûre ile beraber civarlarındaki 'aşâyir-i mühimme ve müslime kâmilên İranilerin yed-i tasallutuna ve tağallubuna düşerek az zaman sonra Basra ve Bağdad cihetindeki 'aşâ'irlerde olduğu gibi bunlarında teşeyyü'lerine meydan verilmiş olacağının ol vakit hudûdun her tarafında her vakit bir çok kuvvetler bulundurmağa devletçe mecbûriyet-i kaviyye hâsıl olacağına..." BOA., Y. MTV. 285/42 lef. 2 18 Mart 1906 (5 Mart 1322)

⁴³⁴ Cemil Said Bey, *İran Mektupları*, s. 25

5.e. Müzakereler

Tarafların henüz müzakereler başlamadan söz konusu yerlerin mutlak sahibi olma hakkını kendilerinde görmeleri, iki ülke arasında gerilimli yeni bir sürece işaret etmekteydi. Bu gibi ihtilaflı yerlerin görüşüldüğü durumlarda, tarafların nerede ve ne zaman toplanacakları da ciddi bir sorundu. Nitekim Vacid Paşa, komisyon başkanı tayin edildikten sonra İran memurlarından henüz bir bilgi alınmadığını, bu nedenle toplanma yeri ve zamanı hakkında herhangi bir tayinin yapılmadığını belirtmektedir.⁴³⁵ Belgeler, Osmanlı-İran sınırına dair gerekli tahkikatı gerçekleştirmek üzere, Lahican yöresi için oluşturulan komisyonun İranlı üyelerinin uzun bir süre Savucbulak'ta Zeki Paşa'yı beklediğine işaret etmektedir. Zeki Paşa ise Pesve'ye varmıştı fakat İran heyetiyle buluşmak yerine sınırın bazı bölgelerini görmekle meşguldü.⁴³⁶

Osmanlı hükümeti, İran elçiliğinin talebi üzerine Zeki Paşa'dan bir an önce müzakere sürecini başlatmasını istedi. Paşa bu talimat üzerine, İran heyetini sınırda bulunan Neleyni Mengûr bölgesinde bir yere davet etti. Ancak heyet burayı uygun bulmadı ve taraflar yeni bir yer tayini için birer adam görevlendirdi. Osmanlı heyeti Salim Paşa, İran heyeti ise Sadık Han adında birini görevlendirdi ve üyeler Pesve'ye bir buçuk saat mesafede bulunan Şavla adında bir yere yöneldi.⁴³⁷

İran heyeti, müzakerelerin ilk safhasında İngiltere ve Rusya'nın aracı devlet sıfatıyla geçmiş yıllarda 1849-1852 döneminde, sınır tabir ettikleri Kandil dağlarının hattı fasıla olmasını önerdi. Buna göre Vezne, Mirgan ve Lahican büyük ölçüde İran Devleti'ne ait olacaktı. Osmanlı heyeti ise Derviş Paşa'nın önerdiği, Lavin Suyu'nun sınır olmasını istedi ve buna dair belgeleri, İran tarafına takdim etti. İran memurlarının, bu teklife itiraz etmedikleri, Lavin Suyu'nun sınır olmasına olumlu baktıkları, ancak Lavin Suyu'nun ötesinin sınır olmasına karşı çıktıkları görülmektedir. Nitekim bunu dile getirdiler. Ancak tarafların müzakere sürecinde Lavin Suyu'nun sınır olması talebinden uzlaştıkları anlaşılıyor. Buna göre İran heyeti, Vezne, Mirgan ve eski Lahican'ın Osmanlı

⁴³⁵ BOA., Y. MTV. 285/42 lef. 2 18 Mart 1906 (5 Mart 1322)

⁴³⁶ BOA., BEO. 2852/213826 18 Haziran 1906 (25 Rebiülahir 1324); BOA., BEO. 2914/218506 lef. 3 18 Ağustos 1906 (27 Cemaziyelahir 1324)

⁴³⁷ BOA., BEO. 2898/217349 28 Ağustos 1906 (8 Receb 1324); BOA., BEO. 2895/217074 lef. 3 30 Ağustos 1906 (10 Receb 1324); BOA., BEO. 2895/217074 lef. 5 6 Eylül 1906 (17 Receb 1324)

hükümetine ait olduğunu kabul edecek, bu hattın ötesi İran’da kalmak şartıyla, Osmanlı ordusu Pesve, Yeni Lahican ve Neleyni Mengur’dan ayrılacaktı.⁴³⁸

Belgelerin bir kısmı, Osmanlı resmi makamlarının zaman zaman aralarında Derviş Paşa haritasını da görüştüklerini ve haritada, Osmanlı sınırları içerisinde gösterilen yerler üzerinde hak iddia edilebileceğini önerdiklerine dair rivayetlere yer vermektedir.⁴³⁹ Ancak görüşmeler sonucunda, Derviş Paşa haritasının uygulanabilirliğinin imkansız olduğu anlaşıldı. Zira haritada, İran içlerine doğru daha birçok yer Osmanlı sınırları içerisinde gösterilmekteydi.⁴⁴⁰ Nitekim, haritaya göre Zohab sancağının tamamı, Muhammere ve Şattularap vadisi, Osmanlı toprağı sayılmaktaydı. Ancak bu iddianın kendisi, II. Erzurum Antlaşması (1847) ile çelişmekteydi. Zira antlaşmaya göre, Zohab sancağının doğusu ve dağlık kısmı, Muhammere, Ceziretulhızır ve Şattularap Nehri’nin sol tarafı, İran yönetimine ait sayılmıştı. Bu çelişki, İran ve aracı devlet temsilcilerinin bu harita üzerinde uzlaşmalarını güçleştireceğinden, Osmanlı yöneticileri tavır değişikliğine gitmiş ve Derviş Paşa haritasını askıya almışlardı.⁴⁴¹ Osmanlı yönetimi, bu nedenle iki ülke sınırının tespitine kadar sınırın ihtilaflı konumunun taraflar arasında 3 Ağustos 1869 yılında imzalanan antlaşmaya göre kalmasını istedi. Bu antlaşmanın önemi, ihtilaflı yerler diye tabir edilen ve statüko hattı olarak tanımlanan alana dair genel anlamda bilgi vermesiydi. Toplam yedi maddeden oluşan antlaşmanın ikinci maddesi, statüko hattını, Osmanlı ile İran yöneticilerinin üzerinde ihtilaf ettikleri ve dört ülke temsilcisinin 1849-1852 tarihli sınır düzenlemesi sırasında inceledikleri yerler olarak tanımlamaktadır. Osmanlı yöneticilerine göre ihtilaflı yerler olduğu gibi kalmalıydı ve bu antlaşma taraflar arasında yeni ihtilafların önüne geçmek için hazırlanmıştı.⁴⁴²

⁴³⁸ BOA., Y. PRK. KOM. 15/15 lef. 2 18 Eylül 1906 (5 Eylül 1322); BOA., DH. TMİK. M. 230/32 lef. 3 19 Eylül 1906 (6 Eylül 1322); BOA., Y. MRZ. d. 14140 12 Ekim 1906 (23 Şaban 1324); BOA., Y. MTV. 290/92 lef. 2 16 Ekim 1906 (27 Şaban 1324)

⁴³⁹ “...hudûd-ı İraniye hakkında merhûm Derviş ve Hurşid paşaların vaktiyle tanzîm itmiş oldukları layihaların münderecâtına nazaran elyevm hudûd-ı mezkûre de ‘asâkir-i şahanenin bulunduğu nikâtın daha ilerusunda kâin ba‘zı mahallerin dahi memâlik-i şahanedan bulunduğu anlaşılmakda...” BOA., İ. HUS. 139/110 lef. 2 13 Mart 1906 (17 Muharrem 1324)

⁴⁴⁰ BOA., BEO. 2880/215992 lef. 2 16 Temmuz 1906 (24 Cemaziyelevvel 1324)

⁴⁴¹ BOA., Y. A. HUS. 507/98 23 Kasım 1906 (6 Şevval 1324)

⁴⁴² BOA., BEO. 2880/215992 lef. 2 16 Temmuz 1906 (24 Cemaziyelevvel 1324); Mühimme kayıtlarında geçen ve statüko hattını korumayı esas alan antlaşma şu yedi maddeden oluşmaktadır. Evvelen: memâlik-i devleteynini fâsıl olan hudûdun bekâ ve tezâyüd-i emniyet ve asayişine tarafeynden ziyâde i‘tinâ ve dikkat olunacaktır. Saniyen: İstatüko kâ‘idesi ki tarafeynce munaza‘u fihi olan mahallerin düveli erba‘a komiserlerinin oraları keşfe ve muayene eyledikleri vakitte bulundukları halde kalmalarından ibarettir. İşbu ka‘ideye iki cânibden ve ol havalide olan me‘mûrları tarafından kemâliyle ri‘âyet ve hilâfi hareketden ittikâ ve mücânebet olunacaktır. Salisen: İstatuko ka‘idesi tarafeynden kabul ve ittihâz olunduğu hinde munaza‘u fihi olunan mahaller kanğı tarafın taht-ı idaresinde bulunmuş ise hatt-ı hududün ta‘yîn olunduğu zamana kadar yine ol tarafın idâresinde kalub fakat bu idâre hakk-ı tasarruf ‘add olunmayacaktır. Rabi‘an: işbu

İngiltere ve Rusya elçileri de sorunun bir an önce çözülmesini istemekteydi. Nitekim İngiltere, henüz görüşmeler başlamadan otuz bini aşkın Osmanlı askerinin İran sınırında toplanmasından duyduğu kaygıyı dile getirdi ve bunun sınır ihlaline yol açacağını, bu nedenle sorunun bir an önce çözülmesi gerektiğini ifade etti.⁴⁴³ Rusya hükümeti ise İran topraklarına yönelik bir saldırının, Rusya ve Avrupa devletleri tarafından kabul edilmeyeceğini bildirdi.⁴⁴⁴

Buna karşın, Tahran yönetimi kendi komisyon üyelerinin ilk teklifinde ısrar etti. Tahran yönetimine göre sınır, Lavin Suyu değil de İngiltere ve Rusya elçilerinin geçmiş yıllarda önerdiği Kandil dağları olmalıydı. Bu öneriye göre, Kandil dağları Lavin Suyunun altı, yedi saat ötesinde bulunmakta ve Vezne, Lahican İran sınırları içerisinde kalmaktaydı. Osmanlı ordusu da, Lahican ve sair yerlerden tamamen çekilmeliydi. Tahran yönetimi, kendi memurlarına verdiği talimatta da sınırın bu şekilde çizilmesini, aksi durumda hakem olarak İngiltere ve Rusya elçilerine başvurmalarını istedi. Osmanlı memurları buna itiraz edince, görüşmeler, bir süre aksadı. Belgeler, bu süreçte taraflar arasındaki görüşmelerin birçok kez kesintiye uğradığını belirtmektedir. Buna yol açan gelişmelerden biri, İran heyetinin ısrarla hakem teklifinde bulunması, bir diğeri de böylesine keskin ve herhangi bir esnemeye imkan vermeyen sınır çizimi ile ilgili iddialardı. Bu da, tarafların ortak bir noktada buluşmalarını zorlaştırmaktaydı.⁴⁴⁵

Bâbîâlî, bu süreçte müzakerelerin kesilmesine taraftar değildi. Ayrıca İngiltere ve Rusya'nın iki ülkenin sınır sorunlarına müdahil olmasına da karşıydı. İngiltere ve Rusya'nın bir şeyler dayatacağını, dolayısıyla sorun çıkaracaklarını düşünmekteydi. Vesikalar, Osmanlı hükümetinin uzun bir süre böyle düşündüğünü, ancak iki ülkenin olaya müdahil olma sürecinin Bâbîâlî aleyhine geliştiğini ifade etmektedirler. Osmanlı

münazaa'u fihi olan mahallerde bundan böyle tarafeynden hiçbir nâm ve sûretle bina ihdâs olunmayacaktır ve o makûle muhaddasât ve 'alâmât hatt-ı hudûdun ta'yîni esnâsında temellük ve tasarrufa delil ve hüccet ittihâz olunamayacaktır. Hamisen: Kazlıgölde harab olan hanelerin madde-i sabıkada beyan olunan şart ve ka'ideden müstesnâ olarak ahabî tarafından ta'mîrine muvâfakat-ı tarafeyn hâsıl olmuş ise iş bu ta'mîrât hin-i tahdîdde vechen minel vücuh men'î temellük olamayacaktır. Sadisen: Hududda bulunan tarafeyn memûrları beyinde bu makûle mevâdda dair ihtilâf vuku'unda evvel emirde dostluğa ve iki tarafın şân ve hukûkuna muvâfık vechle muhâbere ve mükâleme olunub karar viremedikleri halde merkez devleteyne beyanı hal ile alacakları ta'limâta intizâr ideceklerdir. Sabı'an: işbu kararname-i muvakkata hudûdun ta'yîni vaktine kadar mer'î tutulub tarafeyin emeğine ve arazi-yi mutenazu' fiha ve muhaddasat hakkında cereyan itmiş olan müzâkerât ve protesto ve sâ'ir iddî'âların kuvvetine hâlel viremeyecektir. BOA., A. DVNSNMH. d. 13/45 3 Ağustos 1869 (24 Rebiülahir 1286); ayrıca bkz. Melike Sarıkçıoğlu, *Osmanlı-İran Hudut Sorunları (1847-1913)*, s. 94

⁴⁴³ BOA., Y. MRZ. d. 13948 26 Haziran 1906 (4 Cemaziyevvel 1324)

⁴⁴⁴ BOA., BEO. 2879/215886 26 Temmuz 1906 (4 Cemaziyevvel 1324)

⁴⁴⁵ BOA., Y. MTV. 290/92 lef. 1 16 Ekim 1906 (27 Şaban 1324); BOA., Y. MTV. 290/92 lef. 2 16 Ekim 1906 (27 Şaban 1324); BOA., Y. MRZ. d. 14140 12 Ekim 1906 (23 Şaban 1324)

hükümetine göre, iki ülke sorunları tarafların diyaloguyla çözülmeliydi. Zira süreç uzadıkça, aracı devletlerin sınır sorununa müdahil olma ihtimali artmaktaydı. Nitekim İngiltere ve Rusya temsilcileri, İran hükümetinin hakem teklifine sıcak bakmaktaydı ve Osmanlı-İran heyetiyle birlikte, görüşmelere temsilci göndermeye hazır olduklarını belirtmişlerdi. Bu nedenle, merkezden Zeki Paşa'nın sık sık uyarıldığı görülüyor. Paşa'dan, İran heyetinin hakem teklifine sıcak bakmaması, müzakerelere devam etmesi ve görüşmeleri terk etmemesi istenmekteydi.⁴⁴⁶

Taraflar, kış yaklaşınca müzakereler için yeni bir yer aradılar. Bunun için Pesve, Lahican, Revandız, Mamûretül Hamid,⁴⁴⁷ Bağdat, Musul, Kerkük ve İstanbul düşünüldü ve sonunda Osmanlı hükümetinin aldığı kararla, görüşmelerin Musul'da yapılması kararlaştırıldı. Böylece komisyon Musul'a taşındı.⁴⁴⁸ Osmanlı heyeti, kendilerine gerekli emrin verilmediğini belirtince, Musul'daki müzakereler bir süre aksadı. Ancak İran sefareti, bundan duyduğu rahatsızlığı Osmanlı hükümetine iletince hükümet, komisyon başkanı Zeki Paşa'yı uyarıp bir an önce müzakerelere başlamasını istedi.⁴⁴⁹ Buna karşın, taraflar ortak bir noktada uzlaşmadı ve Musul'daki müzakerelerden de bir sonuç alınmadı.

5.f. Urumiye Komisyonu (1907)

Diğer komisyon ise Lahican Komisyonu'ndan bir yıl sonra toplanan ve Van bölgesinde bulunan Bradost, Tergevar, Mergevar, Berdesor, Somay, Serdeşt, Madane yöresiyle ilgiliydi. Osmanlı hükümetine göre söz konusu yerler kendilerine aitti ve Van vilayetine bağlı Gevar (Yüksekova) kazası sınırları içerisinde bulunmaktaydılar. Dolayısıyla statüko hattının berisindeydiler. Osmanlı yöneticileri, söz konusu yerlerin kendi sınırları içerisinde olduğuna dair yöre halkından alınan vergileri delil gösterdiler.⁴⁵⁰ İran hükümeti ise aksini iddia etmekteydi ve Osmanlı hükümetinin sınır ihlali yaptığını,

⁴⁴⁶ "...ve işin daha ziyâde uzaması devleteyn-i müşârun ileyhimânın sâlifuz-zıkr tavassut teklîflerini bir taleb-i kat'i sûretde ileru sürmelerine meydan vireceği..." BOA., Y. A. HUS. 507/98 23 Kasım 1906 (6 Şevval 1324); BOA., Y. A. HUS. 507/43 7 Kasım 1906 (20 Ramazan 1324); BOA., BEO. 2949/221104 20 Kasım 1906 (3 Şevval 1324)

⁴⁴⁷ Musul vilayeti ve Süleymaniye sancağında bir kazadır. Tahir Sezen, *Osmanlı Yer Adları*, Ankara 2017, s. 529

⁴⁴⁸ BOA., BEO. 2892/216848 lef. 3 12 Ağustos 1906 (21 Cemaziyelahir 1324); BOA., İ. HUS. 148/9 22 Kasım 1906 (5 Şevval 1324); BOA., BEO. 2947/220977 23 Kasım 1906 (6 Şevval 1324); BOA., Y. A. HUS. 507/98 23 Kasım 1906 (6 Şevval 1324); Rahmetullah Mutemedî, *Merzhâ-yı İran ve Türkiye*, s. 8

⁴⁴⁹ BOA., Y. A. HUS. 508/117 20 Ocak 1907 (5 Zilhicce 1324); BOA., BEO. 2983/223699 lef. 1 21 Ocak 1907 (6 Zilhicce 1324)

⁴⁵⁰ Van Valisi Tahir Paşa, Van valiliğinde bulunduğu sıralarda Van vilayetinin Gevar kazasında bulunan Bradost, Tergevar, Mergevar, Berdesor, Somay, Serdeşt ve Madane yörelerinden vergi talep ettiklerini belirtmektedir. BOA., BEO. 3130/234745 lef. 1 24 Ağustos 1907 (15 Receb 1325)

topraklarını işgal ettiğini öne sürmekteydi. Bir iddiaya göre, Osmanlı askerleri Mavane köyünü topa tutmuş, kadın ve çocukları katl edip, genç kızları kaçırmış ve eşyalarını yağmalamıştı. Bu nedenle, Osmanlı işgali altında bulunan bölgeyi yeniden kontrol altına almak için Mecdüssaltana öncülüğünde Urumiye’de askeri hazırlıklara başlamışlardı. Belgeler, Mecdüssaltana’nın başında bulunduğu birliklerin üç bin kadar asker ve aşiret mensubundan oluştuğunu, yanlarında altı top olduğunu, Osmanlı hükümetinin de buna karşı Başkale’de dört tabur piyade ile iki top bulundurduğunu, ayrıca Tergevar’da bulunan askeri birlikleri bir tabur asker ve bir top ile desteklediğini belirtmektedirler. İran hükümetine bağlı birliklerin, Tergevar nahiyesine bağlı bazı köylere saldırması üzerine, saldırı bu askeri güçler tarafından püskürtülmüştü.⁴⁵¹

Osmanlı devlet adamlarına göre bu süreçte Osmanlı askeri unsurları, İran sınırını ihlal etmemişti. Yalnız statüko hattına saldıran Mecdüssaltana öncülüğündeki İran birliklerine karşı koyup, onları bu hattın dışına çıkarmıştı. Nitekim amaç da statüko hattını korumaktı. Aksine, İranlılar sınır ihlali yapmıştı ve statüko hattından on beş kilometre içeri girdikleri gibi, Bayezid sancağı sınırları içerisinde bulunan Kazlıgöl ve Dambat topraklarını dahi kontrol altına almışlardı. Oysa İranlıların işgal ettiği yerler, Osmanlı sınırları içerisinde ve statüko hattı olarak tanımlanan alanın uzağında idi. Bu nedenle, İranlı unsurların kendi sınırlarına çekilmesi gerekiyordu. Osmanlı askeri birliklerinin Mavane köyüne saldırdığı iddiaları ise asılsızdı. Gerçekte Mecdüssaltana, Mavane’den iki yüz Hristiyan’ı alıp Rumiye’ye getirtmiş, onlar vasıtasıyla Osmanlı askeri aleyhinde propaganda yaptırmıştı. Tarafların bu türden iddiaları, uzayıp gidince her iki ülke, ortak bir heyetle bölgede gerekli incelemelerde bulunmaya ve sorunları diyalog ile çözmeye karar verdiler.⁴⁵²

Osmanlı hükümeti adına komisyona Bitlis Valisi Tahir Paşa başkanlık etmekteydi. Diğer üyeler ise Emin Bey,⁴⁵³ Ferik Danyal Paşa,⁴⁵⁴ Ali Nadir Paşa⁴⁵⁵ ve Şakir Bey⁴⁵⁶ idi.⁴⁵⁷ İran heyetini ise başında Muhteşemussaltana’nın bulunduğu bir

⁴⁵¹ BOA., İ. DH. 1457/40 29 Ağustos 1907 (20 Receb 1325); BOA., BEO. 3130/234745 lef. 1 24 Ağustos 1907 (15 Receb 1325); Sabri Ateş, *Osmanlı-İran Sınır Bölgeleri: Bir Sınır Yapmak (1843-1914)*, s. 322

⁴⁵² BOA., İ. DH. 1457/40 29 Ağustos 1907 (20 Receb 1325); BOA., BEO. 3130/234745 lef. 1 24 Ağustos 1907 (15 Receb 1325)

⁴⁵³ Mehkeme-yi Temyiz azası

⁴⁵⁴ Kerkük kumandanı

⁴⁵⁵ Erkan-ı Harbiye Mirlivası

⁴⁵⁶ Erkan-ı Harbiye Mirlivası

⁴⁵⁷ BOA., İ. DH. 1457/40 29 Ağustos 1907 (20 Receb 1325); BOA., BEO. 3130/234745 lef. 1 24 Ağustos 1907 (15 Receb 1325); BOA., BEO. 3226/241878 lef. 2 21 Aralık 1907 (16 Zilkade 1325); Fatih Karlıoğlu, *Delimitation of the Ottoman-Iranian Frontier: Tahir Pasha and the Ottoman Frontier Commission (1905-*

komisyon temsil etmekteydi.⁴⁵⁸ Döneme ait kaynaklar, taraflar arasında yer seçimi konusunda bir kez daha uyuşmazlığın yaşandığını zikretmektedirler. Muhteşemussaltana Urumiye'yi, Tahir Paşa ise Van veya Selmas'taki bazı köyleri önermiş, sonunda müzakerelerin Urumiye'de yapılması kararlaştırılmıştır.⁴⁵⁹ Taraflar, bu karar üzerine 1907 (Ekim/Kasım) yılında Urumiye'ye gidip müzakerelere başladılar.⁴⁶⁰

Ancak tarafların, katı ve uzlaşmaz tutumları yüzünden bu komisyon da Lahican Komisyonu gibi başarısızlıkla sonuçlandı ve taraflar arasında yapılan toplantılardan bir sonuç alınamadı. İran resmi makamlarının, sözü geçen yerlerin İran ülkesine aidiyeti hakkındaki ısrarlı talepleri, Osmanlı hükümetinin güvenlik kaygılarını bir kez daha değiştirmede ve hükümet, sınırda güvenlik amacıyla asker bulundurmaya uzun bir süre daha devam etti. İran ülkesinde asayiş sağlanıncaya kadar bu tavrında kararlı olduğunu taşra yöneticileriyle yaptığı yazışmalarda da belli etti.⁴⁶¹ Sonuçta, Lahican'da olduğu gibi Urumiye'de de sorun çözülene kadar statüko hattının korunmasında karar kılındı. Sınır boyundaki yerleşim yerlerinin savaş veya diğer koşullarda bir ülkeden diğer bir ülkeye geçtiği durumlarda, tarafların diyalog için oluşturdukları komisyonlarda hemen her zaman benzer anlaşmazlıklara rastlanılmaktadır. Bu nedenle sorunu yalnız bu döneme özgü görmek yanıltıcı olur.

Buna rağmen görüşmeler, süreç içerisinde devam etti. Belgelerin bir kısmı görüşmelerin 1909-1911 yılları arasında Sadaret Müsteşarı'nın başkanlığında gerçekleştiğine işaret etmektedir. Bu süreçte, Osmanlı Hariciyesi tarafından iki ülkenin sınır sorunlarının çözümü için gerekli koşulların oluşturulmasına dair yeni bir taslak

1908), A Thesis Submitted to the Graduate School of Social Sciences of İstanbul Şehir University, June 2015, s. 37, 38

⁴⁵⁸ Ahmed Kesrevi Tebrizi, *İran Meşrutiyet Tarihi* (çev. Mehdi Kamruz-Hamit Zafer Kars), İstanbul 2021, s. 466; *Güzide-i Esnâd-ı Siyasi-yi İran ve Osmani: Devre-i Kacariyye (1324-1343)*, c. VI, Tahran 1372, s. 148

⁴⁵⁹ Halil Ersin Avcı, *Türkiye 1908 (İngiliz Büyükelçisi Sir Gerard Lowther'in 1908 Yılı Türkiye Raporu)*, Çanakkale 2003, s. 25

⁴⁶⁰ *Güzide-i Esnâd-ı Siyasi-yi İran ve Osmani: Devre-i Kacariyye (1324-1343)*, c. VI, s. 148

⁴⁶¹ “İran hükümetince takrîr-i asayiş imkânı hâsıl oluncaya kadar her hal ve ihtimâlê karşı bir tedbîr ihtiyâtı olmak üzere İran hudûdunda bulundurulması Meclis-i Mahsûs-u Vûkelâ kararı iktizasından olan bir alay askerin ledel icâb hudûd üzerinde matlûb olan te'sîri hâsıl idebilmesi için Van şehrinde ikâmesi ile” her an harekete hazır olması için gerekli hazırlıkların yapılması. BOA., BEO. 3676/275650 lef. 1 3 Aralık 1909 (20 Zilkade 1327); “Bir takım hâdisât ve tecâvüzâta mukaddeme olmak isti'dâdını hâiz olan İran ahvâline karşı bir tedbîr ihtiyâtı olmak üzere hükümet-i İraniyece takrîr-i asayiş imkânı hâsıl oluncaya kadar mevâki'-i ma'lûmede bulunan askeri müfrezelerimizin ikmâli..” BOA., MV. 133/74 31 Ekim 1909 (16 Şevval 1327); BOA., DH. ŞFR. 381/100 6 Haziran 1907 (24 Rebiülahir 1325); Süreç içerisinde yaşanan tartışmalara dair ayrıntılı bilgi için ayrıca bkz. Melike Sarıkçıoğlu, *Osmanlı-İran Hudut Sorunları (1847-1913)*, s. 108-124

hazırlandı. Taslak üzerindeki karşılıklı düzenlemeler, bir yıl kadar sürdü ve Tahran Protokolü adıyla taraflarca kabul edildi.⁴⁶²

6. TAHRAN (1911) VE İSTANBUL (1913) PROTOKOLLERİ

Bâbîâli ile İran hükümeti arasında, 21 Aralık 1911 yılında sınırdaki ihtilaflı yerlerin çözümüne dair Tahran’da bir protokol imzalandı. İki ülkenin delegeleri arasında imzalanan protokol beş maddeden oluşmaktadır. Buna göre, Osmanlı ve İran ülkeleri arasında asırlardan beri ihtilaf konusu olan sınırın, II. Erzurum Antlaşması’na (1847) uygun bir biçimde ve altı ay içerisinde İstanbul’da toplanacak bir komisyonda müzakere edilmesine, komisyonda çözümsüz kalan konuların da Lahey Mahkemesi’ne havalesine karar verildi.⁴⁶³

Protokole göre;

1. İki ülke, eşit üyelerden oluşan bir heyet ile uygun bir zaman içinde İstanbul’da bir oturma düzenleyecektir.
2. Osmanlı ve İran delegeleri, iki ülkeyi birbirinden ayıracak sınır hattını ciddi, samimi ve tarafsız bir biçimde tespit etmek için iddialarını ispatlayacak belgelerle görüşmelere katılacaklardır. Ardından teknik (fenni) bir komisyon, kesin sınır çizimini komisyonun müzakereleri neticesinde ortaya çıkan esaslar doğrultusunda yerinde yapacaktır.
3. İstanbul’da toplanacak karma komisyon, II. Erzurum Antlaşması’nı (1847) esas alacaktır.
4. İki ülkenin komisyon üyeleri, sınırın belirlenmesi için altı ay müzakere ettikten sonra, ilgili antlaşmanın bazı maddelerinin yorumu ve tatbiki hususunda anlaşamazlar ise, ihtilaflı hususları Lahey Mahkemesi’ne havale edeceklerdir.
5. İki ülke de, işgal ettikleri yer üzerinde hak iddiasında bulunmayacaklardır.⁴⁶⁴

⁴⁶² BOA., A. MKT. MHM. 734/3 lef. 8 10 Ocak 1912 (20 Muharrem 1330)

⁴⁶³ “...bunun hâricindeki her dürlü teklif komisyonun selâhiyet-i mahdûdesini tecâvüz ideceğinden...” BOA., MV. 163/64 lef. 5 10 Nisan 1912 (22 Rebiülahir 1330); BOA., HR. SYS. 703/1 lef. 1 22 Eylül 1912 (9 Eylül 1328); BOA., BEO. 4138/310289 lef. 6 21 Ocak 1913 (8 Kanunısani 1328); BOA., HR. SYS. 704/2 lef. 1 31 Ağustos 1912; *Güzide-i Esnâd-ı Siyasi-yi İran ve Osmani: Devre-i Kacariyye (1324-1343)*, c. VI, s. 149

⁴⁶⁴ *Güzide-i Esnâd-ı Siyasi-yi İran ve Osmani: Devre-i Kacariyye (1324-1343)*, c. VI, s. 149; Mesûd Kuhistanî Nejad, *Çalışma ve Te’âmulât-ı İran ve Irak der Nime-i Nehust-ı Sede-i Bistum*, Tahran 1384, s. 397, 398; BOA., A. MKT. MHM. 734/3 lef. 6 15 Ekim 1911 (21 Şevval 1329). Metin protokol projesinin tercümesidir. Bu yüzden belge tarihiyle antlaşma tarihi farklıdır.

Protokol metninde ortak bir komisyon kurulması, II. Erzurum Antlaşması'nın (1847) müzakerelerde esas alınması ile ihtilaf konusu olan konuların Lahey Mahkemesi'ne havale edilmesi kısımları, Osmanlı hariciyesinin; müzakere sürecinin altı ay ile sınırlandırılması ve işgal altındaki yerler üzerinde kimsenin hak iddia etmemesi kısımları ise, İran hükümetinin teklifi idi. Müzakereler altı ayda bitmeyince komisyona iki aylık ek süre daha verildi.⁴⁶⁵

Osmanlı Devletinin Tahran Büyükelçiliği ile İran hükümeti arasında imzalanan protokol gereğince, İstanbul'da on sekiz oturum düzenlendi. Oturumların ilki, 25 Mart 1912, sonuncusu ise 22 Ağustos 1912 yılında yapıldı. Görüşmelere Osmanlı hükümeti adına Sadaret Müsteşarı Adil Bey, Erkanı Harbiye subaylarından Danyal ve Mirliya Adil paşalar, İran hükümeti adına ise İran Büyükelçisi İhtişamussaltana Mirza Mahmud Han (Başkan), Nazımülmülk Cihangir Han ve İ'tilaulmülk Nasrullah Han'dan oluşan bir heyet katıldı.⁴⁶⁶ Görüşmelerde İngiltere ve Rusya elçileri de yer aldı. Aziz Semih İlter'e göre, İngiltere ve Rusya İran'ı kuzey ve güney nüfuz alanına böldükleri için, bu nüfuz alanındaki asayişsizliğin kendi ticaretlerine hanel getirmesinden duydukları rahatsızlık nedeniyle, görüşmelere katılmışlardı. Güya iki ülke sınırı belli olmadığından, sınır aşiretleri iki taraf arasında gidip gelmekteydi ve bu da bölgede çeşitli sorunlara yol açmaktaydı.⁴⁶⁷

Osmanlı devlet adamlarının, Erzurum Konferansı'ndan (1843-1847) o ana kadar, Osmanlı-İran sınırı ile ilgili iddialarında ciddi bir değişiklik olmamıştı. Buna karşın, Abadan ve Zohab sancağının doğusu, II. Erzurum (1847), Kotur ise Berlin (1878) Antlaşması ile İran yönetimine bırakılmıştı. Bu kayıplar, devlet adamları tarafından da dile getirilmekteydi. Belgeler, ülke yöneticilerinin diğer ihtilaflı yerleri İran yönetimine bırakma niyetinde olmadıklarına ve bunu, gerek İran devlet adamlarıyla yapılacak

⁴⁶⁵ BOA., BEO. 4138/310289 lef. 5, 6 21 Ocak 1913 (8 Kanunısani 1328); BOA., HR. SYS. 703/1 lef. 36 26 Ocak 1913 (13 Kanunısani 1328); BOA., A. MKT. MHM. 734/3 lef. 8 10 Ocak 1912 (20 Muharrem 1330)

⁴⁶⁶ BOA., BEO. 4138/310289 lef. 5, 6 21 Ocak 1913 (8 Kanunısani 1328); BOA., HR. SYS. 703/1 lef. 21/1; BOA., HR. SYS. 705/1 lef. 12/1 6 Şubat 1913; 4-17 Teşrinisâni 1913 Tarihinde Dersa'adetde İmza Olunan Devlet-i 'Aliyye-İran Tahdid-i Hudûd Protokolü Tercemesi, Dersa'adet 1330, s. 3; *Güzide-i Esnâd-ı Siyasi-yi İran ve Osmani: Devre-i Kacariyye (1324-1343)*, c. VI, s. 149; Sabri Ateş, *Osmanlı-İran Sınır Bölgeleri Bir Sınır Yapmak (1843-1914)*, s. 368; Oturumların bir kısmı için ayrıca bkz. Melike Sarıçioğlu, *Osmanlı-İran Hudut Sorunları (1847-1913)*, s. 171-178

⁴⁶⁷ Aziz Samih İlter, "Türk-İran Hudutlarında Neler Gördüm?", *Osmanlı-İran Sınırında Anılar* (haz. Ali Murat Kurşun), İstanbul 2014, s. 16, 17

müzakerelerde, gerekse Lahey Mahkemesi'nde ispat etme kararlılığında olduklarına işaret etmektedir.⁴⁶⁸

Osmanlı heyeti, müzakereler sırasında, delil olarak Sultan II. Selim (1566-1574) dönemine ait bazı arşiv kayıtlarından da yararlandı. Söz konusu kayıtlar, *İran Hudûdunun Tahdîdine Medâr Olan Defter-i Hakani Kaydından İstinsâh Edilmiştir* başlığıyla, 1911 yılında İstanbul'da neşredilmiştir. Eserde Karadağ, Tebriz, Afşar, Hemedan, Kirmanşah, Dezful, Şuster hattının batısı ve Aras Nehri'nden Basra Körfezi'ne uzanan hat ile Erzurum, Van, Musul, Bağdat ve Basra vilayetleri arasında olan yerler, Osmanlı toprakları olarak zikredilmiştir. Eserdeki açıklamaya göre, Osmanlı mülkünden olup zamanla İran yönetiminin eline geçen bazı yerler, gerek taraflar arasındaki müzakereler sırasında, gerekse Lahey Mahkemesi'nde Osmanlı hükümetinin iddialarını ispat etmek için, Defteri Hakani'de bulunan kayıtlar esas alınarak hazırlanmıştır.⁴⁶⁹

Sınır, İngiltere ve Rusya'nın hassasiyetine binaen üç parça üzerinden değerlendirildi. Birinci kısım, kuzeyde Süleymaniye'nin bir kısmına kadar uzanan bölgeydi ve burası, Rusya'yı ilgilendirmekteydi. İkinci kısım, İngiltere'nin nüfuz ve müdahalesine maruz kalan ve güneyde bulunan Muhammere bölgesiydi. Üçüncü kısım ise, bu iki bölge arasında bulunan ve Süleymaniye sancağının bir kısmıyla Zohab ve Huveyze sınırlarına uzanan alandı.⁴⁷⁰

Müzakerelerde II. Erzurum Antlaşması (1847) kararları esas alındı ve protokole göre önce antlaşmanın maddeleri okundu: İlk maddede, sınıra dair herhangi bir hüküm olmadığından, doğrudan ikinci maddeye geçildi. Ancak ikinci maddenin Zohab, Süleymaniye, Muhammere ve Ceziretulhızır ile ilgili kısmı tartışma konusu oldu. Tartışmanın bir kısmı, Osmanlı devlet adamlarının II. Erzurum Antlaşması'nın (1847) taslağına yaptıkları itirazın dikkate alınmamasına dairdi. Zira Osmanlı hükümeti, İngiltere ve Rusya elçileri tarafından hazırlanan antlaşma taslağının ikinci, üçüncü ve dokuzuncu maddelerini anlaşılabilir ve bazı kısımlarını hukuka aykırı bularak, buna 1847 yılında itiraz etmiş ve açıklama talep etmişti. Buna göre II. Erzurum Antlaşması (1847),

⁴⁶⁸ “iş bu hatt-ı hudûdun memâlik-i ‘Osmaniye tarafında kalan aksâmından yalnız ‘Abadan cezîresi ve Zohab sancağının kısm-ı şarkîsi ve Kotur arazisi tevârih-i muhtelifede ‘akd olunan mu‘âhedât ile İranlılara terk edilmiştir” BOA., A. MKT. MHM. 734/3 lef. 7 22 Ocak 1912 (9 Kanunısani 1327); BOA., A. MKT. MHM. 739/8 lef.1 16 Kasım 1911 (24 Zilkade 1329)

⁴⁶⁹ *İran Hudûdunun Tahdîdine Medâr Olan Defter-i Hakani Kaydından İstinsâh Edilmiştir*, İstanbul 1327; HR., SYS. 707/2, dijital görüntü nr. 97

⁴⁷⁰ BOA., BEO. 4138/310289 lef. 6 21 Ocak 1913 (8 Kanunısani 1328); BOA., HR. SYS. 703/1 lef. 36 26 Ocak 1913 (13 Kanunısani 1328)

Osmanlı hükümetinin kaygıları giderildikten ve kendilerine gerekli açıklama yapıldıktan sonra imzalanmıştı. Bu nedenle, antlaşma ile birlikte bu itirazın da dikkate alınması gerekmektedir.⁴⁷¹

Osmanlı heyeti antlaşmanın ikinci maddesine göre, Zohab ve Süleymaniye sınırlarının açıkça tanımlanmadığını, bu nedenle antlaşmanın dokuzuncu maddesine göre eski antlaşma hükümlerine müracaat edilmesi gerektiğini belirtti. Antlaşmanın dokuzuncu maddesi, eski antlaşmaların ve özellikle I. Erzurum Antlaşması'nın (1823), II. Erzurum Antlaşması (1847) ile değiştirilmeyen bütün maddelerinin kelime kelime baki olduğunu vurgulamaktaydı. Dolayısıyla II. Erzurum Antlaşması'nın (1847) dokuzuncu maddesi gereğince, I. Erzurum Antlaşması (1823) ile Kasrışirin Antlaşması'nın (1639) tetkik edilip bu antlaşmalara göre sınır hakkında hüküm verilmeliydi. İran heyetiyle Rusya elçisi ise Zohab ve Süleymaniye sınırının II. Erzurum Antlaşması'na (1847) göre olması gerektiğini iddia etmekteydiler ve bunun için mezkur antlaşmanın üçüncü maddesini delil gösterdiler. Rusya elçisine göre, gerek II. Erzurum Antlaşması (1847), gerekse altmış yıllık arşiv kayıtları sorunun çözüldüğüne işaret etmekteydi. 1847 tarihli antlaşmanın ikinci ve üçüncü maddeleri bu konuda çok açıktı. İkinci maddede; Zohab, Süleymaniye ve Muhammere arazisi açıkça izah edilmişti. Buna göre, Zohab sancağının doğusu İran'ın, batısı ise Osmanlı Devletinin idi ve İran Devleti, Süleymaniye hakkında her türlü iddiadan vazgeçecekti. Antlaşmanın (1847) üçüncü maddesine göre, eski antlaşmaların dikkate alınmaması gerekmektedir. Nitekim üçüncü maddede, “ taraflar Zohab ve Süleymaniye hakkındaki sair iddialarından vazgeçeceklerdi” ifadesi bulunmaktaydı. İngiltere elçiliği ise Muhammere ve çevresine dokunulmamasını istiyordu.⁴⁷²

Zohab ve Süleymaniye hususunda yapılan öneriler, taraflarca kabul edilmedi ve konu Lahey Mahkemesi'ne havale edilme önerisiyle müzakere dışı tutuldu. Osmanlı sınır komisyonundan 21 Ocak 1913 yılında merkeze yazılan bir belgede, komisyonun aylardır devam eden işleyiş tarzından, Zohab ve Süleymaniye gibi diğer meselelerin de sonuçsuz kalacağı belirtiliyordu.⁴⁷³ Komisyon raporlarının bir kısmı, tarafların bir ay kadar II.

⁴⁷¹ BOA., HR. SYS. 704/2 lef. 6, 7 31 Ağustos 1912

⁴⁷² BOA., BEO. 4138/310289 lef. 5, 6 21 Ocak 1913 (8 Kanunısani 1328)

⁴⁷³ “...ve mesâ'il-i sâ'ire hakkında dahi hiçbir neticeye destres olunamayacağı komisyonun aylardan beri devam itmekde olan müzâkerâtının tarz-ı cereyânından anlaşılmış olmasına...” BOA., BEO. 4138/310289 lef. 6 21 Ocak 1913 (8 Kanunısani 1328)

Erzurum Antlaşması'nın (1847) ikinci maddesi üzerinde tartıştıklarını ancak bir netice elde edemediklerini belirtmektedir.⁴⁷⁴

Osmanlı-İran Tahdid-i Hudud Komisyonu (1913-1914) üyesi Aziz Samih İlter, anılarında Erzurum Konferansı'ndan (1843-1847) itibaren yapılan müzakerelerin sonuçsuz kaldığını ve bundan sonraki müzakerelerin de sonuçsuz kalacağını belirtmektedir. Ancak bu kez Rusya ve İngiltere buna rıza göstermedi ve meselenin bir an önce çözüme kavuşturulması hususunda ısrar etti. Hakem devletler, önce bir protokol yapılmasını istediler ve görüşmeler sonunda dört devlet, 17 Kasım 1913 tarihinde orijinal metni Fransızca olan bir protokol imzaladılar. Protokol, 3 Şubat 1914 yılında Meclis-i Vükela kararıyla tasdik edildi. Taraflar arasında yapılacak müzakerelerde, Fransızca metnin esas alınması kararlaştırıldı. Metin taraflarca imzalandıktan sonra, sınır boyundaki Osmanlı vilayetleri ile sınırın İran tarafında bulunan şebbenderliklere birer örneği gönderildi. Protokolün yirmi sayfa olan çevirisi, *4-17 Teşrinisâni 1913 Tarihinde Dersa'adetde İmza Olunan Devlet-i 'Aliyye-İran Tahdîd-i Hudûd Protokolü Tercemesi* adıyla Osmanlı Hariciye Nezareti tarafından neşr edilmiştir.⁴⁷⁵

Protokole göre, Tahdid-i Hudud Komisyonu, sınırı yerinde tespit edecekti ve her bir hükümet bu komisyonda bir komiser ile bir komiser yardımcısı bulunduracaktı. Protokol metni, Fransızca olduğu gibi komisyon üyelerinin resmi dilinin de Fransızca olması kararlaştırıldı. Osmanlı ve İran hükümetlerine 1869 ve 1870 yıllarında tebliğ olunan haritanın asıl nüshası, sınırın topoğrafyasında esas alınacaktı. İran ve Osmanlı heyetleri, herhangi bir hususta anlaşamazlarsa, kırk sekiz saat içerisinde iddia ve delillerini yazılı olarak hakem devletlere bildireceklerdi. Hakem devletler de, yirmi dört saat içerisinde kararını verecek ve taraflar bunu kesin olarak kabul edeceklerdi. İlter, Osmanlı komisyonunun buna itiraz ettiğini ancak Harbiye Nazırı'nın elden bir şeyin gelmediğini ifade ettiğini belirtmektedir. Ayrıca sınırın bir kısmı tahdid edilir edilmez, bu kısım kesin olarak tayin edilmiş sayılacak ve daha sonra inceleme ya da tashih konusu olmayacaktı.⁴⁷⁶

⁴⁷⁴ BOA., HR. SYS. 704/2 lef. 4 31 Ağustos 1912

⁴⁷⁵ *4-17 Teşrinisâni 1913 Tarihinde Dersa'adetde İmza Olunan Devlet-i 'Aliyye-İran Tahdîd-i Hudûd Protokolü Tercemesi*, s. 14; BOA., HR. SYS. 703/1 lef. 21/1; BOA., HR. SYS. 703/1 lef. 30 22 Ocak 1914 (9 Kanunısani 1329); BOA., HR. SYS. 703/1 lef. 34 12 Ocak 1914 (14 Safer 1332); BOA., HR. SYS. 703/1 lef. 72 4 Şubat 1914; Aziz Samih İlter, "Türk-İran Hudutlarında Neler Gördüm?", s. 123

⁴⁷⁶ *4-17 Teşrinisâni 1913 Tarihinde Dersa'adetde İmza Olunan Devlet-i 'Aliyye-İran Tahdîd-i Hudûd Protokolü Tercemesi*, s. 12, 13, 14, 15; Aziz Samih İlter, "Türk-İran Hudutlarında Neler Gördüm?", s. 17, 18; C. H. D. Ryder, "1913-1914 Türk-İran Sınır Çizimi", *Osmanlı-İran Sınırından Anılar* (haz. Ali Murat Kurşun), İstanbul 2014, s. 124

7. SON TAHDİD-İ HUDUD KOMİSYONU (1913-1914)

İstanbul Protokolü'ne göre oluşturulan Komisyon, 1913 (Aralık) yılında toplandı ve bir ay sonra çalışmalara başladı. İran hükümetini, bu sınır düzenlemesi sırasında İ'tilaulmelik başkanlığında bir heyet temsil etti. Diğer üyeler ise, Mansur Essaltana,⁴⁷⁷ Muzaffer Han Salar Muzaffer,⁴⁷⁸ Mirza Abdurrezzak Han⁴⁷⁹ Mirza Nasrullah Han Celilulmelik,⁴⁸⁰ ve Saiduletibba' dan⁴⁸¹ oluşmaktaydı.⁴⁸² Heyetin başkanı, İ'tilaulmelik, İstanbul'da sefarethanede memur olarak çalışmıştı. Samih İlter, anılarında onu çok kibar, temiz ahlaklı, iyi Türkçe konuşan, İstanbul'u ve Türkleri seven biri olarak tanıtmaktadır. Heyetin askeri danışmanı Muzaffer Han, İstanbul'da Harbiye Mektebi'nde eğitim görmüştü. İlter, onun da Türkçeyi mükemmel bir biçimde bildiğini söylemektedir.⁴⁸³

Minorsky, Rusya'nın Tahran Sefareti tercümanlığında görev almış önemli bir doğu bilimciydi. Rusya heyetinin başkanı olarak sınır düzenlemesine Trabzonlu eşiyile birlikte katılmıştı. İlter onu da çalışkan, münevver, işini ciddiyetle yapan, Farsçayı ve Türkçe'yi iyi derecede bilen bir kişi olarak tanıtmaktadır. İlter, ayrıca Minorski'nin eşinin Trabzonlu olmasından duyduğu memnuniyeti dile getirmektedir. Heyetin başkan yardımcısı Belayef ise, İran'ın Benderbuşir şebbenderi idi.⁴⁸⁴

İngiltere heyetini Basra konsolosluğunu yapan Wratisslaw temsil etmekteydi. Komisyonun İngiliz üyesi Hubbard, anılarında onun görevi sırasında bölgeyi tam anlamıyla öğrendiğine işaret etmektedir. Döneme ait hatıralar, onun zarif ve nazik bir insan olduğunu yazmaktadırlar. Yardımcısı Wilson ise, profesyonel bir Irak uzmanıydı. İlter, onun saha başarısının ve arazi bilgisinin bizim jandarmadan daha iyi olduğunu itiraf etmektedir. İngilizlerin Hint ordusuna mensup olmasına rağmen, uzun yıllar Irak'ta siyasi işlerden sorumlu memur olarak çalışmıştı. Irak'taki şehirler, köyler, aşiret ve kabileler hakkında profesyonel bilgi sahibiydi. Arapçayı ve mahalli adetleri iyi biliyordu. Dahası aşiretlerle yakın temas halindeydi ve onlar arasında saygı görüyordu. İlter onun genç, çalışkan, kibirli, inatçı ve sinirli olmasına rağmen resmi ve kişisel ilişkilerinde centilmen

⁴⁷⁷ Başkan yardımcısı

⁴⁷⁸ Askeri danışman

⁴⁷⁹ Mühendis

⁴⁸⁰ Sekreter

⁴⁸¹ Doktor

⁴⁸² BOA., HR. SYS. 703/1 lef. 26 7 Ocak 1914 (25 Kanunievvel 1329); BOA., HR. SYS. 703/1 lef. 27 15 Kanunievvel 1913; C. H. D. Ryder, "1913-1914 Türk-İran Sınır Çizimi", s. 124

⁴⁸³ Aziz Samih İlter, "Türk-İran Hudutlarında Neler Gördüm?", s. 44, 53, 72, 110

⁴⁸⁴ Aziz Samih İlter, "Türk-İran Hudutlarında Neler Gördüm?", s. 20, 44

olduğunu ifade etmektedir.⁴⁸⁵ İngiliz heyetinin diğer üyeleri ise Miralay Ryder,⁴⁸⁶ Yüzbaşı Pierpoint,⁴⁸⁷ Yüzbaşı Brooke,⁴⁸⁸ Yüzbaşı Dyer,⁴⁸⁹ ve Hubbard⁴⁹⁰ idi.⁴⁹¹

Osmanlı heyeti ise Erkan-ı Harbiye Binbaşısı ünvanını taşıyan Aziz Samih İlter tarafından temsil ediliyordu. Hubbard, anılarında ironik bir biçimde, Türk heyeti dışındakilerin tamamının askeri mühendis olduğunu, ancak Aziz Bey'in koyu bir dindar olduğunu belirtmektedir.⁴⁹² Osmanlı heyetinde Doktor Cevdet ve başkan yardımcısı Abdulhamid Bey dışında, iki erkan-ı harp ve iki topoğraf zabiti, Hariciyeden görevlendirilen iki katip de bulunmaktaydı.⁴⁹³

İstanbul'da yapılan protokole göre, her ülkenin heyet üyeleri ile yanlarında bulunduracakları asker sayısı birbirine eşit olacaktı. Heyetlerin yanında bulunan asker, bir bölük süvariden ibaretti. İran ve Rusya heyeti, yanlarında birer kazak süvari bölüğü, İngilizler ise bir Hint süvari bölüğü bulundurmaktaydı. Heyette üyeler ve askerlerin yanı sıra katipler, topoğraf heyetleri, hizmetliler, erzak ve çadır taşıyan mekkareler (nakliyeciler) de vardı. Heyet ve beraberindekilerin tamamı bin kişi kadardı. Mevsim kış olduğundan, iklim şartları dikkate alınarak Irak'ın güneyinden yani Basra'dan sınır tespiti işine başlandı ve toplamda, on ay on gün süren çalışma, Bayezid'de (Doğubayazıt) son buldu. Bu kez de, I. Dünya Savaşı nedeniyle komisyon dağıldı.⁴⁹⁴

Osmanlı Devleti, doğuda doğal sınırlarına ulaşmak ve İran Devleti ile yeni bir sınır inşa edip, İran'ın batıya yani Zagros dağlarının ötesine uzanmasına engel olmak için, 16. yüzyılın ilk yarısından itibaren askeri alanda sarf ettiği çabanın yanı sıra, 18. yüzyılın ortalarından itibaren diplomaside de ciddi bir mesai harcadı ve mevcut sınırlarını, İran toprakları içinden savunan bir siyaset geliştirdi. Bu nedenle, Ağrı Dağı'ndan Basra Körfezi'ne uzanan mevcut hattın doğusunda bulunan topraklar üzerinde hak iddia etti ve bu hattın doğusunda yani İran sınırları içerisinde bulunan yerleşim yerlerinin bir kısmını,

⁴⁸⁵ Aziz Samih İlter, "Türk-İran Hudutlarında Neler Gördüm?", s. 20, 45; Gilbert Ernest Hubbard, *Basra Körfezi'nden Ağrı Dağı'na Seyahat*, s. 30, 43

⁴⁸⁶ Topoğraf heyeti başkanı

⁴⁸⁷ Doktor

⁴⁸⁸ Eskort kumandanı

⁴⁸⁹ Ulaşım memuru

⁴⁹⁰ Sekreter

⁴⁹¹ C. H. D. Ryder, "1913-1914 Türk-İran Sınır Çizimi", s. 130; Aziz Samih İlter, "Türk-İran Hudutlarında Neler Gördüm?", s. 107

⁴⁹² BOA., HR. SYS. 703/1 lef. 71 30 Ocak 1914 (17 Kanunısani 1329); Gilbert Ernest Hubbard, *Basra Körfezi'nden Ağrı Dağı'na Seyahat*, s. 30

⁴⁹³ Aziz Samih İlter, "Türk-İran Hudutlarında Neler Gördüm?", s. 20, 72

⁴⁹⁴ Aziz Samih İlter, "Türk-İran Hudutlarında Neler Gördüm?", s. 20, 45, 114

kendi sınırları içerisinde gösterdi. Bu yerler, Osmanlı Devletinin tabii sınırlarının yani sınırın sıfır noktası olan ve aynı zamanda İran ülkesine açılan geçitlerin giriş kısmı ile kuzeyden güneye uzanan geçitler arasında bulunan dağlık bölgenin öteki yüzünün ötesindeki yerleşim yerleriydi. Bu yerleşim yerleri aynı zamanda Osmanlı Devleti ile İran ülkesi arasında ihtilafli tabir edilen tampon bölgelerdi. Bunun bazı istisnaları da vardır.

Osmanlı hükümetinin tampon yerler üzerinde hak iddia eden böylesi bir siyaset tarzını, Basra Körfezi'nden Ağrı Dağı'na uzanan yerleşim yerlerinin doğusunda bulunan yerlerin tamamı üzerinde yapılan tartışmalarda görmek mümkündür. Derviş ve Hurşid Paşa layihaları, bu tür tartışma örnekleriyle doludur. Osmanlı devlet adamlarının sınırın kuzeyinde bulunan Kotur, Elend, Sökmenova (Sökmenabad), Çaldıran, Ovacık ve Makü üzerindeki hak iddiaları, bu söylemlerin bir kısmına örnek oluşturmaktadır. Bu yerleşim yerlerinin tamamının Osmanlı idari sistemi içerisinde olduklarını söylemek pek olası görülüyor. Nitekim Derviş Paşa da Kotur hariç Makü, Ovacık, Çaldıran ve Sökmenova ile ilgili hak iddialarının yeterli olmadığını teyid etmekte ve bu yerlerin İran'a ait olma olasılığının yüksek olduğunu belirtmektedir.⁴⁹⁵

Derviş Paşa'nın söylemlerinden Osmanlı Devletinin mevcut tabii sınırlarını korumak için, bugün Van'ın Saray ilçesinde bulunan ve Kapıköy sınır kapısı olarak kullanılan geçit ile Doğubayazıt'tan İran'a açılan geçit arasında bulunan dağlık alanın öteki yüzünde bulunan ve bir anlamda Kotur'dan kuzeye Makü'ye ve Aras Nehri'ne doğru uzanan alanda bir tampon bölge oluşturma ve Elend, Sökmenova, Çaldıran ve Ovacık'ı bu tampon bölge içine alma arzusu içinde olduğunu söyleyebiliriz. Derviş Paşa da sınırın bu şekilde çizilmesinin faydalı olduğunu düşünmekteydi; ancak bu sadece bir temenni idi. Paşa'ya göre sınır, Kotur'dan kuzeye Elend'e, Elend'den güney batıda Sökmenova (Sekbanâbad)'ya, Sökmenova'dan kuzey doğuda Çaldıran ve Ovacık'a, burdan doğuya Makü'ye, Makü'den doğuda Makü Nehri'nin Aras Nehri'ne döküldüğü yere ve daha sonra Aras Nehri'ni takiben kuzeye uzanarak, İran ile Rusya'nın Aras Nehri üzerindeki sınırlarına, bu sınırlardan da Rusya ile İran'ın o günkü sınırlarının kesiştiği Büyük Ağrı Dağı'na doğru çizilse iyi olurdu.⁴⁹⁶ Sınırın bu şekilde çizimi, Kapıköy ve Doğubayazıt'ta bulunan geçitler ile bu iki geçit arasında bulunan dağlık alanın ötesini çepeçevre kuşatmaktaydı.

⁴⁹⁵ "...işbu Makü ve Ovacık ve Çaldıran ve Sekbanâbad nâm mahaller, İranlunun olmak ihtimâli ağıleb olarak..." Derviş Paşa, *Devlet-i 'Aliyye ile İran Devleti Beyninde Olan Hudûdun Layihasıdır*, s. 148

⁴⁹⁶ Derviş Paşa, *Devlet-i 'Aliyye ile İran Devleti Beyninde Olan Hudûdun Layihasıdır*, s. 133, 134

Huveyze⁴⁹⁷ ve Bane⁴⁹⁸ örneği, Osmanlı Devletinin, tabii sınırlarının ötesinde bulunan ve devletin kendisine ait olmayan bir yer üzerinde hak iddia edilebileceğini gösteren bir diğer örnektir. Derviş Paşa'ya göre Huveyze'nin Osmanlı sınırları içerisinde olduğuna dair herhangi bir kanıt bulunmamaktaydı. Hatta Kasrışirin Antlaşması'na (1639) göre Huveyze'yi iddia etmenin haklı bir gerekçesi de yoktu. Paşa, aynı zamanda *Devhâtu'l-vüzerâ* ve İngiliz elçisi Malcom'un eserini örnek göstererek, Huveyze'nin İran'a ait olmadığını da ispat etmeye çalışmaktaydı. Bu durumda Huveyze'nin Osmanlı ülkesine ait bir toprak parçası olduğunu iddia etmenin bir mahsuru yoktu. Huveyze'yi İran'ın elinden alma imkanı yoksa da Şeri'adan, yukarı Kerha Nehri'nin sınır kabul edilmesi teklifine bir başlangıç olarak görülebilirdi. Paşa, Bane için de benzer düşünceler öne sürmekteydi.⁴⁹⁹

İran memurları ise, bu süreçte özellikle İran'dan Osmanlı ülkesine açılan geçitleri kontrol etme çabası içindeydiler ve bu çaba Osmanlı ülkesindeki köy ve kasabalara kadar uzanmaktaydı. Nitekim Osmanlı-İran sınır komisyonunun İran memuru Mirza Cafer Han, 1849-1852 tarihli sınır düzenlemesi sırasında, kuzeyde bugünkü Kapıköy sınır kapısı ile Doğubayazıt'tan İran'a açılan geçidi içine alacak bir biçimde yine bugünkü Van'ın Saray ve Çaldıran ilçelerinden Ağrı Dağı'na doğru uzanan bir sınır çizgisi çekme taraftarıydı. İran memurunun iddiasına göre Kotur, Ahurik, Abağa, Ovacık ve Makü, Hoy sınırları içindeydi. Saray dahil Osmanlı sınırları içerisinde bulunan birçok yerleşim yeri de Kotur sınırları içerisindeydi ve İran ülkesine ait idi.⁵⁰⁰

Cafer Han'ın bu tutumu, günümüzde Esendere sınır kapısı olarak bilinen Banega Boğazı ve Esendere (Bajirga) için de söz konusuydu. Cafer Han'a göre Somay'ın sınırları, batıda Banega Boğazı'nı içine alacak biçimde Dilezi Geçidi'ne (Güldalı köyü), Dilezi Geçidi'nden Kuzeye doğru İskender Dağı, Kûh-i Kuçek ve Kûh-i Serçeşmeyi Sultani gediğine doğru uzanmaktaydı.⁵⁰¹ Mirza Cafer Han'ın bu iddiasıyla, Banega Boğazı'nı kontrol altına almak istediği çok açıktır. Benzer bir tanımlama, ünlü Rus bilim adamı ve 1913 Tahdid-i Hudud Komisyonu üyesi Minorsky tarafından da yapılmaktadır. Rus bilim adamının İslam Ansiklopedisi için kaleme aldığı "Somay" maddesine göre,

⁴⁹⁷ Huveyze, günümüzde İran'ın Huzistan eyaleti'nde bir şehirdir. Ammare ile Ahvaz arasında kalmaktadır.

⁴⁹⁸ Bane, günümüzde İran'ın Kürdistan eyaleti'nde bir şehirdir.

⁴⁹⁹ "Huveyze'nin memâlik-i Devlet-i 'Aliyyeden olduğuna dair bir güne kayd görülememiş..." Derviş Paşa, *Devlet-i 'Aliyye ile İran Devleti Beyninde Olan Hudûdun Layihasıdır*, s. 15, 16, 63, 64

⁵⁰⁰ Eserde Abağa yerine Abakay kullanılmıştır. Bkz. Muşiruddevle, *Tahkikat-ı Serhaddiyye*, s. 172, 173, 175

⁵⁰¹ Muşiruddevle, *Tahkikat-ı Serhaddiyye*, s. 161, 162

Somay'ın sınırları Banega Boğazı'ndan içe doğru Bajirga (Esendere) ve Gever (Yüksekova)'e doğru bir çıkıntı teşkil etmektedir.⁵⁰² Oysa Derviş Paşa'ya göre Somay ve Bradost, 1821-1823 tarihli Osmanlı-İran Savaşı'na kadar Hakkari sancağına bağlı bir yer idi ve bu savaş sırasında İran'ın eline geçmişti.⁵⁰³

Ağrı Dağı'ndan Basra Körfezi'ne Osmanlı-İran sınırını bir bütün olarak ele aldığımızda, Osmanlı yöneticilerinin Kanuni Sultan Süleyman ve IV. Murat döneminde ulaştığı tabii sınırların bir adım ötesinde bir tampon bölge oluşturmak ve burayı mümkün olduğunca İran hükümetinin sivil ve askeri etki alanının dışında bırakma kararlılığı içinde olduğunu görürüz. Osmanlı yönetiminin kendi doğal sınırlarının bir adım ötesini ısrarla kendi sınırlarına dahil etmesi veya etmek istemesi bundandır. İran hükümeti açısından ise Zagros dağlarının arasından, Osmanlı ülkesine uzanan geçitler üzerinde tam bir denetim sağlamak, bu geçitlerin bir adım ötesinde bulunan yerleşim yerleri üzerindeki hak iddiası için temel teşkil etmekteydi. Bu nedenle, taraflar gerek Erzurum Konferansı'nda (1843), gerekse sonrasında diplomatik süreci kendi lehine kullanmak isteyen kavramlar geliştirdiler. Bu gibi politik tutumların mevcut durumu yansıtmaktan ziyade, tarafların siyasal hedefleriyle ilgili olduğunu bilmekte fayda vardır. Kasrışirin Antlaşması'na (1639) göre Kotur ve Makü kalelerinin yıkılmasını, böyle bir iddiayı haklı kılacak bir argüman olarak öne sürmek anlaşılır bir durumdur.⁵⁰⁴ Buna karşın Derviş Paşa'nın Makü'nün İran'a ait bir mekan olma olasılığını gündeme getirmesi, mekanın Doğubayazıt'tan İran'a uzanan geçitten uzak olmasıyla açıklanabilecek bir durumdur. Huveyze ve diğer yerler için de aynı şey söz konusudur. Osmanlı devlet adamları, Kotur'un ötesinde bulunan Hoy üzerinde hak iddia etmedikleri halde, Kotur'u ısrarla Osmanlı idari sistemi içerisinde göstermelerinin başka bir izahını bulmak zor görünüyor.

Osmanlı devlet adamlarının Muhammere, Zohab ve diğer yerler hakkındaki ısrarlı iddiaları, Osmanlı hükümetinin kendi kırmızı çizgilerine ne denli bağlı olduğunu anlamak açısından gösterilebilecek örneklerden bazılarıdır. Osmanlı yönetiminin, bundaki amacının mevcut sınırlarını her türlü tehlikeden korumak ve bahsettiğimiz geçitlerin ve kuzeyden güneye iki geçit arasındaki dağlık bölgenin ötesinden, yani İran sınırları içerisinden topraklarını korumaktı. Osmanlı devlet adamlarının Kotur, Elend,

⁵⁰² V. Minorsky, "Sômây", *İA*, c. X, İstanbul 1988, s. 758

⁵⁰³ Derviş Paşa, *Devlet-i 'Aliyye ile İran Devleti Beyninde Olan Hudûdun Layihasıdır*, s. 105, 109; Mehmed Hurşîd Paşa, *Seyâhatnâme-i Hudûd*, s. 252

⁵⁰⁴ Derviş Paşa, *Devlet-i 'Aliyye ile İran Devleti Beyninde Olan Hudûdun Layihasıdır*, s. 147

Sökmenova (Sökmenabad), Çaldıran, Ovacık ve Makü ile ilgili iddialarından kendi sınırlarını genişletmeyi amaçladıkları söylenemez. Böylesi bir iddia coğrafi şartlar açısından ütöpik de olsa, Kanunî Sultan Süleyman ve IV. Murat döneminden sonra kurumsallaşmış bir sınır siyasetinin başarılı olmasında çok etkili oldu. Bunun en dikkate değer sonucu, İran yönetimlerini, tüm zamanlar için Osmanlı topraklarından uzak tutması ve Acem iktidarının hakimiyet alanını Zagros dağlarıyla sınırlamasıydı. Bu tür bir söylemi diplomatik başarının ölçütü sayarsak, İmparatorluğun sonuna kadar bu amacına ulaştığını söyleyebiliriz.

DÖRDÜNCÜ BÖLÜM

İMPARATORLUK SINIRINI YEREL UNSURLARLA KORUMA: SINIRIN SIFIR NOKTASINDA AŞİRET SALDIRILARI, GÖÇ VE SAVUNMA

Bu bölümde, ilk üç bölümde öne sürülen hipotezi iki ülke sınırının kuzey, orta ve güney bölgelerinden Bayezid, Hanekin ve Ammare sancakları ile İran toprakları arasında bulunan ve sınırın sıfır noktasında yer alan yerleşim yerleri üzerinde yaşanan, 19. yüzyıla ait örneklerle mikro ölçekte açıklamaya çalışacağız. Bayezid’de Dambat, Yarımkaya, Van’da Abağa, Hanekin’de Kanibez, Mehran’da Seyyid Hasan arazisi, diğer geçitler gibi, İran topraklarından Osmanlı sınır kasabalarına uzanan ve doğrudan iki ülke arasında geçişlerin sağlandığı mekanlardı. İran topraklarından hareket eden güçler, iki ülke arasındaki geçişlere imkan veren geçitlerin bir adım ötesinde bulunan bu tampon bölgelere vardıktan ve buralarda mevzilendikten sonra, Osmanlı sınır kasabalarına ulaşma imkanına sahip olabiliyor ve ancak bu bölgelerden Anadolu’nun doğusunda Erzurum, Muş ve Bitlis’e veya Mezopotamya’nın kalbi olan Bağdat ve Fırat Nehri’ne açılma imkanı elde edebiliyorlardı. İmparatorluğun sınır yönetim sistemi, bu mekanlar üzerinden Osmanlı sınır kasabalarına ve dolayısıyla Mezopotamya’ya sızmak isteyen İran güçlerine fırsat vermemek üzerine kuruluydu. Bu hususta aşiretler, nispeten devletten bağımsız sosyal yapılar olma özellikleriyle, devletin hiyerarşik düzeni dışında, örgütlü bir biçimde varlığını sürdüren ve kırsal alanda devletin politik işleyişinin sürmesine imkan sağlayan oluşumlar olarak önem arz etmektedirler. Ülke yöneticileri, sınırda çok küçük bir toprak parçası kaybının imparatorluk sınırlarının kaybıyla eşdeğer olduğu gerçeği karşısında, İran milis güçleri olarak hareket eden aşiretleri, bu mekanlar üzerinde veya ötesinde kontrol etmek gerektiğinin farkındaydılar. İranlı aşiretlerin bu mekanlara veya bu mekanlar üzerinden Osmanlı sınırlarına saldırısı ve buna karşı oluşan savunma refleksi ile onların göç, sığınma ve yaylak-kışlak faaliyetleri karşısında ülke yöneticilerinin ürettiği siyaset, hep bu dengeyi koruma yani İranlı unsurları, sınırda kırmızı çizgi olarak gördüğü hattın ötesinde tutma anlayışı idi. Ağrı Dağı’ndan Basra Körfezi’ne kadar oldukça kapsamlı görülen imparatorluğun bu sınır siyasetinin arkasında, yine imparatorluğun tabii sınırlarının korunması şeklinde özetlenebilecek, gelenekselleşmiş bir siyasi tutum bulunmaktaydı. Ülke yöneticileri ancak böyle bir uygulama ile, İran güçlerinin ülkeye giriş ve çıkışlarını denetim altına almakta, böylece

güvenlik ve asayişini sağlamaktaydılar. Bu nedenle bu toprakların sözü edilen stratejik özellikleri, her iki ülkenin hak iddiası için temel teşkil etmekteydi.

1. HUDUD BOYLARINDA AŞİRET-DEVLET İLİŞKİLERİ

1.a. Kasrışirin'den Osmanlı Ülkesine Sığınan Sincabî Aşireti Önderleri

I. Erzurum Antlaşması'nın (1823) dördüncü maddesi, iki ülke firarileri ile aşiretlerinin diğer ülkeye sığınmalarını yasaklayan bir ifade içermesine rağmen,⁵⁰⁵ bir aşiret, herhangi bir sebepten dolayı Osmanlı sınırına geldiğinde, reislerinin müracaatı üzerine ülkeye yerleşmesine müsaade edilirdi. Ancak bu, ülke yöneticilerinin sığınma talebiyle gelen aşiretlerin, sınıra yakın bir yere yerleşmesine teknik olarak olumlu baktıkları anlamına gelmemekteydi. İranlı veya İran kontrolündeki bir aşiretin, Osmanlı sınırına gelip yerleşmesi, o bölgeye, İran hükümetinin nüfuzunun taşınması gibi bir anlam da taşıdığından, ülke yöneticileri, göçün sistemli bir planın parçası olma ihtimalini dikkate alıyordu. Bunu, 19. yüzyılın ikinci yarısında, bir kısım aşiret reislerinin topraklarını terk edip Osmanlı ülkesine sığındıkları durumlarda, merkez ile taşra arasında yapılan yazışmalardan anlamak mümkündür.

Elimizdeki yazışma örneklerinde, aşiret reislerinin yer değiştirmesine yol açan nedenlerin, iktisadi koşullar ve devlet memurlarının kötü yönetimi olduğu belirtilmiştir. Osmanlı ülkesine göç eden aşiret reisleri arasında, Osmanlı tebaası iken çeşitli nedenlerle toprağını terk edip İran'a giden, fakat bir süre sonra ülkesine geri dönmek isteyen yerli aşiret reisleri ile İran tebaasından olup son derece önem arz eden kişiler bulunmaktaydı. 19. yüzyılın sonuna ait belgelerde Sincabi Aşireti'nden Ali Ekber, Dara ve Paşa hanlar, Osmanlı ülkesine sığınan İranlı aşiret reisleri ve devletin göç karşısındaki tutumu için iyi örnek oluşturmaya çalışıyorlar.

Dara Han, Sincabi Aşireti'nin ve İran hükümetinin siyasal yaşamında önemli bir kişilik olarak dikkat çekiyor. Bu önem, onun iki ülkenin Kirmanşah sınırında, İran hükümeti adına sınır muhafızı olarak hareket etmesinden kaynaklanmaktaydı. Aşiretin, ihtiyaçlarını İran'dan karşılayamaması ve kırsal alandaki iktisadi yetersizlikler nedeniyle, 1890'lı yıllarda yerini yurdunu terk ettiği görülüyor. Bağdat valisinin verdiği bilgiye göre, aşiret, o tarihlerde muhtemelen yağma için çevre köy ve kasabalara dağıldığından, sayısı

⁵⁰⁵ “Ber müceb-i şart-ı kadim Devleteyn-i ‘Aliyeteyn firâirileri tasahhub ve kabûl olunmaya ve kezâlik Devlet-i ‘Aliyye tarafından Devlet-i İraniye cânibine ve Devlet-i İraniye cânibinden Devlet-i ‘Aliyye tarafına ‘aşâir ve ilâtdan geçenler tasahhub ve kabûl kılınmaya.” *Muâhedât Mecmûası*, (tıpkı basım), c. III, s. 3, 4

otuz, kırk hane kadardı. Dara Han, bu otuz, kırk hane ile Hanekin sınırları içinde, Kehriz mukataası yanında kulübeler inşa edip yerleşti ve kasaba yöneticilerinden ülkeye kabul edilmesini istedi. İran'ın Kirmanşah valisi, aşiretin bir diğer reisi Ali Ekber Han'ı onu geri getirmekle görevlendirse de, Dara Han, İran hükümetinin serhenglik rütbesi ve toprak verme dahil kendisine hak ve ayrıcalıklar tanıyan teklifini reddetti. Böylece iki aşiret reisi arasında yapılan görüşme sonuçsuz kaldı.⁵⁰⁶

Bağdat Valiliği, 22 Kasım 1891 tarihli bir yazı ile Bâbîâlî'yi bilgilendirdi ve olayın, İran hükümetinin Kirmanşah yöneticilerinin Kanibez arazisini ele geçirmek için hazırladıkları bir komplo olabileceğini belirtti. Bu nedenle, böyle bir sığınma talebini uygun görmediğini ifade etti.⁵⁰⁷ İstanbul hükümeti, Valiliğin bu kaygısını doğru buldu. Bunun yanı sıra, Valilikten aşiretin Şii olup olmadığını ve nüfus sayısını da talep etti.⁵⁰⁸ 19. yüzyılın ikinci yarısına ait belgeler, İran hükümetinin kendi dini ve siyasi yapısına uygun bir biçimde, sınırdaki eyaletlerde Şiiliği yaygınlaştırıp Osmanlı yönetiminin egemenliğini zayıflatmak gibi bir amacına da ışık tutuyor. Bu nedenle, belgelerde, Erzurum'dan Basra'ya kadar sınırdaki eyaletlerin Sünni niteliğini sürdürmek ve mevcut demografik yapıyı korumak için Osmanlı Devletine tabi aşiretlerin ülke sınırları içerisinde kalmasına ve dışarıdan herhangi bir değişime uğramamasına özen gösterilmesi gerektiğine dair ifadeler söz konusudur. Önceki bölümde, Vacid Paşa tarafından da, sınırın her iki yakasındaki mevcut Sünni yapının korunmasına dair böyle bir uyarının yapıldığına değinmiştik. Tahran Sefaretine ait 1894 tarihli bir belgede, bu husustaki uyarılar dikkat çekmektedir. Ancak, sürekli hareket halinde olan aşiretleri İran etkisinden kurtarmanın zorluklarını da bulunmaktaydı. Nitekim Bağdat vilayeti, böyle bir uyarı karşısında sınırdaki aşiretlerin sık sık hareket halinde olduklarını, buna rağmen gerekli tedbirleri aldıklarını ifade etmiştir.⁵⁰⁹

Bâbîâlî, ayrıca aşiretin İran lehine bir isyana kalkışıp kalkışmayacağı veya yerleşmek istediği Hanekin, Mendeli hattının ileride İran hükümetince hak iddiasına konu

⁵⁰⁶ "...şu kadar ki zahire ve erzaklarının İran'dan celbine muktedir olmadıklarından şimdiye kadar orada ma'îşetce düşar-ı zaruret olmalarından nâşî cem'iyetlerinin bir mikdarı dağılmış..." BOA., Y. A. RES. 73/26 lef. 1, 6 Kasım 1894 (25 Teşrinievvel 1310); "teba'a-i İraniyeden Kirmanşah hudûdunda müstahdem olub otuz kırk haneden 'ibaret bulunan ma'îyyeti halkıyla bizim tarafa geçerek..." BOA., DH. MKT. 325/41 lef. 2, 19 Ekim 1894 (18 Rebiülahir 1312)

⁵⁰⁷ "...bunların vilayetin iş'ârı vechiyle fikri fâsıda mebni mahsûsen gönderilmiş olmaları muhtemel idüğünden ber vechi 'arz ve istizân tâbi'iyet ve iskânlarının kabul olunmaması..." BOA., İ. DH. 1252/98258 22 Kasım 1891 (19 Rebiülahir 1309)

⁵⁰⁸ BOA., İ. HUS. 30/88 lef. 2 29 Ekim 1894 (28 Rebiülahir 1312)

⁵⁰⁹ BOA., DH. MKT. 262/13 lef. 3 18 Temmuz 1894 (14 Muharrem 1312)

olup olmayacağı ihtimallerini de sorguladı. Hükümet, bu nedenle Dara Han ve aşiretini Halep, Ankara ve Diyarbakır gibi sınırdan sekiz, on gün uzaklıkta bulunan bir vilayette boş bir araziye yerleştirmek istedi.⁵¹⁰ Bu düşünce, 19. yüzyılın ikinci yarısında Osmanlı ülkesine sığınan aşiretlere karşı, ülke yöneticilerinin geleneksel bir yaklaşımı gibidir. Dara Han ile ilgili bu tutumun, daha sonra onu izleyen diğer aşiret reisleri için de yinelenildiğini söyleyebiliriz. Bunu, ülke yöneticilerinin iki ülke ilişkilerindeki amaçlarının, imparatorluğun doğal sınırlarına ulaşma ve bu doğal sınırları koruma şeklinde iki faktörden oluşan sınır siyasetine ait dengeleri koruma ve bu dengenin dönüşme ihtimalini önleme düşüncesiyle açıklayabiliriz. Nitekim geçen süre içinde, bunun İran siyasetinin bir parçası olmadığı anlaşılmış olmalı ki, Bağdat vilayeti, yine 1894 yılına ait bir başka belgeye göre siyasi tutumunu değiştirip, merkezî hükümetten aşiretin ülkeye kabul edilmesini istemiş,⁵¹¹ ve Dara Han'a dört yüz kuruş maaş ve yanındaki aşiret süvarileri için de Hanekin seyyar askeri bölüğü tahsisatından bir miktar para verilmesini önermiştir.⁵¹² Vilayet, 6 Kasım 1894 yılında verdiği bilgide, aşiretin Sünni veya Şii mezhebine mensup olmadığını, Nusayri benzeri batıl bir itikada mensup olduklarını belirtmiştir ki, Ali Ekber Sincabi, hatıralarında bu itikadın Ehl-i hak mezhebi olduğunu ifade etmektedir.⁵¹³

Belgelerde, sınırın bu hattında Şiileşme hareketine rastlandığına dair herhangi bir belirtiye rastlanmıyor. Buna karşın, ülke yöneticileri aşiret-devlet ilişkilerinde taraflar arasında yeni bir şiddetin alevlenmesine yol açacak ihtimalleri de düşünmüştü. Zira aşiretin başka bir yere nakli ve taraflar arasında olası bir uyuşmazlık, aşiret ile devlet arasında yeni bir gerilime yol açabilirdi.⁵¹⁴ Böyle bir olayın olumsuz sonuçlarının ağır basacağı ihtimali dikkate alınırsa, merkezî hükümetin de bölge valisi gibi aşirete

⁵¹⁰ "...ilerude İran'ın Devlet-i 'Aliyye aleyhine kıyâmı takdîrinde işbu muhâcirlerin İran'a mu'âvenet için saltanat-ı seniyyeye karşı i'lân-ı 'isyân itmeleri melhûz veyahud ilerude bunların tâbi'iyet-i İraniyede ve bulundukları mahallerin dahi İran hudûdu dâhilinde olduğuna da'ir İranilerin ba'zı müdde'iyâta kıyâmları ğayrı müsteb'id idüğüne mebni..." BOA., İ. HUS. 30/88 lef. 3 25 Ekim 1894 (24 Rebiülahir 1312); "...mûma ileyh Dara Han ile aşireti halkı Halep ve Ankara ve Diyarbakır vilayetlerinde irâ'e olunacak arazi-i haliyeye iskâna razı mıdır ve bunlar kaç nüfusdan 'ibâret olub Sünniyye'l-mezheb veya Şîi midirler buralarının bi't-tahkîk serî'an iş'ârı zımnında Bağdad vilayetine telğrafname-i sâmi tastîrî..." BOA., İ. HUS. 30/88 lef. 2 29 Ekim 1894 (28 Rebiülahir 1312)

⁵¹¹ BOA., İ. HUS. 30/88 lef. 1 22 Eylül 1894 (10 Eylül 1310); BOA., Y. A. RES. 73/26 lef. 1 6 Kasım 1894 (25 Teşrinievvel 1310)

⁵¹² BOA., İ. HUS. 30/88 lef. 2 29 Ekim 1894 (28 Rebiülahir 1312)

⁵¹³ "...mezkûr Sincabi Sünnî ve Şî'i olmayub Nusayri gibi i'tikâdât-ı batılâya tâbi'dirler..." BOA., Y. A. RES. 73/26 lef. 1 6 Kasım 1894 (25 Teşrinievvel 1310); Dr. Kerim Sincabî, *İl-i Sincabî ve Mucâhedet-i Milliye İran: Hatırât-ı Ali Ekber Han Serdar-ı Muktedir-i Sincabî*, Tahran 1380, s. 27

⁵¹⁴ "...bunlar göçebe ve ğayri mutavattin 'aşâyirden bulunmaları hasebiyle Diyarbakır, Halep ve Ankara'ya gitmelerinin teklîfi tevahhuşlarını mücib olacağı..." BOA., Y. A. RES. 73/26 lef. 1 6 Kasım 1894 (25 Teşrinievvel 1310)

dokunmama şeklinde bir tercih yapmak zorunda kaldığına hükmedilebilir. Nitekim, öyle de olduğu ve ülke yöneticilerinin aşireti Diyarbakır, Halep ve Ankara vilayetleri sınırları içinde bir yere yerleştirme kararından vazgeçtikleri görülüyor. Meclis-i Mahsus'tan 21 Kasım 1894'te alınan ve sadrazam ile sekiz nazır, şeyhülislam, sadaret müsteşarı, Tophane-i 'Amire müşiri ve serasker'in mühürlerinin bulunduğu ortak kararda, Dara Han'ın kontrolünde bulunan aşiretin, yerinde kalmasının uygun olduğu belirtilmiştir. Bununla birlikte, Meclis Dara Han'ı bundan sonra Osmanlı ülkesine sığınacak İran aşiretlerinden istisna etmiş ve Bağdat vilayetinin talep ettiği dört yüz kuruş maaşı vermese de, Dara Han ve himayesinde bulunan yüz civarında aşiret mensubunun Hanekin ve Mendeli arasında bulunan topraklara yerleşmesine izin vermiştir.⁵¹⁵

Ali Ekber Han ise, 19. yüzyılın sonunda miralay rütbesiyle Sincabi Aşireti'nin reisi, sınır muhafızı ve Osmanlı ülkesine yönelik saldırılarıyla tanınıyordu. Bu tarihte, aşiret yönetimindeki etkinliğinin git gide kaybolduğu ve üç yüz kadar aşiret mensubuyla birlikte, sığınmak üzere, Osmanlı ülkesine, Hanekin'e geldiği görülüyor. Ali Ekber Han, 3 Aralık 1894 tarihinde Hanekin'den bizzat kendi imzasıyla seraskerliğe bir telgraf göndererek, Osmanlı tebaası olmak istediğini ve ülkeye girişine izin verilmesini talep etmiştir.⁵¹⁶ Onun talebi, 9 Aralık 1894 tarihinde seraskerlik makamından İstanbul hükümetine iletilmiş⁵¹⁷ ve kendisi, aşiretiyle birlikte sınıra iki saat uzaklıkta olan Kehriz mukataasına yerleştirilmiştir.⁵¹⁸ Osmanlı yönetimi, İran'dan gelen diğer aşiret reisi gibi, Ali Ekber Han'ın da sınırdan uzak bir yere yerleşmesini istedi⁵¹⁹ ve bu şartla, sığınma talebine onay verdiğini belirtti. Hükümetin bu olay ile Dara Han'ın sığınma talebi karşısındaki tutumu arasında bir paralellik söz konusudur. Osmanlı yönetiminin İran'dan gelen bir aşiret için sınırdan uzak bir yere yerleşme şartını öne sürmesi, bu yüzyılın başında sık görülen bir uygulamaydı. Buna, o tarihlerde yine aynı aşiretten Paşa Han'ın

⁵¹⁵ "...kendilerinin Halep veyahud Ankara vilayetlerinde iskân itmelerinin teklifi tevahhuşlarını mucib olacağı anlaşılmış... merkûm Dara Han'a ma'aş ve tahsîsât i'tâsından sarf-ı nazarla ve bu def'alık bunların kabul-ü ilticâlarıyla bulundukları mahalde iskânları..." BOA., Y. A. RES. 73/26 lef. 2 21 Kasım 1894 (9 Teşrinisânî 1310)

⁵¹⁶ "Makam-ı sami'i ser'askeriye: İran'da miralaylık rütbesini hâiz bulunduğum hâlde İran'dan kat'ı 'alaka iderek 'ömrümü hizmet-i hilafet-i kübray-ı İslamiyede sarf ve cihanı imla iden enver-i 'adalet-i müslime'-i cenab-ı şehriyariden istifâde-i 'atafat itmek ümidiyle akraba ve ta'allukatımdan üçyüz nüfus beraberce İran'dan hicretle el-yevm Hanikin hudûduna geldim ve dehâletimin kabulüyle hakkımda merhamet-i hazret-i padişahın zuhûrâtını beklemekdeyim. Sincabi 'Aşa'iri re'isi sertib 'Ali ekber" BOA., BEO. 531/39804 lef. 3 3 Aralık 1894 (21 Teşrinisânî 1310)

⁵¹⁷ BOA., BEO. 531/39804 lef. 2 9 Aralık 1894 (27 Teşrinisânî 1310)

⁵¹⁸ BOA., BEO. 1569/117622, lef. 2 18 Ekim 1900 (23 Cemaziyelahir 1318)

⁵¹⁹ "...hüviyyet ve sebep-i hicretin tahkîk ve hudûdun içeri taraflarında iskâna razı olub olmadığının kendisinden istifsârı ile istihsâl olunacak ma'lûmât ve cevabın ve kabulü dehâleti hakkındaki mutâla'anızın iş'arı." BOA., BEO. 531/39804 lef. 1 11 Aralık 1894 (29 Teşrinisânî 1310)

veya Hemvend ve Caf gibi Osmanlı aşiretlerinin benzer eylemlerini ve hükümetin eşit uygulamalarını da ekleyebiliriz. Bu örnekler, ülke yöneticilerinin aşiret reisleri ve aşiretler arasında fark gözetmediklerini gösteriyor. Ancak, hükümetin aşiretleri sınırdan uzak bir yere yerleştirme düşüncesi, gerçekte onların sınırdan uzak bir yere yerleştirildikleri anlamına gelmiyordu. Dara Han örneği, hükümetin toplumsal ve siyasi gelişmeler karşısındaki pragmatik tutumunun açık bir örneğiydi. Nitekim Ali Ekber Han da, Bağdat valisi ile Altıncı Ordu Komutanlığı arasındaki anlaşmazlık yüzünden, uzun bir süre Kehriz mukataasında kalmak zorunda kalmıştı. Bağdat valisi, 27 Kasım 1900 tarihinde İstanbul'a gönderdiği telgrafta, Ali Ekber Han'ın İran sınırına yakın bir yerde, yani Hanekin'de kalmasının sınır güvenliği açısından sakıncalı olduğunu belirtmiş ve ısrarla Hanekin sınır bölgesinden uzaklaştırılmasını istemişti. Hatta aşiretin zorla yerinden kaldırılması için askeri makamların harekete geçmesini talep etmişti. Bağdat valisinin endişesi, sınır güvenliğine dayalı birbiriyle ilişkili iki konudan oluşuyordu. Bunlar; İran hükümetinin yeni sınır muhafızı olan Şirhan ile Ali Ekber Han arasında var olan husumetin sınırda yeni bir çatışmaya yol açma ihtimali⁵²⁰ ile Osmanlı sınırları içerisindeki bir aşiretin İran'a saldırması ve İran aşiretlerinin de buna karşılık vermeleri, dolayısıyla bir sınır kasabası olan Hanekin'in yeni bir çatışmanın içine çekilmesi idi.

Gelişmelerden Bağdat valisinin haklı olduğu anlaşılıyor. Nitekim valinin yukarıdaki telgrafından bir yıl öncesine ait bir belgede, Ali Ekber Han'ın Kelhur Aşireti Reisi Davut Han ile birlikte Şirhan'a saldırdığı, başta Şirhan'ın yakınları ve aşiretin önemli isimlerinden on beş kişi olmak üzere, toplamda yirmiye yakın insanın öldüğü belirtiliyor. Dahası, saldırıda Şirhan'ın kontrolündeki dört kale yakılmış ve bütün köyleri yağmalanmıştır. Dönemin Kirmanşah Valisi İkbâlüddevle olayın duyulması üzerine, büyük bir askeri kuvvetle olaya müdahil olup Herun Ovası'na gelmiş, yapılan tahkikattan Kelhur Aşireti Reisi Davut Han ile Ali Ekber Han arasında vukubulan çatışmaya son vermek niyetinde olduğu anlaşılmıştır.⁵²¹ Bu saldırının ardından, Sincabi Aşiretin'in Alayhan ve Şirhan fırkaları başta olmak üzere, yaklaşık dört bin kişi sınırı aşmış, Ali Ekber Han'dan intikam almak için Kanibez arazisine gelmişlerdir. Hanekin Kaymakamlığı

⁵²⁰ BOA., BEO. 1626/121923 lef. 4 27 Kasım 1900) 14 Teşrinisani 1316; “hudûd-u İraniye karîb olan Hanikin kazasında kaldıkça rakîbleri olan İranî Şirhan ve refikleri kendisinden ahz-ı sar için bu tarafa tecâvüzle bunlara tasalluttan giru durmayacakları...” BOA., BEO. 1626/121923 lef. 3 31 Ocak 1901 (10 Şevval 1318)

⁵²¹ BOA., Y. MTV. 192/96 lef. 2 21 Temmuz 1899 (9 Temmuz 1315)

benzer gelişmelerden hareketle, askeri önlem alınmasını istemiş⁵²² ve İranlı aşiretlerin sınır ihlali, İran resmi makamlarına iletilmiştir. Ancak İran Sefareti, Kanibez arazisinin kendi sınırları içerisinde olduğunu ve aşiretin kendi topraklarına gittiğini, dolayısıyla sınır ihlalinin gerçekleşmediğini belirtmiştir.⁵²³ Belgeler, İranlı grupların Kasrışirin yöneticisinin isteğiyle hareket ettiklerini ve iki yüz süvari ile Kanibez arazisinde, Kehriz mukataasında bulunan Ali Ekber Han ve aşiretine saldırıp yağmaladıklarını ve İran topraklarına geri döndüklerini ifade etmektedirler.⁵²⁴ Nitekim Ali Ekber Han'ı yağmalayan aşiret reisleri, bizzat İran yöneticilerince ödüllendirilmiştir. Dahası Ali Ekber Han'ın öldürülmesi konusunda aşiret reislerine talimat verilmiştir.⁵²⁵

Osmanlı-İran sınırının sıfır noktasına, Dara ve Ekber hanların öncülüğünde İranlı bir aşiretin yerleştirilmesi, sınır siyasetine özgü pragmatik uygulamaların devlet eliyle nasıl şekillendiğini görmemize imkan sağlıyor. Verdiğimiz örneklerde, Osmanlı yönetiminin İran'dan gelen bir aşiret için sınırdan uzak bir yere yerleşme şartını öne sürmesi, genel bir kural gibiydi. Ülke yöneticilerinin, İran'dan göç eden bir aşiretin sınırın sıfır noktasına yerleşmesine müsamaha göstermesinin elbette birçok makul gerekçesi olabilir. Oysa Osmanlı yönetiminin bu uygulaması, onların İranlı bir gücü, yine İran'da rakip bir güce karşı kullanma arzusu içinde olduklarını göstermektedir. Zira bu uygulamada, Osmanlı devlet adamlarının o sıralar İran yöneticilerine sıcak bakmayan ve hasımlarıyla ortak bir harekete girişecekleri düşünülmeyen güç unsurlarından yararlanma ve onları sınırın sıfır noktasında bir denge unsuru olarak tutma amacına işaret etmektedir. Sonuçta, sığınma talebiyle gelen her bir aşiret, rakip ülke aleyhine yeni oyuncuların sahaya sürülmesine yol açıyordu. Olaylar arasındaki bağlantılar bu iddiayı desteklemektedir. Nitekim, sınırın ister İran ister Osmanlı tarafından, diğer ülkeye göç eden bir aşiretin, rakip ülke aşiretlerine yönelik saldırısı azımsanmayacak derecede çoktur.

Bu hususta benzer uygulamalara İran siyasetinde de rastlıyor olmamız, iki ülkenin sınır aşiretlerinden yararlanma hususundaki siyasetleri hakkında, açıklayıcı bilgiler sunmaktadır. Örneğin 1896 yılına ait arşiv vesikalarının birinde, Hacur Aşireti'ne mensup

⁵²² "...ve İranilerin 'aşây'ir-i merkûmenin tecâvüzâtını bi'l-iltizâm men' itmeyecekleri Hanikin Kaymakamlığından bildirildiğine..." BOA., BEO. 1421/106555 25 Aralık 1899 (21 Şaban 1317)

⁵²³ "...bu babda mahallince tahkikat-ı lâzime icrâ idildiği ve Sincabi tâifesinin hiçbir vakt hudûdu tecâvüz itmeyub ancak yed-i tasarruflarında bulunan mevâki'e gittikleri ve hudûdu asla tecâvüz niyetinde bulunmadıkları..." BOA., BEO. 1489/111629 lef. 4 15 Mayıs 1900 (15 Muharrem 1318)

⁵²⁴ BOA., BEO. 1569/117622 lef. 2 10 Ekim 1900 (23 Cemaziyelahir 1318)

⁵²⁵ BOA., BEO. 1548/116091 3 Eylül 1900 (21 Ağustos 1316)

Aziz Han'ın, Bağdat vilayetinde Hanekin kazasına bağlı Benküdre nahiyesinde oturuyorken, vergi borcundan dolayı ve İran devlet adamlarının teşvikiyle 1880'li yıllarda bir grup ile İran'a göç ettiğine değiniliyor. Aziz Han, İran sınırında Benküdre karşısında bulunan Koreto'ya yerleştirilmiş ve İran devlet adamlarının talimatıyla on beş yıl boyunca Osmanlı topraklarını yağmalamıştır.⁵²⁶ Hemvend Aşireti ileri gelenlerinden Civanmıroğlu ise, Kerkük'ten İran'a kaçmış ve İranlı yöneticiler ondan uzun bir süre sınır muhafızı olarak yararlanmışlardır.⁵²⁷

Elimizdeki örneklerden hareketle, aşiretlerin bir ülkeden diğer ülkeye göç gelişleri, nedenleri ve sonuçları ile iki ülke tarihinin büyük bölümünde birbirine benzer özellikler gösterdiklerini söylemek mümkündür. Bu hususta genelleme yapmak doğru olmasa da, bu tarihi örneklerde, Osmanlı merkez ve taşra yöneticilerinin ekonomik olumsuzluklardan dolayı ülkeye sığınan aşiret mensuplarını, yerleşik yaşama geçirip onları üretici konuma getirme gibi bir eylemine tanık olmadık. Osmanlı yöneticilerinin, Dara Han örneğinde olduğu gibi, bir aşiret reisi için dört yüz kuruş maaş tahsisi ile yanındaki aşiret mensupları için mali yardımdan kaçınmasının başka bir anlamı da görülüyor. Bu durumda aşiretin gereksinimlerini doğrudan sağlayabilmelerinin tek yolu, en kolay ulaşabildikleri yerleri yağmalamalarından geçiyordu. Bu durumda en uygun yer İran topraklarıydı.

1.b. İran'lı Aşiretlerin Sınır Ötesinden Saldırı İhtimaline Karşı Alınan Önlemler

Sınırın İran tarafında meydana gelen askeri hareketlilik hakkındaki bilgiler, ülke içinden ve dışından olmak üzere iki resmi kanaldan İstanbul'a ulaşmaktaydı. Birinci yol, sınır kasabaları tarafından elde edilen bilgilerdi ki, bu bilgilerin bir kısmı, sınırda bulunan veya İran'daki komşu aşiretler arasına gönderilen casuslar vasıtasıyla elde edilmekteydi.⁵²⁸ Bu şekilde elde edilen bilgiler, askeri ve sivil makamlar eliyle iki yoldan İstanbul hükümetine ulaşmaktaydı. Örneğin Hanekin gibi kasaba yöneticileri, bu hususta Bağdat vilayeti yöneticileriyle, vilayet yöneticileri Dahiliye Nezareti'yle, Dahiliye

⁵²⁶ "...ba'zı takayyudât-ı meşrû'adan ve İran me'mûrlarının eseri terğib ve teşvîkâtından dolayı bi'l-itmâ' İran'a hicret..." ; "...tarih-i mezkûrdan şimdiye kadar merkûmun İran me'mûrlarının emr ve ta'lîmâtı da'iresinde bu tarafça haylu hasâr ve ziyâ'ı vuku'bulmuş ..." BOA., BEO. 895/67054 lef. 4 31 Aralık 1896 (19 Kanunievvel 1312)

⁵²⁷ Dr. Kerim Sincabî, *İl-i Sincabî ve Mucâhedet-i Milliye İran*, s. 65, 66

⁵²⁸ "...Kırmanşah Hâkimi İkbâluddevlenin külliyyetli cem'iyetle Herun Ova'ya geldiği idilen tahkikattan ve gelen casusların ifadesinden anlaşıldığı hudûd zâbitasından bildirildiği..." BOA., Y. MTV. 192/96 lef. 2 21 Temmuz 1889 (9 Temmuz 1315); BOA., BEO. 3284/246238. lef. 6 2 Şubat 1908 (20 Kanunısânî 1323)

Nezaretini de sadrazam ile yazışmaktaydı.⁵²⁹ Ya da sınırdeki askeri görevliler, yani hudud zaptiyeleri, Hanekin Ordu Komutanlığına, Komutanlık, Bağdat'taki Altıncı Ordu Müşiriyetine, Altıncı Ordu Müşiriyeti, hem Bağdat Valiliğine hem de seraskerliğe durumu bildirmekteydi.⁵³⁰

İkinci yol ise, İran'ın sınır şehirlerinde bulunan Osmanlı şebenderliklerinden alınan bilgilerdi. İki ülke sınırındaki olası bir askeri hareketliliğin şebenderliklerden sorulduğuna dair örneklerin birinde, Hanekin ve Mendeli kaymakamlıkları, Bağdat Valiliğiyle, Valilik Dahiliye Nezaretiiyle, Dahiliye Nezaretii Hariciyeyile, Hariciye Nezaretii, Osmanlı Devletinin Tahran Sefaretiyle, Sefaret de Kirmanşah Şebenderliğiyle yazışmış ve konu hakkında malumat istemiştir.⁵³¹

İran hükümetinin Hanekin kazasına yakın bir yerde, yani Kasrışirin'de Sincabî Aşireti'ni sınır muhafızı olarak istihdam etmeleri, aşiretin sınırın Osmanlı tarafındaki kasaba ve köylere saldırımlarına imkan veriyordu. Bu saldırılar İran hükümetinden ziyade, yağmacı bir aşiretin eylemi şeklinde gerçekleşmekteydi ve doğrudan Kanibez arazisini hedef almaktaydı. İran'ın taşra yöneticilerinin Kanibez üzerine silahlı aşiret birlikleri sevk etmesinin politik amacının ise, Kanibez arazisi üzerinden Hanekin hattını yarıp Mezopotamya'ya ulaşmak olduğu biliniyordu. Bu hususta, arşiv vesikalarında Osmanlı resmi makamlarının sınırdeki bir hareketliliğin ne anlama geldiğine ve nasıl hareket edilmesi gerektiğine dair örnekler sıkça zikredilmektedir. Bu nedenle, İranlı aşiretlerin sınırdeki kolektif hareketleri veya sınırdeki askeri kıpırdanma, Osmanlı merkez ve taşra yöneticileri tarafından siyasi ve askeri nitelikte tehlike olarak algılanıyordu. Ülke yöneticileri, organize olsun veya olmasın İran sınırındaki askeri hareketliliğe karşı önlem almaktaydı. Taşra yöneticilerinin saldırı gibi tehditlerin farkında olduğunu gösteren belirtiler, buna karşı yapılan askeri hazırlıklarda ortaya çıkmaktaydı. Hükümetin bu husustaki hassasiyetini taşra yöneticileri ile yapılan yazışmalardan görmek mümkündür.

Osmanlı Devletinin Kanibez arazisi üzerindeki mukataalardan yararlanma hakkını aşiret ağalarına veya Hanekin'deki askeri kuvvetlere vermiş olması, İran hükümetinin araziye ulaşmasını zorlaştıran veya Osmanlı Devletinin bu topraklar üzerindeki egemenliğini kolaylaştıran faktörlerden biriydi. Bu hususta 1891 ve 1901

⁵²⁹ BOA., DH. SYS. 5/4 lef. 12 8 Ekim 1912 (25 Eylül 1328)

⁵³⁰ BOA., BEO. 1569/117622 lef. 2 10 Ekim 1900 (23 Cemaziyelahir 1318)

⁵³¹ BOA., BEO. 3284/246238. lef. 2 31 Mart 1908 (27 Safer 1326)

yıllarına ait belgelerde, Kanibez arazisini ekip biçmek için üretimin üçte biri karşılığında Baclan Aşireti ağalarından Ömer Ağa⁵³² ile yine Kanibez’de Kehriz mukataasının Hanekin askeri birliğinden Miralay Reşid Bey’e verildiğine dair örnekler bulunmaktadır.⁵³³ Böyle bir uygulamayla hem aşiretten hem de askeri unsurlardan en üst düzeyde yararlanma ve Kanibez arazisini İran’a kaptırmama düşüncesi belirleyici olmalıdır. Bu hususta, aşiret kuvvetlerinin asker kaynağı olarak son derece önem arz ettiklerini söyleyebiliriz.

Aşiret saldırılarının çoğunun yağma dürtüsüyle yapıldığını ve sivil asker ayırımına gidilmediğini bilmekte fayda vardır. Çatışma büyük ölçüde bu kuvvetleri yönlendirmeye dayandığı için, iki ülke aşiretleri arasında bir denge tutturmak böyle bir siyasete anlam kazandırmaktadır. Sürekli saldırıya maruz kalan bir toprak parçasının askeri bir şahsa verilmesi ise onun şahsında o topraklar üzerindeki gözetim ve denetimin kolayca sağlanmasına imkan veriyordu. Zira, Hanekin’de oturan bir ordu komutanının gözetimindeki bir araziye yapılan saldırı, aynı zamanda onun mal varlığına ve yıllık gelirine yönelik bir saldırı anlamı taşımaktaydı. Bu durumda, saldırı karşısındaki hassasiyet bir kat daha artmaktaydı. Böyle bir uygulama sınır boyundaki bu toprakların uzun süre elde kalmasının nedenini de açıklamaktadır.

Sincabi Aşireti reisi ve aynı zamanda İran hükümetinin sınır muhafızı Ali Ekber Han’ın, 1890’lı yıllarda birkaç kez, beş yüz civarında bir aşiret kuvvetiyle Kanibez arazisine saldırıp yağmalaması sonrası gelişen olaylar, sınır boyundaki bir hareketliliğe örnek teşkil etmektedir.⁵³⁴ Bu saldırının ilk nedeni, Bağdat valisinin Kanibez arazisinin tasarruf hakkını Baclan Aşireti yöneticilerinden Ömer Ağa’ya vermesiydi. İranlı yöneticiler, arazi üzerinde hak iddia ettiklerinden buna karşı çıkmaktaydılar ve bu nedenle, mukataadaki mahsulat dahil her şeyi aşirete yağmalattılar. Sincabi Aşireti direnişle karşılaşınca, Kasrışirin’den otuz dokuz bin İranlı süvari yardım için seferber oldu. O sıralar ayrıca Zengiye Aşireti yöneticilerinden Zahirülmülk’ün oğlu da Kasrışirin’de kuvvet toplamaktaydı. Bu hareketlilik, görünürde Kerbela’dan dönen Zahirülmülk’ü karşılamaya yönelik bir tören idi. Ancak sınır ötesinden gelen haberler,

⁵³² BOA., Y. PRK. ASK. 77/43 lef. 3 5 Kasım 1891 (24 Teşrinievvel 1307)

⁵³³ BOA., Y. MTV. 211/75 2 Şubat 1901 (20 Kanûnîsânî 1316)

⁵³⁴ BOA., DH. MKT. 1813/98 28 Şubat 1891 (16 Şubat 1306); BOA., Y. PRK. ASK 77/43 lef. 3 5 Kasım 1891 (24 Teşrinievvel 1307)

bunun da organize ve Kanibez arazisine yönelik bir saldırı hazırlığı olduğuna işaret etmekteydi.⁵³⁵

Osmanlı yöneticileri, sınırdaki bu hareketlilik karşısında Hanekin’de dikkat çekici önlemler aldılar. Sincabi Aşireti’nin yardımına gelen İranlı kuvvetlerin olası saldırısına karşılık, Osmanlı yöneticileri, çevreden yetmiş bir bin altı yüz doksan kadar atlı aşiret kuvveti bir araya getirdiler. Ardından, Altıncı Ordu Komutanlığı vasıtasıyla Hanekin’den sınıra silah ve cephane naklettiler. Sınırdaki bulunan Benküdre kaleleri, Talabani Aşireti’nden bir grup ile takviye edildi ve Bağdat vilayeti vasıtasıyla Selahiye ile Şehrizar’den Caf ve Hemvend aşiretlerinden altı yüz atlı aşiret kuvvetinin sınıra kaydırılması istendi.⁵³⁶ Bağdat Valiliği, bunların yanı sıra Bağdat merkez ile Kızılribat ve Şehriban’dan sınıra takviye birlikler gönderdi. Ayrıca saldırıların son bulması için Osmanlı hükümetinin Tahran Sefareti ile İran hükümetinin İstanbul Sefareti nezdinde diplomatik girişimde bulunuldu.⁵³⁷ Sonuçta alınan önlemler kısa sürede etkili oldu ve Sincabi Aşireti’nin öncü birliklerinin Kanibez mukataasına yönelik saldırısı anında püskürtüldü. Saldırı sırasında aşiret yöneticilerinden Dara Han’ın düşürdüğü üç adet mektup, Kanibez bölgesindeki saldırının, İran devlet adamları tarafından organize edildiğini resmen doğruladı. Mektuplar, Kirmanşah Valisi Hüsamülmelik ile İran hükümetinin iki sınır muhafızının mührünü taşımaktaydı. Mektuplarda Kanibez arazisindeki ekili alanların yani mahsulat ile üretim araçları, çift ve öküzlerin imhası talimatı bulunmaktaydı.⁵³⁸

Bu durumda alınan tedbirlere bakılırsa, Osmanlı yöneticilerinin İranlıların eylemlerinin farkında oldukları ve ne yapmaları gerektiğini bilen bir politika sahibi oldukları açıkça görülüyor. Bu politikanın bir sonucu olarak, Osmanlı yöneticilerinin

⁵³⁵ “Kanibez fellahlarının zira’atdan men’i ve mevâşilerinin gasbı Kirmanşah Hakimi Hüsamülmelik’in emri şedidinden müstenid olduğu...Kirmanşah hâkiminin emrine nazaran tecâhülü eşkiya hareketi kabilinden olmayub İran hükümetinin ta’arruzu ‘alenisinden ‘ibâretidir ki bunların âmâl-ı harîsaneleri memâlik-i sahiha-i saltanat-ı seniyyeden bulunduğu ma’lûm-u ‘ali-i nezâretpenâhîleri olan Kanibez mukata’asını böyle bir gürültü ve şematet ile ellerine geçirmeğe münhasir idüğü...” BOA., Y. PRK. ASK. 77/43 lef. 3 5 Kasım 1891 (24 Teşrinievvel 1307)

⁵³⁶ “...bu def’a dahi hükümetlerinden aldıkları emr üzerine eşkiyalıkla bir mukâta’ayı istilâ itmekle mukâbeleyî me’ûl itmezler iken sâye-i kudretvâye-i hazreti padişahide fırsat vermeksizin gelen atlılarının düçar oldukları mağlûbiyetten başka karşılırları çıkarılan kuvvet Hemvend ve Caf ve Şehrizar ‘âşâ’ir atlılarının gelecekleri...” BOA., Y. A. HUS. 253/43 10 Kasım 1891 (29 Teşrinievvel 1307); BOA., Y. A. HUS. 253/55 12 Kasım 1891 (9 Rebiülâhir 1309)

⁵³⁷ BOA., Y. PRK. ASK. 77/43 lef. 3 5 Kasım 1891 (24 Teşrinievvel 1307)

⁵³⁸ “...Kanibez arazisindeki zürrâ’-ı ‘Osmaniye’nin zira’atdan men’i ve çift ve öküzlerinin gasbıyla Kasrışirin’e götürülmesini mutazammın olduğu...” BOA., Y. A. HUS. 253/55 12 Kasım 1891 (9 Rebiülâhir 1309)

İranlıların sınıra yakın yerlerde yerleşim yeri ve kale inşa etmelerine izin vermediklerini de ilave edebiliriz. Nitekim 1899 tarihinde Hanekin Ordu Komutanlığının, Bağdat vilayeti ve Altıncı Ordu Müşiriyeti ile, Altıncı Ordu Müşiriyetinin de seraskerlikle yaptığı bir yazışmada, İran sınır memurlarının, bir sınır kalesi karşısında ve bin iki yüz metre uzaklıkta bir tepe üzerinde bir köy ve bir metre yüksekliğinde bir kale inşa ettikleri, ancak sınırdaki Osmanlı kalelerine kurşun mesafesi uzaklığında kale ve yerleşim yerleri yapılmasının antlaşmalara aykırı olduğu hatırlatılarak, buna son verilmesi istendi.⁵³⁹

Osmanlı-İran sınır boyunda görülen bu olaylara, sonraki yıllarda da rastlamak mümkündür. Bu örneklerden elde edilen veriler İranlı yöneticilerin bu saldırıları, Kanibez arazisini Osmanlı hükümetine kaptırmamak veya doğrudan ele geçirmek amacıyla gerçekleştirdiği görülüyor. Bu nedenle İran topraklarından sık sık gerçekleşen saldırıları, İranlıların sınırlarını genişletmeye yönelik bir politik hamle olarak yorumlamamız mümkündür. Arşiv vesikalarından, İran hükümetinin sınır muhafızlarının yağma dürtüsüyle sivil ve askeri makamlara yönelik gerçekleştirdiği daha pek çok olaya rastlamak mümkündür. Nitekim Şirhan'ın 1900'lü yılların başında, İran hükümetinin resmi sınır muhafızı sıfatıyla, Kanibez Kalesi çevresindeki hayvanları yağmaladığı, ancak mal sahiplerinin büyük bir direnişi ile karşılaştığı görülüyor. Şirhan, ardından daha kalabalık bir biçimde İran'dan geri dönüp doğrudan kale muhafızlarını hedef almış ve çıkan çatışmada sekiz adamı öldürülmüştür.⁵⁴⁰

Sincabi Aşireti, 1905 yılı sonlarında bu kez Osmanlı tebaası olan aşiretlerden Rebia, Beni Veys ve diğer bazı aşiretlerin hayvanlarını yağmaladı.⁵⁴¹ Aşiret reisi Şirhan, 1906 yılı Ağustos ayında Hanekin kasabası bitişiğindeki Kehriz mukataasına yönelik arka arkaya üç saldırı düzenledi. Şirhan, bu saldırıların birinde, eşraftan Ekber adında birini iki çocuğuyla Kasrışirin'e kaçırdı.⁵⁴² Aynı tarihlerde Şirhan'ın oğlu Kasım Han ve adamları da İran'dan dönen bir ticaret kervanını yağmaladılar. Yine Şirhan'ın adamlarından altmış, yetmiş kişilik bir başka grup, Emin Baber köyünü kuşattı ve köyün

⁵³⁹ "...ve bunların mu'âhedelerinde olarak kurşun menziline kalelerimiz ta'til idecek suretde karye ve kale inşa itmeleri câ'iz olamayacağı beyanıyla mezkûr karye ve kalenin ref'i..." BOA., Y. MTV. 191/115 30 Haziran 1899 (20 Safer 1317)

⁵⁴⁰ "...ancak ahali mâlını yağmaya kanâ'at itmeyub da hudûd kalesinde tahattî ile muhafızlarına kurşun atması hukûk-u düveliye bi'l-vücuha muğâyir olduğundan..." BOA., BEO. 1701/127548 lef. 6 2 Nisan 1901 (20 Mart 1317); BOA., Y. PRK. ASK. 168/46 2 Nisan 1901 (12 Zilhicce 1318)

⁵⁴¹ BOA., DH. TMIK-M. 211/7 6 Aralık 1905 (8 Şevval 1323); BOA., DH. TMIK-M. 215/6 23 Ocak 1906 (10 Kanûnîsânî 1321)

⁵⁴² BOA., BEO. 2886/216447 8 Ağustos 1906 (17 Cemaziyelâhir 1324)

çevresinden geçen yolcuları yağmaladı.⁵⁴³ Şirhan, bir keresinde Hanekin sınır jandarma birliklerinden olup, Baclan Aşireti'ne mensup bir şahsı, Osmanlı tebaasından birine öldürttü ve katili himaye etti.⁵⁴⁴ Aynı yıl içinde Hanekin kasabasından, sınırda bulunan bir kaleye erzak götüren üç asker, pusuda bekleyen yedi kişinin saldırısına uğradı ve olayda bir asker öldü. Olay yerine takviye birlikler sevk edildi ancak eşkiya sınırın İran tarafında bulunan Kaleyisebze kaçmayı başardı⁵⁴⁵ Arşiv vesikaları, Hanekin Kaymakamlığının olaylar üzerine aldığı yerinde önlemler ve yaptırdığı tahkikata da yer vermektedir. Tahkikat sonuçları, bölgedeki birçok olayın Kirmanşah valisinin bilgisi dahilinde gerçekleşmiş olduğunu göstermekteydi. Raporlarda ayrıca, İran hükümetinin tüm diplomatik girişimlere rağmen, sınır muhafızlarını kontrol etmediği ve eylemlerine göz yumduğu, bunun da sorunlara yol açtığı ifade edilmektedir.⁵⁴⁶

Ancak bu eylemlerin çoğuna Osmanlı sınır birlikleri tarafından anında karşılık verildiğini bilmekte fayda vardır. Bu gibi saldırılar, Osmanlı nizami birliklerini veya aşiret kuvvetlerini intikam almaya zorlasa da, fiili durumlar hariç aşiretlerin sınır ötesi bir operasyona giriştiklerine pek rastlanmıyor. Dahası aşiretlerin bu yöndeki taleplerinin resmi söylemde pek olumlu karşılanmadığını görüyoruz. Osmanlı hükümeti, iki ülke sınırının aşiretler arası bir çatışma ortamına çekilmesini ve sınır güvenliğinin bozulmasını istemiyordu. Bunda siyasi nedenler kadar, Hanekin ticaret yolunun iktisadi öneminin de payı bulunmaktaydı. Oysa mağdurların haklarının korunması gerektiği de bir gerçektir.

Belgelerde, iki ülke arasında saldırganların ortak bir operasyonla yakalanıp cezalandırılmasına yönelik bir uzlaşmanın olmadığı ve bu nedenle Osmanlı resmi makamlarının sınır ihlalden kaçındığı belirtilmektedir. Osmanlı siyasi iktidarının, 19. yüzyılın sonu ve 20. yüzyılın ilk yarısına ait hemen her olayda, diplomatik yollarla hak arayışı içinde olduğu görülüyor. İran resmi makamlarıyla yapılan hemen her yazışmada, suçluların cezalandırılması ve yağmalanan malların talep edildiğini görmek mümkündür. Zaman zaman ortak bir komisyon kurularak gerekli tahkikatın yapılması da talepler arasında zikredilmektedir. Resmi belgeler, Osmanlı yönetiminin ancak gerekli diplomatik uyarıdan sonra, meşru müdafaa hakkını kullandığına işaret etmektedirler. Örneğin Osmanlı hükümeti, Şirhan'ın bir saldırısı üzerine, İran'ın İstanbul Sefareti ile kendi

⁵⁴³ BOA., BEO. 2895/217125 21 Ağustos 1906 (1 Receb 1324)

⁵⁴⁴ BOA., BEO. 2780/208499 14 Mart 1907 (1 Mart 1323)

⁵⁴⁵ BOA., DH. MKT. 1206/80 lef. 1 12 Ekim 1907 (29 Eylül 1323)

⁵⁴⁶ “hudûd muhâfızî nâmıyla İran hükûmeti tarafından Hanikin hudûdunda bulundurulmuş Şirhan'ın ve oğlu ile ‘avnesinin...’” BOA., BEO. 2987/224008 31 Ocak 1907 (16 Zilhicce 1324)

Tahran Sefaretine yazdığı 5 Kasım 1900 tarihli bir yazıda, İran hükümetinden, sınır muhafızları tarafından yağmalanan malların iadesini istedi.⁵⁴⁷ Ayrıca Şirhan'ın, İran'ın resmi sınır muhafızı olduğunu ve onun bu sıfatla Kanibez Kalesi'ne saldırıp Osmanlı askeri birlikleriyle çatışmasının, devletler hukukunun ihlali olduğunu belirtti. Bu nedenle, Şirhan'ın görevine son verilmesini ve hududdan uzaklaştırılmasını talep etti.⁵⁴⁸

İran resmi makamları, 4 Ocak 1901 tarihinde Osmanlı hükümetine cevap verdiler ve kendileri de Osmanlı tebaası olan aşiretlerin saldırılarından rahatsız olduklarını dile getirdiler. İran hükümetinin şikayetine konu olan olaylar birkaç olaydan ibaretti. Bunlar; Muradi Caf Aşireti'nin İran sınırını ihlal etmesi ile İran tebaası olan Sertak ve Goran aşiretlerini yağmalaması, Sincabi Aşireti reisi Ali Ekber Han'ın Osmanlı ülkesine sığınması ve Osmanlı ülkesinden İran topraklarına saldırması,⁵⁴⁹ Ali Ekber Han'ın çocuklarının Sincabi Aşireti'nin kışlaklarına saldırması ve Osmanlı askerleriyle birlikte aşirete ait bir köyü ve aşireti yağmalamasıydı. İran hükümetine göre, Osmanlı yöneticileri bütün bunlara duyarsız kalmıştı. I. Erzurum Antlaşmasına (1823) göre, en azından Ali Ekber Han'ın İran sınır muhafızlarına teslim edilmesi gerekmekteydi.⁵⁵⁰ İki ülkenin sınır boylarında meydana gelen bu olaylar ile ilgili tarafların tutumları dikkate alındığında, bu iddiaların iki ülke ilişkilerinde hemen her zaman benzer mahiyette tekrarlandığı görülür. Bu olayların öncesini ve sonrasını dikkate aldığımızda, farklı zaman ve mekanlarda benzer birçok olay ve karşılıklı benzer tutumla karşılaşabiliriz. Zira, İran hükümeti Kanibez arazisini öteden beri İran sınırları içerisinde gördüğünden, kendi tebaası olan bir aşiretin eylemine sahip çıkmaktaydı. Ona göre, aşiretin Kanibez arazisindeki tasarrufları, rakip ülke topraklarına yönelik bir saldırı değildi.⁵⁵¹

⁵⁴⁷ BOA., DH. MKT. 2483/32 12 Mayıs 1901 (23 Muharrem 1319)

⁵⁴⁸ "...mûma ileyh Şirhan'ın sıfat-ı resmiyesinin def'i ve kendisiyle 'avnî ve emsâlinin hudûddan kaldırılarak tecâvüzâtın men'i lüzûmu..." BOA., BEO. 1686/126436 lef. 1 7 Temmuz 1901 (20 Rebiülevvel 1319); "...mezkûr 'aşâyirden olub hudûd me'mûru sıfatını hâ'iz bulunan Şirhan ile 'avnesinin geçenlerde vukû'a gelen tecâvüzleriyle..." BOA., DH. MKT. 2476/95 24 Nisan 1901 (5 Muharrem 1319) "...ancak ahali mâlını yağmaya kanâ'at itmeyub da hudûd kalesinde tahattî ile muhâfızlarına kurşun atması hukûk-u düveliyeye bi'l-vücuha muğâyir olduğundan..." BOA., BEO. 1701/127548, lef. 6 2 Nisan 1901 (20 Mart 1317)

⁵⁴⁹ BOA., BEO. 1600/119991, lef. 2 24 Aralık 1900 (2 Ramazan 1318)

⁵⁵⁰ "...merkûm Şirhan ile adamları hudûdu tecâvüz itmeyub bil'aks 'aşâyir-i 'Osmaniye'nin da'ima tecâvüzâtında bulunduklarından şikâyet idilmekde olduğundan bahisle..." BOA., DH., MKT., 2475/52 21 Nisan 1901 (2 Muharrem 1319); BOA., DH. MKT. 2483/32 12 Mayıs 1901 (23 Muharrem 1319); BOA., BEO., 1600/119991, lef. 2 24 Aralık 1900 (2 Ramazan 1318)

⁵⁵¹ "...mezkûr arazinin mine'l-kadîm İran devletinin cümleten arazisinden olduğu ve Sincabi 'aşâyir-i İraniyesinin mevki'i bulunduğu cihetle eğer 'aşâyir-i merkûme mahalli mezkûre gitmiş ve mezkûr araziye tasarruf itmiş iseler hakkı tasarruflarına nazaran buna tecâvüz dinilemeyeceği beyanıyla mahallî mezkûre 'aşâyir-i 'Osmaniye'nin men'i takarrubu esbâbının te'mini..." BOA., BEO., 1701/127548, lef. 8 3 Mayıs 1901 (20 Nisan 1317)

Bu süreçte Osmanlı hükümetinin diplomatik teması, İran'ın sık sık bölge üzerinde hak sahibi olduğuna dair uzayıp giden tartışmalara ve çoğu zaman sonuçsuz kalan şikayetlere yol açıyordu. Tarafların politik amaçlarının da böyle bir tutumun şekillenmesinde belirleyici olduğunu söyleyebiliriz. Gerçekte İran hükümeti, Yavuz Sultan Selim dönemi sınırlarına yani Fırat Nehri'ne ulaşmak, Osmanlı hükümeti de Kanuni Sultan Süleyman ve IV. Murat dönemi sınırlarını korumak ve sınırdaki İranlı aşiretler üzerinde denetim sağlamak istiyordu. Bunun sonucunda sınırda, güç ilişkilerine dayalı bir denge ortaya çıkıyor ve İranlı aşiretler, Osmanlı sınırları lehine ilerlemekte zorlanıyordu. Nitekim Osmanlı devlet adamlarına göre, Ali Ekber Han'ın sınır ihlali, çıkarlarını koruma ve yağmalanan mallarını geri alma adına aşiret töresine uygun meşru bir savunma refleksi idi.⁵⁵² Olayların insan hakları boyutu ise mütekabiliyet ilkesi çerçevesinden ele alınmakta ve yağmalanan mallar çoğu zaman karşılıklı iade edilmekteydi. Tarafların açıklamaları, bir ülkenin olaylar karşısındaki duyarsızlığının, diğer ülkenin de benzer tavırlar sergilemesine yol açtığına işaret etmektedir.

1.c. Sincabî Aşireti'nin Yaylak ve Kışlak Arasındaki Sınır İhlalleri

I. Erzurum Antlaşması'nın (1823) ilk maddesi, sınır boylarında hayvanlarını otlatmak için yer değiştiren aşiretleri, doğrudan diğer ülke sınırlarına saldıran veya komşu ülkeye sığınan aşiretlerden ayırmakta ve bunu meşru bir hak olarak görmektedir.⁵⁵³ Zira geçim kaynağı hayvancılık olan aşiretlerin mera ihtiyacı, onların yer değiştirmelerini zorunlu kılmaktaydı. Sincabi Aşireti, her yıl kasım ayından martın 15'ine kadar yaklaşık dört ay sınır boyunda kışlamakta ve sonra geri dönmekteydiler. Aşiret kışlakları, Bağdat'ın Horasan, Hanekin ve Mendeli kazaları sınırları dahilinde ve sınırın sıfır noktasına yakın yerlerde idi.⁵⁵⁴ Bu kışlaklar, Bağdat vilayeti ve Altıncı Ordu Komutanlığı'nın yetki alanı içinde olduğundan, aşiret ile ilgili işler doğal olarak vilayet ile komutanlık tarafından takip edilmekteydi.

Aşiretin göç mevsimi yaklaşıncaya, taşra yöneticilerinin kaygılarının arttığı, dolayısıyla merkezî hükümet ile sık sık yazıştıkları görülüyor. Yazışmalarda, aşiretin

⁵⁵² "...İranilerin kendilerinden nehb iyledikleri ağnam ve mevaşinin ka'ide-i 'aşayir veçhiyle istirdadı için bir muamele-i mütekabileden ibaret olduğuna nazaran..." BOA., DH. MKT. 2483/32, 12 Mayıs 1901 (23 Muharrem 1319)

⁵⁵³ *Mu'âhedât Mecmû'ası* (tıpkı basım), c. III, s. 2

⁵⁵⁴ "...aşiret-i mezkûre beher sene Teşrinisanide Mendeli ve Hanekin kazalarına murûr ile Martın on beşinden sonra İran memâlikine 'avdet iylemekde olduklarına binaen..." BOA., DH. MKT. 1588/88 28 Ocak 1889 (26 Cemâziyelevvel 1306); "Sincabi 'aşireti geçen sene gibi bu sene de mer'a için Hanekin ve Horasan kazalarına gelmişler ise de yine İran'a 'avdet iderek hudûdu geçmiş oldukları..." BOA., Y. PRK. ASK. 54/50 17 Nisan 1889 (16 Şaban 1306)

yerleşik halka ve ekili alanlara vereceği zararın olası sonuçları ile aşiretin İran hükümetinin sınır muhafızı olması sebebiyle, İran'ın sınırın sıfır noktasındaki askeri nüfuzunun artmasından duyulan endişe öne çıkmaktaydı.⁵⁵⁵ Dahası 19. yüzyılın son on yılına ve sonraki döneme ait belgelerde, aşiretin kışlak mahalline geldiği ifade edilse de, ülke yöneticileri bunu sınır ihlali ve Osmanlı topraklarına saldırı şeklinde görmekteydiler. Bu nedenle aşiretin geliş gidiş süreçleri, yerel askeri makamlar tarafından sürekli kontrol edilmekteydi.

Aşiretin mera için yer değiştirmesi, I. Erzurum Antlaşması'na (1823) uygun olsa da, ülke yöneticilerinin buna olumlu baktıkları söylenemez. Buna göre Mendeli, Hanekin ve Horasan taraflarını sürekli kışlak olarak kullanma hakkına sahip olan aşiretin ülkeye sokulmaması, geldikten sonra ise zorla ya da rızayla yerinden kaldırılması istenmekteydi. Merkez ile taşra arasında yapılan yazışmalardan, henüz göç başlamadan yerel yöneticilerin askeri tedbir alma yoluna gittikleri görülmektedir. Örneğin Bağdat vilayetinden 28 Ocak 1889 tarihinde Bâbiâli'ye gelen bir belgede, Hanekin yöneticilerinin, tedbir amacıyla Altıncı Ordu Komutanlığı'ndan yalnız göç mevsimiyle sınırlı olmak üzere, kasabaya ilave asker talep ettikleri istenmektedir.⁵⁵⁶

Aşiret kışlak mahalline geldikten sonraki süreçte meydana gelen olaylar ve sınır ihlali için diplomatik teamüller devreye girmekte ve İran resmi makamları uyarılmaktaydı. Sincabi Aşireti'nin sebep olduğu olaylar, belli bir bürokratik hiyerarşi içinde sınır kasabalarından Bağdat Valiliğine veya Bağdat'ta bulunan Altıncı Ordu Komutanlığı'na, Altıncı Ordu Komutanlığı'ndan İstanbul'daki askeri makamlara ve Bâbiâli'ye iletilmekteydi⁵⁵⁷ Ancak bu girişim, çoğu zaman başarısızlıkla sonuçlanmaktaydı. Çünkü İran resmi makamlarına göre Hanekin'deki kışlak mahalli, İran'ın kendi sınırları içerisindeydi, dolayısıyla sınır ihlali söz konusu değildi.⁵⁵⁸ Bu iddia, gerçekte Kanibez arazisi'nin mülkiyetine dair yapılan tartışma ile ilgiliydi. Sincabi Aşireti'nin bir diğer kışlağı olan Horasan kazası ise, ihtilafsız Osmanlı Devletinin mülkü

⁵⁵⁵ "...Sincabî 'Aşireti hudûdun muhâfâzasına me'mûr İran devletinin bir nev' 'asâkir-i muntazaması bulunduğuna binâen..." BOA., DH. MKT. 1605/62 16 Mart 1889 (14 Receb 1306)

⁵⁵⁶ BOA., DH. MKT. 1588/88 28 Ocak 1889 (26 Cemâziyelevvel 1306)

⁵⁵⁷ "Sincabi 'Aşireti geçen sene gibi bu sene de mer'a için Hanekin ve Horasan kazalarına gelmişler ise de yine İran'a 'avdet iderek hudûdu geçmiş oldukları..." BOA., Y. PRK. ASK. 54/50 17 Nisan 1889 (16 Şaban 1306)

⁵⁵⁸ BOA., DH. MKT. 1490/58 29 Şubat 1888 (16 Cemâziyelahir 1305)

sayıldığından, İran resmi makamları kışlak için Osmanlı hariciyesinden izin istemekteydiler.⁵⁵⁹

Bir ara kışlak mahalline gelen aşiretin çevreye verdiği zarar, İran hükümeti tarafından inkar edilince, aşirete askeri müdahalede bulunulması ve aşiretin bütün mallarına el konulması gündeme geldi.⁵⁶⁰ Ancak bu olayda, aşiret İran'a döndüğü için yaptırımdan vazgeçilse de, genel anlamda gerek Altıncı Ordu Komutanlığı'nın, gerekse Bâbiâli'nin Hanekin veya Horasan'a meraya gelen bir aşiret için askeri müdahaleye sıcak bakmadıkları görülüyor. Bunu, Altıncı Ordu Komutanlığı'nın, Seraskerlik ve dolayısıyla merkezî hükümetle yaptığı yazışmadan anlamak mümkündür. Komutanlık, benzer sorunların İran yaylalarına giden Osmanlı aşiretleri için de söz konusu olduğunu ve sorunun göçebe yaşam biçiminden kaynaklandığını düşünmekteydi. Sorunun çözümü için yaşam şartlarının değişmesi gerekiyordu. Buna rağmen, önlem olarak en azından aşiretin çevreye verdiği zararlar ile, aşiret için yapılan masrafların, yine aşiretten tahsil edilmesi yoluna gidilebilirdi. Bu süreçte, Bâbiâli'nin de göç mevsimi boyunca, aşiretin kontrol edilmesinden ve kışlak mahalline geliş gidişlerin kontrollü bir biçimde sonlandırılmasından yana olduğu görülüyor.⁵⁶¹

Bir aşiretin yaylak veya kışlak mahalline geldiği sürecin yağma, hırsızlık ve kanlı olaylarla sonuçlandığına dair birçok örnek bulunmaktadır. Bu süreçte, komşu ülke aşiretinin sınırdaki askeri birlikler ve Osmanlı aşiretleriyle arasında çıkan çatışmalar, resmi yazışmalarda Osmanlı ülkesine saldırı şeklinde yansımaktaydı. Nitekim 20. yüzyılın ilk yarısına ait belgelerde, İran'ın Sincabi ve Bizeci (بزہ جی) aşiretlerinden oluşan ve sayıları yirmi ile yedi yüz arasında değişen grupların sık sık köylere saldırdıkları, halkı ve çevreyi yağmaladıkları ve yağmalanan malları İran'a kaçırdıklarına dair ifadelerle karşılaşmaktayız. Örneğin, 26 Şubat 1913 tarihinde İran'ın Tireci Aşireti'nden yirmi kişilik bir grup, Barike köyünden iki sürü koyun gasp etmiş ve bunları Kaşfa (قشفا) ile Melasore (ملاسوره) kaleleri arasından İran'a götürmekte iken, devriye gezen kale muhafızları ile Barike köylüsünün direnişiyle karşılaşmışlardır. Taraflar arasında yedi saat süren çatışma sonucu, aşiret mensupları hayvanları bırakıp bölgeyi terk etmişlerdir.

⁵⁵⁹ BOA., DH. MKT. 1605/62 16 Mart 1889 (14 Receb 1306)

⁵⁶⁰ "...aşireti merkûmenin keyfiyet-i murûrları hükûmet-i İraniye tarafından külliyyen inkâr olduğu cihetle..." BOA., DH. MKT. 1490/58 29 Şubat 1888 (16 Cemâziyelâhir 1305); BOA., DH. MKT. 1520/107 11 Temmuz 1888 (2 Zilkade 1305)

⁵⁶¹ "...bu 'aşiretler diger ma'îşete ülfet itdirilmedikçe göçebelikden vaz geçmeyub...", "...hudûd boyunun ekser mahalleri açık olduğundan sevkine lüzum gösterilen asakir-i şahanenin 'aşayir-i merkûme tecavüzâtının men'ine kifayet idemeyeceği..." BOA., DH. MKT. 1552/103 10 Ekim 1888 (4 Safer 1306)

Aşiret bir gün sonra, bu kez beş yüzden fazla bir kalabalık ile geri dönüp, sınırda bulunan Kaşfa, Melasora ve Hamidiye kalelerine saldırmışlar ancak beş saat süren çatışma sonucu, diğer kalelerde bulunan askerlerin yardıma gelmesiyle bölgeden uzaklaşmışlardır. Olay sonucu Osmanlı askerlerinden üç kişi şehit olmuş, bir kişi de yaralanmıştır.⁵⁶² Çatışma sırasında İranlı aşiretlerden de altı kişinin öldüğü ve cenazelerinin gece karanlığından istifade ile İran'a kaçırıldığı bilgisi, sınır birlikleri tarafından yetkililere ulaştırılmıştır.⁵⁶³

Sincabi Aşireti'nin bir başka olayda, Kızılribat Dağı'na kadar ilerleyip Hanekin aşiretlerini yağmaladığı, bunda da aşiretin ihtiyaç duyduğu yiyecek maddelerinin, İran ülkesine ihracının yasaklanması gibi ekonomik nedenlerin belirleyici olduğu belirtilmiştir.⁵⁶⁴ Aşiret, 13 Mart 1913 tarihinde Halife Salih⁵⁶⁵ köyüne saldırıp yüzü aşkın koyun, otuzu aşkın küçük baş ve muhtelif eşya yağmalamıştır. Köylüler direnseler de aşiret mensupları malları kaçırmayı başarmıştır.⁵⁶⁶

Sincabi Aşireti'nden kırk kişilik bir grubun, 14 Mart 1913 tarihinde bu kez Hanekin Hudud Bölük Komutanlığı'nın olduğu bölgede, Cihangir Kalesi'nin önünde ve İran sınırında Ali Hazır köyünde toplandığı ve Osmanlı köylerine saldırmak üzere sınır ihlalinde bulunduğu, ancak buna müsaade edilmediği belirtilmektedir. Aşiret, sınırdaki Osmanlı askerleriyle üç buçuk saat çatışmış, ardından İran topraklarına çekilmiş, ertesi gün bu kez gelip Halife Salih köyüne saldırmıştır. Bir başka haberde, Sincabi Aşireti Reisi Şirhan'ın Koreto'da bin kadar aşiret mensubu ile sınır köylerini yağmalama niyetinde olduğu belirtilmektedir.⁵⁶⁷ Nitekim aşiret, 15 Mart 1913 tarihinde yedi yüz kişiyle Kehriz mukataasına saldırıp yağmalamıştır. Askerin karşılık vermesi sonucu, bir asker şehit olmuş bir asker de yaralanmıştır.⁵⁶⁸

Osmanlı taşra yöneticileriyle merkezi hükümet arasındaki yazışmalarda geçen bu ifadeler, kıtlak mahalline gelen bir aşiretin ne tür sorunlara yol açacağının ve geliş-gidiş sürecinin Osmanlı yöneticilerince nasıl algılandığının bir özeti gibidir. Belgelerde, İranlı aşiretlerin kışı geçirmek üzere Osmanlı sınırlarına geldiklerinden ziyade, aşiretlerin

⁵⁶² BOA., HR. SYS. 718/2 lef. 6 4 Mart 1913 (19 Şubat 1328)

⁵⁶³ BOA., HR. SYS. 718/2 lef. 18 12 Mart 1913 (27 Şubat 1328)

⁵⁶⁴ “zehâ'irin İran'a memnû'iyet-i ihracının taht-ı te'mîne alınmasından münfa'il olan Kasrışirin hakimine mensûb Sincabi 'Aşireti Kızılribat Dağı'na kadar ilerleyub Hanekin 'aşâyirinin emvâl ve ağnamını gasba başladıkları...” BOA., HR. SYS. 718/2 lef. 1 24 Şubat 1913 (11 Şubat 1328)

⁵⁶⁵ Bazı belgelerde Halife Sağ köyü şeklinde yazılmıştır.

⁵⁶⁶ BOA., HR. SYS. 718/2, lef. 22 17 Mart 1913 (4 Mart 1329)

⁵⁶⁷ BOA., HR. SYS. 718/2 lef. 24 17 Mart 1913 (4 Mart 1329)

⁵⁶⁸ BOA., HR. SYS. 718/2 Lef. 21 20 Mart 1913 (7 Mart 1329)

sınırdaki Osmanlı köylerine ve karakollarına saldırıda bulunduklarına dair ifadeler dikkat çekmektedir. Bu türden toplumsal olaylar tek taraflı ele alındığında, genellikle rakip ülke aleyhine olumsuz söylemler öne çıkmaktadır. Böyle bir yaklaşımı, devletin resmi makamlarının sınırın İran tarafındaki hareketlilikten duydukları tedirginliğin bir sonucu olarak görmek gerekiyor. Tahran'daki İngiliz elçisinin olay mahallinden aldığı ve yine Osmanlı hükümetinin Tahran Sefiri Emin Bey ile paylaştığı bir habere göre, olaylar, kışlak mahalline giden İran aşiretleri ile Osmanlı aşiretleri arasında meydana gelen çatışmadan kaynaklanmaktaydı.⁵⁶⁹

İran hükümetinin, Tahran Sefareti aracılığıyla Osmanlı Hariciye Nezaretine gönderdiği açıklamadan, olayların tek taraflı olmadığı ve iki ülke aşiretleri arasında meydana gelen karşılıklı bir çatışma olduğu çok net anlaşılmaktadır. Ancak olaylar, bu kez İranlı yöneticilerin bakış açısıyla anlatılmaktadır. Buna göre Osmanlı aşiretinden bir grup, Tireci (تیره جی) Aşireti'ne mensup bir diğer gruba saldırmış ve saldırı sonucu iki kişi ölmüş, iki koyun sürüsü yağmalanmıştır. Aşiret, gasp edilen hayvanları geri almak için suçluları takip edince, hududa yakın bir yerde aralarında çatışma çıkmıştır. Çıkan çatışmada, bu kez Osmanlı askerleri eşkiya ile birlikte Tireci Aşireti mensuplarına da ateş açmıştır.⁵⁷⁰

İran resmi makamlarının devam eden açıklamalarında, aşiretler arası çatışmaların yanı sıra İranlı aşiretlerin mağduriyetleri de dile getirilmektedir. Örneğin Karaulus ile Beni Veys aşiretlerinden bir grup, Sincabi Aşireti'nin kışlaklarından Bağçe'ye girip hayvanlarını otlatınca, aşiret reisi, durumu Hanekin Kaymakamlığına bildirmiş ancak Kaymakamlık kendileriyle ilgilenmemiştir. Aşiret reisi, bu kez İran hükümetinin Hanekin şebhenderi vasıtasıyla girişimde bulunmuş ancak yine bir sonuç alamamıştır. Sincabi Aşireti'nden bir grup, bir seferinde yiyecek almak için Hanekin'e gitmiş fakat malları kasabadaki askeri görevliler tarafından gasp edilmiştir. Bunun yanı sıra Beni Veys Aşireti, 18 Şubat 1913 tarihinde Sincabi Aşireti'nin merasına saldırıp yağmalamış ve aşiretten yetmiş öküz ile altı adet at çalmıştır. Aşiret 24 Şubat 1913 tarihinde, bir kez daha İranlı aşirete saldırıp dört koyun sürüsünü gasp etmiştir. Beni Veys Aşireti, 7 Mart 1913 tarihinde de Sincabi Aşireti'nin Alayhan fırkasına saldırmış, ancak direnişle karşılaşınca Kehriz mukataasına çekilmiştir. Kehriz mukataasında, Osmanlı askerleri de olaya müdahil olmuş ve taraflar arasında çıkan çatışmada, Sincabi ve Beni Veys aşiretlerinden

⁵⁶⁹ BOA., HR. SYS. 718/2, lef. 20 16 Mart 1913

⁵⁷⁰ BOA., HR. SYS. 718/2 lef. 41 27 Mayıs 1913 (14 Mayıs 1329)

ikişer kişi ölmüştür. İran resmi makamları bu olayların tamamında, İranlı aşiretlerin yağmalanan mallarının iadesi ile ölenlere diyet verilmesini talep etmişlerdir. Bunun üzerine Hanekin kaymakamı, Kasrışirin'e gidip kasaba yöneticisi ve aynı zamanda Sincabi Aşireti Reisi Samsamülmemalik ile görüşmüş, netice de yağmalanan malların karşılıklı iadesi konusunda anlaşmışlardır.⁵⁷¹

Osmanlı resmi makamlarının yukardaki ifadeleri ile İran hükümetinin bu açıklamaları, kışlak mahalline gelen İranlı aşiretlerin ciddi bir dirençle karşılaştıklarına işaret etmektedir. Bu direnç, devletin sınırdaki bütün dinamikleriyle, kışlamak için Osmanlı ülkesine gelen İranlı güçlerin etki alanını sınırlamaya çalışan bir durumu yansıtmaktadır. Osmanlı Devleti, bir anlamda kendi sınırlarıyla İranlı aşiretler arasına, yine kendi aşiretleriyle bir savunma alanı, bir bariyer oluşturmuştur. Bu nedenle taraflar arasında karşılıklı bir çatışmanın olduğu ve İranlı bir aşiretin kışlak mahalline gelirken ciddi bir dirençle karşılaştığı görülmektedir. İki ülkenin sınır boylarındaki ilişki biçimi, Osmanlı Devletinin bu tür bir savunma refleksini haklı çıkarmaktadır.

1.d. Celalî Aşireti'nin Osmanlı Sınırına Saldırısı

Osmanlı devlet adamları, ülkenin kuzey sınırlarında da iki ülke arasında bulunan tampon bölgelere İranlı unsurların yerleşmesini ve yaylaya geliş-gidiş süreçlerini bir güvenlik sorunu olarak görmekteydiler. İranlı unsurların bu tampon bölgelere yerleşerek, Osmanlı sınırlarını taciz etmesi ile sınır ihlalinde bulunması ve yine İranlı bir aşiretin yaylaya geliş-gidiş sürecinin ölümlere ve yağmalama eylemine yol açması, bu tür bir hareketliliğin saldırı olarak görüldüğünün nedenini açıklamaktadır. Bu nedenle Sincabi Aşireti özelinde Hanekin ve çevresinde gördüğümüz aşiret-devlet ilişkilerini, tıpa tıp benzer bir biçimde, Bayezid-Van hattında da görme imkanı bulmaktayız. Bu saldırılar karşısında, ülke yöneticilerinin imparatorluğun tabii sınırlarını koruma refleksinden kaynaklanan geleneksel tutumu, daha önce Kanibez arazisinde gördüğümüz tutumun bir tekrarıdır ve ondan farkı da olayların farklı aşiretlerle bu kez Kanibez arazisi üzerinden Dambat, Yarımkaya, Abağa ve Kazlıgöl üzerine kaymasından ibarettir.

Dambat ve Yarımkaya Bayezid Geçidi'nin ötesinde, Küçük Ağrı Dağı'nın güneydoğu eteklerinde olup, İran ile Osmanlı Devleti arasında yer alan tampon bir bölgeydi ve buraya yerleşen topluluklara, yağma için hedef gördükleri Osmanlı ülkesine

⁵⁷¹ BOA., HR. SYS. 718/2, lef. 34 3 Nisan 1913 (21 Mart 1329); BOA., HR. SYS. 718/2, lef. 41 27 Mayıs 1913 (14 Mayıs 1329)

uzanma imkanı vermektedir.⁵⁷² Osmanlı yöneticilerinin, İran topraklarından Osmanlı ülkesine geçişe imkan veren geçit yerlerinin bir adım ötesinde bulunan tampon bölgeler üzerindeki kontrolü, İranlı unsurlara bırakmamaya azami derecede özen göstermesi ve İran'ın ancak Dambat ve Yarım kaya üzerinden Bayezid'e ulaşma imkanına sahip olması, bu toprakların mülkiyetine ilişkin tanımlamaları da beraberinde getirmiştir. Osmanlı devlet adamlarının verdiği bilgilere bakılırsa, Yarım kaya ve Dambat, Kırım Savaşı'na (1853-1856) kadar Osmanlı Devletinin egemenliğinde idi. Ruslar Kırım Savaşı sırasında Bayezid'i işgal edince, Osmanlı Devletinin mülkü olan bu iki yer de elden çıktı.⁵⁷³ Müşiruddevle'ye göre ise, Rusya ve İran devletleri arasında imzalanan Türkmençay Antlaşması'na (1828) göre Küçük Ağı Dağı'nın Biçare Dağı'na kadar batısının -ki Küçük ve Büyük Ağı Dağları arasındaki geçidin zirve noktasıdır- İran'a ait sayılması ve taraflar arasında sınırın başlangıç noktası olması, Dambat ve Yarım kaya'nın İran'a ait olduğuna işaret etmekteydi.⁵⁷⁴ İmparatorluğun kuzey sınırlarındaki bu tür stratejik yerlerin, iki ülke için taşıdığı önemi, Kanibez arazisi üzerindeki gelişmelere benzeyen türden olaylarda görmek mümkündür. Buna Abağa'yı da ekleyebiliriz. Bölgeyi doğrudan veya dolaylı ele geçirme arzusu, Makü ve Ovacık valilerinin veya onların himaye ettikleri aşiretlerin Dambat ve Yarım kaya üzerinden Bayezid topraklarına saldırmasında önemli rol oynuyordu. Hatta bu tampon bölgeler üzerindeki egemenlik biçiminin ortak yanlarının, İran topraklarından Osmanlı ülkesine açılan yolları kontrol etme amacı taşıdığı dahi söylenebilir.

Belgelerde aşiret saldırılarının Bayezid, Diyadin ve Taşlıçay'a kadar uzandığına dair örneklerle de rastlamak mümkündür.⁵⁷⁵ Bölgedeki saldırıların önemli bir kısmının, Celali Aşireti tarafından gerçekleştirildiğini bilmekte fayda vardır. Hatta saldırılarda Osmanlı veya İran tebaası arasında fark gözetilmediğini de söyleyebiliriz. Zira İran'dan gelip Erzurum'a giden İranlı bir kervan da saldırıya maruz kalmaktaydı.⁵⁷⁶ Saldırılarda, doğrudan Osmanlı tebaası olan Celali Aşireti'nin veya Osmanlı askeri birliklerinin hedef

⁵⁷² Müşiruddevle, *Tahkikat-ı Serhaddiyye*, s. 185; Yöreye dair ayrıca bkz. Zekeriya Kurşun, "Mehmed Hurşid Paşa'nın Seyahatnâme-i Hudud Adlı Eserine Göre XIX. Yüzyıl Ortalarında Bâyezid Sancağı" *Türk Kültürü İncelemeleri Dergisi*, 2, İstanbul 2000, s. 104, 105

⁵⁷³ BOA., HR. MKT. 237/26, lef. 4 28 Mart 1858 (12 Şaban 1274)

⁵⁷⁴ Müşiruddevle, *Tahkikat-ı Serhaddiyye*, s. 185, 186

⁵⁷⁵ BOA., Y. A. HUS. 387/107 10 Ağustos 1898 (29 Temmuz 1314)

⁵⁷⁶ BOA., DH. MKT. 112/15 lef. 1 3 Ağustos 1309 (15 Ağustos 1893)

alındığını da görmek mümkündür.⁵⁷⁷ Dahası bu bölgede de saldırıların arkasında İran devlet adamlarının olduğu çok net görülmektedir.

19. yüzyılın ikinci yarısına ait 1858 tarihli bir belgede, Celali Aşireti'nden Musik adında bir aşiret reisinin, Bayezid'den İran'a kaçtığı ve Makü Han'ı tarafından Dambat bölgesine yerleştirildiği, dolayısıyla onun veya adamlarının ön ayak olduğu bir dizi saldırı gerçekleşti. Bayezid'deki Osmanlı yöneticileri, aşiret reisinin Makü Hanı'nın desteğiyle artan saldırıları karşısında, merkezi hükümetten askeri hareket talebinde bulundular. Ancak olay önce diplomatik kanallardan İran resmi makamlarına iletili ve saldırıların sonlandırılması istendi.⁵⁷⁸ İran devlet adamları, olayın gerçek olması durumunda gerekenin yapılacağını söylediler. Buna rağmen saldırıların devam etmesi, İran'ın taşra yöneticilerinin olayları sonlandırmadaki isteksizliklerini göstermekteydi. Bu gibi şikayetler aynı zamanda İran yöneticileri nezdinde, benzer sorunları pazarlık konusu yapma imkanı vermektedir. Bunu, farklı zaman ve mekanlarda geçen hemen hemen benzer her olayda görmek mümkündür. Nitekim Makü Hanı da, Osmanlı tebaası olan Celali Aşireti'nden Nevzo Ağa'nın Makü'yü yağmaladığını iddia etti ve olayların karşılıklı ele alınması gerektiğini ima etti. Olay bu kez Osmanlı resmi makamları tarafından Bayezid yöneticilerine soruldu. Bayezid yöneticileri, Celali Aşireti Reisi Nevzo Ağa'nın Makü'yü yağmaladığına dair iddiaların asılsız olduğunu belirttiler.⁵⁷⁹

Nevzo Ağa gerçeğinde, Hanekin bölgesinde olduğu gibi bu bölgede de, iki ülke sınırında saldırı ve savunma arasındaki dengenin nasıl gerçekleştiği görülmektedir. Döneme ait vesikalarda, Nevzo Ağa'nın Yarımkaya'ya yerleştiği ve 1856 yılından sonra aşiretiyle birlikte, Makü Hanı'nın kontrolünden çıkıp Osmanlı egemenliğine girdiği zikredilmektedir.⁵⁸⁰ Buna göre İran ve Osmanlı yöneticilerinin Dambat ve Yarımkaya topraklarında kendilerine tâbi aşiretler üzerinden egemenlik sahibi olmak ve rakip ülkeyi sıkıştırmak istedikleri görülmektedir. İran ülkesinden Osmanlı ülkesine sığınan bir

⁵⁷⁷ BOA., A. MKT. MHM. 640/4, lef. 2 7 Mayıs 1896 (25 Nisan 1312)

⁵⁷⁸ BOA., HR. MKT. 237/26, lef. 3 8 Nisan 1858 (23 Şaban 1274)

⁵⁷⁹ "...Bayezid sancağı muzâfâtından Dambat ve Yarımkaya nâm mahallere Makü hâkimi bulunan Ali Han tarafından vuku'a gelen tahatti ve tecâvüz keyfiyeti mukaddemen arz ve inhâ...", "...Dambat nâm mahalde tahassun idub mûma ileyh Makü hakimi tarafından dahi kendusune hil'at giydirilerek ve zahire virilerek daima taltif ile himaye ve sahabet olunmakda...", "...Musik ber minvâl-ı muharrer Dambat nâm mahalde tahassun idub mûma ileyh Makü hakimi tarafından dahi kendusune hil'at giydirilerek ve zahire verilerek da'ima taltif ile himâye ve sahabet olunmakda..." BOA., HR. MKT. 237/26, lef 3 8 Nisan 1858 (23 Şaban 1274)

⁵⁸⁰ "...Dambat ile Musik maddesi gibi hanı mûma ileyhin tahrîk ve ifsâd ve iğfâli mücerred bir suretle mülk-i sarîh-i devlet-i 'aliyye olan Yarımkayayı dahi yine tasallutuna geçirub ahali ve fukarayı saltanat-ı seniyyeye dahi daima sarkındılık ya'ni Musike ittirmekde bulunduğu misillu bunlara dahi uygunsuzluk itdirmek efkâr-ı fâsidesinde bulunduğu..." BOA., HR. MKT. 237/26, lef. 4 28 Mart 1858 (12 Şaban 1274)

aşiretin, sınırın sıfır noktasına yakın tampon bölgelere yerleştirildiğine ve ondan yararlanıldığına dair örneklerle Sincabi Aşireti örneğinde de rastladık.

Ülke yöneticilerinin sınır ötesinden gelen saldırılar karşısındaki hassasiyeti, Osmanlı askeri birliklerinin hedef alındığı durumlarda veya aşiretlerin kollektif saldırıları karşısındaki savunma durumlarında da görülmekteydi. Örneğin, Celali ve Dervişanlı aşiretleri, 1898 yılında Zorova kordonunda bulunan piyade birliklerine saldırdılar ancak üzerlerine gönderilen iki yüz kişilik bir kuvvetle dört buçuk saat çatışıp, Osmanlı sınırlarını terk ettiler. Bayezit Mutasarrıflığı, olayların arkasında İran hükümetinin Ovacık Hakimi Paşa Han'ın olduğunu belirtti.⁵⁸¹ Bundan yaklaşık bir yıl sonra, 1 Temmuz 1900 tarihinde Dördüncü Ordu Komutanlığı tarafından seraskerliğe gönderilen bir telgrafnamede de, Haydaranlı ve Celali aşiretlerinden yaklaşık bin üç yüz kişinin, Takuri Aşireti'ne mensup köylere saldırdıkları ancak Saray'a (Van) bağlı askeri birliklerden Koçkiran ve Balçıklı da bulunan bir grup askerin, olay yerine intikal ettirildiği ve çıkan çatışmada aşiretlerin İran'a çekilmek zorunda kaldığı belirtilmektedir. Askeri makamların verdiği bilgiye göre, olayda otuz aşiret mensubu etkisiz hale getirildi, bir yüzbaşı ve bir onbaşı da şehit düştü.⁵⁸²

Osmanlı devlet adamlarının saldırılar karşısındaki bu hassasiyeti, sınır ötesinden gelecek bir saldırının, İran sınırlarını genişletecek veya ileride böyle bir ortama yol açacak bir sürece dönüşmesine müsamaha gösterecek bir eğilimde olmadıklarını göstermektedir. Sınırdaki meydana gelen gelişmelerin birçoğunda, ülke yöneticilerinin bu hassas siyasi tutumlarını net olarak görüyoruz. Bu nedenle, belgelerde kullanılan ifadeler ve bu ifadeler arasındaki uyum, zaman ve mekan farklılaşmasına rağmen Bayezid çevresinde yaşanan olayları, Hanekin bölgesinde yaşanan olaylar ile aynı anlamda değerlendirmemizi zorunlu kılmaktadır.

1.e. Abağa Yaylası'nda Yaşanan Sorunlar

Sınırın kuzey kısmında Dambat (طامبات) ve Yarımkaya kadar Abağa da (ابغای)⁵⁸³ iki ülke ilişkilerinde önemli bir role sahip idi. Derviş Paşa, Abağa'nın (Çaldıran) öteden beri Van sancağına bağlı bir yaylak olduğunu ve bahar ile yaz mevsimlerinde çevredeki Kürt ve Acem aşiretleri tarafından kullanıldığını belirtmektedir. Yaylaya, her yıl her iki ülke sınırları içerisinde yer alan Haydaran, Celali ile İran aşiretlerinden Karapapak ve

⁵⁸¹ BOA., Y. A. HUS. 387/107 10 Ağustos 1898 (29 Temmuz 1314)

⁵⁸² BOA., Y. MTV. 204/17 1 Temmuz 1900 (18 Haziran 1316)

⁵⁸³ Halk arasında Ebex denilen yer günümüzde Van ilinin Çaldıran ilçesidir.

Hoy köylerinden en az dört bin hane gelmekteydi. İran hükümetinin Makû idarecisinin her yıl yaylaya gönderdiği koyun sayısı yüz binden fazlaydı.⁵⁸⁴

Ülke yöneticilerinin sınırın sıfır noktasındaki stratejik noktalarda, aşiretlerden ve aşiret reislerinden yararlandıklarına dair örneklerle Abağa'da da rastlanmaktadır. Yaylaya geliş-gidişler, ulaşım ve iletişim imkanlarının sınırlı olduğu, bilgi ve haber almanın doğal yollarla yapıldığı, sanayi öncesi şartların yaşandığı bir ortamda gerçekleşiyordu. Bu süreçte, ülke yöneticilerindeki tehdit ve tehlike algısının üst seviyede olması, sınırda aşiret güçleriyle önlem almayı zorunlu kılıyordu. Nitekim vesikalarda, İran tebaası Haydaranlı Aşireti'nden Ali Ağa'nın, 1856 yılında sınır ötesinden Osmanlı ülkesine davet edildiği ve Abağa nahiyesinde sınır boyuna yerleştirildiği belirtilmektedir. Ali Ağa'nın daha sonra, nahiyede aşiret müdürü olduğu görülüyor.⁵⁸⁵

İran tebaası bir aşiretin kazanılıp, Osmanlı ülkesine davet edilmesi ve iki ülkenin sınır boylarına yerleştirilmesi, sınırın öteki yüzü üzerinde baskı unsuru olmalarında ve taşra yöneticilerine haber ulaştırmalarında, önemli bir faktördü. Ancak aşiretlerin çevreye verdikleri zarar, bir o kadar sorun teşkil etmekteydi. Vesikalar, Ali Ağa'nın sınırdaki gelişmeler hakkında amacına uygun hareket ettiğine işaret etmektedirler. Nitekim Ali Ağa, bir keresinde İranlı yöneticilerin Abağa nahiyesine bir grup aşiret mensubu ve asker sevk ettiklerini görüp taşra memurlarına iletmişti. Belgelerde, Abağa'ya yaylak için gelenlerin haneleriyle birlikte hareket ettikleri belirtilmişse de, Osmanlı yöneticilerinin, Hoy'da bulunan Şehzade Muhammed Rahim Mirza nezdinde gerekli girişimde bulundukları görülüyor.

Ülke yöneticilerine göre İranlı bir aşiretin yaylaya geliş-gidiş süreci, Sincabi Aşireti'nde olduğu gibi topraklarına yönelik bir saldırıydı. Arşiv vesikalarında bu ifadeye açıkça rastlamak mümkündür. İran resmi makamlarına göre ise Abağa ihtilaflı yerlerdendi, Ali Ağa ve aşireti ise İran tebaasıydı. Buna karşın Osmanlı yöneticilerinin Abağa için "Osmanlı mülkü" ifadesini kullanması, ihtilaflı bölge kavramının tek taraflı olduğunu göstermektedir.⁵⁸⁶ Derviş Paşa, bölgenin 1821-1823 tarihli Osmanlı-İran

⁵⁸⁴ Derviş Paşa, *Devlet-i 'Aliyye ile İran Devleti Beyninde Olan Hudûdun Layihasıdır*, s. 137, 139, 141; Yöredeki aşiret hareketliliği için ayrıca bkz. Zekeriya Kuşun, "Mehmed Hurşid Paşa'nın Seyahatnâme-i Hudud Adlı Eserine Göre XIX. Yüzyıl Ortalarında Bâyezid Sancağı" *Türk Kültürü İncelemeleri Dergisi*, 2, İstanbul 2000, s. 105, 106

⁵⁸⁵ BOA., BOA. A. MKT. UM, 287/55 lef. 1, 5 13 Temmuz 1857 (21 Zilkade 1273)

⁵⁸⁶ "...mezkûr Abağa mahall-ı münâza'-u fihâdan ve mûma ileyh Ali Ağa ve 'aşireti dahi teba'a-i İraniyeden olub ve mahall-ı mezkûre dahi tahdid-i hudûd meselesinin halline kadar 'aşayir-i İraniyenin men'-i vurûdları kazıyyesi meskût-u 'anh tutulması..." , "...zıkr olunan Abağa mülk-ü sarîh-i devlet-i

Savaşı sırasında İran hükümetinin eline geçtiğini, ancak kısa sürede geri alındığını ve I. Erzurum Antlaşması (1823) ile de bunun İran hükümetince kabul edildiğini ifade etmektedir.⁵⁸⁷ Derviş Paşa'ya göre İran hükümeti, İran aşiretlerinin yaylakları olması sebebiyle yöre üzerinde hak iddia etmekte ve ovaya doğru Çubuklu köyüne kadar olan kısmın, İran toprakları olduğunu öne sürmekteydi.⁵⁸⁸ Nitekim Mirza Cafer Han, Abağa'yı Hoy sınırları içerisinde göstermekte ve Hoy'u; Kotur, Ahurik, Abağa, Ovacık ve Makü şeklinde beş bölgeye ayırmaktaydı.⁵⁸⁹ Böyle bir iddia, İran Devletinin tüm ovaya ve Abağa nahiyesine uzanmasına imkan veriyordu. Oysa Osmanlı Devleti'nin IV. Murat döneminden itibaren imparatorluk sınırlarını elinde tutması, İran'dan Osmanlı ülkesine uzanan güzergahları elinde tutmasına bağlıydı. Bölgenin ne denli önemli olduğu yayla üzerinde var olan hesaplaşmadan da anlaşılıyor.

19. yüzyılın son on yılına ait belgelerin birçoğunda, yaylaya geliş-gidiş sürecinin Hanekin bölgesinde olduğu gibi saldırı, yağma ve ölümcül olaylar ile sonuçlandığına dair ifadeler göze çarpmaktadır. Örneğin 1889 yılına ait bir belgeye göre, Celali Aşireti'nden seksen kişilik bir grup, Abağa'ya bağlı Şengülay köyüne saldırmış, ancak alınan tedbirlerle sınır dışına atılmışlardır.⁵⁹⁰ Bir diğer olayda, aşiretten beş yüz hane sınır ihlalinde bulunmuş, Abağa'ya yerleşmiş ve ölümcül olaylara sebebiyet vermiştir.⁵⁹¹ Başka bir olayda, aşiretin sekiz çadırdan oluşan bireyleri, uyarı üzerine Abağa'dan ayrılmışlardır.⁵⁹² Yine bir vesikada aşiretin bir kısmının, sınırda bulunan beş köye saldırdığı, bir kısmının da Abağa nahiyesinde bulunan sınır muhafız birlikleriyle çatıştığı, çatışmada üç askerin şehit olduğu, üç askerin de yaralandığı kayıt altına alınmıştır.⁵⁹³ Bir diğer raporda Abağa'nın Han Gedîği'nden ve Elkatan Dağı (القطن طاغی) civarından yaylaya gelen ve çadır kuran İran'ın Celali ve Haydaran aşiretleri üzerine asker sevk

'aliyyeden olub İraniyanın men'-i tasallutları...' BOA., A. MKT. UM, 287/55 lef. 1, 5 13 Temmuz 1857 (21 Zilkade 1273)

⁵⁸⁷ Derviş Paşa, *Devlet-i 'Aliyye ile İran Devleti Beyninde Olan Hudûdun Layihasıdır*, s. 139

⁵⁸⁸ Derviş Paşa, *Devlet-i 'Aliyye ile İran Devleti Beyninde Olan Hudûdun Layihasıdır*, s. 137, 139

⁵⁸⁹ Abağa Müşiruddevlenin eserinde Abakay şeklinde geçmektedir. Bkz. Müşiruddevle, *Tahkikat-ı Serhaddiyye*, s. 172

⁵⁹⁰ "...Celali Aşireti atlası sınırın öte tarafına kadar ref' ve tenkîl idilmişse de..." İran memuruna gerekli emrin verilmesi Van vilayetinden isteniyor. BOA., DH. MKT. 1654/56 5 Eylül 1889 (24 Ağustos 1305)

⁵⁹¹ BOA., DH. MKT. 1737/53 28 Haziran 1890 (16 Haziran 1306)

⁵⁹² "...tecâvüz-ü hudûd iden Celaliler ise sekiz çadırdan 'ibâret ve tecâvüz-ü vâkı'aları hayvan re'y maksadına mebni..." BOA., DH. MKT. 1745/116 24 Temmuz 1890 (12 Temmuz 1306)

⁵⁹³ BOA., DH. MKT. 190/7 18 Temmuz 1904 (5 Temmuz 1320)

edildiği ve on saat süren çatışma sonucu aşiretlerin sınır dışına çıkarıldıkları zikredilmiştir.⁵⁹⁴

Vesikalarda, Celali Aşireti yaylaya gelirken, İran hükümetinin Makü ve Ovacık idarecileri tarafından silahlandırıldıklarına dair bilgilere de rastlamak mümkündür.⁵⁹⁵ Dahası sınır ihlali olarak zikredilen yaylaya geliş süreçlerinin arkasında, doğrudan İran hükümetinin yerel yöneticilerinin olduğu da anlatılmaktadır. Örneğin, 14 Temmuz 1890 yılına ait bir belgeye göre, aşiret Abağa'ya saldırıp İran sınırına çekilmiş, ancak Makü idarecisi Timur Han'ın zorlamasıyla geri dönüp Han Gediği'ne geri gelmiştir.⁵⁹⁶ Bir diğer olayda aşiret, Timur Han'ın desteğiyle Şuregül köyünü hedef almış, saldırıda bir köylü ölmüş, bir köylü yaralanmış, sekiz yüz adet koyun ile otuz at yağmalanmıştır. Aşiret çok geçmeden bu kez, Abağa'nın Şirban, Hamid Hatun, Eleşkirt ve Sarih köylerini hedef almış, saldırıda köylülerden iki kişi ölmüş, beş kişi yaralanmış, iki bin iki yüz koyun, dört yüz kırk sığır ve otuz adet at çalınmıştır. Ancak saldırı karşılıksız kalmamış ve intikam için harekete geçen Abağa beyleri, üç yüz atlı aşiret mensubu ile Celali Aşireti'nin üç köyünün obalarına saldırıp bütün mallarını yağmalamıştır.⁵⁹⁷

Olaylardan duyulan rahatsızlık, iki ülke arasında yazışma konusu olduğunda, Sincabi Aşireti örneğinde gördüğümüz savunma durumlarına Bayezit, Van sınır boyunda da rastlamaktayız. Hatta Sincabi ve Celali aşiretleri ile ilgili şikayet ve savunma durumlarında kullanılan ifadeler arasında ayırım bulmak son derece zor görünüyor. Zira İran hükümetinin Makü yöneticisi Timur Han'dan aldığı bilgiye göre, iddialar asılsız idi ve Celali Aşireti iki ay önce kışlaklarına çekilmişti. Timur Han'a göre sorunların kaynağı Abağalı beylerdi. Abağa beyleri, son olayda Celali Aşireti'nden altmış haneyi yağmalamışlar ve birkaç kişiyi de öldürmüşlerdi. Osmanlı hükümeti kendilerini yargılamasın diye bu tür iftiralara başvurmuşlardı. Bu durumda taraflar bir kez daha birbirini tutmayan görüşler ileri sürünce, sorunun ortak bir komisyonda ele alınması önerildi.⁵⁹⁸

⁵⁹⁴ "...on saat müsâdeme devam itdikten sonra kâmilten hudûd dışına çıkarıldıkları..." BOA., DH. MKT. 1282/47 lef. 1 4 Ağustos 1908 (22 Temmuz 1324)

⁵⁹⁵ "...Celali Aşireti'ne İran'ın Makü ve Ovacık hükümetleri cânibinden silah ve saire tevzî' ve adam terfîk olduğu şâyî' olmasıyla..." BOA., DH. MKT. 1739/96 5 Temmuz 1890 (23 Haziran 1306)

⁵⁹⁶ "...aşâyir-i İraniyenin hudûd-u hakaniye tecâvûze cür'etleri hükûmet-i İraniyenin emr ve ta'limâtına müstenid demek olub..." BOA., DH. MKT. 1745/116 14 Temmuz 1890 (26 Zilkade 1307)

⁵⁹⁷ BOA., DH. MKT. 277/48 30 Ağustos 1894 (18 Ağustos 1310)

⁵⁹⁸ "...Timur Han'dan vurûd idub bâ takrîr sadaret-i İraniyeden tebliğ olunan telğrafnamede mezkûr Celalilere isnâd idilen ta'addiyatın aslı ve esası olmadığı ve hatta aşiret-i mezkûrenin iki mahdan beru kışlaklarına çekildikleri..." BOA., DH. MKT. 350/54 30 Ocak 1895 (18 Kanûnısânî 1310)

1.f. Luristan Aşiretlerinin Osmanlı Sınırına Saldırıları

Ammare-Bedre hattında Osmanlı topraklarına yönelik saldırılar, doğrudan İran hükümetinin Luristan valisi tarafından organize edilen ve ona bağlı askeri komutanlar ve aşiret reislerinin öncülüğünde gerçekleşen saldırılardan ibaretti. İran aşiretleri ile Osmanlı tebaası arasında meydana gelen çatışmalar, bedevi yaşam tarzının ekonomik kaynaklara kolay ulaşma arzusundan kaynaklanmaktaydı. İran'ın dağlık bölgelerindeki iktisadi yetersizlik ve Mezopotamya'nın ekonomik olanaklarına ulaşılabilirlik, bu bölgede İranlı aşiretlerin bölgeye olan ilgisini artırmaktaydı. Bu durumda, geçim kaynağı hayvancılık olan ve büyük hayvan sürülerine sahip olan sınırın Osmanlı tarafında bulunan aşiret mensupları, İranlı aşiretlerden gelen saldırılarla karşı karşıya kalmaktaydılar. Olaylar, sınırda farklı mekanlarda bulunan aşiretler arasında cereyan etse de, aralarındaki benzerlik dikkat çekmektedir. Bu yönüyle saldırıların Hanekin veya Bayezid, Van bölgesiyle paralellik arz ettiğini söyleyebiliriz. Bu hattaki saldırıların bir kısmı Huveyze üzerinden, bir kısmı da Seyyid Hasan arazisi üzerinden gerçekleşmekteydi.

Seyyid Hasan arazisi, 19. yüzyılın sonuna ait belgelerde, Osmanlı Devletinin doğu sınırlarını tehdit eden ve Luristan aşiretlerine öncülük eden dönemin Luristan valisinin karargahının olduğu yer diye geçiyor. Arazi, günümüzde İran'ın İlam eyaletinin Mehran şehri sınırları içerisinde ve şehrin biraz güneyinde kalan bir yerleşimdir. Yöre Bedre üzerinden doğrudan Irak'a açılmaktadır. Osmanlı arşiv vesikaları, İranlıların Garbiye'ye daha kolay ulaşma imkanına sahip olmak için araziye elde etmek istediklerini belirtmektedir. Ardından Garbiye'nin, Seyyid Hasan ve Bagsaya arazisi ile birlikte İran sınırları içerisinde olduğunu iddia etmek ve böylece Dicle Nehri'ne ulaşıp Dicle Nehri sınır olmak üzere Bağdat'ın Basra vilayetiyle olan bağını kesmek ilk amaç olarak görülmekte idi.⁵⁹⁹ Bu nedenle Seyyid Hasan arazisi, Bedre ve Mehran arasında Osmanlı sınırlarına yönelik olası bir tehdidin ilk merkezi olarak algılanmaktaydı. İran topraklarından yerel güçlerin himayesinde gerçekleşen saldırıların arkasında ise, etki alanını Bağdat'a kadar genişletmek isteyen İranlı yöneticilerin olduğuna dair birçok örnek bulunmaktadır. Dolayısıyla bu bölgede de, saldırıların bir kısmının İran hükümetinin bilgisi dahilinde olduğu gibi bir sonuç ortaya çıkıyor. Bu durumda, ülke

⁵⁹⁹ "...Garbiye'nin mevki'an ehemmiyetine binâen İranilerin oralara tecâvüzle 'aşâyir ve ahalisini böyle herbar düşar-ı hasar itmelerinin maksadı orayı ahaliden hâli bırakdırub Seyyid Hasan ile Begsaya arazisine 'ilâveten Garbiye'nin de İran memâliki dâhilinde olduğunu da'va itmek ve oradan Dicle Nehri'ne ittisâl kesb ile Bağdad'ın Basra vilâyetiyle olan ittisâlini kesmek idüğü..." BOA., DH. MKT. 1679/86 7 Aralık 1889 (25 Teşrinisânî 1305)

yöneticilerinin olayların farkında olduğu çok net görülüyor. Taşra yöneticileri, böyle bir tehdit algısı durumunda, gerekli güvenlik önlemlerini alıp durumu hiyerarşik bir biçimde üst makamlara yazmaktaydılar. Bu durumda, Osmanlı Hariciyesi taşradan gelen talep üzerine İran resmi makamlarını uyarıp, taşra yöneticilerinin Seyyid Hasan arazisini terk etmelerini ya da müdahale edeceklerini bildirmekteydi.⁶⁰⁰

İki ülke bürokrasisini karşı karşıya getiren bu tür olaylar, çoğu zaman tarafların politik hedeflerine uygun söylemleri bir kez daha canlandırmaktaydı. İki ülke diplomasisini yakından incelediğimizde, bu gibi karşılıklı girişimlerin sınırın bu hattında da çoğunlukla menfi bir söylemle sonuçlandığını görürüz. Arşiv belgelerinde, bu menfi söylemin birkaç farklı şekilde ifade edildiğini belirten çok sayıda örnek olay bulunmaktadır. Bunlardan biri; Luristan valisinin oğlu ve aynı zamanda İran hükümetinin miralay rütbesini taşıyan Gulam Rıza Han'a aittir. Rıza Han, 1887 yılına ait bir belgeye göre, yüz elli atlı aşiret mensubu ve bir miktar piyade ile Garbiye'ye saldırmış ve saldırıda birkaç kişi ölmüş, çok sayıda at, kısırak ve koyun çalınmıştır. Basra Valiliğinin merkezi hükümet ile yaptığı yazışmada, eylemin yalnız yağma amacıyla yapılmadığı vurgulanmaktadır. Valiliğe göre han askeri bir rütbe taşıdığı için olay basit bir yağma eylemi değildi ve amaç halkın terk ettiği yerleri ele geçirmektir.⁶⁰¹

Osmanlı hükümet görevlileri, olayı İstanbul'daki İran Sefaretine resmi bir yazı ile bildirdiler ve İran hükümetinden mağdurların zararının telafi edilmesini istediler. İran Sefareti, bunu anlayışla karşıladı ve olayın araştırılacağını, varsa suçluların cezalandırılacağını ve gasb edilen malların iade edileceğini belirtti.⁶⁰² Ancak bu açıklamanın devamında İran hükümetinden gelen cevap olumsuzdu. Açıklamaya göre Gulam Rıza Han, bu eylemi Benilam Aşireti, İran tebaası Sekvend Aşireti'ni yağmaladığı için yapmıştı. İran hükümetinin kendi taşra yöneticilerine dayanarak öne sürdüğü iddiaya göre, önce Benilam Aşireti saldırmıştı ve han, meşru müdafaa yani yağmalanan malları geri almak için harekete geçmişti. Böyle bir açıklama, bizi saldırılar karşısında her ülkenin kendi meşruiyet tanımlamaları olduğu gerçeğine götürmektedir. Bu nedenle İran hükümetinin politik tavrı, olayların karşılıklılık yani mütekabiliyet çerçevesi içerisinde

⁶⁰⁰ "...Hüseyin Kulî Han'ın Seyyid Hasan arazisinden def'i lüzumu ve şayed çekilmez ise kuvvey-i cebriye irâ'esine mecbûriyet hâsıl olacağı..." BOA., A. MKT. MHM. 471/93 3 Ocak 1874 (14 Zilkade 1290)

⁶⁰¹ BOA., DH. MKT. 1446/21 11 Eylül 1887 (22 Zilhicce 1304), "...halbuki tecâvüzat-ı vâkı'a yalnız gasb-ı emvâl maksadına munhasir olmayub tedmîr ve teb'id-i eşkiyadan dolayı hana kalan yerleri tesâhüb itmek desâyisine müstenid..." BOA., DH. MKT. 1470/82, lef. 1 21 Aralık 1887 (5 Rebiülâhîr 1305)

⁶⁰² BOA., DH. MKT. 1470/82, lef. 2 11 Kasım 1887 (24 Safer 1305)

ele alınması gerektiği yönünde idi. Bunun için ortak bir komisyon kurulması teklifinde bulundular.⁶⁰³ Ancak Basra valisi, buna yanaşmadı ve cinayet gibi insan hakları boyutu olan bir meselenin komisyonda politik malzeme edilmesine karşı çıktı.⁶⁰⁴

İran ve Osmanlı resmi makamlarının bu tür karşılıklı suçlamaları, genelde benzer bir görünüm arz etmektedir. Osmanlı arşiv vesikalarından, kendi tebaasının hakkını arayan ülke ile ona karşı çıkan ve asıl mağdurun kendisi olduğunu iddia eden ülke arasında birçok olay daha zikretmek mümkündür. Örneğin 1889 yılına ait bir belgede, Osmanlı hükümetinin, Luristan Valisi Hüseyin Kuli Han'ın Garbiye'ye saldırdığı ve yağmaladığı şeklindeki bir şikayeti, yazışma konusu olmuştur. İran resmi makamları, bu olayda hem Hüseyin Kuli Han'ı kontrol edemediklerini söylediler,⁶⁰⁵ hem de Benilam Aşireti'nin aynı tarihlerde İranlı aşiretlere yönelik bir saldırısının vuku bulduğunu öne sürdüler.⁶⁰⁶ Osmanlı hükümeti, İran resmi makamlarının bu iddiasını Basra Valiliğine sordu. Valilik iddiaları reddetti ve Osmanlı ülkesinden İran topraklarına yönelik bir saldırının olmadığını belirtti. Valiliğe göre, Benilam Aşireti yöneticilerinden Gazbanunnime İran'a sığınmış ve İran topraklarından mensubu olduğu Benilam Aşireti'ne saldırmış, aşiret de buna karşılık vermişti. Buna göre olay, meşru bir savunma idi.⁶⁰⁷ Dahası İran hükümeti, Osmanlı ülkesinden kaçan bir aşiret reisini himaye ettiği için antlaşmalara riayet etmemekteydi. Zira iki ülke arasında imzalanan I. Erzurum Antlaşması'na (1823) göre, aşiret reisi Osmanlı ülkesine iade edilmeliydi ancak bu yapılmamıştı.⁶⁰⁸ Hüseyin Kuli Han, saldırganları himaye ettiğinden sorumluluktan kurtulmak için, hem İran hükümetinin resmi makamlarını yanıltmış hem de Osmanlı hükümetinin taşra yöneticilerini suçlamaktaydı.⁶⁰⁹

⁶⁰³ BOA., DH. MKT. 1470/82, lef. 1 21 Aralık 1887 (5 Rebiülâhir 1305)

⁶⁰⁴ "...iş bu vak'a mevadd-ı cinayeten dahi olub buna politika noktasından bakılmak ve binaen aleyh muhtelit komisyon teşkiline kalkışmak ahali-i merkûmenin idâ'e-i hukûkunu müeddi ve ilerude tekrâr emsâline badi olacağı..." BOA., DH. MKT. 1498/9 30 Mart 1888 (17 Receb 1305)

⁶⁰⁵ "...Han-ı mûma ileyhın mevki' ve ahvâlinin 'arîz ve 'amîk ta'rîfiyle kendusune iş'âr-ı keyfiyetten başka bir şey yapılabilmek kâbil olmadığı tefhîm olunduğu sefâret-i müşârun ileyhanın tahrîrâtında dermeyan kılındığı..." BOA., A. MKT. MHM. 499/66 31 Temmuz 1889 (3 Zilhicce 1306) "...alınan cevabnamede Kuli Han'ın Devlet-i İraniyeye 'adem itâ'atı gösterilmiş..." BOA., DH. ŞFR. 142/54 6 Şubat 1890 (25 Kanûmsânî 1305)

⁶⁰⁶ BOA., DH. MKT. 1679/86 7 Aralık 1889 (25 Teşrinisânî 1305)

⁶⁰⁷ "...tecâvüz denilen hareket teba'a-yı Devlet-i 'Aliyyeden olduğu halde iltizamdan medyun olarak mukaddemen Hüseyin Kuli Han arazisi dâhiline savuşan Gazbanunnime nam şahsın Benilam 'Aşireti'ni idrâr ve İran'a hicrete icbâr itmek üzere herbar vukû'u muhâcemet ve iğtisâbatı cihetiyle 'aşiret-i mezkûrece en sonra buna mukâvemet ve mağsûbâtın bir takımının istirdâd olunmasından 'ibâret olduğu..." BOA., DH. MKT. 1776/100 30 Ekim 1890 (18 Teşrinievvel 1306)

⁶⁰⁸ BOA., DH. ŞFR.151/65 26 Ekim 1890 (14 Teşrinievvel 1306)

⁶⁰⁹ BOA., DH. MKT. 1679/86 7 Aralık 1889 (25 Teşrinisani 1305)

İki ülke arasında tartışma konusu olan ve uzayıp giden sorunlar saymakla bitmediği gibi taraflar arasında tamamen inkar edilen olaylar da bulunmaktadır. Örneğin, İran hükümeti bir diğer olayda, Benilam Aşireti'nin 1892 yıllarında Aliyyulgarbi mukataası yakınlarında, İranlı bir kafiye saldırdığını ve beş kişiyi yaraladığını iddia etti. Ancak Basra Valiliğine göre, olay İran sınırları içerisinde Dehluran yakınlarında İran tebaası Sekvend Aşireti ile diğer aşiretler tarafından yapılmıştı ve bu nedenle olay, Benilam Aşireti ile ilgili değildi.⁶¹⁰ Basra Valiliği ise, aynı tarihlerde İran'ın Sekvend Aşireti ile yine İran hükümetinin askeri yöneticilerinden Kerim Han'ın, sınır boyuna meraya giden Benilam Aşireti'nin Cenane fırkasına saldırdığını ve yirmi bin lira değerinde koyun ve hayvanlarını yağmaladığını iddia etti.⁶¹¹ İran resmi makamları, 1 Şubat 1893 tarihinde Osmanlı hükümetine cevap verdiler ve iddiaları reddettiler. İran hükümetine göre, İran topraklarından böyle bir saldırının gerçekleşme imkanı yoktu. Çünkü Sekvend Aşireti hem sayıca azdı, hem de o mevsimde sınırdan çok uzakta Luristan bölgesindeydi. Öte yandan, Kerim Han o sıralar Dezful'daydı ve askeri yönetici de değildi. Osmanlı hükümeti, bu açıklama karşısında olayın tahkik edileceğini ve gerçek olması durumunda yağmalanan malların iade edileceğini belirtti.⁶¹²

Doğrusu, bu gibi olayları, rakip ülkenin resmi makamları nezdinde ispat etmek son derece zordu. Çünkü, iddialara ilişkin bilgiler genelde tek taraflıydı ve ilgili ülkenin iddiaları dışında bilgi edinme şansı sınırlıydı. Nitekim Osmanlı merkezi hükümet yetkilileri, İran resmi makamlarının olayları inkarı karşısında, Basra Valiliğinden yukarıda iddia edilen olayları ispat edecek güçlü bir delil talep ettiler.⁶¹³ Basra yöneticilerine göre olayı ispat edecek tek kanıt, Benilam Aşireti reisi Gazban'ın ifadeleriydi. Bunun dışında, olayı ispat edecek bir belge yoktu.⁶¹⁴ İki ülke arasında cereyan eden yazışmalardan elde edilen veriler, komşu iki ülke aşiretleri arasında karşılıklı bir hesaplaşmanın olduğuna işaret etmektedir. İran resmi makamları, Sekvend Aşireti'nin Benilam Aşireti'yle olan komşuluk ilişkisinin çatışmaya yol açtığını düşünmekteydi. Zira Sekvend Aşireti, Dezful çevresinde yaşamaktaydı ve iddiaya göre

⁶¹⁰ BOA., DH. MKT. 2036/115 29 Aralık 1892 (17 Kanûnıevvel 1308)

⁶¹¹ BOA., DH. MKT. 2055/88 25 Şubat 1893 (8 Şaban 1310); BOA., DH. MKT. 2052/7 14 Şubat 1893 (27 Receb 1310)

⁶¹² "...Sekvend 'aşireti o mevsimlerde hudûd boyunda olmayub Luristan cihetlerinde bulunduğu..." BOA., DH. MKT. 2052/7 14 Şubat 1893 (27 Receb 1310); BOA., DH. TMIK-M. 147/85 lef. 3 6 Haziran 1903 (24 Mayıs 1319)

⁶¹³ "...Benilam Aşireti'ne İraniler tarafından vuku'bulan tecâvüz ve ğâret hakkında elde delâ'il-i maddiye ve kaviyye var ise muvazzihan iş'arı veya evrâk-ı müsbite mevcûd olduğu halde irsâli lazım gelir." BOA., DH. TMIK-M. 147/85 lef. 3 6 Haziran 1903 (24 Mayıs 1319)

⁶¹⁴ BOA., DH. TMIK-M. 147/85 lef. 4 11 Temmuz 1903 (15 Rebiülâhir 1321)

her yıl Kerha Nehri'nin batısında bulunan meraya yani Osmanlı sınırına doğru hareket ettiğinde, Benilam Aşireti'nin saldırısına uğramaktaydı. Bu nedenle İran resmi makamları, Benilam Aşireti'nden, Osmanlı idarecileri de Sekvend ve diğer aşiretlerin saldırılarından yakınmaktaydılar. İranlı yöneticiler, bu saldırıların süreklilik arz ettiğini ve Benilam Aşireti'nin sürekli sınırlarına saldırıp, aşiretlerini yağmaladığını iddia etmekteydi. İran hükümetinin bu ifadelerinden, Osmanlı hükümetiyle üstü örtülü bir pazarlığa giriştiğini de söylemek mümkündür. Ona göre Benilam Aşireti'nden gelen saldırılar, bu tür karşı saldırılara yol açmaktaydı ve Osmanlı hükümetinin, her şeyden önce Benilam Aşireti'ni kontrol etmesi gerekiyordu.⁶¹⁵ Yani bir bakıma, Osmanlı hükümeti iddialarının dikkate alınmasını istiyorsa kendisi de İran hükümetini ciddiye almalıydı.

1.g. Ammare Bölgesinden İran'a Kaçan Aşiret Reisleri

Saldırıların bir kısmı, İran'a göç eden aşiret reisleri tarafından gerçekleşmekteydi. Bu hususta, göçün nedenleri ile yine göçün taşra halkı üzerindeki olumsuz etkisini görmemize imkan sağlayan birkaç örnek olay vardır. Örnek olaylar, Benilam Aşireti reislerinden çiftini çubuğunu terk edip İran'a göç eden Gazbanunnime, Lazimulmizban, Ceviyullazim ve Reştulbender ile ilgilidir. 19. yüzyılın son on yılına ait belgelerde, bu aşiret reislerinden Gazbanunnime ve Lazimulmizban örneğinde söz konusu göçün nedeni ve sonuçlarına ilişkin ayrıntılı bilgiler bulunmaktadır. Mesela Lazimulmizban, Aliyyulşarki mukataasının üçte ikisini işletirken toprağın tasarruf hakkı tekrar kendisine verilmemiş ve o da mukataa elinden alınınca toprağını terk etmek zorunda kalmıştır. Diğer aşiret reisi Gazbanunnime'nin akıbeti de ondan pek farklı değildir. Gazban, iltizam usulüyle işlettiği Aliyyulgarbi mukataası kendisine değil de, beş yıl işletme hakkı ile ahaliden Casim Sabuncu adında birine verilince İran ülkesine göç etmiştir. Belgede toprağın tasarruf hakkıyla ilgili mültezim değişikliğinin Gazban'ın İran'a gidişinde ne derece etkili olduğu ile ilgili net bir açıklama yapılmasa da, gelişmelerden Lazimulmizban gibi işlettiği mukataanın elinden alınmasının buna yol açtığı çok

⁶¹⁵ "...Benilam tâifesinin külli yevm tecâvüz-ü hudûdla gerek işbu tâifeden ve gerek diğer serhad nişin tâifelerden birçok emvâl gâret iyledikleri ve bu kabîl şikâyatın ref'i ancak Benilam'ın men'-i tecâvüzü hakkında bir karar-ı sahîh ittihâzına mutavakkıf olduğu..." BOA., DH. TMIK-M. 147/85, lef. 1 2 Mayıs 1903 (19 Nisan 1319); "...Sekvend 'Aşireti Gazban 'Aşiretiyle hem civar bulunmalarından Gazbanların 'aşiret-i mezkûrun öte tarafa 'azîmetini tedricen kat' itmek tasavvurunda oldukları..." BOA., DH. TMIK-M. 261/34 lef. 2 9 Ocak 1908 (5 Zilhicce 1325)

açıktır.⁶¹⁶ Bu durumda, her iki olayda da toprağı tasarruf etmenin en belirleyici kuralı olan, asırlardır iltizam sisteminin ayrıcalıklarından yararlanan güçlü aşiret reislerinin sıradanlaştırılmasından, yani ayrıcalıklı konumlarını kaybetmelerinden, kaynaklanan sorunların öne çıktığı görülüyor.

Benilam Aşireti'ne ait daha erken döneme ait örneklerde de, göçe dair ekonomik ve siyasi şartlardan kaynaklanan çok fazla olay bulunmaktadır. Mesela Hurşid Paşa, gözlemlerine dayanarak Benilam Aşireti mensuplarının bir kısmının, Bağdat valilerinin aşırı vergi talebi yüzünden, kiminin iç çatışmalardan, kiminin de kıtlıktan dolayı İran'a gittiklerini ve yerleştiklerini belirtmektedir.⁶¹⁷ Ancak bu kez, sonuçları itibariyle ekonomik olsa da 19. yüzyılda toprak kullanımının tanımında meydana gelen değişiklikler ile alakalı yeni bir durum söz konusudur. Basra vilayetinde ve Benilam Aşireti örneğinde, toprak mülkiyetinde görülen bu değişimin temelinde, Tanzimat reformlarının merkezileşmeyi esas alan nedenleri bulunmaktadır. Asırlardır, güçlü aşiret reisleri tarafından işletilen mukataalarda, toprağın tasarruf hakkını belirlemede artık eski mülkiyet biçiminin geçerli olmadığı çok açıktır. Ancak her yeni sistem gibi bunun da yeni sorunlara yol açtığını unutmamak lazımdır. Tarım toplumunda güçlü aşiret reislerinin yer değiştirmeleri varlığını ona borçlu olan aşiret halkının da yer değiştirmesi anlamına gelmekteydi. Bu nedenle, belgelerde dört bin hane gibi büyük bir topluluğun yer değiştirdiğinden bahsediliyor ki, bir haneyi ortalama dört kişi aldığımızda, on altı bin kişilik bir sayının hiç de azımsanmayacak kadar çok olduğunu görürüz. Aşiretlerin topraklarını terk etmesi toprak üzerindeki üretimin uzun süre durması anlamına gelmekteydi. Bu ise, devletin vergi gelirinin yok olmasına yol açıyordu. Bu nedenle böyle bir yatay hareketlilik iktisadi gerekçelerle hoş karşılanmamaktaydı.⁶¹⁸

Göçün neden olduğu bir diğer olumsuz faktör, savaşçı bedevi bir kitlenin, ganimet dürtüsü ile hareket eden İranlı bedevi topluluklara katılması ve Osmanlı sınırlarına

⁶¹⁶ "...Gazban'ın evvelce mültezimi olub muahheren beş sene müddetle Casim Sabuncuya virilmiş ve müddet-i iltizamiyesinden daha üç sene kalmış olan 'Aliyyu'l-garbi mukata'ası...' ; "...'Aliyyu'l-garbi mukata'ası ahaliden merkûm Sabuncu Casim'e gayet duvvun bir bedel ile iltizam idilmiş..." BOA., BEO. 100/7455, lef. 2 30 Ekim 1892 (18 Teşrinievvel 1308) "...yine rüesâyı merkûmeden Lazim'in 'uhdesinde ikenmizban nam kimesneye virilerek merkûm Lazim'in 'aşiretinin İran'a savuşmasına sebebiyet viren sulusân-ı Aliyyu'l-şarki mukata'asından..." BOA., BEO. 100/7455, lef. 3 1 Kasım 1892 (20 Teşrinievvel 1308)

⁶¹⁷ Mehmet Hurşid Paşa, *Seyâhatnâme-i Hudûd*, s. 63

⁶¹⁸ "...bu halin devamı livay-ı mezkûrda zürre'nin kalmamasına sebebiyet virileceği mahalli mutasarrıflığından iş'âr olunmuşdur..." BOA., DH. ŞFR. 142/54 6 Şubat 1890 (25 Kanûnisânî 1305), "...bu misillü 'aşayir rüesâsının İranlular tarafından celb ve imâle ile firârlarına meydan virilmemesi..." BOA., DH. MKT. 1733/130 22 Şubat 1890 (10 Şubat 1305)

saldırmasıydı. İran topraklarına göç eden ve İran'ın taşra yöneticilerinin kontrolüne giren aşiret, bir anlamda taşeron vazifesi görmekteydi ve saldırıları, aynı zamanda rakip ülke saldırıları anlamına gelmekteydi. Gazbanunnime'nin 1889 ve 1890'lı yıllara ait belgelerde anlatılan ve Aliyyulgarbi ile Aliyyuşşarki mukataalarına yönelik iki saldırısı dikkat çekmektedir. Birinci saldırının neden olduğu ölümler ve yağmalanan mallardan, Gazbanunnime kadar Luristan valisine mensup aşiretler de sorumluydu. Sınır ötesinden gelen bilgilere göre, saldırılar sona erecek gibi değildi.⁶¹⁹ İkinci olay, Gazbanunnime'nin İran tebaası aşiretlerle birlikte bu kez Aliyyuşşarki mukataasına düzenlediği saldırılar idi. Saldırıda, köylülerden yağmalanan malların miktarı iki bin koyun, beş yüz deve, iki yüz inek ve öküz, altmış merkep ve kırk kısrağ idi. Osmanlı resmi makamlarına göre, saldırıların sona ermesi için İran hükümetinin olaya müdahil olması ve Gazbanunnime'nin, Osmanlı yetkililerine iade edilmesi gerekiyor idi.⁶²⁰ İran hükümetinin verdiği cevap, hemen her olayda olduğu gibi, ilk başta müsbet idi. Nitekim Osmanlı Hariciyesine verilen resmi cevapta, olayın doğru olması durumunda yağmalanan malların iade edileceği belirtiliyordu. Ancak tarafların bu gibi meselelere bakışları, birbirlerinin tutum ve tavırlarına bağlıydı. Nitekim, çok geçmeden bu son firariler meselesi de, iki devlet arasında pazarlık konusu oldu ve konunun karşılıklı ele alınması gerektiği belirtildi.⁶²¹

İki ülke sınırında yaşanan olaylara yakından baktığımızda, taraflar arasında çözüm için benimsenen ortak bir eğilime rastlamamız pek mümkün görülmemektedir. Olaylar karşısında duyarsızlık, inkar veya karşı tarafı suçlama, farklı zaman ve mekanlarda vuku bulan her olay için başvurulmuş yaygın bir uygulamaydı. Osmanlı hükümetinin İran aşiretlerinin saldırılarından duyduğu rahatsızlığa paralel, İran resmi makamları da Osmanlı aşiretlerinin saldırılarından rahatsızlık duyduklarını dile getiriyorlardı. Her iki ülkenin karşılıklı şikayetleri, onların tek taraflı iddialarının sorgulanmasına da yol açmaktaydı. Tarafların bu olaylar üzerine yaptıkları diplomatik

⁶¹⁹ BOA., DH. MKT. 1654/57 5 Eylül 1889 (24 Ağustos 1305), “merkûm Gazban ile Luristan Valisi Hüseyin Kulî Han'ın akrabasından ba'zı kesianın tekrar cem'iyet tertibiyle nahiye-yi mezkûreye hücum etmek niyeti ve tedârikinde bulundukları...” BOA., DH. MKT. 1673/84 13 Kasım 1889 (1 Teşrinisânî 1305)

⁶²⁰ “...‘aşiret-i merkûmenin İran ‘aşâyirine tecâvüz ve ta‘arruzu vâkî’ olmayub bi‘l-aks ‘aşiret-i merkûme hakkında öte cihetten tecâvüzât ve ta‘addiyât vukû’ bulmakda...” BOA., DH. MKT. 1818/15 12 Mart 1891 (28 Şubat 1306)

⁶²¹ “...sıhhati halinde mağsûbanın red ittirileceğini ve tarafeyn firâriyelerinin i‘âdesi husûsunun her iki tarafça nazar-ı i‘tinâyâ alınması lüzumunu hâvi İran Devleti Vezâret-i Hâriciyesi’nden ahz olunan takrîr cevâbi sureti...” BOA., DH. MKT. 1837/125 31 Mayıs 1891 (19 Mayıs 1307)

yazışmalar, sınırda çekişen iki rakip ülkenin, kendi rahatsızlıklarını dile getirmelerine vesile olmakta ve hatta bu gelişmeler karşılıklı suçlamalar için taraflara fırsat sunmaktaydı. Pek çok örnek olayda görüldüğü gibi, tarafların birbirlerini suçlama çabaları, aslında bu sorunların tek taraflı olmadığı gerçeğinden kaynaklanıyordu. Bu nedenle çoğu kez Osmanlı yönetiminin tutumuyla, İran hükümetinin tutumu arasında bir paralellik söz konusuydu. Arka arkaya aynı zaman dilimi ve aynı mekanda yaşanan hadiseler, bir anlamda, iki ülkenin birbirlerine yaklaşımlarının nasıl olduğunu açıkça belgeliyordu. Bu diplomatik tutumun altında yatan gerçek, benzer olayların iki ülke aşiretleri için de söz konusu olması ve aşiret saldırılarının meşru bir savunma yolu olması idi. Her iki ülkenin sınırda yaşanan olaylara bakışı, olayları pazarlık konusu yapmak veya görmezden gelmek ya da mevcut durumu korumak şeklindeydi. Zira tarafların olaylara bakışı, kendi ülkelerinin sınır siyasetlerinin bir sonucu olarak gelişme göstermekteydi. Bâbiâli tarafından İran resmi makamlarının kaygılarına, duyarlılıklarına verilen cevaplar, İran hükümetinin verdiği cevaplardan pek farklı değildir. Dolayısıyla, tarafların diplomaside kullandıkları dil, karşı ülkenin iddialarıyla taban tabana zıt bir görüntü arz etmektedir. İmparatorluğun sınır siyasetine dair bu iddialara farklı zamanlarda ve sınırın hemen her tarafında rastlamak mümkündür.

Osmanlı hükümeti, İran aşiretlerinin dolayısıyla da aşiretler üzerinden İran siyasi sisteminin kendi doğal sınırlarına girmesini önlemek ve sınır boyundaki yerleşim yerlerini rakip ülkeye kaptırmamak için, çoğu zaman aşiretlerle bir tür savunma savaşı vermektedir. Dahası, devletin kendi sınırlarına yönelik böylesi bir tehdit algısı durumunda, sınır güvenliğinin ve toplumsal düzenin bozulmasını göze alması beklenemezdi. Ağrı Dağı'ndan Basra'ya uzanan bütün sınır boyu kasabalarında, İran aşiretleriyle çatışmanın zorunlu kıldığı askeri tedbirler, aşiretlerden yararlanmayı zorunlu kılan unsurların başında gelmekteydi. İran topraklarından Osmanlı ülkesine yönelik rutin aşiret saldırıları, sınırdaki herhangi bir aşiretin hizmetine duyulan gereksinimi de açıklamaktadır. Bu noktadan bakıldığında, en azından bazı aşiretleri, imparatorluk sınırları boyunca kuzeyden güneye doğru dizilmiş parazit gruplardan ziyade, yağmacı İran aşiretlerine karşı benzer savunma hamleleri veya saldırı ile imparatorluk sınırlarını İran unsurlarına kapatan “milis güçleri” olarak görmek mümkündür. Bu nedenle saldırılar, toprak kazanıp ilerlemekten ziyade vur kaç şeklinde gerçekleşmekteydi. Osmanlı Devletinin, Kasrışirin Antlaşması (1639) ile belirlediği bu hatta varlığını sürdürebilmesi, ancak İran'ın genişleme siyasetine dönük saldırılarına karşı koyma

konusundaki siyasi becerisiyle açıklanabilirdi. Bayezit, Hanekin ve Ammare hattındaki aşiretler arası ilişkilere ait farklı zaman ve mekanlara ait verilerin mukayese edilerek değerlendirilmesi, devletin kendi sınırlarını korumaya matuf hedefini gerçekleştirmede, böyle bir uygulama sayesinde başarılı olduğunu göstermektedir. İran'ın taşra yöneticileri açısından ise, iki ülke arasındaki tâbii engellerin yanı sıra, rakip ülkenin kontrolündeki aşiret güçleri de İran yayılmacılığı önünde engelleyici önemli bir faktördü.

SONUÇ

Bu çalışmanın ilk üç bölümü, Osmanlı-İran ilişkilerinde bugüne kadar alışık olmadığımız bazı iddialara yer vermektedir ve bu iddialar, iki ülke ilişkilerinin tarihsel kökenini araştıran araştırmacıların öne sürdükleri görüşlerle pek uyuşmamaktadır. Osmanlı-İran siyasi ilişkileriyle ilgili çalışmalarda, taraflar arasındaki sorunlar genellikle mezhep meselesi, iki Türk hanedanı arasındaki rekabet ve olayların görünürdeki nedenleri üzerinden ele alınmaktadır. Ancak iki ülkenin siyasi ilişkilerinde böyle bir yaklaşımın pratikte bazı eksikleri bulunmaktadır. Birincisi; Osmanlı Devletinin Şii Safevilerle olduğu gibi Sünni Anadolu beylikleri, Akkoyunlular ve Memlüklerle yaptığı savaşlar, bizi Sünni bir devletin Sünni bir diğer devlet ile de savaşabileceği gerçeğine götürmektedir ki, bu savaşları mezhep eksenli bir çatışma şeklinde düşünmek pek olası görülüyor. Osmanlı doğusunda Safevilerin tehlike olarak belirlediği bir sırada, Anadolu'da önemli ölçüde Şah İsmail taraftarlarının varlığı, Safeviler'e Anadolu'daki bu taraftar topluluğu üzerinden Osmanlı ülkesine uzanma imkanı verdiğinden, bu tehlike karşısında alınan önlemlerden ya da savaş sırasında Şiileri ötekileştirici fetva ve sair söylemlerden hareketle, farklı mezheplere mensup iki devletin mezhep eksenli bir çatışmanın içerisine girdiğini iddia etmek doğru değildir.

İkincisi, Bizans'ın Anadolu'nun doğusunda bulunan Büyük Selçuklular ile yaptığı savaştan tutun da, Anadolu Selçukluları ile Harzemşahlar ve Moğollar, Yıldırım Bayezid ile Timur, Fatih Sultan Mehmet ile Akkoyunlu Uzun Hasan arasında yaşanan çatışmalar, Osmanlı-İran ilişkilerini, iki Türk devletinin çatışmasından ziyade diğer savaşlara benzer bir anlam ilişkisine sokmaktadır. Bu nedenle bu çalışma, gerek Yavuz Sultan Selim gerekse sonraki dönemlerde Osmanlı-İran savaşlarının sebepleri olarak gösterilen olaylara ihtiyatla yaklaşmaktadır.

Osmanlı-İran siyasi ilişkilerinde savaşların nedenleri kadar, bugüne kadar olaylar arası ilişkilerin kuramsal bir incelemeye tabi tutulmaması da akademik tarihçilik açısından sorunlu bir konu olarak görülmektedir. Olayların başka bir olasılık yokmuş gibi kahr ekseriyetle dar bir zaman dilimi içerisinde, yani yalnız bir savaş bağlamında ya da bir padişah döneminde yaşanan olaylardan hareketle ele alınması, bu hususta modern tarihçiliğin içinde bulunduğu ciddi bir soruna işaret etmektedir. Oysa Osmanlı-İran ilişkilerinde çalışma konularının zaman ve mekan bakımından sınırlandırılmasının yanı

sıra, konu olarak sınırlandırılması da gereklidir. Hatta olayların anlaşılması açısından çoğu zaman böyle bir sınırlandırma zorunludur. Bu çalışma da böyle bir zorunluluğun sonucu olarak ortaya çıktı. Zira taraflar arasında yaşanan ve uzun bir zaman dilimine yayılan ancak gerçekte iki kategoriden oluşan savaşlar arasındaki benzerlikler, olaylar arasında ilişki kurmayı zorunlu kılmaktaydı.

Bu araştırma, bu hassasiyetten hareketle iki ülkenin sorunlu siyasi ilişkilerinde üç temel sonuca ulaşmaktadır.

Birinci sonuç; Osmanlı İmparatorluğunun siyasi iktidarının sonuna kadar, Safevi, Afşar, Zend ve Kaçar hanedanları ile ikili ilişkilerinin çerçevesini belirleyen ve Osmanlı-İran ilişkilerinin ana unsurları arasında zikredilmesi gereken temel ilkelerden biri, doğuda imparatorluğun tabii sınırlarına ulaşmak ve bu tabii sınırları koruyarak İranlı unsurları kırmızı çizgi olarak gördüğü hattın ötesinde tutma anlayışıdır. Osmanlı yöneticilerinin İran aleyhine tasarladıkları askeri plan, İran'lı unsurları Anadolu ve Mezopotamya için tehlike olmaktan çıkaran ve İran ile doğal bir sınır inşasına yol açan bir strateji şeklinde biçimleniyordu. Yoksa Yavuz Sultan Selim döneminde Çaldıran Savaşı (1514) ile başlayan ve Kanuni Sultan Süleyman'ın kararlılığı ile 1533-1535, 1548-1549 ve 1553-1555 yıllarında arka arkaya devam eden seferler, Yavuz-Şah İsmail çekişmesi ya da Safevi Şehzadesi Tahmasb'ın Sultan Süleyman'ı kışkırtması şeklinde bir nedenden ileri gelmiyordu. Aksine Çaldıran Savaşı (1514) ile başlayan ve uzun bir süre daha devam eden seferler, sistemli bir devlet politikasından kaynaklanıyordu.

Bu seferlerin en bariz özelliği, 16. yüzyılın ilk yarısından itibaren doğuda beliren Safevi tehdidini ortadan kaldırmak ve Safeviler ile yeni bir sınır oluşturarak onları bu sınırın ötesinde tutmaktı ki bu sınır, bilindiği gibi Zagros dağlarıydı. Zagros dağlarının doğal bir sınır olmaktan çıktığı Kasrışirin ve Mehran'dan güneye doğru uzanan çöl, bataklıklar ve Şattülarap Nehri, Zagros dağlarının devamı niteliğindeki tabii sınırdır. Yavuz Sultan Selim ve Kanuni Sultan Süleyman dönemi seferlerinin yanı sıra, Osmanlı Devletinin IV. Murat döneminde başlattığı Revan (1635) ve Bağdat (1638) seferleri ile; Şah Abbas (1587-1629), Nadir Şah (1736-1747) ve Feth Ali Şah'a (1797-1834) karşı verdiği mücadeleye ek olarak, sınırın sıfır noktasında bulunan aşiretlerin İranlı unsurlara karşı verdiği mücadeleler de aynı anlam ilişkisine sahiptir. Bu savaşlarda da bu tabii sınırın batısına, yani Anadolu'nun doğusu ve Mezopotamya'ya uzanan İran'ı öte tarafa sürmek ve İran kuvvetlerini kırmızı çizgi olarak gördüğü hattın ötesinde tutma amacı bulunmaktaydı. Bu süreçte Osmanlı Devletinin İran ile olan siyasal ilişkilerini belirleyen

ana unsur, önce Amasya Antlaşması (1555), daha sonra da IV. Murat döneminde İmzalanan Kasrışirin Antlaşması (1639) idi.

İki ülke ilişkilerinin bir dönem karmaşık gibi görünen olaylarına dönük böyle bir yaklaşım, diğer siyasi olayların anlaşılmasını da kolaylaştırıyor. Nitekim bu tezin vardığı ikinci sonuç; Osmanlı yöneticilerinin İran ile ilişkilerinde izledikleri bir diğer siyasetin; rakip ülkedeki iç karışıklıklar sırasında İran üzerine yapılan seferleri, İran'ın içinde bulunduğu iç karışıklıklardan yararlanma ve toprak kazanma çabasından ziyade, tabii sınır olarak gördüğü hattın ötesinde bir güvenlik kuşağı oluşturma ve doğal sınırlarını koruma çabası olarak görmektedir. Osmanlı-İran ilişkilerinde 1578, 1723, 1905 ve 1914 tarihli İran seferlerinin farklı zamanlarda fakat çoğunlukla aynı bölgelerde ve birbirine benzer bir mahiyette gerçekleşmeleri, bu siyaset tarzına işaret etmektedir. İlkini 1578 tarihinde gördüğümüz ve daha sonra 1723, 1905 ve 1914 tarihlerinde gerçekleşen ve tamamı aynı anlam ilişkisine sahip olan bu dört seferin en belirleyici yanı, Rusya ve İran üzerinden gelecek bir tehdide karşı, imparatorluk sınırlarını korumaya çalışan askeri seferler olmalarıdır.

İran'da yaşanan iç karışıklıkların Osmanlı ülkesine olası etkileri ve buna karşın ülke yöneticilerinin imparatorluk sınırlarını korumak amacıyla aldığı önlemler, İran toprakları üzerine yeni seferlerin yapılmasına gerekçe oluşturuyordu. İmparatorluk sınırlarının bütünlüğü, bu sınırlara yönelik saldırıları püskürtmekten çok, saldırı ihtimalini ortadan kaldırmak veya bu saldırıları doğal sınırlarının ötesinde kontrol altına alma düşünce ve becerisine dayanıyordu. Bu nedenle İran'daki kaos ortamında, Kafkas dağlarının güneyinde, Gürcistan'dan Hazar Denizi'ne, Zagros dağlarının arka yüzünde, Tebriz'den Luristan'a doğru bir güvenlik kuşağı oluşturuluyordu.

Bu tezin vardığı üçüncü sonuç, Osmanlı Devletinin Kanuni Sultan Süleyman ve IV. Murat dönemlerinde doğuda ulaştığı doğal sınırı ile İran arasında bir tampon bölge oluşturma ve İran'ı bu tampon bölgenin öte tarafında tutma anlayışı idi. Bu tampon bölgeler, tüm zamanlar için Osmanlı ülkesinden İran'a açılan geçitlerin bir adım ötesinde yer alan ilk yerleşim yerleriydi. Ayıca bu yerler, şartlara bağlı olarak özellikle İran'daki karışıklıklar sırasında, Zagros dağlarının bir kısmının tamamı ile Tebriz-Luristan hattına kadar uzanan yerleşim yerlerini içine alabilecek derecede genişleyebiliyordu. Ülke sınırlarının günümüzdeki gibi uluslararası sözleşmelerle yasal bir statüye kavuşmadığı ve güçlünün istediği yere gidebildiği fetihler çağında, Osmanlı yönetiminin zaman zaman Anadolu'nun doğusu ve Mezopotamya'ya uzanma imkanı elde etmiş İran gibi bir ülkeye

sınırlarına uzanma fırsatı vermesi, çok da pragmatik bir iş değildi. Bu süreçte sınırın bir adım ötesinin kaybıyla bağlantılı önemli bir değişim, sınır güvenliğinin dolayısıyla imparatorluk sınırının ortadan kalkacağı endişesiydi. Osmanlı yönetimi sınır güvenliğine verdiği önem dolayısıyladır ki, 1578, 1723, 1905 ve 1914 İran seferlerinde sınırlı bir bölgeye müdahalede bulunmuş, bunun dışında İran içlerine doğru ilerleme arzusu taşımamıştır. Sınırın sıfır noktası olarak görülen geçitlerin bir adım ötesi ile Zohab'a kadar Zağros dağları ve üzerindeki yerleşim yerlerinin yanı sıra, bu dağların ötesindeki şehir ve kasabaların Osmanlı Devleti ile İran yönetimi arasında uzun yıllar tartışma konusu olması ve taraflar arasındaki ihtilaflı yerler meselesi, Osmanlı Devleti açısından bu anlayışın bir neticesiydi.

Üçüncü bölümde iddia edilen bu sav, bu tampon bölgeler üzerindeki tartışmalardan hareketle 1843 yılından sonrasına ait gözüke de, İran üzerine 1578 yılından itibaren yapılan seferler, Derviş ve Hurşit Paşa layihaları ile dördüncü bölümde anlatılan 19. yüzyıla ait somut örnekler, Osmanlı Devletinin böyle bir siyaset tarzının yeni olmadığına işaret etmektedir. Bu siyaset tarzı, Yavuz Sultan Selim ve Kanuni Sultan Süleyman dönemlerinden itibaren yaşanan gelişmeler sonucunda, uzun zaman içerisinde şekillenmiş bir eylem özelliği taşıyordu. Erzurum Konferansı (1843-1847) ile başlayıp Son Tahdid-i Hudud Komisyonu'nun (1913-1914) çalışmalarına kadar, uzun bir süre Osmanlı, İran, İngiltere ve Rusya hükümetleri arasında yaşanan tartışmalarda yeni olan, bütün sorunların bir anda masa başında tartışılıyor olmasıydı. Bu tartışmalarda, Osmanlı ve İran yöneticilerinin kırmızı çizgilerinin öne çıkması, tarafların sınır siyasetine dair önceliklerine dairdi. Bu öncelikleri, kendi sınırlarını sınır ötesinden korumayı ilke edinen Osmanlı devlet anlayışı ile ısrarla Anadolu'nun doğusu ve Mezopotamya'ya uzanmak isteyen İran hükümetinin siyaset tasavvuru şeklinde özetleyebiliriz. Osmanlı Devletinin müzakere süreçlerinde Zohab, Muhammere ve sair yerler üzerinde hak iddia etmesinin yanı sıra yerel unsurlarla sahada verdiği mücadele, İran ile kendi sınırları arasına bir bariyer koyma mücadelesiydi. Nitekim ülke yöneticilerinin II. Erzurum Antlaşması'na (1847) rağmen, halen Muhammere ve Zohab üzerinde hak iddia etmeleri, buna iyi bir örnektir. Dahası Osmanlı devlet adamlarının çitayı yüksek tutmalarından ve süreci kontrol etmelerinden hareketle başarılı bir müzakere süreci yürüttüklerine de hükmedilebilir. Ancak İran yönetimi de Erzurum Konferansı'ndan itibaren Osmanlı ülkesine uzanma arzusu taşıdığından, tarafların ortak bir noktada uzlaşmaları güçleşti ve sorunlar Birinci Dünya Savaşı'nın başlangıcına kadar çözümsüz bir biçimde kaldı.

KAYNAKÇA

1.ARŞİV KAYNAKLARI

Devlet Arşivleri Başkanlığı Osmanlı Arşivi (BOA)⁶²²

Ali Emiri Üçüncü Ahmed (AE., SAMD., III)

Bab-1 Ali Evrak Odası (BEO)

Bab-1 Asafi Defterleri (A., DVNSMHM., d)

Babı Asafi Mühimme Kalemi (A., DVN., MHM)

Cevdet Askeriye (C., AS)

Cevdet Dahiliye (C., DH)

Cevdet Hariciye (C., HR)

Dahiliye İdare (DH., İD)

Dahiliye Mektubi Kalemi (DH., MKT)

Dahiliye Muamelat (DH., TMIK-M)

Dahiliye Siyasi Kısım (DH., SYS)

Dahiliye Şifre Kalemi (DH., ŞFR)

Hariciye Nezareti Londra Sefareti (HR., SFR. (3))

Hariciye Nezareti Mektubi Kalemi (HR., MKT)

Hariciye Nezareti Siyasi (HR., SYS)

Haritalar (HRT)

Hatt-ı Hümayun (HAT)

İbnulemin Hariciye (İE., HR)

İrade Dahiliye (İ., DH)

İrade Hariciye (İ., HR)

İrade Hususi (İ., HUS)

⁶²² Bu çalışmada kullanılan Osmanlı arşiv vesikalarına ait ayrıntılar dipnotlarda verilmiştir.

İrade Meclis-i Vala (İ., MVL)

İrade Mesail-i Mühimme (İ., MSM)

Meclis-i Vükela Mazbataları (MV)

Sadaret Mühimme Kalemi Evrakı (A., MKT., MHM)

Sadaret Umum Vilayat Evrakı (A., MKT., UM)

Şura-yı Devlet (ŞD)

Yıldız Esas Evrakı (Y., EE)

Yıldız Hariciye Nezareti Maruzatı (Y., PRK., HR)

Yıldız Hususi Maruzat (Y., A., HUS)

Yıldız Komisyonlar Maruzatı (Y., PRK., KOM)

Yıldız Maruzat Defterleri (Y., MRZ., d)

Yıldız Mütenevvi Maruzat (Y. MTV)

Yıldız Resmi Maruzat (Y., A., RES)

2. KAYNAK ESERLER

4-17 Teşrinisâni 1913 Tarihinde Dersa'adetde İmza Olunan Devlet-i 'Aliyye-İran Tahdîd-i Hudûd Protokolü Tercemesi, Dersaadet 1330

Abdi Beğ Şirâzî, *Tekmiletü'l-ahbâr* (çev. Şefaattin Deniz, Hasan Asadi), İstanbul 2019

Ahmet Cevdet Paşa, *Târîh-i Cevdet*, c. XII, İstanbul 1301

Ana Britannica, “Zagros Dağları”, c. XXII, İstanbul 1990

Baron Joseph Von Hammer Purgstall, *Büyük Osmanlı Tarihi*, c. III, IV, VII, İstanbul 1990

Birinci Dünya Harbi'nde Türk Harbi Irak-İran Cephesi (1914-1918), c. III, 2. kısım, Ankara 2002

Celâlzâde Mustafa (Koca Nişâncı), *Tabakâtü'l-memâlik ve Derecâtü'l-mesâlik*, (haz. Petra Kappert), Wiesbaden 1981

Celâlzâde Mustafa, *Selîmnâme*, (haz. Ahmet Uğur-Mustafa Çuhadar), Ankara 1990

Cemil Said Bey, *İran Mektupları* (haz. A. Ergun Çınar), İstanbul 2014

Derviş Paşa, *Devlet-i 'Aliyye ile İran Devleti Beyninde Olan Hudûdun Layihasıdır*, İstanbul 1287

Dördüncü Murad'ın 1044 Revan Seferi Menzîlnâmesi, Süleymaniye Kütüphanesi, Laleli, nr. 1608

Evliya Çelebi Bin Derviş Muhammed Zilli, *Evliya Çelebi Seyahatnamesi*, c. IV, İstanbul 2001

Feridun Bey, *Münşe 'ât-ı selâtîn*, c. I, İstanbul 1274

....., *Münşe 'ât-ı selâtîn*, c. II, İstanbul 1265

Güzide-i Esnâd-ı Siyasi-yi İran ve Osmani: Devre-i Kacariyye (1324-1343), c. VI, Tahran 1372

Hasan Rumlu, *Safevî Şahı II. İsmail* (trc. Hasan Asadi, Şefaattin Deniz), İstanbul 2017

Hoca Sadeddin Efendi, *Tacu 't-tevârîh*, c. II, İstanbul 1279

İbn-i Haldun, *Mukaddime* (çev. Halil Kendir), c. II, Ankara 2004

İdris-i Bidlisi, *Selimşahnâme* (haz. Hicabi Kırlangıç), Ankara 2001

İran Hudûdunun Tahdîdine Medâr Olan Defter-i Hakanî Kaydından İstinsâh Edilmiştir, İstanbul 1327

İskender Bey Münşî-yi Türkmen, *Târih-i Âlem-Ârâ-yi Abbâsî* (çev. Ali Genceli), c. I, 1, 2, 3. kısımlar, Ankara 2019

Judasz Tadeusz Krusinski, *Tarih-i Afgan (Tarih-i Seyyah der Beyan-ı Zuhur-ı Agvaniyan ve Sebeb-i İnhidam-ı Bina-i Devlet-i Şahan-ı Safeviyan)*, (mütercimi: İbrahim Müteferrika), İstanbul 1277

Kadı Ahmed bin Şerefu'd-din el-Hüseyn el-Hüseynî el-Kumî, *Hulâsetu't-tevârîh* (tashih, İhsân İşrâkî), c. II, Tahran 1394

Kâtip Çelebi, *Kitâb-ı Cihânnümâ* (Tıpkı basım), Ankara 2009

....., *Fezleke* (haz. Zeynep Aycibin), c. II, İstanbul 2016

Kızılbaşlığın Tarihi (Târîh-i Kızılbaşîyye) (trc. Şefaattin Deniz-Hasan Asadi), İstanbul 2015

Matrakçı Nasuh, *Tarih-i Sultan Bayezid* (haz. Reha Bilge), İstanbul 2012

Max Freiherr Von Oppenheim, *Mu‘camu’l-buldan ve’l-kabâ’il fî Şibhi’l-Cezîreti’l-‘Arabiyye ve’l-‘Irak ve Cenûbî’l-Ürdün ve Sina* (trc. ve tah. Abdullah Bin Nasır el-Vuley‘î), c. VIII, Riyad 1435

Mehmed Hurşîd Paşa, *Seyâhatnâme-i Hudûd* (çevrimyazı: Alâttin Eser), İstanbul 1997
-----, *Tahdîd-i Hudûd-ı İraniye Me‘mûriyetiyle fî 28 Safer Sene 65 ve fî 11 Kanûnısânî Sene 64 Târîhinde Taraf-ı Devlet-i ‘Aliyyeden İ‘zâm Buyurulmuş Olan Müteveffa Derviş Paşa ile Birlikde Bulunan Ankara Valisi Esbak Müteveffa Hurşîd Paşa Tarafından Kaleme Alınmış Olan Layihadır*

Mehmet Hemdemi Çelebi, *Solakzâde Tarîhi*, İstanbul 1297

Mirza Beg Cünabedi, *Ravzatu’s-safeviyye* (nşr. Gulâm Rızâ Tabâtebâyî Mecd), Tahran 1378

Mirza Cafer Seyyid Han Mühendisbaşı Muşiruddevle, *Risâle-i Tahkîkat-ı Serhaddiyye* (tah. Muhammed Müşîrî), Tahran 1348

Mirza Muhibali Han Nazımülmülk Merendi Yeganlu, *Mecmû‘-ı Resâ’il ve Levâih-i Tahdîd-i Hudûd-ı İran ve ‘Osmanî* (tashih, Doktor Nasrullah Salihî), Tahran 1395

Muâhedât Mecmûası (tıpkı basım), c. II, III, Ankara 2008

Muhammed Kazım Mervî, *Alem Ârâ-yı Nadîrî*, (tashih, Muhammed Emin Riyahî), c. I, Tahran 1369

Naîma Mustafa Efendi, *Târih-i Na‘îmâ* (haz. Mehmet İpşirli), c. II, III, Ankara 2007

Nasühü’s-silahi (Matrakçı), *Beyân-ı Menâzil-i Sefer-i ‘Irâkeyn-i Sultân Süleymân Hân* (haz. Hüseyin G. Yurdaydın), Ankara 1976

Nazımülmülk Muhib Ali Bin Muhammed Taki, *Tarih-i Hudûd-u İran ve Osmanî*, Milli Kütüphane, nr. 5-18025, Tahran

Nicolae Jorga, *Osmanlı İmparatorluğu Tarihi* (çev. Nilüfer Epçeli), c. II, IV, İstanbul 2005

Osmanlı-İran-Rus İlişkilerine Ait İki Kaynak: I. Petros Di Sarkis Gilanentz’in Kronolojisi, II. Nadir Şah Devrine Ait Bir Anonim Kronoloji (tercüme eden ve yayına hazırlayan: Hrand D. Andreasyan), İstanbul 1974

Peçevi İbrahim Efendi, *Târîh-i Peçevî*, c. I, II, İstanbul 1283

Râşid Mehmed Efendi, *Târih-i Râşid*, c. VI, İstanbul 1282

Rumlu Hasan, *Şah İsmail Tarihi (Ahsenü't-tevârih)*, (çev. Cevat Cevan), Ankara 2004

Ruzşomar-ı Muhasaray-ı Tebriz ve Îade-i Meşrûte ber Esâs-ı Esnâd-ı Munteşer Neşode, (haz. Seccad Cemşidiyan-Nadir Pervane), Tahran 1395

Selânik-i Mustafa Efendi, *Tarih-i Selânikî* (971-1003/1563-1595), (haz. Mehmet İpşirli), İstanbul 1989

Subhî Mehmed Efendi, *Subhî Târîhi* (haz. Mesut Aydınır), İstanbul 2007

Süveydi Abdullah, *Sünnilik-Şiilik Üzerinde Osmanlı ve İran Bilginleri Arasında* (çev. Gevrekzade Hasan), Süleymaniye Kütüphanesi, Esad Efendi, nr. 2436

Şem'dânîzâde Fındıklılı Süleyman Efendi, *Mür'î't-tevârîh* (haz. Münir Aktepe), c. I, İstanbul 1976

Şemsettin Sâmî, *Kâmûsu'l-a'lâm* (tıpkı basım), c. IV, V, VI, Ankara 1996

Şeref Han, *Şerefname (Osmanlı-İran Tarihi)* (çev. Mehmet Emin Bozarslan), İstanbul 1971

3. ARAŞTIRMA VE İNCELEMELER

ABDULLA, Nejat, *İmparatorluk Sınır ve Aşiret (Kürdistan ve 1843-1932 Türk-Fars Sınır Çatışması)*, (çev. Mustafa Aslan), İstanbul 2009

ADEMİYET, Feridun, *Emir Kebîr ve İran*, 7. baskı, Tahran 1362

AKDEMİR, Şükriye, *El-Enverî Seyyid Sa'dullah'ın İran Sefâretnâmesi (1259-1262/1843-1846)*, (Transkripsiyon ve Değerlendirme), Marmara Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Yüksek Lisans Tezi, İstanbul 2007

AKTEPE, M. Münir, *1720-1724 Osmanlı-İran Münâsebetleri ve Silâhşör Kemânî Mustafa Ağa'nın Revân Fetihnâmesi*, İstanbul 1970

AKYILDIZ, Ali-Zekeriya Kurşun, *Osmanlı Arap Coğrafyası ve Avrupa Emperyalizmi (Filistin-Basra Körfezi-Kızıldeniz-Kuzey Afrika Diplomatik Belgeler)*, İstanbul 2015

AL-BUSTANÎ, Mehdi Jawad Habib, *Bağdad'daki Kölemen Hâkimiyetinin Te'sisi ve Kaldırılması ile Ali Rıza Paşa'nın Valiliği (1749-1842)*, İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Yakınçağ ve Türkiye Cumhuriyeti Tarihi Kürsüsü Doktora Tezi, İstanbul 1979

ALLOUCHE, Adel, *Osmanlı-Safevi İlişkileri* (çev. Ahmed Emin Dağ), İstanbul 2001

- ATEŞ, Sabri, *Osmanlı-İran Sınır Bölgeleri: Bir Sınır Yapmak (1843-1914)*, (trc. Devrim Kaya), İstanbul 2020
- AVCI, Halil Ersin, *Türkiye 1908 (İngiliz Büyükelçisi Sir Gerard Lowther'in 1908 Yılı Türkiye Raporu)*, Çanakkale 2003
- AYKUN, İbrahim, *Erzurum Konferansı (1843-1847) ve Osmanlı-İran Hudut Antlaşması*, Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Tarih Anabilim Dalı Doktora Tezi, Erzurum 1995
- AYKUT, Nezihi, "IV. Murad'ın Revan Seferi Menzilmâmesi" *İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Tarih Dergisi*, 34, İstanbul 1984
- BAGHDADÎ, Abdolghafour, *Muhammed Ali Şah Devrinde Osmanlı-İran Siyasi İlişkileri ve İran'daki İç olaylar (1907-1909)*, İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Yakınçağ Tarihi Kürsüsü Doktora Tezi, İstanbul 1982
- BARTHOLD, W., "Dağıstan-Tarih", *İA*, c. III, İstanbul 1987
- , W., "Derbend", *İA*, c. III, İstanbul 1987
- BAYUR, Yusuf Hikmet, *Türk İnkılâbı Tarihi*, c. II/I, III/I, Ankara 1983
- BELLEN, Fahri, *XX. Yüzyılda Osmanlı Devleti*, İstanbul 1973
- BEYDİLLİ, Kemal, "Paris Antlaşması", *DİA*, c. XXXIV, İstanbul 2007
- BRİCE, W. C., "Zagroz", *The Encyclopaedia of Islam*, c. XI, Leiden 2002
- BRUINSEN, Martın Van, "20. Yüzyılın Başında Türk-İran Sınırında Bir Kürt Müttegallibe: Simko İsmail Ağa", *İran ve I. Dünya Savaşı: Büyük Güçlerin Savaş Alanı* (editör: Touraj Atabaki), (çev. Gül Çağalı Güven), İstanbul 2010
- CEZANİ, Bijan, *İran Meşrutiyet Devrimi Güçler ve Amaçlar (1906-1911)*, (çev. Ramin Cabbarlı-Türkan Urmulu), İstanbul 2014
- ÇAKMAK, Mareşal Fevzi, *Birinci Dünya Savaşı'nda Doğu Cephesi*, Ankara 2005
- ÇELİK, Şenol, "Teke-ili", *DİA*, c. XL, İstanbul 2011
- CİDDÎ, Mansur, *Tarîh-i İran*, Tahran 1397
- DAĞLAR, Mehmet, "Ulama Sultan-ı Tekelü ve Osmanlı Devleti'ne İlticası", *Vakanüvis-Uluslararası Tarih Araştırmaları Dergisi*, c. I, sayı:1, 2016

- DAMES, M. Longworth, “Gılzey (Ğalzay)”, *İA*, c. IV, İstanbul 1987
- DANIŞMEND, İsmail Hami, *İzahlı Osmanlı Tarihi Kronolojisi*, c. IV, 2. baskı, İstanbul 2011
- DARKOT, Besim, “Külek”, *İA*, c. VI, İstanbul 1977
- , Besim, “Sivas”, *İA*, c. X, İstanbul 1988
- DİYANET, A. Ekber, *İlk Osmanlı-İran Anlaşması (1555 Amasya Musalahası)*, İstanbul 1971
- EDMONDS, C. J., “The Iraqi-Persian Frontier: 1639-1938”, *Journal of the Royal Society for Asian Affairs*, VI/2, 1975
- , Cecil John, *Kürtler, Türkler ve Araplar (Kuzey-doğu Irak'ta Siyaset, Seyahat ve İnceleme 1919-1925)*, İstanbul 2003
- EL-AZZAVİ, Abbas, ‘*Aşâiru'l-Irak*, c. II, Kum 1990
- EMECEN, Feridun M., *Yavuz Sultan Selim*, İstanbul 2011
- , Feridun, “İrakeyn Seferi”, *DİA*, c. XIX, İstanbul 1999
- ERİM, Nihat, *Devletlerarası Hukuku ve Siyasi Tarih Metinleri*, c. I, Ankara 1953
- EZ-ZÜVEYRİ, Mahcûb, *Coğrafyay-ı Tarihî İran (der Karnı Nuhum-u Hicri)*, Tahran 1384
- FELSEFİ, Nasrullah, *Ceng-i Çaldıran*, Tahran 1332
- FİŞHER, Sydney Nettleton, *Sultan Bayezid Han 1481-1512* (çev. Hazal Yalın), İstanbul 2014
- FLEİSCHER, C., “Alqâs Mirza” *Encyclopaedia Iranica*, c. I, London 1985
- FORSYTH, James, *Kafkasya*, (çev. Timuçin Binder) İstanbul 2019
- GARTHWAITE, Gene R., *İran Tarihi*, İstanbul 2021
- GENÇ, Mehmet, “Mukâtaa”, *DİA*, c. XXXI, Ankara 2020
- GENÇ, Vural, “16. Yüzyılın İlk Yarısında Osmanlılar İle Safeviler Arasında Yaşanan Dini ve Siyasi Polemikler” *Osmanlı Araştırmaları*, 57, İstanbul 2021
- , Vural, *İranlı Tarihçilerin Kaleminden Çaldıran (1514)*, İstanbul 2011
- HEREGHLOU, Kioumars, “Esmâ'il II”, *Encyclopedia Iranica*, online edition, 2016

GHOLSORKHİ, Shohreh, “Pari Khan Khanum: A Masterful Safavid Princess”, *Iranian Studies*, vol. XXVIII, No. 3/4, 1995

-----, Shohreh, “İsmail II and Mirza Makhdum Sharifi: An Interlude in Safavid History”, *International Journal of Middle East Studies*, vol. XXVI, no. 3, 1994

GÖKBİLGİN, M. Tayyib, “Arz ve Raporlarına Göre İbrahim Paşa’nın Irakeyn Seferindeki İlk Tedbirleri ve Fütuhatu”, *Belleten*, c. XXI, sayı: 83, 1957

-----, M. Tayyib, “İbrâhim Paşa”, *İA*, c. V/II, İstanbul 1987

-----, M. Tayyib, “Süleyman I”, *İA*, c. XI, İstanbul 1979

GÜNALTAY, Şemseddin, *İran Tarihi (En Eski Çağlardan İskender’in Asya Seferine Kadar)*, c. I, Ankara 1987

GÜNDÜZ, Tufan, “Tekelü”, *DİA*, c. XL, İstanbul 2011

HATHAWAY, Jane, *Osmanlı Hâkimiyetinde Arap Toprakları* (çev. Gül Çağalı Güven), İstanbul 2016

HOURLADE, Bernard, “İran; Fiziki ve Beşeri Coğrafya”, *DİA*, c. XXII, Ankara 2018

HUART, C. I., “Elkas Mirza”, *İA*, c. IV, İstanbul 1977

-----, C. I., “İsmail II.”, *İA*, c. V/II, İstanbul 1987

HUBBARD, Gilbert Ernest, *Basra Körfezi’nden Ağrı Dağı’na Seyahat: Mezopotamya ve Kürdistan Üzerinden Bir Sefer* (haz. Dr. Galip Alçıtepe), İstanbul 2012

İLHAN, Avni, “Atebât”, *DİA*, c. IV, İstanbul 1991

İLTER, Aziz Samih, “Türk-İran Hudutlarında Neler Gördüm?”, *Osmanlı-İran Sınırında Anılar* (haz. Ali Murat Kurşun), İstanbul 2014

İZGİ, Şuayib, 986 (1578) Tarihli 32 Numaralı Mühimme Defteri (Transkripsiyonu ve Değerlendirilmesi), Marmara Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Yüksek Lisans Tezi, İstanbul 2006

KARACAGİL, Ö. Kürşat, “I. Dünya Savaşı’nda Osmanlı Devleti’nin İran’la İttifak Kurma Arayışları”, *OTAM*, 36, 2014

KARATAŞ, Osman, 3 Numaralı Mühimme Zeyli (984/1576), Marmara Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Yüksek Lisans Tezi, İstanbul 2010

- KARLIOĞLU, Fatih, *Delimitation of the Ottoman-Iranian Frontier: Tahir Pasha and the Ottoman Frontier Commission (1905-1908)*, A Thesis Submitted to the Graduate School of Social Sciences of İstanbul Şehir University, June 2015
- KAYA, Dilek, *XIX. Yüzyılda Osmanlı İdaresinde Kerbelâ Sancağı*, Marmara Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Yüksek Lisans Tezi, İstanbul 2004
- KAZVİNÎ, Abdüllatif, *Safevi Tarihi* (çev. Hamidreza Mohemmednejad), Ankara 2011
- KESREVÎ Tebrizi, Ahmed, *İran Meşrutiyet Tarihi* (çev. Mehdi Kamruz-Hamit Zafer Kars), İstanbul 2021
- KILIÇ, Remzi, *Kanuni Devri Osmanlı-İran Münasebetleri (1520-1566)*, İstanbul 2006
- KINNEIR, John Macdonald, *A Geographical Memoir of The Persian Empire*, London 1813
- KIRZIOĞLU, M. Fahrettin, *Osmanlılar'ın Kafkas-Elleri'ni Fethi*, Ankara 1993
- KON, Kadir, “Osmanlı Taşrasında Yolculuk: ‘Alman’Doktor Lamec Saad’ın Bağdat Seyahati”, *Seyahat, Oryantalizm ve Bilgi Üretimi* (editörler: Remzi Avcı, Süleyman Şanlı), İstanbul 2021
- KÖSE, Ensar, *Osmanlı Devleti ve Rusya Arasında Kafkasların Taksimi (1724 İstanbul Antlaşması)*, İstanbul 2017
- KRAMERS, J. H., “Kirmanşah”, *İA*, c. VI, İstanbul 1977
- KURAT, Akdes Nimet, *Rusya Tarihi (Başlangıçtan 1917'ye kadar)*, Ankara 1999
- KURŞUN, Zekeriya, “Mehmed Hurşid Paşa'nın Seyahatnâme-i Hudud Adlı Eserine Göre XIX. Yüzyıl Ortalarında Bâyezid Sancağı” *Türk Kültürü İncelemeleri Dergisi*, 2, İstanbul 2000
- , Zekeriya, “Osmanlı Devleti'nin Basra Körfezi Siyaseti: Bağdat, Basra ve Lahsa Beylerbeylikleri (1534-1672)”, *FSM İlmî Araştırmalar İnsan ve Toplum Bilimleri Dergisi (FSMIAD)*, 12, 2018
- KÜLBİLGE, İlker, *18. Yüzyılın İlk Yarısında Osmanlı-İran İlişkileri (1703-1747)*, Ege Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Doktora Tezi, İzmir 2010
- KÜTÜKOĞLU, Bekir, *Osmanlı-İran Siyâsî Münâsebetleri (1578-1612)*, İstanbul 1993
- LEVY, R., “Muhammere”, *İA*, c. VIII, İstanbul 1979

LOCKHART, Laurence, *The Fall of The Safavi Dynasty and The Afghan Occupation of Persia*, Cambridge 1958

MATTHEE, Rudi, “Safevi-Osmanlı Sınır Bölgesi: Safevilerin Gözü İle Irak-ı Arab” (çev. Eralp Erdoğan), *Humanitas*, V (10), 2017

-----, Rudi, “Saiklerin ve Sebeplerin Işığında 986-998/1578-1590 Tarihli Osmanlı-Safevî Savaşı” (çev. İlker Külbilge), *Cihannüma*, IV (2), 2018

MEHDEVÎ, Abdurriza Huşeng, *Târih-i Revâbit-ı Hârici-i İran*, 19. baskı, Tahran 1392

MERTAYAK, Aydın, *Nişli Mehmed Ağa'nın Rusya Sefâreti ve Sefâretnâmesi (1722-1723)*, Gaziosmanpaşa Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yüksek Lisans Tezi, Tokat 2005

MINORSKY, V., “Serpül-i Zuhâb”, *İA*, c. X, İstanbul 1988

-----, V, “Süleymâniye”, *İA*, c. XI, İstanbul 1970

-----, V, “Sômây”, *İA*, c. X, İstanbul 1988

MÎNAÎ, Mehdi, *Mukaddime-i ber Coğrafyay-ı Siyasiy-i İran*, Tahran 1386

MOHAMMEDNEJAD, Hamidreza, *Osmanlı-İran İlişkileri (1482-1576)*, İstanbul 2017

MUTEMEDÎ, Rahmetullah, *Merzhâ-yı İran ve Türkiye*, Tahran 1389

MUHAMMEDOĞLU, Aliyev Salih, “Elkas Mirza”, *DİA*, c. XI, İstanbul 1995

NEJAD, Mesûd Kuhistanî, *Çalışma ve Te'âmulât-ı İran ve 'Irak der Nime-i Nehust-ı Sede-i Bistum*, Tahran 1384

ÖZCAN, Abdulkadir, “Mahmud I”, *DİA*, c. XXVII, Ankara 2003

PARSADUST, Menuçehr, *Ez Şah İsmâ'îl-i Duvvum tâ Şah 'Abbas-ı Evvel*, 2. kısım, Tahran 1391

RAWLİNSON, H. C. “Notes on a Journey from Tabriz, through Persian Kurdistan, to the Ruins of Takhti-Soleiman, and from thence by Zenjan and Tarom, to Gilan, in October and November, 1838; with a Memoir on the Site of the Atropatenian Ecbatana”, *The Journal of the Royal Geographical Society of London*, vol. 10 (1840)

RYDER, C. H. D., “1913-1914 Türk-İran Sınır Çizimi”, *Osmanlı-İran Sınırından Anılar* (haz. Ali Murat Kurşun), İstanbul 2014

- SAFA, Zebihullah, *Tarîh-i Siyâsî ve İctimâ'î ve Ferhengi-yî İran*, Tahran 1395
- SARIKÇIOĞLU, Melike, *Osmanlı-İran Hudut Sorunları (1847-1913)*, Ankara 2013
- SARIOĞLU, Gülcan, *Yozefo Tiflisi'nin "Vâkı'ât-ı Mir Veys ve Şâh Hüseyin" Adlı Eserinin Tahlil ve Transkribi*, Mustafa Kemal Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yüksek Lisans Tezi, Hatay 2008
- SAVORY, Roger, *Safeviler Devrinde İran* (çev. Özgür Kolçak), İstanbul 2021
- SELÂHATTİN, Tansel, *Sultan II. Bâyezid'in Siyasi Hayatı*, Ankara 2017
- , Tansel, *Yavuz Sultan Selim*, Ankara 2016
- SESLİKAYA, Ali, *Yavuz Sultan Selim'in Sefer Menzîlnâmeleri (Çaldıran, Kemah, Dulkadiroğlu ve Mısır Seferi Menzîlnâmeleri) ve Haydar Çelebi Ruznâmesi: Transkripsiyon ve Değerlendirme*, Gaziosman Paşa Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yüksek Lisans Tezi, Tokat 2014
- SEZEN, Tahir, *Osmanlı Yer Adları*, Ankara 2017
- SİNCABÎ, Dr. Kerim, *İl-i Sincabî ve Mucâhedet-i Milliye İran: Hatırât-ı Ali Ekber Han Serdar-ı Muktedir-i Sincabî*, Tahran 1380
- SOOFİZADEH, Abdolvahid, "I. ve II. Erzurum Antlaşmalarının Siyasi Açidan Değerlendirilmesi", *Tarih Araştırmaları Dergisi*, c. XXXII, sayı: 54, Ocak 2013
- SOUCEK, Svat, "Arabistan or Khuzistan", *Iranian Studies*, vol. XVII, no. 2-3, 1984
- Streck, "Ağrı Dağı", *İA*, c. I, İstanbul tarihsiz
- SÜMER, Faruk, "Abbas II", *DİA*, c. I, İstanbul 1988
- SYKES, Sır Percy, *A History of Persia*, c. II, London 1930
- SYKES, Sır Mark, *İran Tarihi: Harbi Umumide İran* (trc. Mehmed Cemal), İstanbul 1341
- ŞAHİN, İlhan- EMECEN, Feridun, *II. Bâyezid Dönemine Ait 906/1501 Tarihli Ahkâm Defteri*, İstanbul 1994
- ŞAHİN, Kaya, *Kanuni Devrinde İmparatorluk ve İktidar (Celalzade Mustafa ve 16. Yüzyıl Osmanlı Dünyası)*, (çev. Ahmet Tunç Şen), İstanbul 2014
- ŞEVKET, Dr. Fahreddin, *Îrân* (haz. Prof. Dr. Derya Örs), Ankara 2017

TACBEHŞ, Ahmed, *İran der Zeman-ı Safeviyye*, Tebriz 1340

TAPPER, Richard, "Introduction" *Tribe and State in Iran and Afghanistan* (edited by Richard Tapper), London 1983

TEKİNDAG, M. C. Şehabeddin, "Yeni Kaynak ve Vesikaların Işığı Altında Yavuz Sultan Selim'in İran Seferi", *İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Tarih Dergisi*, c. XVII, sayı: 22, İstanbul 1967

-----, Şehabettin, "Teke-Eli ve Teke-Oğulları", *İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Tarih Enstitüsü Dergisi*, 7-8, İstanbul 1977

UÇAROL, Rifat, *1878 Kıbrıs Sorunu ve Osmanlı-İngiliz Anlaşması (Ada'nın İngiltere'ye Devri)*, İstanbul 1978

UĞUR, Ahmet, "Kemal Paşazade ve Şah İsmail (Safaviler)", *Erciyes Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, c. V, sayı: 4, 1986

ULUERLER, Sıtkı, "Osmanlı-İran Sınır Tespiti Tartışmalarında Kotur'un Yeri (1849-1852)", *Turkish Studies*, X/5, 2015

UZUNÇARŞILI, İsmail Hakkı, "Bayezid II", *İA*, c. II, İstanbul 1986

-----, İsmail Hakkı, *Osmanlı Tarihi*, c. II, 4. baskı, c. III/I, c. IV/I, Ankara 1983

ÜNAL, Tahsin, *Türk Siyasî Tarihi*, Ankara 1978

VARLIK, Mustafa Çetin, "Çaldıran", *DİA*, c. VIII, İstanbul 1993

ZINKEISEN, Johann Wilhelm, *Osmanlı İmparatorluğu Tarihi*, c. III, V, İstanbul 2011

EKLER

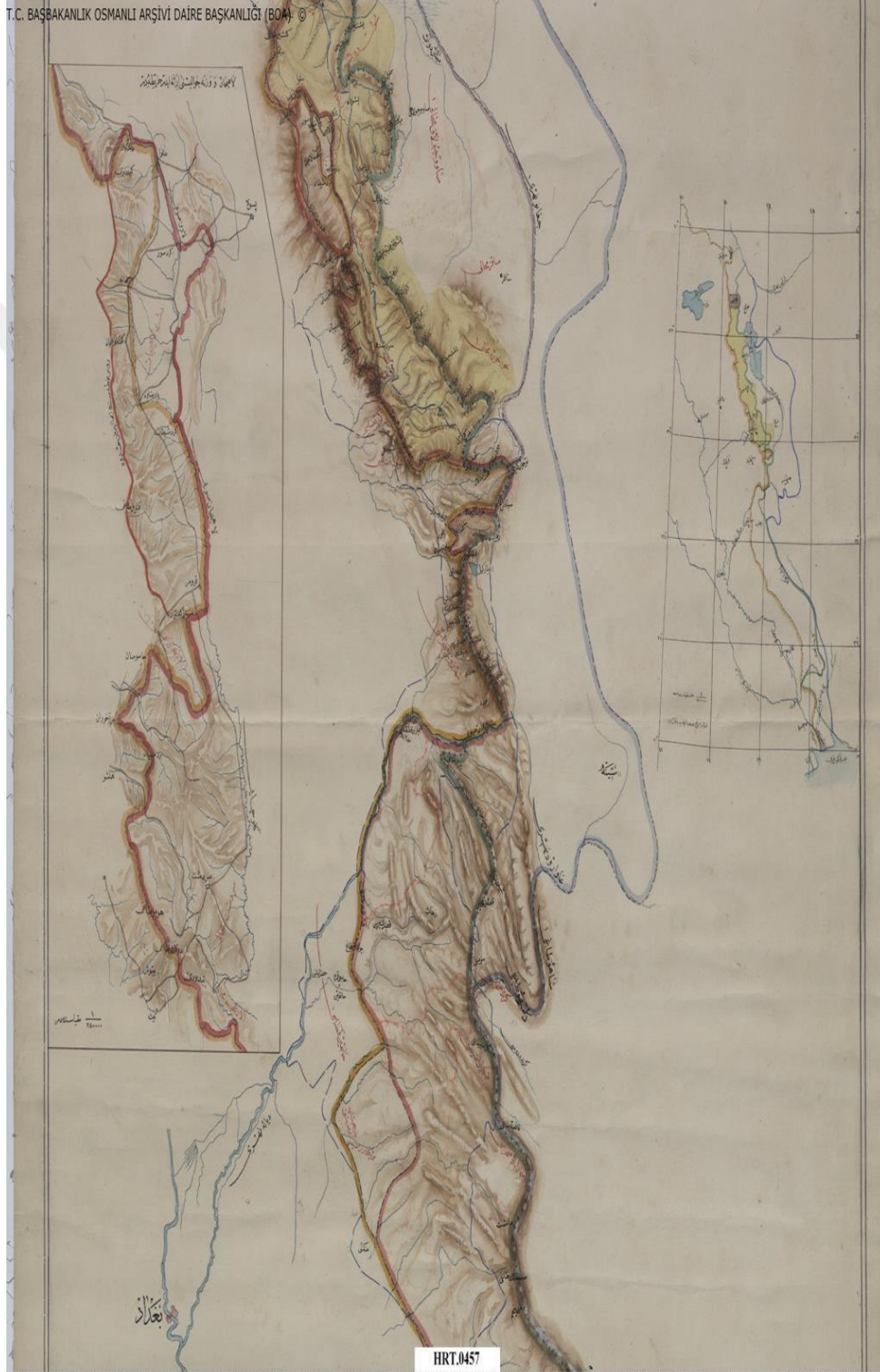
Ek 1 Osmanlı-İran sınırını, Huzistan-Ammare hattına kadar Zagros dağlarının arka yüzünden göstermeye çalışan sınır haritasıdır. (HRT. h. 453 13 Mart 1910)

Ek 2 Ağrı Dağı'ndan Sulduz'a kadar, Osmanlı-İran sınırının ihtilaflı bölgelerinin bir kısmını gösteren haritadır. Haritanın batısındaki renkli çizgiler mevcut sınırı, doğusundaki çizgiler ise Osmanlı yöneticilerinin sınır yapmak istedikleri alanı göstermektedir. (HRT. h. 457 23 Mart 1913)

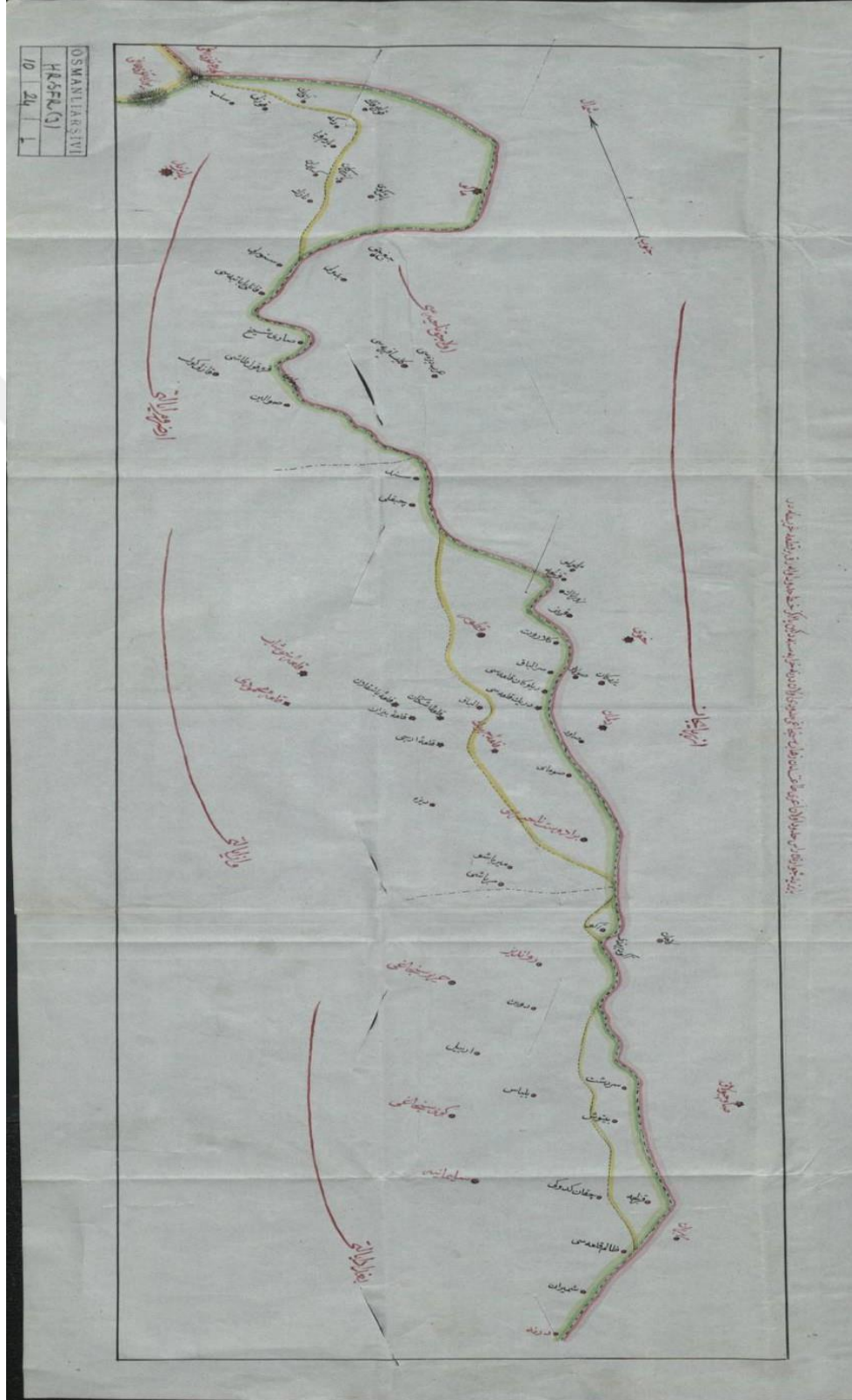
Ek 3 Sulduz'dan Zorbatıye'ye kadar Osmanlı-İran sınırının ihtilafli bölgelerinin bir kısmını gösteren haritadır. Haritanın batısındaki renkli çizgiler mevcut sınırı, doğusundaki çizgiler ise Osmanlı yöneticilerinin sınır yapmak istedikleri alanı göstermektedir. (HRT. h. 457 23 Mart 1913)

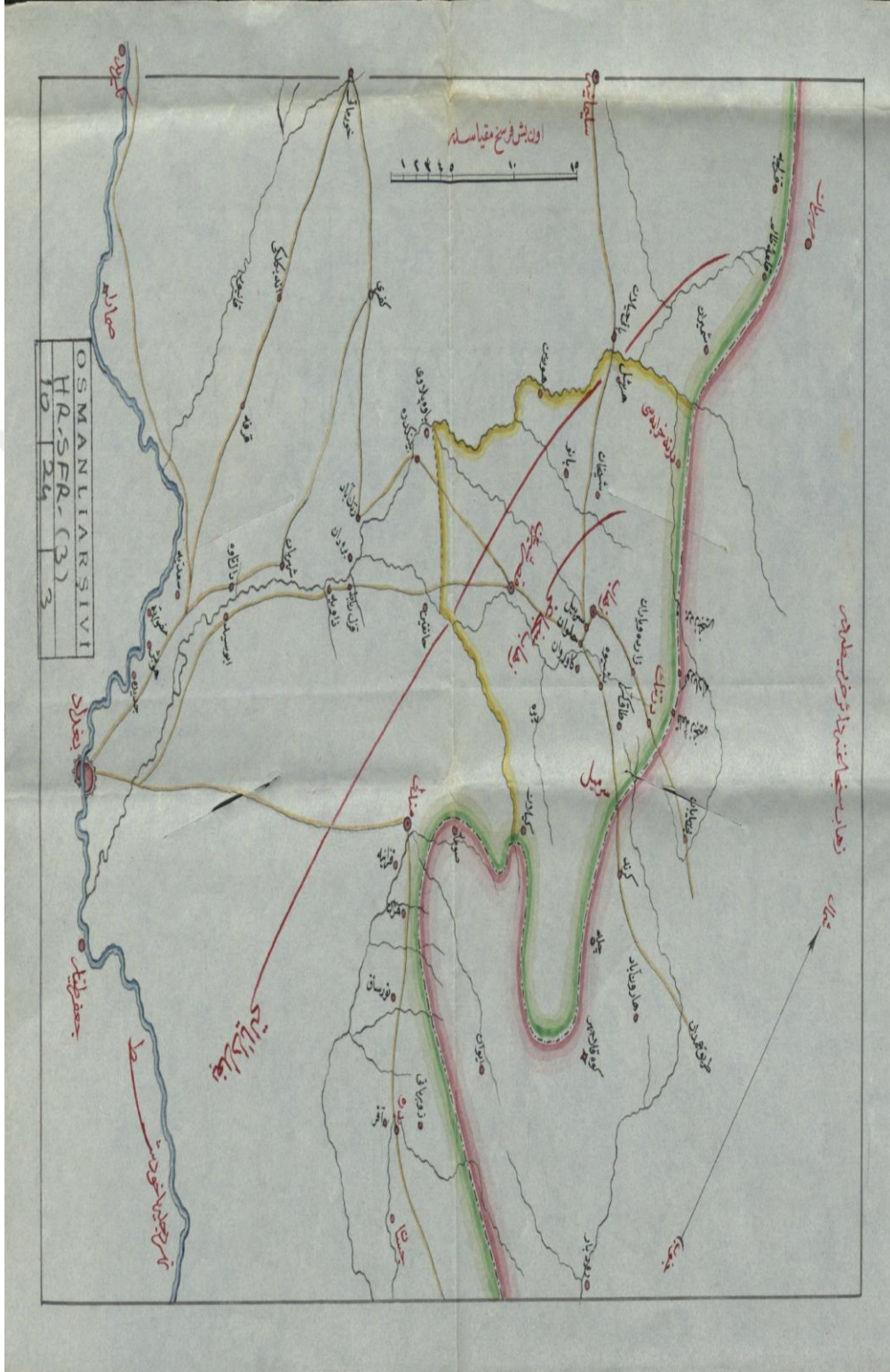
göstermektedir. (HRT. h. 457 23 Mart 1913)

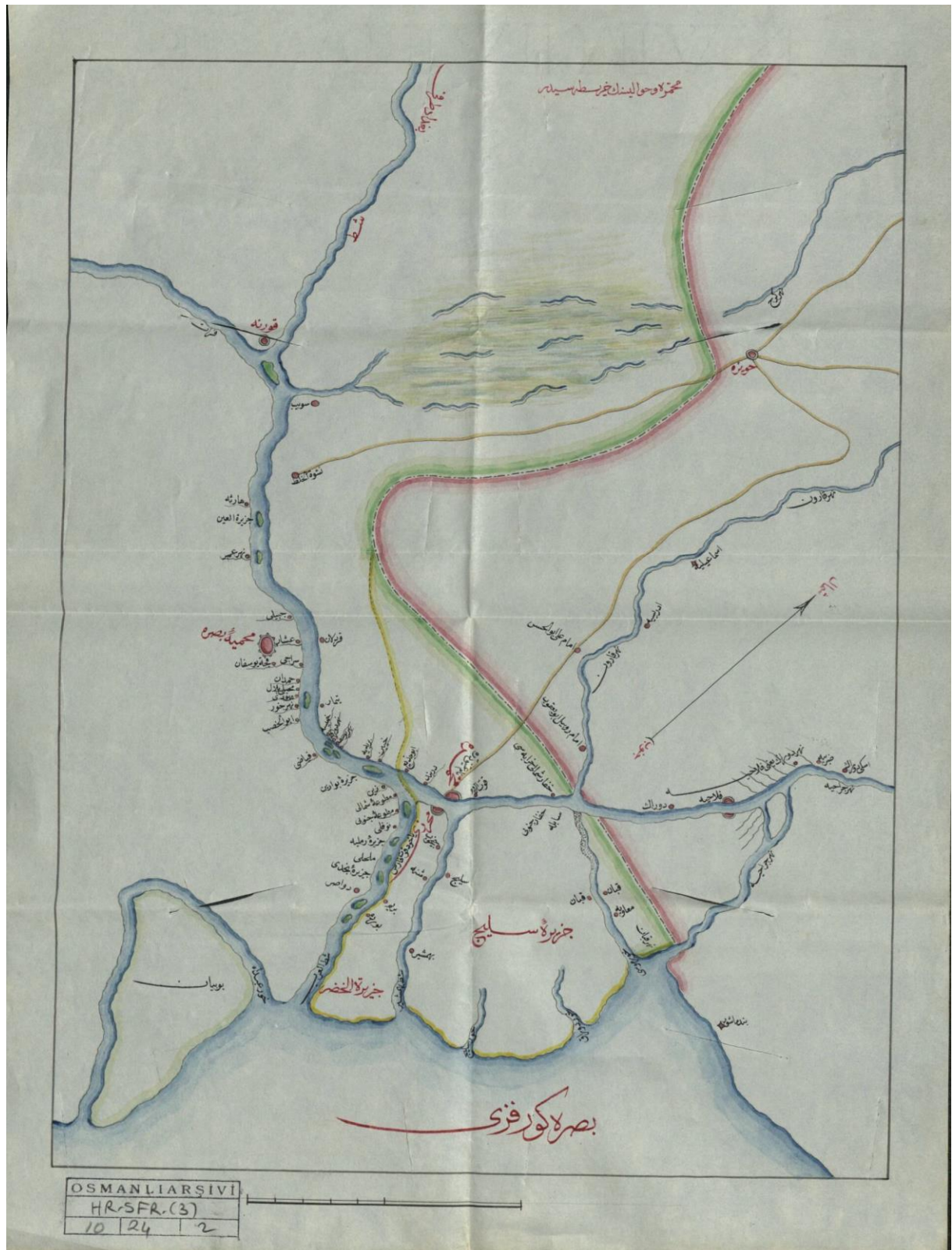
Ek 5 Ağrı Dağı'ndan Derne'ye kadar Osmanlı-İran sınırının ihtilaflı bölgelerinin bir kısmını gösteren haritadır. (HR. SFR. (3) 10/24 lef. 1)

Ek 6 Zohab'ı Osmanlı sınırları içerisinde gösteren haritadır. (HR. SFR. 10/24 lef. 3)

(HR. SFR. Lef. 2)

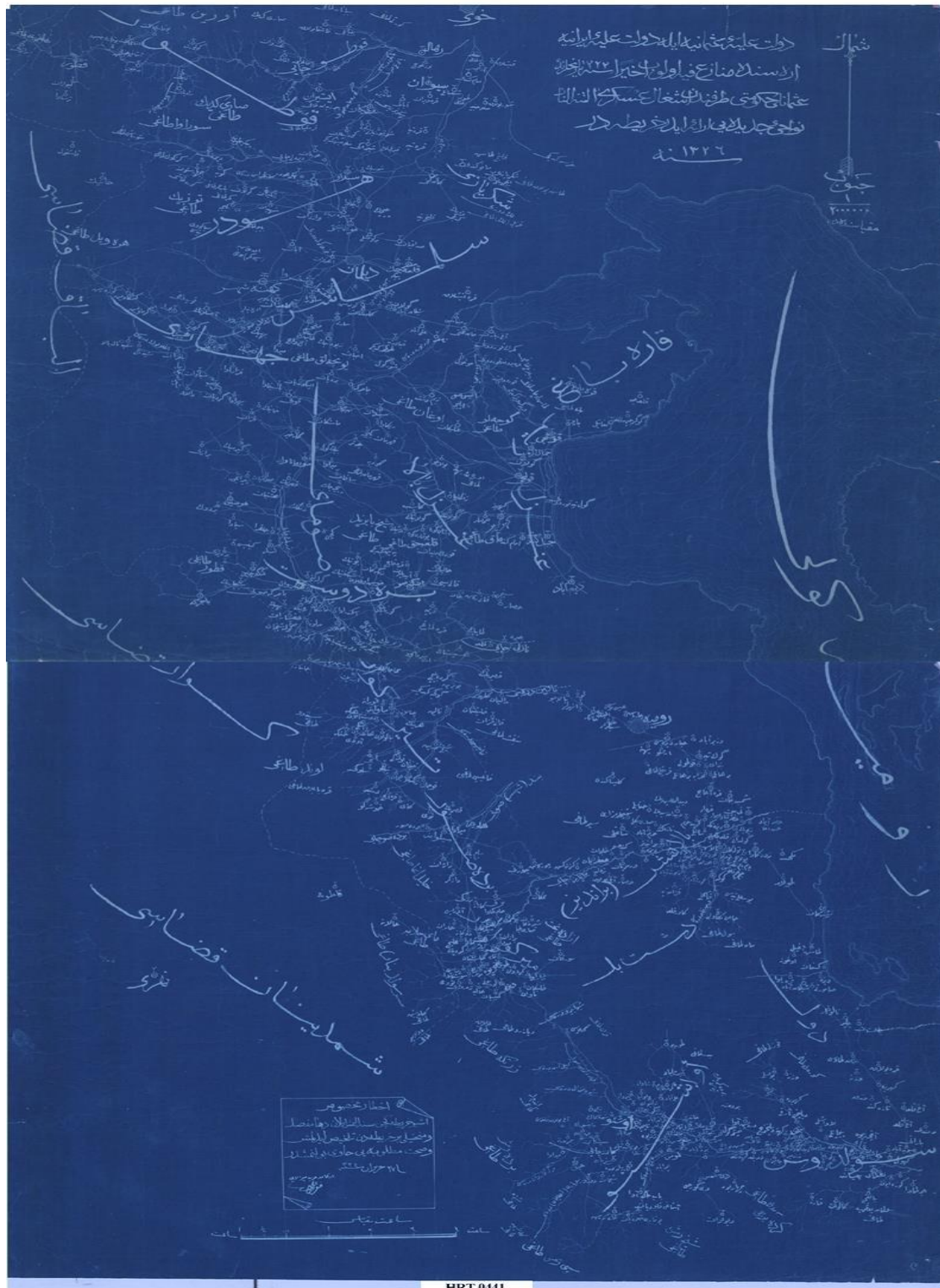

Ek 8 Şattülarap ve Muhammere'nin doğusundan Osmanlı sınırını gösteren haritadır.

(HRT. h. 516)

Ek 9 Osmanlı Devletinin 1905 İran harekatı sırasında Hoy'dan Bane'ye kadar işgal ettiği yerleri gösteren haritadır. (HRT. h. 441 22 Ocak 1909)

Ek 10 Kanuni Sultan Süleyman'ın Irakeyn Seferi güzergahıdır. (Kaynak: Nasühü's-silahi (Matrakçı), *Beyân-ı Menâzil-i Sefer-i 'Irâkeyn-i Sultân Süleymân Hân* (haz. Hüseyin G. Yurdaydın), Ankara 1976)

